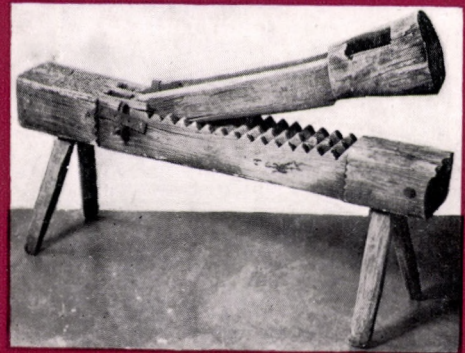

Alakuló munkaeszközök

SZOLNOKY LAJOS

A MAGYAR
NÉPI

KENDERROST —
MEGMUNKÁLÁS

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Alakuló SZOLNOKY LAJOS munkaeszközök

A magyar népi kenderrost-megmunkálás

Évezredek hosszú sora telt el, amíg az ember az állatbőrök és a gyapjú mellett a növényi rostok kikészítését is megtanulta, hogy ezekből ruházata számára vásznat állítson elő. A szerző a néprajz sajátos módszerével — s elsősorban a magyar népi műveltség szemszögéből nézve — kutatja a rostfeldolgozó technika munkaeszközeinek, eljárásainak sokarcú alakulását. Ezek az eszközök, munkaeljárások úgy kapcsolják össze a magyarságot kelettel és nyugattal, északkal és délrel, hogy közben önálló, csakis a magyarságra jellemző, speciális rostkikészítő rendszert is létrehoznak.

Az egyszerű, nagyon is hétköznapi munkaeszközök behatóbb tanulmányozása, vizsgálata azonban túlmutat a kenderrost feldolgozásának szűkebb témakörén: népek, népcsoportok, közte a magyarság másfél-két évezredes kulturális érintkezéseiről, kapcsolatairól vall, rávilágítva a műveltség változásainak menetére, állandó és új elemei összeötvöződésének folyamatára, a kultúra mozgástörvényeire vagy legalábbis szabályosságaira. Ugyanakkor lehetőséget nyújt a magyar népi műveltségben történeti rétegek, művelődési folyamatok periodizálására. Az alakuló munkaeszközök a történelmet hordozzák magukban...

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ALAKULÓ MUNKAESZKÖZÖK

A MAGYAR NÉPI KENDERROST-MEGMUNKÁLÁS

ALAKULÓ MUNKAESZKÖZÖK

A MAGYAR NÉPI KENDERROST-MEGMUNKÁLÁS

ÍRTA

SZOLNOKY LAJOS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1972

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1972

Printed in Hungary

TARTALOM

Bevezetés	7
A rostkikészítő folyamat	17
<i>Előkészítő munka</i>	
A kenderáztatás	22
<i>Törő munka</i>	
A tiló	43
A törőszék	98
A kölyűs kendertörő	117
<i>Tisztító munka</i>	
<i>Puhító munka</i>	
A kalodás dörzsölő	135
A kenderkalló	162
A morzsolóhenger	170
Egyéb puhító eszközök és eljárások	179
<i>Minősítő munka</i>	
A rostfésűk	197
<i>Összegezés</i>	
A magyar kenderrost-megmunkáló technika történeti rétegei és általánosabb rendszerei	231
A felhasznált irodalom	245
Névjegyzék a recens adatok forrásairól	249
Névjegyzék a térképeken szereplő településekről	259
Arbeitsgeräte im Wandel	265

BEVEZETÉS

A magyar parasztság önellátásra törekvő gazdálkodásában igen jelentős szerepet töltött be a kender házi feldolgozása: termelése, a rostanyag kikészítése, megfonása, majd vászonná szövése, és az így nyert textíliából a család és a gazdaság vászonszükségletének a biztosítása. Mindezt a munkát a parasztcsaládok nemzedékről nemzedékre hagyományozódott módon maguk végezték, nemcsak évszázadokkal ezelőtt,¹ de jórészt még a századfordulón is. Csupán az ország nyugati és déli vidékeinek falvaiban adták a házilag elkészített kenderfonalat tanult mesterekből, takácsok kezébe, hogy ezek vásznat szőjenek belőle.² A Kárpát-medence északkeleti felében azonban mindig maguk a paraszttasszonyok szőtték meg kendervásznaikat.

A kender házi feldolgozása nemcsak a legkülönbözőbb minőségű vászonféleléseket biztosította a parasztcsaládnak, amiket a testi ruházat, a lakás és háztartás, nem utolsósorban a gazdaság területén tudtak sokrétűen hasznosítani, hanem jelentős értéket képviselt az a sokfajta kötél- és madzagféleség is, amit a rostanyag vászonszövésre alkalmas fonallá kikészítése során melléktermékként hátramaradt elhulló részekből fontak, szőtték, sodortak. Így még a hulladékot sem tekintették értéktelen szemétnak: a kendernek még a legrosszabb minőségét is felhasználták.³ A recens adatok alapján kirajzolódó képet a korábbi századok adataival összevetve, a kenderfeldolgozás gazdasági jelentősége a parasztháztartásokban évszázadokon át alapvetően fontosnak látszik.⁴

A hagyományos eszközökkel és módon végzett kendermunka nagyon időigényes volt. A negyvenes évek végén több faluban⁵ behatóan vizsgálva e kérdést, azt tapasztaltuk, hogy egy méter kendervászon előállítására a parasztcsaládok átlag 25–30 munkaórát fordítanak.⁶ Kétségtelen, hogy a manufaktúrák, különösen pedig a gyáripár termelékenységével szemben ez a házi munka már messze nem gazdaságos, mégis századunk első felében is a parasztcsaládok nagy részében a nőknek rendszeres munkája volt. Ennek az ellentmondásnak a feloldását elsősorban abban találjuk, hogy az önellátásra törekvő parasztháztartásban a kenderfeldolgozás nagyon jól illeszkedett időbeosztásában a mezőgazdasági

¹ Szűcs J. 1955. 80.

² Falvainkban csak a XVII. századdal kezdődően kapott jelentősebb szerepet a takácsok munkája. Előbb a nyugati országrészekben alakultak falusi takácscéhek, a XVIII. században már a Dunántúl északi részén és a Kis-Alföldön is jórészt céhes takácsok szőtték, s a XIX. század közepén az akkori Magyarország délnyugati felében általános volt a házilag készített fonal takácsmesterekkel való megszövetése. Ezt a nyugatról délkelet felé való terjedést Pozsony megyétől Temes megyéig a takács céhlevelek kiadásának dátumai alapján szinte évszámokhoz kötötten nyomon lehet követni.

³ GÁBORJÁN A. 1955.

⁴ SZABÓ I. 1969. 221–222.

⁵ Nagylóc (Nógrád m.), Tiszaiagar (Szolnok m.) és Szendrő (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

⁶ Részletesen adatolva: SZOLNOKY L. 1950.

munkához: a teljes szükséges időráfordításnak csupán mintegy 16–18%-a jut a nyári mezőgazdasági munkaidőre, a többi, hosszantartó munkát a téli hónapokban végezheték.

Nem hagyható figyelmen kívül a kenderfeldolgozás társadalmi szerepe sem. A megmunkálásra fordítandó szükséges munkaidő mintegy 60%-át a fonás tette ki,⁷ amit a késő őszi és téli esteiken az asszonyok és főleg a lányok társas munkaként jórészt a fonóházakban végeztek. Itt a munka mellett tág lehetőség nyílt a beszélgetésre, mesélésre, dalolásra, játékra, s mivel a fonóknak a legények is vendégei, a két nembeli falusi fiatalság legfőbb szórakozó és rendszeres találkozó helyei voltak a fonóházak.⁸ Ugyancsak társas munka volt — főleg a Tiszántúlon — a kenderdörzsölés, ahol legények és lányok énekelve, beszélgetve, szórakozás közben dörzsölték a kendert, néha még egy-egy tánccal is megszakítva, sokszor a késő esti órákba nyúlóan. Ezek a társas munkák biztosították századokon át a falusi parasztfiatalság szinte egyetlen rendszeres szórakozási alkalmait.

A magyar népi kultúra egy részterületének, a kenderrost hagyományos módon való kikészítésének munkaeszközeit és eljárásait mutatja be a soronkövetkező fejezetekben tanulmányunk. Úgy tűnik, hogy a textilművesség, a fonás-szövés szélesebb témakörén belül e nagyon is leszűkített terület eszközkészlete és munkatechnológiája olyan műveltségi anyagot szolgáltat, ami a Kárpát-medencében ötvöződő len- és kenderkultúra egymáshoz való viszonya kérdésének megközelítését, a kétféle kultúra szétválasztásának, illetve egymásra hatásának vizsgálatát leginkább lehetővé teszi. A kendermunka, különösen ennek általunk is tárgyalandó első szakasza, a rostnyerés technikájának vizsgálata fölöttébb alkalmasnak látszik arra, hogy önmagán túlmutatóan az egyetemes magyar népi műveltség struktúrájának, történeti és táji differenciáltságának, s ezek okainak a megismeréséhez is néhány új tanulsággal hozzájáruljon.⁹ A magyarság használta és alkalmazta rostmegmunkáló eszközök és eljárások analízise így végső célkitűzésében¹⁰ az általuk képviselt népi kultúra mozgástörvényeinek jobb megismerését kívánja szolgálni.

A kenderfeldolgozás — külön kérdés, hogy milyen intenzitással — része volt a magyarság kultúrájának már a honfoglalás előtti időben is. Ezt — többek között — a technikához tartozó fontosabb szavaink eredete is mutatja.¹¹ Nagy tömegeknek és a parasztságon belül is a társadalmi helyzeténél fogva konzervatívabb résznek, a nőknek a munkája volt, amit valamennyi magyar népcsoportnál és minden paraszteszaládban egészen a legutóbbi időkig az asszonyok végeztek egyéb gazdasági és házi munkáik mellett. Nem jelentkezett a rostkikészítő technikában a hagyományos jegyek feloldását más mesterségeknél oly nagy mértékben előmozdító céhes ipar egységesítő tendenciája sem,¹² de még olyan értelemben sem vált

⁷ SZOLNOKY L. 1950. 33–36.

⁸ A fonóbeli életéről igen sok leírás és részletismertetés jelent meg szakfolyóiratainkban. A legrészletesebb és legújabb bemutatás LAJOS Á. 1965. munkája.

⁹ A len feldolgozásának a kérdéseivel így önállóan nem foglalkozunk, hanem csak összehasonlító vonatkozásban tárgyaljuk.

¹⁰ BARABÁS J. 1963. 8.

¹¹ *Fon* szavunk finn-ugor, *sző* szavunk ugor, és *kender*, *tülő*, *orsó*, *csepű*, *szösz* szavunk honfoglalás előtti török eredetű.

¹² Ahol takácsmesterekkel dolgoztattak, ott is kész, megfont fonalat adtak át szövésre. A rostkikészítést ilyen esetben is a parasztasszonyok végezték.

sohasem mesterséggé, hogy egyes helyeken specialisták munkájának mutaközlőzék. A munkaeszközök és a technika ismeretének továbbadása — mint a paraszti munkáknál általában — generációról generációra hagyományozódott. Amikor pedig az addig hagyományos technikában az idők folyamán akár belső fejlődés, akár külső hatás következtében valami lényegesebb változás állott be, az a lokális társadalom sajátos történeti helyzetéből, fejlődéséből következett, s így a népi tömegek aktív reagálásának a következménye volt.¹³

A rostkikészítő munka tehát mélyen a hagyományokba ágyazott, s tükrözni képes az illető etnikai csoportokat, lokális társadalmakat ért hatások bizonyos részét. A helyes tükrözéshez azonban megfelelő tükröt, azaz megfelelő vizsgálati módszert kell keresnünk.

A rostkikészítés több részmunkából s ennek megfelelően több eszköz használatából álló munkafolyamat. Ezt a helyenként más-más, de mindenhol organikus egésznek úgy ismerhetjük meg leginkább, hogy elemeire, összetevőire, vagyis részmunkáira bontjuk, s az ezeknél alkalmazott egyes eszközöket, munkaeljárásokat külön-külön is részleteiben megvizsgáljuk: mi ezek eredete, a magyar népi műveltségbe kerülésük útja, módja és ideje. Ezen analitikus vizsgálatokkal egy-egy kultúrhatást inkarnáló munkaeszköznek, eljárási módnak a teljes magyar etnikumban elfoglalt helyzetét kívánjuk feltárni a lehetőségekhez képest: hol, milyen formája, típusa, variánsa van meg, illetve hiányzik, s mi az oka meglétének ott, ahol van, és mi az oka hiányának ott, ahol nincs. Analitikus vizsgálatunk tehát először egy-egy elemnek a teljes magyar etnikumra vonatkoztatott képét kívánja megrajzolni, majd az így nyert eredményeket szintézisbe vonva megkíséréljük megállapítani a különböző rostkikészítési rendszereket, amelyek kialakulásának és formáinak történeti okait előző analízisünk alapján minden valószínűség szerint immár megérteni és magyarázni képesek leszünk. Minthogy pedig a rostkikészítő munkák többé-kevésbé magukon viselik az illető népcsoportokat ért hatások egy részét, a szintézis során megállapított rendszerek lokalitásának, valamint tartalmi felépítésének ismerete hozzájárulhat a magyar népi műveltség alkultúráinak jobb területi és műveltségtartalmi körvonalazásához is.

A népi kendermunka kérdésével az irodalomban a századforduló előtt elsősorban gazdasági szempontból foglalkoztak. A legkülönbözőbb lapokban¹⁴ jelentek meg kisebb-nagyobb cikkek, híradások, amelyek a magyar paraszti kendertermelés módját bírálták, s ezekre adtak megszívlelendő jó tanácsokat. Ilyen céllal és tartalommal önálló kiadványok is megjelentek.¹⁵ A bírálat mellett a kisebb tudósításokban a nép szorgalmának, ügyességének, önellátásra törekvésének dicsérő, elismerő szavai is elhangzottak a kenderfeldolgozással kapcsolatban.

¹³ BARABÁS J. 1963. 119.

¹⁴ Elsősorban a Magyar Gazdában, a Falusi Gazdában és a Gazdasági Lapokban, de ezek mellett pl. a Vasárnapi Újságban, a Pesti Naplóban, Magyar Évtapokban, Budapesti Hírlapban, a Kertészgazdában, A Honban, a Pester Lloydban stb. is.

¹⁵ Csupán példaként néhány cím: Kendertermesztőknek szóló oktatás (Buda, 1828.); NIEDERGESSES J. B., Rövid oktatás a Lenn-vetésre etc. (Kassa, 1838.); MÁDAY I., Népszerű útmutatás a lennek a belga mód szerinti művelése és kikészítéséről. Különös tekintettel Felső-Magyarország viszonyaira. (Pest, 1870.); BAKAY N., A kender termesztése és el-készítése különös tekintettel az olaszországi eljárásra. (Budapest, 1880.) stb.

A téma rendszeres kutatása a néprajz részéről a századforduló után indult meg. Immár tudományos igényű leírások, ismertetések láttak napvilágot — elsősorban a Néprajzi Értesítő hasábjain — amelyekben a munkatechnológiát, a használt eszközök formáit és alkalmazását mutatták be a szerzők. A sort BÁTKY Zs. nyitotta meg a kalotaszegi kendermunka ismertetésével,¹⁶ majd egymás után jelentek meg a matyók,¹⁷ a dévai csángók,¹⁸ a szlavóniai magyarok¹⁹ kenderfeldolgozásáról szóló bemutatások. Az első világháború után a néprajzi gyűjtőmódszer igényesebbé válása még teljesebb lokális leírásokat eredményezett,²⁰ de az 1930-as évekre még mindig nem volt a kendermunkáról publikált közlés sem a Dunántúlról, sem az Alföldről. Pedig ekkor már készült a magyar néprajz az első jelentős összefoglalás megírására. Ha azonban nem is volt teljes, az egész magyar nyelvterületre kiterjedő a megjelent adatközlés, jelentős számú kéziratos gyűjtés állt már rendelkezésre, s ezek mellett felbecsülhetetlen forrásértékű volt a múzeumokban e tárgykörből is összegyűjtött tárgyi anyag és fényképdokumentáció. Utóbbiakkal kapcsolatban főleg GÖNYEY S. nevét kell nagy elismeréssel megemlítenünk.

BÁTKY Zs. ismerte fel először, hogy az egyszerű kendermegmunkáló eszközök vizsgálata jelentős néprajzi tanulságokat ígér, s munkatársait, elsősorban GÖNYEY SÁNDORT nemcsak a tárgykör gyűjtésére, hanem az ismeretanyag tanulmányban való összefoglaló értékelésére is biztatta. GÖNYEY el is készítette a munkáját,²¹ amiben eszközönként tárgyalva az anyagot, ezek elterjedését nagy gonddal vizsgálta (a témakörben itt jelent meg az első térképes térbeli bemutatás!), megtette az első lépéseket a magyar nyelvterületen kívüli anyaggal való összehasonlításra, s némely eszköznél (pl. kenderdörzsölő) felvetette az eredet kérdését is. Bár elegendő összehasonlító anyaggal még nem rendelkezett, több vonatkozásban kutatásaink mai megállapításaihoz többé-kevésbé közelálló eredményre jutott. A Magyarság Néprajzában megjelent összefoglalás²² elsősorban GÖNYEY itteni megállapításaira épült.

A későbbi évek irodalma immár az első összefoglalás ismeretében folytatta az anyagfeltáró munkát elsősorban a korábbi kutatásokból kimaradt területeken végzett lokális és kistáji felderítésekkel, több helyütt részletező elemzésekkel.²³ Az 50-es évek közepéig kellett viszont várni arra, hogy a kender mellett a másik fontos rostnövénynek, a lennek a megmunkálásáról összehasonlításra alkalmas anyag jelenjen meg szakfolyóiratban.²⁴ Bár 1950-ben két részletkérdésben (a fonalszámolás rendje és a guzsalyok²⁵) napvilágot látott az egész magyar nyelvterületre vonatkoztatott összegezés, mégis csak jelen munkánk tekinthető a

¹⁶ BÁTKY Zs. 1905.

¹⁷ KÓRIS K. 1907.

¹⁸ SZABÓ I. 1909.

¹⁹ GARAY Á. 1911.

²⁰ ÉBNER S. 1927.; LUBY M. 1928.; DOMOKOS P. P. 1930.; LÜKŐ G. 1934.

²¹ GÖNYEY S. 1936.

²² BÁTKY Zs. é. n.

²³ NÉMETHY E. 1938.; NAGY J. 1938.; GÖNYEY S. 1939.; FÉL E. 1940.; KOVÁCS L. 1941.; VINCZE L. 1943.; SZOLNOKY L. 1949.; GÁBORJÁN A. 1955.; FÜZES E. 1957.; FLÓRIÁN M. 1966.

²⁴ SZOLNOKY L. 1956. és BABUS J. 1957.

²⁵ SZOLNOKY L. 1950. és 1951.

Magyarország Néprajza óta a kenderfeldolgozás — annak ugyan csak első szakaszát, a rostkikészítést tárgyaló — újabb szintézis-kísérletének.²⁶

A megjelent tanulmányok és adatközlések nagy segítséget nyújtottak a mi munkánkhoz is, nemcsak eredményeikkel, de különösen értékes adatanyagukkal. A publikációkon kívül felhasználtuk a Néprajzi Múzeum archívumában található gyűjtések és fényképfelvételek tetemes részét, valamint a múzeum tárgyi anyagát is.²⁷ Elsősorban azonban saját gyűjtéseinkre támaszkodtunk, amelyek alapján több, mint másfélszáz községben ismerhettük meg az 1947—1957 évek között részletesebben vagy csak fő vonalaiban a népi kendermunka recens rostkikészítő eszközeit és eljárásait, valamint a használt terminológiát.

Az írott történeti források sokszor említenek kendertermelést és kendermunkát. Ezek az adatok a kender termelése és történeti-gazdasági szerepének általános megismerése szempontjából igen tanulságosak, de behatóbb eszköztörténeti vizsgálatunkhoz nem adtak különösebb támogatást. A XVII. század előtti idők-ből semmiféle olyan írásos tájékoztatást nem kaptunk, amely a használt eszközök vagy alkalmazott munkaeljárások részletezőbb, pontosabb formái leírását is nyújthatná.²⁸ A forma fontosságát itt azért kell hangsúlyozni, mert éppen ebben jut kifejezésre számos esetben a történeti fejlődésnek, a kultúra változásának más forrásokban kevésbé érzékelhető mozzanata, amely megvilágíthatja a műveltség alakulásának lényegesebb erővonalait is.

A kendermunka eszközei — az egyetlen gereben vas fogait kivéve — fából készültek. Így a föld alá került darabokat elemésztette a talaj, mielőtt azokat a régész ásója még megtalálhatta volna. Mindössze egy XIII. századból való gereben vas részeinek formadokumentáló tanúságát használhattuk fel.²⁹

A Margit-legendában említés történik a kenderáztató tőről, de azt már — érthetően — nem tudjuk meg belőle, hogy a tóban kevés vagy köteges egységekben áztaták-e a kendert. Vagy: a XVI. századtól említik az oklevelek a tilót, de ennek típusmeghatározáshoz is kielégítő leírását — ismét azt kell mondanunk, hogy érthetően — nem adják. Pusztán az a tény pedig, hogy a magyarság a XV—XVI. században áztatta a kendert és tilóval törte, számunkra semmi lényegeset nem mond, mivel az áztatás szoros tartozéka a kendermunkának, s így, amióta kendert rostjaiért megmunkálnak, azt valamilyen módon áztatni is kellett. Úgyszintén tudjuk, hogy a tiló már a honfoglaló magyarság kultúrájának is része volt, ma is általánosan használt erre a célra, tehát a közbeeső XVI. században kétségtelenül meg kellett legyen. Számunkra az jelentette volna az adatok teljes értékét, ha azokból a formára (típusra) is következtetni lehetett volna, mert így a technika alakulására is támpontokat nyerhettünk volna.

Amikor azonban — sajnos elég csekély számban — a formadokumentálás szempontjából is kielégítő történeti adatokat találtunk, és ezek bizonyítási anya-

²⁶ E munka három fejezete a Néprajzi Értesítőben már korábban megjelent: Magyar kenderáztatási módok (1958. 105—130.), A tiló (1965. 5—66.) és A rostfésűk (1966. 89—126.).

²⁷ A tanulmányban felhasznált recens adatok forrásait a helységnevek jegyzékében munkánk végén adtuk meg.

²⁸ BELÉNYESSY MÁRTÁNAK, a Történeti Néprajzi Archivum gondozójának szíves közlése ezt megerősíti.

²⁹ MÉRI ISTVÁN szíves közléséből tudjuk, hogy tárgykörünkbe vágó egyéb anyag magyarországi régészeti ásatásból nem került elő.

1. ábra. Kendertörés. A Nagyszombati Kalendárium
1579. évi Szent András havi illusztrációja

2. ábra. Kendertörés.
1583-ban Majna-Frankfurtban megjelent ábrázolás

gul szolgálhattak, természetesen felhasználtuk munkánkban, mint rendkívül becses, alapvető, biztos pontokat, amelyek segítségével a relatív kronológiát abszolúttá lehetett alakítani.

Ikonográfiai anyag is aránylag csekély számban állt rendelkezésre. A történeti ábrázolások elsősorban a fonást és szövést örökítették meg, és csak nagyon elvétve a rostkikészítés valamelyik mozzanatát. Pedig ez az anyag adhatta volna eszköztörténeti vizsgálatunkhoz talán a legbecsesebb adatokat, mert az ábrázolás alapján az eszközforma pontosan meghatározható, s ugyanakkor az abszolút kronológiát is megadja.

Kenderrost kikészítését szolgáló eszközökről és eljárásokról ilyen magyar ábrázolást alig találunk, s a XVII. század előttről pedig csak egyet, a Nagyszombati Kalendárium 1579. évi Szent András havi illusztrációját³⁰ (1. ábra), amelyen tilóval és sulyokkal való³¹ kendertörés látható. De az ikonográfiai anyagot is

³⁰ Közli BELÉNYESSY M. 1958. 297.

³¹ Sajnos, az ábrán a sulyokkal való törésnél kivehetetlen, hogy milyen alátétszerszámot használnak.

3. ábra. Kendertörés.
1675-ben Krakkóban megjelent ábrázolás

4. ábra. Kendertörés.
H. S. Beham 1527-ben készült fametszete

kellő kritikával kell kezelnünk. Erősen „megingott” a helyi formákhoz hű ábrázolásban a bizalmunk, amikor egy 1583-ban, Majna-Frankfurtban megjelent munkában³² is, és egy 1675-ben Krakkóban megjelent másik kiadványban³³ is a nagyszombati ábrázolás variációjával (2. és 3. ábra) találkoztunk. Mindhárom kép eredetének a kérdésére H. S. Behamnak egy 1527-ben készült hónapábrázolásos fametszetsorozata ad választ, amely Luther Nürnbergben megjelent imádságos könyvéhez készült illusztrációul,³⁴ s ennek november havi képét (4. ábra) másolták le kis változtatással szerte Európában. Így tehát a Nagyszombati Kalendárium ábrájára, mint helyi jelleget és időt meghatározó forrásra nem építhetünk.

A magyar népi rostkikészítést vizsgáló munkánknál alapvetően tehát csak sajátos néprajzi módszerrel érhetünk el történetileg is használható eredményt:

³² PETRUS DE CRESCENTIUS: Von dem Feld- und Ackerbau. Az ábrát közli: SCHAEFER G. 2270.

³³ HAUR J. K.: Oekonomika ziemiańska generalna. Közli: SOBISIAK W. 1960. 3. ábra.

³⁴ DERSZI T. 1957. 119.

a recens adatokra építve és ezekből kiindulva, a munkaeszközökhöz és eljárásokhoz kapcsolódó terminológia tanulságait felhasználva, az összehasonlításra kell helyezzük a fő súlyt.

Első lépésként a rendelkezésünkre álló, a magyar etnikumot reprezentáló adatokat az összehasonlításhoz legalkalmasabban rendezni kell: meg kell alkotni az egyes vizsgált eszközök és eljárások típusait, mégpedig funkcionális, formai és szociális kritériumok alapján, a terminológia messzemenő figyelembevételével. E rendszerezés után kell következnie az így megállapított típusok elterjedési területeinek a meghatározása, azaz a kartografikus interpretálás. Ezáltal alakulnak ki előttünk a vizsgált jelenségek, illetve ezek típusainak (variánsainak) recens előfordulási körzetei, amelynél egyaránt fontos az, hogy mi hol általános vagy egyedi előfordulása, mi hol kizárólagos vagy más típussal (variánszal) kevert, és mi hol hiányzik. A helyes térbeli látás így a vizsgált területen lehetőleg arányosan elosztott, azonos szempontok alapján gyűjtött nagy mennyiségű adatot kíván.

Minthogy elsősorban az egyes jelenségek térbeli és időbeli mozgásával (terjedésével, alakulásával vagy éppen megszűnésével) magyarázzuk ezek jelenkori előfordulásait, vizsgálati módszerünk két alappillére a tér- és időanalógia lesz. A műveltségi javak, adott esetben a rostkikészítő eszközök és eljárások recens anyagának összehasonlítása — ha az összehasonlítás helyesen történt — közvetlen írásos források hiányában is nyújt bizonyos lehetőséget területi, időrendi és kauzális összefüggések felismerésére.³⁵ Ezért a vizsgált jelenséget, ennek megismert típusait összehasonlítjuk más etnikumok, népcsoportok, területek analóg jelenségeivel és azok típusaival, s amennyiben köztük egyezést találunk, egyéb valószínűsítő tényezők figyelembevételével feltételezhetjük történeti kapcsolatukat.

Az összehasonlításnak azonban helyesnek kell lennie, egy általános hasonlóság még semmi bizonyító erővel nem rendelkezik. Egy eszközfeleség esetében pl. csak akkor mondhatjuk ki két tárgy egymásnak való megfelelését, ha funkcionális, valamint az anyag és technika feltétlen megkövetelte szükségességen túli formai egyezést is megállapíthatunk. De az ilyen megfelelés alapján is csak feltételezhetünk veljünk még a történeti kapcsolatot. Ha azonban a két területen e tárgyi megfeleléshez a terminológia is kapcsolódik, azaz a jelölésükre használt terminusok közös eredete, vagy egyiknek a másiktól való származása is kimutatható, úgy még valószínűbbnek mondhatjuk eszközeink genetikus összefüggését. Végül pedig, ha a két etnikum közti kapcsolat a néptörténet alapján időhöz kötötten is kimutatható, vizsgált eszközünknek egyik népcsoporttól a másikhoz kerülése, tehát a terjedés irányán túl az átadás-átvétel ideje is meghatározható.³⁶

A magyarság kenderkulturáját, rostkikészítő eszközkészletét és technikáját ért hatások és ezek idejének megállapításához nagy segítséget nyújt a recens tárgyi és terminológiai adatok kartografikus rendezettsége. Mint ismeretes, az elterjedési térképeken kirajzolódó területmeghatározó foltok felhívhatják a figyelmünket egyes kulturális javak terjedésének irányára, útbaigazítást adhatnak ezek származására, s végül a származást illetően még bizonyító tényezőül is szolgálhatnak. Tudjuk, hogy a kulturális jelenségek térbeli mozgása igen bonyolult

³⁵ BARABÁS J. 1963. 51.

³⁶ Az összehasonlító módszer a néptörténet és a jelenségek térbeli tagozódásának összevetésével, elsősorban a recens néprajzi anyagra támaszkodva el tud jutni az abszolút kronológiához is — állapítja meg BARABÁS J. 1963. 102.

gazdasági, társadalmi folyamat eredménye. Ebben az összefüggésben döntő jelentőségű a kultúrahordozó emberek helyváltoztatása, másrészt más etnikumok népcsoportjával való tartós érintkezése, vagyis a népmigrációk és a szomszédsági együttélések. Térképeinken az e mozgások eredményeként létrejött pillanatnyi kulturális képet láthatjuk, amiből következtetéseket vonhatunk le a műveltségi javak ilyen vagy olyan mozgásának okaira is.

Az elmondottakat egy példával szeretnénk megvilágítani. A rostkikészítés körébe tartozó kulturális jelenségek egy csoportja a recens anyagot bemutató térképeken dunántúli területeken általános, másik csoportja az Alföldön. Az összehasonlító vizsgálatok után megállapíthatjuk, hogy a Dunántúlon előforduló jelenségek nagyrészt a korai európai lenkultúra, az Alföldön előfordulók pedig a keleti törökös kultúra eszköz- és eljárásformáival mutatnak egyezést, sőt terminológiai megfelelést. A néptörténeti ismeretek alapján tudjuk, hogy a Dunántúlon jelentős lentermelő és feldolgozó szláv népcsoportok éltek a honfoglalás korában, a keletről jött magyarság műveltségében pedig nagyszámú törökös elem volt jelen. A helynévkutatások bizonyították, hogy a honfoglalás utáni időkben a Dunántúlon erősen kevert magyar—szláv népesség élt együtt, az Alföldön pedig alig más, mint csak magyar. Így több jelenség sorozatos vizsgálata után esetleg megállapítható lesz, hogy a Dunántúlon az együttélés következtében a magyar—szláv szomszédsági kapcsolatok nagy mértékben hatottak a kultúra alakulására, az Alföldön pedig a magyarság migrációja következtében odakerült keleti törökös elemek „tisztábban” maradtak meg napjainkig.

A recens anyag kartografikus rendezettsége és az összehasonlító vizsgálat tehát módot nyújt — a tárgykör természeténél fogva más módszerrel különben alig elérhető — történeti mozgások feltárására, megmutatva nemcsak az elemek mozgásának az irányát, de rámutatva ezek származására is. Amikor pedig az azonos tárgykörben olyan jelenséggel állunk szemben, aminél a származás teljes valószínűsíthetőségét az összehasonlító vizsgálat nem adja meg maradéktalanul, a recens anyag hazai táji elhelyezkedése, előfordulása — a területre különben jellemző eszközök és eljárások már ismert eredete alapján — még bizonyító erővel is rendelkezhet. A néptörténeti ismeretek is jelentős mértékben hozzájárulhatnak a kulturális javak időbeli és térbeli mozgásának megismeréséhez, ugyanígy megfordítva is, a műveltségi javak recens elterjedése, előfordulása néptörténeti tanulságokra is utalhat.

Alkalmazott néprajzi módszerünkről összefoglalóan elmondhatjuk, hogy annak kiinduló alapját a kartografikusan rendezett recens anyag képezi. Az összehasonlító vizsgálatokkal — amelyekben jelentős szerepet kap főleg a formai és terminológiai kritériumokra épülő idő- és téranalógia — a műveltségi elemek társadalmi összefüggésükben vizsgált mozgásának feltárására törekszünk, ami így ezek egyenkénti alakulásának (származásának, változásának) megismerését nyújthatja. Végül a funkcionálisan összetartozó, és így együtt organikus egészet képező egyes elemek történetileg kialakult kapcsolódási rendje alapján a magyar népi kultúra táji és történeti differenciáltságának, valamint e differenciáltság okainak — vizsgált területünkön tükröződő — jobb megismerésére tehetünk kísérletet.

A ROSTKIKÉSZÍTŐ FOLYAMAT

Tanulmányunk eszközmonográfia. Vizsgálataink eredményét így az egyes munkaeszközökhöz és eljárásokhoz kapcsoltan, az ezeket külön-külön tárgyaló fejezetekben mondjuk el. Szükségesnek tűnik azonban, hogy az organikus egészet képező rostkikészítő munkát, mint folyamatot — ha egészen röviden is — legalább érzékeltessük, hogy az olvasó az egyes eszközöket és eljárásokat, mint e folyamat részletesebben tárgyalt egyes állomásait lássa maga előtt.

A rostkikészítés azt a munkasort foglalja magába, amivel az érett rostonövényből — esetünkben az érett kenderszárból — fonásra alkalmas, tiszta, szálas rostanyagot állítanak elő. Bár a tulajdonképpeni rostkikészítő munka így az érett, rosthordozó kendert már feltételezi, a kép teljesebbé tétele érdekében meg kell emlékeznünk a kender idáig való útjáról, a termeléséről is.

A kendert (*cannabis sativa*) a legjobb minőségű földbe vetették. Falvaink határában, általában a település közelében, ha lehetett, közvetlenül a kertek alatt egy tagban jelölték ki a nyomásos földművelő rendszer idején a kender helyét. Ennek az emlékét őrzik ma is oly gyakran előforduló *kenderföldek*, *kenderszer* dűlőneveink. Nemcsak a jobbágyoknak, hanem a zselléreknek, sőt uradalmi cselédeknek is járt innen földdarab, amin a családjaiknak szükséges kendermennyiséget megtermelhették. A tagosítás után ez a rend felbomlott, s mindenki oda vetette a kenderét, ahol a földje erre a legalkalmasabb volt.

A kendernek szánt területet gondosan kellett megművelni. Kétszer,¹ sőt háromszor² megszántották, majd simára boronálták³ a földet, s általában kétévénként trágyázták.⁴ A vetés a férfiak dolga volt,⁵ s a vetés módja általában meg-egyezett a gabonavetés helyi módjával,⁶ csak ennél jóval sűrűbben szórták el a

¹ Ősszel és tavasszal.

² Harmadszorra közvetlenül vetés előtt szántották.

³ Voltak, akik a kender minősége szempontjából a felásást és gereblyézést tartották jobbnak, de többen kényszerűségből voltak kénytelenek ezzel felcserélni az igaerőt kívánó szántást és boronálást.

⁴ Sok helyen a baromfitrágyát gyűjtötték össze a kenderföld számára.

⁵ A vetéshez igen sok mágikus cselekedet kapcsolódott országszerte, ami mind a jó termés biztosítását volt hivatva szolgálni: egyrészt, hogy az elvetett magot a madarak ne szedjék ki a földből (pl. vetés közben nem szabad beszélni, három szem magot a nyelv alatt kell tartani, a vetőköténybe bezárt lakatot kell tenni stb.); másrészt, hogy a kender magasra, hosszú szállúra nőjön (pl. teli hold idején kell vetni, vetés közben nagyokat kell lépni, vetés után magasra kell ugrani, magasra kell feldobni az üres vetőzsákokat stb.); végül pedig, hogy szép fehér rostja legyen a kendernek (pl. fehér vászonruhában kell vetni, lisztes zsákból kell a magot szórni, a vető embernek reggelire rántottát kell ennie stb.). De már előző télen végzett analógiás varázslással is gondoltak a jövő évi kendertermésre (pl. farsangkor tánc közben a lányok nagyokat ugrottak, télen a nők szánkáztak, hogy hosszúra nőjön a kenderük stb.).

⁶ A kendermagot vetőlepelből (Dunántúlon és az északi dombvidéken) vagy vetőzsákból (Alföldön) vetették, ezek mellett azonban több helyütt konzerválódott a kendervetésnél

kendermagot.⁷ Az április végén, május elején⁸ földbe került mag tizenkét, tizen-négy hétre rá beérett: pontosabban a kétlaki növény virágos (hím) szálai beporozták az ekkor még alacsonyabb magvas (anya) szájakat. A századfordulón még általános volt a virágos kender közvetlen ez utáni betakarítása, míg a beporzott magvas kendert csak egy jó hónappal később, amikor az a magjait megérlelte, akkor szedték ki. A betakarítás módja a nyövés volt, azaz a kenderszájakat kézzel, gyökereستől szaggatták ki a földből.⁹ Két, három, esetleg négy markot¹⁰ összefogva, kévébe kötötték,¹¹ s a termést a kenderföldön hagyták szikkadni az áztatóba vitelig.¹² Később, a két világháború között a virágos és magvas kender együtt, egyszerre való nyövése lett általánosabb.¹³ Az anyakender magját csépléssel távolították el a növényről,¹⁴ majd rostálással, szeleléssel tisztították.¹⁵ Ezzel alkalmassá vált a kender a rostkikészítő munkára.

A kender termelésének kérdései, illetve az ennél tapasztalható tanulságok — mint az a fentiekből is kitűnt — sokkal inkább a földművelő kultúra kutatásának,¹⁶ mint a rostkikészítésnek a témakörébe tartoznak.

A tényleges rostkikészítő munkát elvileg öt, egymást követő fokozatban végzik. Ezek: a kender előkészítése a rostok leválaszthatására, a törő munka, a tisztító munka, a puhító munka és végül a minősítő munka. Minden fokozat által közelebb jut a rostanyag ahhoz a minőségi állapothoz, amiből a legszebb és legjobb fonal fonható a vászonszövéshez. Az öt fokozat elsősorban mint elv érvényesül a feldolgozásban, a gyakorlatban egyik-másik,

a gabonavetés korábbi formája: a kötényből, szakajtókosárból, kis fateknőből való szóróvetés is.

⁷ „Olyan sűrűn kell vetni, hogy a téhen felnyalhassa.” A sűrű vetés következtében sűrűn kelt ki a kender. Mivel így a szomszédos szájak nem jutottak elég napfényhez, a növény törekedve a több fény felé, hosszúra és vékony szájlúra nőtt, s így rostjai is hosszúak, vékonyak lettek.

⁸ A kendervetés idejét általában Szentgyörgy hetéhez, Zsófia napjához, áldozócsütörtök és pünkösd hetéhez szótkák kapcsolni.

⁹ A nyövés formájában való növénybetakarítási mód által a kendertermelés igen archaikus, egykor a gabonaneműeknél is alkalmazott formát konzervált.

¹⁰ Nyövéskor a hónalj alá szálinként összegyűjtött kendercsomó.

¹¹ A kévéket deréktájon egy helyen, vagy fejük, illetve gyökereük közelében két helyen kötötték meg.

¹² A nyövés és kévékbe kötés részletkérdéseire a kenderáztatásról szóló fejezetben még kitérünk.

¹³ Együtt nyövés esetén a magnak szánt kendert vagy a kenderföld szélén hagyták meg teljesen kifejlődni, vagy külön a kapás növények táblája szélére vetették.

¹⁴ A kendermag nyerésének két fő formáját ismerjük: a magvak valamivel való kiverése, illetve a magház valamihez való hozzáverése. Előbbi esetben kézicséppel, gyakran csak egy bottal vagy mosószalokkal verik a magházat, amíg a magok kiperegnek. Ez az eljárás nagyjából egybeesik a csép elterjedési területével. Az Alföldön és ahol inkább a nyomtatás volt a gabonaneműeknél is a szemnyerés módja, a szérűre vagy egy ponyva közepére kitett gyalogszékhez, mosószékhez, esetleg csak egy fatuskóhoz vagy deszkához 2—3 szál kórót összefogva hozzáveredik a magházakat. Elvétele előfordult felföldi és dunántúli területeken, hogy kiserelt szekerkerék küllőihez verdesték. Ezek az eljárások is egykori gabona-szemnyerési módoknak a kendermunkában való konzerválódását mutatják.

¹⁵ Külön nyövés esetén az elcsépelte magvas kendert ugyanígy dolgozták fel a továbbiakban, mint a virágosat; együtt nyövés esetén azonban, amikor a külön vetett, vagy a kenderföld szélén meghagyott magnak való kender szabadon, nagyra és erőre növekedhetett, elcséplés után már rostnyerésre alkalmatlan volt: eltűzelték.

¹⁶ Mint pl. a magvetés bizonyos eszközeinél, a nyövés útján való növénybetakarításnál, a magcséplés egyes módjainál észlelt archaizmusok.

vagy akár több fokozat is kimaradhat a megmunkálás sorából, ez azonban az eredményként nyert rost minőségén többé-kevésbé megmutatkozik.

A kender szárát kívülről vékony rostréteg borítja. Az *előkészítés* során ennek a rostanyagának a kóro belsejét képező fás szövettel való kapcsolatát kell meglazítani. A rostot és a kambium szövetet pektin anyagok kötik össze, amik aránylag csekély kémiai ellenállással rendelkeznek. A kenderkórónak a tényleges rostelkülönítő munkákhoz való előkészítése a paraszti gyakorlatban ezek biokémiai behatásokon alapuló *áztatásával*,¹⁷ bizonyos ideig víz alatt való tartásával történik, ami a pektin anyagokat szétbomlasztó, természetben előforduló mikroorganizmusok tevékenységére épít.¹⁸

Áztatás után alaposan ki kell szárítani a kórokat. Az áztatóhely mellett lecsorog róla a víz, kicsit megszikkad, aztán hazaviszik, s az udvaron, kertben napon szárítják.¹⁹ Ritkábban kenyérsütés után a kemencére tették, esetleg kisebb mennyiséget bele is raktak,²⁰ hogy gyorsabban száradjon. Az északi dombvidéken *milét* építettek: gödröt ástak, ebben tüzet raktak, feléje sátorszerűen ágakat állítottak fel, s erre rakták száradni a kenderkévéket.²¹ Ugyane vidéken ismert a milének gödör nélküli változata is.²²

A megáztatott kenderkórok teljes kiszáradása után következett a *törő munka*, aminek az eszközei magyar nyelvtérületen a *törő-tiló*, a *törőszék*, és a *kölyüs kender-törő*. E munkák lényege abban áll, hogy az áztatás alatt megkorhadt fás szövetet apró darabokra zúzzák, s ez — a rugalmasságát az áztatás ellenére is megtartó, s a fás szövetről lelazult — erős rostszálak közül szilánkokra hasadva kihullik.²³

A tulajdonképpeni törő munkát igen gyakran előtörés előzi meg. Legtöbbször nem jelent ez egyebet, mint, hogy a kézbe fogott maroknyi kenderkórót *megízélik*, hosszának negyedeinél, ötödeinél megroppantják,²⁴ hogy könnyebben törhessék utána a törőeszközön. Nagyobb szerepet kap az előtörés a Tiszántúlon, ahol az ízekbe roppantáson túl *meghajtogatják*,²⁵ azaz lábbal is megtapossák, mielőtt a tilón törni kezdenék. A Szilágyságban pedig egyenesen helyettesíti a törő szeres számot ez a kézzel és lábbal, tehát csak testi erővel végzett eljárás.²⁶ Az előtörés-

¹⁷ A kenderrel dolgozó parasztság körében is ismeretes, hogy az áztatás folyamán kémiai hatásokra lazul meg a rostréteg kapcsolata a fás szövettel. Kisterenyén pl. a kenderáztató tóba nagyobb mennyiségű fahamut öntenek, mert „a lúgos vízben jobban ázik a kender”. E mellett mindenütt számantartják az áztatóvíz hőfokát is: melegebb víznél rövidebb idő elég az áztatáshoz.

¹⁸ Szivcov A. N. 1951. 47.

¹⁹ A kékét kötelékét kissé felhúzza, sátorszerűen állítják fel, hogy süsse a nap, járja a szél.

²⁰ A kemencén, illetve kemencében való szárításról adataink vannak: Sopronkövesd, Süttör (Győr-Sopron m.), Acsád, Egyházaskörte, Magyarszombatfa, Óriszentpéter, Sorkifalud (Vas m.), Nagykapornak (Zala m.), Kocs (Komárom m.), Vajszló (Baranya m.), Ipolyvece, Kiseccset (Nógrád m.), Csömör (Pest m.) és Sáp (Hajdú-Bihar m.).

²¹ Darnya és Gesztette (CsSzK), valamint Nagyvisnyó (Heves m.).

²² Bodony (Heves m.).

²³ A kihulló törmelékiszilánkokat általában *pozdorjának* nevezik. Az Alföldnek egy kisebb vidékén *csepű* a neve. A pozdorja és csepű kérdésével a rostfésűkről szóló fejezetben részletesebben foglalkozunk.

²⁴ Általános. Tilóval törés előtt mindenütt alkalmazzák.

²⁵ Kismarja (Hajdú-Bihar m.).

²⁶ Bogdánd: „Száradás után a kvéket markokba szedik és törik. Egy markot letesz, rálép a lábával, megmorzsolja, kézzel csavarja, ronccsolja, földhöz veri néhányszor, így a nagy pozdorja kimegy belőle. Más törésmód nincs, a testet nem kímélték.”

nek Észak-Somogyban²⁷ eszköze is van, a *csapórúd*. A ház oldalának nekitámasztott erősebb rúdon először megroppantják a száraz kóróköteget, majd hozzáverdesik, hozzácsapkodják, hogy a fás pozdorja nagyja kihulljon belőle. Csak ezután következik a tulajdonképpeni törés a külön törőszerszámmal.²⁸

A törő munka során a kender ugyan megszabadul a fás törmelék nagyjától, de a rostokra tapadva [még jelentős pozdorjadarabok maradnak benne. Munka közben az eredetileg egy kévényi köteget részeire szedve, *markok*ban kezelik, majd törés után ismét egyesítik, de a minőségi különbséget terminussal is kifejezésre juttatják: az egy kévéből lett rostosomót *fejnek*, *egy fej kendernek* nevezik.²⁹

A rostkikészítés következő fokozata a *tisztító munka*. Ennek egyetlen eszköze a *tisztító tiló*, ami már finomabb munka végzésére alkalmas, mint a törő munka szerszámai. Ami pozdorjadarabok törés után a rostosomóban maradtak, a tisztító munka során ezeket kell eltávolítani. A kenderfejeket előzőleg kiteszik a napra, vagy — sokkal általánosabban, mint a törő munka előtt — kenyérsütés után kemencében szárítják, hogy lehetőleg minden nyirkosságot, a levegőből átvett nedvességet is eltávolítsanak belőle. Amikor már tökéletesen száraz, akkor meleg, napos időben tisztítják a tilóval: összetörve benne minden pozdorja darabka, kihull a rostok közül. A kenderfejet a tisztításnál két marokra bontva tilolják, majd ismét egy fejben egyesítik.

A pozdorja daraboktól megtisztított rost azonban még kissé merev, s a rostszalagjai elég szélesek. A *puhító munka* célja az, hogy különböző eszközök és eljárások (*kalodás dörzsölő, kenderkalló, morzsolóhenger, kézzel vagy láb alatt való dörzsölés, szöszcsávázás*) alkalmazásával a rostanyagot puhává, lágy tapintásúvá, hajlékonyá tegye, és a rostszalagokat minél vékonyabb szálakra szétrepessze. E puhító munkák során is a kenderfej a megdolgozás alapegysége, de a nagyobb mechanizmusok (*kalodás dörzsölő, kenderkalló, morzsolóhenger*) használatánál ezek többszörösét fogják egy nagyobb alkalmi egységbe össze, amit a munka elvégzése után ismét fejekre bontanak szét.

A rostmegmunkálás betetőzését adja az ötödik fokozat, a *minősítő munka*. A rostanyag lényegében már alkalmas is volna a fonásra,³⁰ de jobb és differenciáltabb minőségű vásznak készíthetése érdekében szükséges még a tiszta rostanyag fésülés útján való minőségi osztályozása. E munka eszközei a *rostfésűk*. Alkalmazásuk biztosítja: *a)* a legapróbb, még rostok között maradt pozdorja szilánkok kifésülését, *b)* hegyes vasszegeik, erős sörtéik által a még szélesebben maradt rostszalagok egészen vékony szálakká való széthasítását, *c)* az összegubancolódott szálaknak az egyenesektől való elválasztását, *d)* a rövidebb szálaknak a hosszabbaktól való elkülönítését, *e)* a legjobb hosszúságú rostoknak párhuzam-

²⁷ Ádánd, Bábony, Megyer, Nagycsepely, Balatonszárszó (Somogy m.).

²⁸ Ugyancsak *csapórúd* néven használják a ház falának támasztott rudat — eléggé ritkán — Nógrádban, Hevesben és Borsodban is, de ezen a vidéken nem a törés, pontosabban az előtörés eszköze, hanem a *csapásé*: a tulajdonképpeni törőeszközön végzett munka közben alkalmanként hozzácsapják a markokat, hogy jobban hulljon belőle a pozdorja. Ezzel kapcsolatban I. BÁTKY Zs. 1936.

²⁹ Ezek a legáltalánosabban használt terminusok. Igen sok más elnevezésbeli variáns is előfordul még. Részletesebben: SZOLNOKY L. 1950.

³⁰ Van adatunk arra, hogy az alapos törő, tisztító és puhító munka után azonnal megfonják a rostot (Horvátkút, Tapsony, Tiszaigar, Vésztő, Moldva) és csak azt fésülik, amiből finomabb vásznat akarnak szőni. A fésülést azonban ezeken a helyeken is csak igen kivételesen hagyják el.

mosra fésülését, ezáltal pedig olyan formába rendezését, ami a fonásnál az egészen vékony, finom fonal sodrását lehetővé teszi a fonó számára.

A minősítő munkánál is a kenderfej a feldolgozás alapegysége, ezt bontják fel különböző minőségi osztályokba. Így a nyövés után összekötött kenderkéve, mint mennyiségi egység, a rostmegmunkálásnak mind az öt fokozatán át lényegében alapegység marad, minőségileg viszont állandóan változik, finomul.

A következő fejezetekben ennek a rostkikészítő munkának az eszközeivel, munkaeljárásaival ismerkedünk meg közelebbről.

A KENDERÁZTATÁS

Népi gyakorlatból lényegében kétfajta kenderáztatási módot ismerünk:¹ a bizonyos ideig víz alatt való áztatást, és a harmaton, esőn való huzamosabb ideig tartást.² A magyarság gyakorlatában csak az előbbi áztatási módról van tudomásunk. Délnyugat-Magyarország néhány lentermelő falujában³ és a csiki székelyeknél⁴ a lent kitergetik ősszel a mezőre, hogy ott áztassa a harmat, eső,⁵ de kenderre — tudunkkal — a magyar etnikum területén egyetlen faluban, Csíkszentdomokoson alkalmazzák csak a *harmatáztatást*.⁶

A kender vizes áztatása parasztságunknál mind álló-, mind pedig folyóvízben egyaránt szokásos. Kézenfekvő volna — és így teszik ezt általában a témakör kutatói⁷ — a vizes áztatásnál a lényeges megkülönböztető jegyeket a folyó-, illetve állóvízi áztatás tényében keresni. Jogosan feltételezhető, hogy a folyóvízi áztatás másfajta vízbehelyezési módokat kíván és alakít ki a nép gyakorlatában, mint az állóvízi. Különösen indokoltnak látszik a kérdés ilyen módon való felvétele, ha számításba vesszük azt, hogy milyen nagy különbség van egyes folyók,

¹ Csupán megemlítjük a két fő formán kívüli áztatási módokat. GERIG W. (1913. 28.) említi ÖPPENAU után Elzászból az ún. Winterlandröste-t, amelynél a rostos kórokat télen a hó alatt fagyasztják. Ez esetben azonban a rostok lelazítása nem kémiai (áztatás), hanem mechanikai (fagyasztás) úton történik. Hasonló eljárást említ JIRLOW R. (1926. 38 jegyzet) Észak-Svédországból és Norvégiából. ZELENIN D. (1927. 150.) is említi, hogy a keleti szlávoknál szokásos a vastagabb szárú magvaskender télire hóban való kinthagyása, de ettől függetlenül a kendert tavasszal még vízben is eláztatják. Megfelelőjét a magyar etnikum területén csak helymeghatározás nélkül ismerjük. (BÁTKY Zs. é. n. 299.) Minthogy azonban itt is vizes áztatás követi és egészíti ki a téli fagyasztást, legfeljebb átmeneti megoldásnak tarthatjuk, de semmiképpen sem tényleges Winterlandröste-nek. — A nagy francia Encyclopédie szerint valamikor szokásban volt a kendert földbe ásva a rostokat a talaj nedvességével lelazítani a belső fás szövetéről (idézi GERIG W. 1913. 27.). E módszer bővebb ismeretéhez recens anyaggal nem rendelkezünk.

² „Az úgynevezett harmatáztatás a nedves éghajlatú vidékeken az ottani bővebben termő len áztatásáról lett a vékonyabb törzsű kenderre is átültetve.” (BAKAY N. 1892. 102.)

³ Acsád, Egyházásdaróc, Magyarszombatfa, Óriszentpéter (Vas m.), Dobri (Zala m.). E helyekről vannak adataink.

⁴ Csíkbánkfalva, Csíkpálfalva, Csíkszentdomokos, Csíkszentgyörgy (RNK).

⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy a nálunk lenre alkalmazott harmatáztatás is csak kiegészítésként járul ma már a vizes áztatáshoz: előbb víz alatt, majd utána harmaton is áztatják a lent.

⁶ Európa nagy részén a kendernél is szokásos a harmatáztatás. Közép- és Nyugat-Európában való előfordulásáról GERIG W. tudósít (1913. 28.). Kelet-Európában a keleti szlávok kender- és lenkultúrájában ugyancsak általános a harmaton való áztatás. (LEBEDEVA N. I. 1956. 475.). Ugyanezt írja ZELENIN D. (1927. 150.). Ha az áztatási idő alatt nem hull kellő mennyiségű harmat vagy eső, Hollandiában pl. tengervízzel szokták öntözni a kitett kórokat. (GERIG W. 1913. 28.). A harmaton való áztatás elsősorban a len áztatási formája, míg a kenderre inkább a vizes áztatás jellemző. A víz alatt való áztatást azonban gyakrabban megtaláljuk a lennél, mint a harmatáztatást a kendernél.

⁷ Így vizsgálja a kérdést GERIG W. is nagy nyugat-európai összefoglalásában (1913. 27.).

patakok és a néha csak tíz-tizenkét négyzetméternyi felületű áztatógödrök vízmozgása között.

Magyar nyelvterületen a kenderkórót igen gyakran természetes tóban (*tókában, forrástóban*)⁸ áztatják, de sokszor ilyen hiányában gödrot ásna és a talajvíz, vagy az esőzések következtében összegyűlt víz áztatja meg a kender.⁹ Több adat szerint a faluvégi vályogvető gödrökben kap helyet a kender az áztatás idején.¹⁰ Folyóvizeknél főleg a part melletti sekélyebb és lassúbb mozgású vízben jelölik ki az áztatók helyét.¹¹ Nagyobb folyóknál inkább a holt ágak, vagy az árterületeken megmaradt vizek szolgálnak áztatóhelyül.¹² A sebesebb, nagyobb sodrású vizek partján gödrot ásva, a folyó (patak) beszivárgott vizében áztatják a kender.¹³ Olyan helységeken, ahol nincs közel áztatásra alkalmas víz, a szomszéd, esetleg harmadik, negyedik faluba, távolabbi áztatóhelyekre is elviszik szekéren.¹⁴ Ám egy falun belül is van változat, méghozzá folyó—állóvízi változat is: egyesek folyóvízben, mások állóvízben áztatnak.¹⁵ Az áztatás helye időben is változhat ugyanazon falun belül, aszerint, hogy tilalmak, vagy a víz esetleges kiszáradása kényszeríti a népet új kenderáztatóhely keresésére.¹⁶ Annak ellenére, hogy az ilyen utóbbi esetben legtöbbször fel kell cserélni a régi állóvizet az ellenkezőjére, az áztatás formájában mégsem találunk változást.¹⁷

A fenti variációkat bemutató soroknál a jegyzetekben előhozott példáinkat úgy válogattuk össze, hogy a felsorolt helységek lehetőleg minél nagyobb területet öleljenek fel. Ennek alapján is látnunk kellett, hogy különösebb rendszerről, nagyobb területen érvényesülő elvről nem beszélhetünk, mivel a kenderáztatót mindenhol a helyi lehetőségek szerint választották ki. Behatóbb vizsgálat után pedig majd látni fogjuk, hogy a különböző áztatóvizekhez nem kapcsolódnak azokat jellemző, speciális áztatási formák. Néprajzi szempontból nem célravezető tehát a kenderáztatás kérdésében folyó és állóvizek szerinti kategóriákat felállítani.

⁸ Így pl. Óriszentpéteren (Vas m.), Dunapentélén (Fejér m.), Penyigén (Szabolcs-Szatmár m.), Désházán (RNK) stb., illetve a nagyobb tavaink (Fertő, Balaton, Velencei tó) környéki községekben.

⁹ Így pl. Nemesahanyban (Veszprém m.), Kecskeméten (Bács-Kiskun m.), Darnyán (CsSzK), Bálványosváralján (RNK) stb.

¹⁰ Így pl. Rábcakapiban (Győr-Sopron m.), Ászáron (Komárom m.), Tiszaigaron (Szolnok m.), Körösladányban (Békés m.) stb.

¹¹ Pl. Dobriban (Zala m.), Vágsellyén (CsSzK), Galgamácsán (Pest m.), Vésztőn (Békés m.), Szendrőn (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) a folyó szélén áztatnak.

¹² Pl. Felsőszelín (CsSzK), Dunaremetén, (Győr-Sopron m.), Szeremlén, Alpáron (Bács-Kiskun m.), Szatmárcsekén (Szabolcs-Szatmár m.) stb.

¹³ Pl. Gyarmaton, Devecserben (Veszprém m.), Cecén (Fejér m.) stb.

¹⁴ Pl. Mindszentkállónál (Veszprém m.) a 9 km-re fekvő Hegyesdre, Szentistvánról (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) a 10 km-re folyó Tiszára, Törökszentmiklósról (Szolnok m.) a 10 km-re folyó Tiszára, Kékesről (RNK) a 28 km-re folyó Szamosra viszik a kender áztatni.

¹⁵ Szentistváni (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) adat szerint: „Akinek volt lova, szekere, az a Tiszára vitte, ott szebben kiázott. Szegény ember itthon áztatta el a gödörben.”

¹⁶ Pl. Vágsellyén: „A múltban erre készült medencében végezték az áztatást, mert a hatóság a Vágban való áztatást nem engedélyezte. Most már ezt sem akadályozzák, és így az áztatás itt megy végbe . . .” Tiszaigaron: „15 esztendővel ezelőtt messzire kellett vinni a kender, ha itthon a falu alatti gödrökben a víz kiapadt . . .”

¹⁷ Vágsellyén is megmaradt a cserepesés áztatás mind a folyóvíznél, mind az állóvíznél, Tiszaigaron is a karók közti kevés áztatás, és Szentistván szegényei is ugyanúgy karók között szalmaköteles rögzítéssel áztatták kenderüket a falu alatti „gödörben”, mint a lovas gazdák a Tiszán.

A magyarságnál alkalmazott víz alatti áztatás különböző formáit keresve, az összegyűjtött adatok alapján a folyó—állóvízi rendszerezés helyett néprajzibb, a hagyományozódó kultúrát közelebről kifejező ismérveket találtunk a kenderáztatás fő formátípusainak meghatározására. Ezek: a kender *áztatási egységei* (vagyis milyen kötegekben, csomókban teszik vízbe a kórókat), és a *rögzítés módja* (hogyan, milyen formában tartják együtt a fenti egységeket a víz alatt az áztatási idő folyamán).

Nyövéskor középen két kézzel átfogható nagyságú csomókba gyűjtik össze a földből kihúzgált kenderszálakat, és ezeket elmaradt, aprónövésű kenderrel¹⁸ egy vagy két helyen átfogva kévékbe kötik. Eláztatásnál vagy ezek a kévék szolgálnak a vízberakás egységéül, vagy pedig több kévét még rozsszalmával, sással nagyobb kötegekbe összefognak és úgy teszik az áztatóba.¹⁹ Előbbi esetben az áztatás egysége a kéve, míg utóbbinál a több (külön-külön is megkötött) kévéből álló köteg. Aszerint tehát, hogy az áztatásnak mekkora (és hogyan csoportosított) kendercsomó a vízberakási egysége, beszélhetünk *kévés és köteges áztatási* módról.²⁰

A kévés és köteges áztatásnak a magyar etnikum területén való elterjedését az I. térképen mutatjuk be. Eszerint a Dunántúl legnagyobb részén az áztatás egysége a köteg, csupán a keleti és délkeleti szélén²¹ találjuk meg a kévés áztatási formát, amely lényegében már átvezet az Alföld kizárólagos kévés áztatási területére. Erdélyben ismét a köteges áztatást találjuk, csupán Bálványosváraljáról és a csiki medence két községéből van adatunk kévés forma előfordulására. A bukovinai székelyeknél (Hadikfalván) a kenderáztatás egysége a kéve, míg Moldva magyarságánál mind a kévés, mind pedig a köteges egyaránt előfordul. Az északi részekben a Kisalföld kévés egységekben áztató területét néhány köteges előfordulás tarkítja. Hont és Nógrád palócságánál viszont inkább a köteges áztatás az általános, amit itt a kévés forma szaggat meg. Az Alföld összefüggő, kévés egységekben áztató területének északi peremén itt-ott elszórtan feltűnnek a köteges áztatás falvai. A kenderáztatás e két formájának elterjedése határozott területeket rajzol ki tehát: a kévés áztatás a Nagy- és Kisalföld területére jellemző, ahol összefüggő tömegben megtalálható, míg a köteges forma a Dunántúlra és Erdélyre. A honti—nógrádi vidék átmeneti, a magyar nyelvterület legkeletibb falvai pedig kevert területnek látszanak.

Az elterjedés bemutatása után szólnunk kell a két áztatási egység néhány részletkérdéséről.

A kévés áztatási formánál az alapegység, a két kézzel középen átfogható nagyságú kendercsomó népi neve szinte kizárólag *kéve*. Csupán Sárközben — a kévés és köteges áztatás találkozásának vidékén — nevezik ezt az egységet *maroknak*,²² s a keleti területek magyarságánál *főnek*,²³ illetve *fejnek*.²⁴

¹⁸ Csupán két helyről van adatunk arra, hogy a kévétet zsuppszalmából sodrott kötél-félével kötik meg: Kunhegyesről (Szolnok m.) és Mátraszéléről (Nógrád m.).

¹⁹ A kender feldolgozása alatti munkáknál szereplő különböző mennyiségi csoportosításokat és azok elnevezéseit I. SZOLNOKY L. 1950. 29—56.

²⁰ A terminológia a szerzőtől származik.

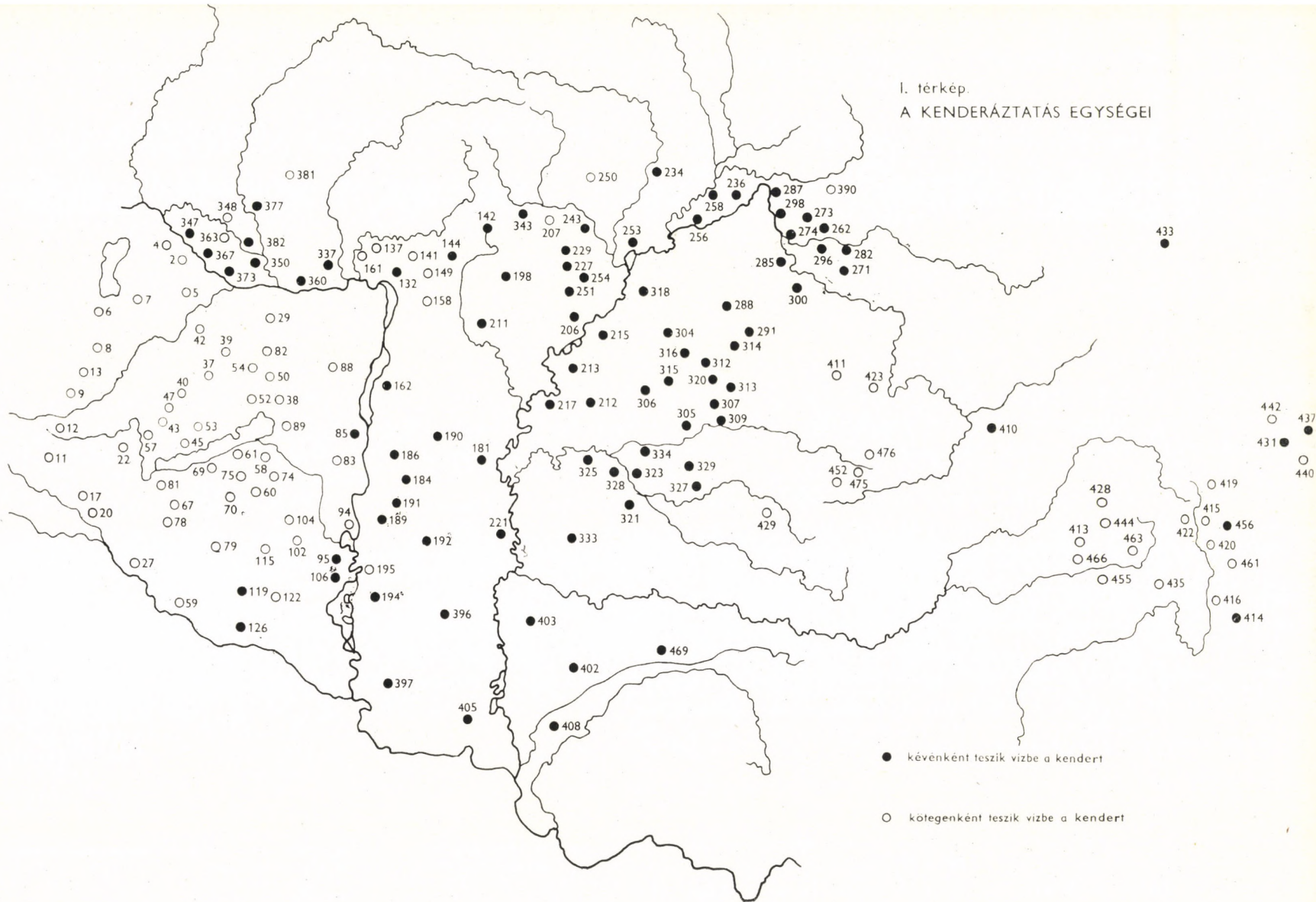
²¹ Dunapentele (Fejér m.), Decs, Sárpilis (Tolna m.), Kovácsszénája, Vajszló (Baranya m.)

²² Decs, Sárpilis (Tolna m.).

²³ Bálványosváralja (RNK).

²⁴ Hadikfalva, Gajcsána, Jugán (RNK).

I. térkép.
A KENDERÁZTATÁS EGYSÉGEI

A kévés egységekben áztató területen hasonlóan egyöntetűnek mondható a kévék (markok, fők, fejek) megkötési módja: az összefogott szárazakat középtájon — esetleg valamivel lentebb — egy helyen kötik meg. Ettől az általános módtól eltérően két helyen — a száraz töve fölött és középtől valamivel fentebb — kötik meg a kévét (markot) a Dunántúl keleti, kévésen áztató falvaiban,²⁵ a mezőségi Bálványosváralján, valamint a kislalföldi Vágsellyén és a borsodi Szentistvánon.

A kévés egységekben áztató falvakra jellemző tehát, hogy ott általában ezt az egységet *kévének* nevezik, és egy helyen, a kéve derekán kötik meg. Az ettől a jellegzetességtől eltérő néhány (adataink szerint hat-hat) falu közül — feltűnő módon — három falu megegyezik.²⁶ Mindhárom község a köteges egységekben áztató falvak közvetlen szomszédságában van.

A köteges áztatási formánál — mint tudjuk — az áztatás egységéül szolgáló kötegtben több önállóan is összetartott (megkötött) kendercsonomó van. Ezt a kisebb kőrócsomót a továbbiakban *marok* névvel fogjuk jelölni, hogy leírásunkban e terminus alapján is meg tudjuk különböztetni a kévés áztatásnál használt alapegységtől, a *kévétől*.

A marokra már koránt sincs olyan egyöntetű népi terminológia, mint a fentebb ismertetett kévére. Nevezik *marok*nak, *csomónak*, *kis kévének*, *kévének*, Erdélyben *jűnek*, *fejnek*. Ezek az elnevezések elterjedésükben nem rajzolnak ki összefüggő csoportokat, területeket. Egyik faluban egyik, a másikban másik névvel jelölik.²⁷ E nagyobb számban előforduló elnevezések mellett több olyan terminus is van, amelyet csak egyetlen faluból, esetleg két faluból ismerünk. Ilyenek pl. Dunántúl a *bocska*, *pusli*, *veret*, *gica*, Székelyföldről a *kötés*.

A markok — noha hozzávetőleg ugyanakkora kendercsonomók, mint a kévés áztatásnál a kévék — általában két helyen vannak megkötve: a tő felett és a markok hosszának felső harmadán. Sajnos, pontos adataink jobbra csak Dunántúlról vannak.²⁸ Így annyit tudunk biztosan, hogy a Dunántúl általunk ismert köteges egységekben áztató falvai közül mindössze háromban²⁹ található meg a marok egy helyen való megkötése. Az erdélyi magyar lakta községeknél a rendelkezésünkre álló leírásokban e kérdésre nem kapunk egészen világos adatokat.³⁰ De miután az egyetlen kévés egységben áztató mezőségi Bálványosváralján — az általános kévés módszertől eltérően — két helyen kötik meg a kévét, valószínűnek látszik, hogy az erdélyi köteges áztatási módot alkalmazó falvakban is két helyen kötik meg a markot. Megerősíti feltevésünket az a tény is, hogy a Dunántúl keleti részén a kévésen áztató három faluban szintén két helyen van a kéve meg-

²⁵ Dunapentele (Fejér m.), Decs, Sárpilis (Tolna m.).

²⁶ Decs, Sárpilis (Tolna m.), Bálványosváralja (RNK).

²⁷ Egy aránylag kis területen való különböző terminológia használatára hét közeli községből származó adatainkat mutatjuk be. A marok neve Bakonyicsernyén *bocska*, Devecserben *pusli*, Bakonybélen *kiskéve*, Borzaváron *kiskéve*, Szentkirályszabadján *kéve*, Berhidán *marok*, Mezőszentgyörgyön *kéve*.

²⁸ A dunántúli adatok nagyrészt saját gyűjtésünkből valók. Az országos összehasonlításból adódó probléma ismeretében mindig feljegyeztük a markok megkötésének módját is, noha ez a kendermunka szempontjából első pillantásra nem tűnik lényeges kérdésnek.

²⁹ Acsád, Egyházásrádóc (Vas m.), Sopronkövesd (Győr-Sopron m.).

³⁰ NAGY J. (1938. 3.) utal a markoknál kisebb egység egy helyen való megkötésére, de a markokról már nem tesz említést ilyen vonatkozásban.

kötve, nyilván az általános dunántúli két helyen megkötött markok összefogásának formája alapján.

A markokból összeállított áztatási egységben, a kötegben 5–30 között változik a markok száma. Legáltalánosabb a 10–15 markos köteg. Nemcsak falvaként nagyon változó az egy kötegbe kötött markok száma, de ugyanazon községen belül is lehet és van kisebb-nagyobb eltérés.³¹

Ugyanígy igen sokféle elnevezés szolgál magára a kötegre is. Gyakrabban előforduló neve a Dunántúlon a *kéve*, *nagykéve*, az ország északi részein pedig a *csomó*. De ezek mellett még több más elnevezés is előfordul a köteg megjelölésére: *husz*,³² *terhe*,³³ *pusli*,³⁴ *kötrönce*,³⁵ *nyaláb*,³⁶ *kötet*.³⁷ Erdélyben, Kalotaszegen általában *nyalábnak*, Szilágyságban *kütának*, Csikban *kötésnek*, Udvarhelyszékben *lábnak*, Moldva magyar falvaiban ismét *kitának* nevezik — a rendelkezésre álló adatok szerint.

A kötegeket rozsszalmából csavart kötéllel kötik össze, csupán néhány helyen alkalmaznak emellett sást,³⁸ vagy vesszőgúzt,³⁹ esetleg vasdrót.⁴⁰

Az áztatás egységeit illetőleg tehát a kévés és köteges vízberakási mód közül az előbbi formai (mennyiségi) és terminológiai tekintetben országszerte sokkal egységesebb, míg az utóbbinál, a köteges áztatásnál mindkét szempontból igen sok variánst találunk. De bármennyi változat is mutatkozik a köteges áztatási módnál, a kórócsoportosítás elve mégis valamennyinél azonos, és így határozottan elválék és külön formatípust alkot a kévés egységekben való áztatási móddal szemben.

A *kéve* elnevezés — mint láttuk — a kévés egységekben áztató területen egészen általános, ezenkívül Dunántúlon és az ország északi részének köteges áztatásánál is jóformán mindenütt⁴¹ előfordul: vagy a markot, vagy a köteget jelölik egy-egy faluban ezzel a névvel. Világosan látszik tehát, hogy a magyar nyelvterületen a kenderáztatás csomóinak jelölésére megvan egy általános népi terminus, a *kéve*, ami azonban vidékenként — a kévés és köteges áztatás területén — másfajta csoportosítási formában jelentkezik. Amíg tehát formai szempontból két határozottan elváló áztatási módot, típust találunk, addig a terminológia — a sok apró eltérés ellenére is — átfogja a különváló két típus területét.

A kévés áztatásnál a *kéve*, a kötegesnél pedig a marok megkötésére — mint

³¹ Egy kisebb területen való eltérések bemutatása céljából a fentebb már előhozott hét közép-dunántúli községnek az adatait ismertetjük. Egy kötegben van: Bakonyesernyén 15–20, Devecserben 20–25, Bakonybélben 10–15, Borzaváron 10, Szentkirályszabadján 10–12, Berhidán 10–12, Mezőszentgyörgyön 10–12 marok.

³² Dobri (Zala m.).

³³ Nagykapornak (Zala m.).

³⁴ Egyházasdarác (Vas m.).

³⁵ Süttör (Győr-Sopron m.).

³⁶ Rábcakapi (Győr-Sopron m.), Szeremle (Bács-Kiskun m.).

³⁷ Makkosjánosi (SzSzSzK).

³⁸ Dunaremete, Püski (Győr-Sopron m.), Balatonszárszó, Horvátkút, Megyer, Nagy-csepely, Tapson (Somogy m.).

³⁹ Dunaremete (Győr-Sopron m.), Szeremle (Bács-Kiskun m.), Bogyiszló (Tolna m.), Csíkszentgyörgy, Csíkszentdomokos, Csíkpálfalva, Csíkkozmás, Székelykeresztúr (RNK).

⁴⁰ Magyarvalkó (RNK).

⁴¹ Kivéve Süttör (Győr-Sopron m.), Zsére (CsSzK), Surd (Zala m.), és Szeremle (Bács-Kiskun m.).

erre fentebb már utaltunk — apró növésű, elmaradt kenderszálakat használnak. Ezeket, a nem rendszeresen gyűjtött, hanem csak alkalmanként feljegyzett adatok alapján a Dunántúlon *börze*,⁴² *börzi*,⁴³ *börzike*,⁴⁴ névvel jelölik. Erdélyben *berzen*,⁴⁵ *berzenye*,⁴⁶ *beszenye*⁴⁷ elnevezés szolgál ezekre az aprónövésű kenderszálakra. Az északi dombvidék magyarsága már egészen más névvel jelöli: *sasuja*⁴⁸ és *bondor*⁴⁹ kifejezések fordulnak itt elő; míg az Alföldről származó egyetlen adat alapján Biharban *cula-kendernek*⁵⁰ nevezik. A dunántúli és az erdélyi terminológia kétségtelenül ugyanazon tőből származik, a *börz-*, *berz-* tövekből, és a kettő közti nyelvi kapcsolat is kétségtelen.⁵¹ Az északi dombvidéken használt két ismereteltet terminus, a *sasuja* és a *bondor*, valamint a bihari *cula-kender* nem hozhatók összefüggésbe a fenti *börz-*, *berz-* szótövekkel. A dunántúli és az erdélyi terminusok összeesnek a köteges áztatás területével, így az aljakender megjelölésére használt elnevezések is megerősítik az elkülönülést a kévésen és kötegesen áztató vidékek között.

A *börze*, *berzen* (stb.) a mai kendermunkában általában csak a kévék, markok megkötésére szolgáló, elmaradt növésű kenderszálat jelöli. De a bálványosvár-aljai adatok arra utalnak, hogy valamikor a *berzeny* jelentősebb szerepet kapott a kendermunkában: a leghosszabb szálú kender után általában az összes rövidebb növésűt jelölte, amit ugyanúgy használtak fel, mint a többi hosszúszálat.⁵² Így a kendert a szálak hosszának megfelelő csoportokban nyötték ki és kötötték külön csomókba: a legmagasabb a *kender*, a második, esetleg a harmadik alacsonyabb növésű a *berzenye*. Az elmaradt aprónövésű kendernek nagyobb területen, egyazon szótőből származó neve arra utal, hogy valamikor a növény magassága szerinti külön — szinte rétegenkénti — kinyövése és csoportosítása ezeken a területeken általános lehetett.

A kévék és kötegek vízbehelyezésének módját és az ottani rögzítést — a magyar nyelvterületen alkalmazott módok összefoglaló bemutatathatása érdekében — két

⁴² Acsád (Vas m.), Felsőmocsolád (Somogy m.).

⁴³ Szilvásszentmárton (Somogy m.).

⁴⁴ Surd (Zala m.), Süttör (Győr-Sopron m.).

⁴⁵ Magyarvalkó (RNK).

⁴⁶ Bálványosvár-alja, Nagykászon, Menaság (RNK).

⁴⁷ Csíkpálfalva (RNK).

⁴⁸ Hugyag, Rimóc, Szurdokpüspöki (Nógrád m.).

⁴⁹ Bogács, Tard (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). — Tardon nevezik még *bordonnak* is.

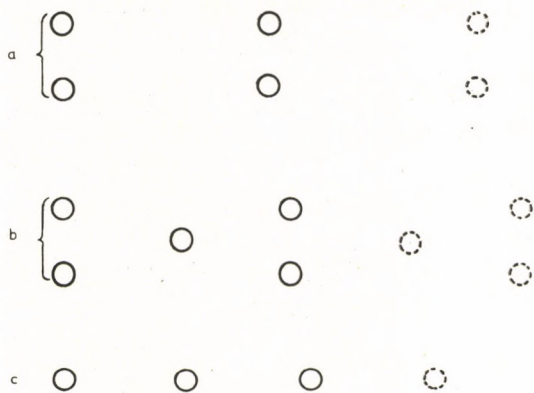
⁵⁰ Monostorpályi (Hajdú-Bihar m.).

⁵¹ A Magyar Tájékoztató szerint a *berze*, *börze*, *börzö*: a kenderföldön a nyövés után ottmaradt és a lábán megszáradt apró kender vagy letaposott kenderhulladék; kender alja, utolja; *börzike*: magas kender apróbb szálaiból kötött csomó (Göcsej); kender legapraja (Veszprém). GOMBÓCZ—MELICH 1914—1930. szerint eredete ismeretlen. BENKŐ L. 1967. szótárában nem is szerepel. Ha a nyelvtudomány nem is ad e szavak eredetét illetően útbaigazítást, a nevek hangzásából és a jelentésbeli egyezéséből ítélve a kapcsolat köztük nyilvánvaló.

⁵² Nyövéskor „... előbb a magasabb szálakat fogja marokra, kitépi, a földhöz, vagy lábbelije orrához veregeti, hogy a töve megszabaduljon a rátapadt rögtől. A markot a földre rakosgatja, 5—6 markot egy csomóba. Ez egy fű (fő) kender. Ezután az alacsonyabb szálak nyívéséhez fog. Ezeket elválasztják a magasabb növésűektől és külön fűkbe kötik. A magasabb rend neve *kender*, az alacsonyabbé *berzenye*. Ha szép magas a kender, elválaszthatnak több *berzenyét* is. Van olyan esztendő, mikor a kendernek 2—3 *berzenyéje* van.” VINCZE L. 1943. 151.

részben kell tárgyalnunk. Először az egységek vízben való elhelyezési formáit ismertetjük, azután a lefogás, leterhelés⁵³ különböző módjait.⁵⁴

A kendercsomók (kévék, kötegek) vízben való összetartására országszerte általános⁵⁵ a kender négy, a víz medrébe vert karó közötti elhelyezése. A karókat párosával (egymástól 100—150 cm-re) verik le, az egyes párokat pedig olyan messze egymástól, hogy köztük az áztatni kívánt kendermennyiség elférjen (5. ábra a.). A két összetartó karópár azonban nem szokott 200—250 cm-nél messzebb lenni egymástól, mert akkor nem rögzítené kellőképpen a közéje rakott

5. ábra. Az ázó kender összeszorítására szolgáló, mederbe vert karók főbb elhelyezési formái

kenderszárakat. Nagyobb mennyiség áztatásánál ezért vagy csak egyszerűen további karópárral (esetleg karópárokkal) meghosszabbítják az áztatót,⁵⁶ vagy pedig a két karópárt 300—400 cm-re leverve, közéjük egy egyedülálló tartókarót helyeznek a víz medrébe⁵⁷ (5. ábra b.).

Ritkábban nem karópárokat, hanem csak egyes karókat vernek az áztató medrébe, s ezek közé helyezik az egységeket⁵⁸ (5. ábra c.).

⁵³ Minthogy a kenderkóró könnyebb a víznél, leterhelés nélkül a felszínre emelkednék, s a vízből kintmaradó rész nem ázna meg.

⁵⁴ Bár a kettőt meglehetősen nehéz egymástól elválasztva tárgyalni, mégis kénytelenek vagyunk ezt tenni, különben oly nagyszámú variánst kellene felsorolni, ami inkább zavarná, mint elősegítené a tisztánlátást az áztatás formáinak kérdésében.

⁵⁵ Annyira általános a karók közti áztatás, hogy helyesebbnek látszik majd a kivételeket a megfelelő helyen falként ismertetni.

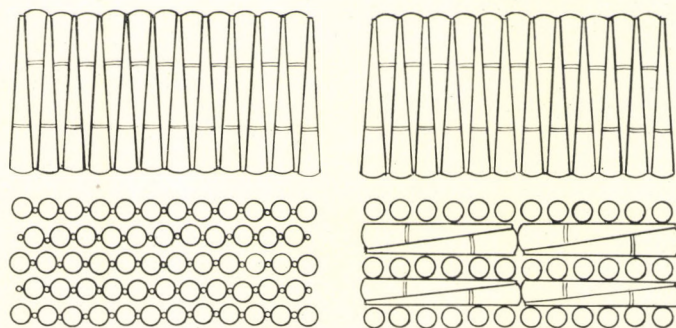
⁵⁶ Dobozon (Békés m.) pl. két karópár közé ötven kévét tesznek, így a szükségletnek megfelelően négy-hat, esetleg több karópárt is levernek az áztató medrébe. Egyszersmind számolási egységnek is tekintik a karók közti kendermennyiséget: 50 kéve az egy karóköz kender.

⁵⁷ Így pl. Vésztőn (Békés m.), Süttörön (Győr-Sopron m.), Nagykönyin (Tolna m.).
⁵⁸ Bakonycsérnye (Fejér m.), Felsőpetény, Érsekvadkert (Nógrád m.), Nyíradony (Hajdú-Bihar m.).

Ahol kis forrástavakban, vagy éppen a szükséglet szerinti nagyságban megásott gödrökben áztatják a kenderet, ott többször elhagyják az összetartó karókat: az áztatóhely oldala tulajdonképpen helyettesíti ezeket.⁵⁹

Ahol pedig nem fogják össze oldalról karókkal (sem az ásott gödör falával) a kénéket, kötegeket, ott a vízbehelyezésnek és a leterhelésnek az áztatás egységei együttartását is biztosító módjait alkalmazzák, — amint ezeket a következőkben majd látni is fogjuk.

A kenderesomók (kénék, kötegek) egymás mellé helyezése a vízben különbözőképpen történhet.

6. ábra. A kenderkévek vízberakási módja (felül- és oldalnézet)

1. Az áztatáshoz előkészített egységeket (kéve, köteg) egymás mellé, esetleg több sorban egymásra is rakják. A kénéket mindig hegyvel-tővel váltakozva teszik egymás mellé.⁶⁰ Az áztatóhely vízmagassága szerint 2—3—4, esetleg több⁶¹ réteget is raknak egymásra. A rétegek száma ugyanazon községben sem állandó, adatközlőink is mindig vaglyagosan említették. A kénék tehát egymás mellett és egymáson fekszenek az áztatóban, anélkül, hogy egymáshoz kapcsolnák őket (6. ábra a.). Ezt a vízbehelyezési módot megtaláljuk Csallóközben,⁶² egy-egy adatunk van rá Baranyából,⁶³ Fejér megyéből⁶⁴ és a Kisalföld keleti részéből,⁶⁵ ellenben igen általános a Nagyalföld kénév egységekben áztató falvaiban⁶⁶ és elég gyakori az északi dombvidéken⁶⁷ is. Az erdélyi általunk ismert három kénéven

⁵⁹ Óriszentpéter (Vas m.), Nemeshany (Veszprém m.), Darnya, Kiskovácsvágása, Torna-görgő (CsSzK), Désháza, Mákó (RNK).

⁶⁰ Minthogy az összekötözött kenderkéve gyökeres része vastagabb, mint az elvékonyodó hegye, ezt a különbséget a váltakozó egymás mellé rakással egyenlítik ki.

⁶¹ Dunapentelén (Fejér m.) még nyole, Alpáron (Bács-Kiskun m.) még tíz sor kénév is raknak egymásra az áztatóban.

⁶² Felsőpatony, Padány.

⁶³ Kovácsszénája.

⁶⁴ Dunapentele.

⁶⁵ Bény (CsSzK).

⁶⁶ Alpár, Csengőd, Fülöpszállás, Kiskőrös (Bács-Kiskun m.), Békéscsaba, Doboz, Kőtegyán, Vésztő (Békés m.), Kunhegyes, Tiszaigar (Szolnok m.), Szentistván (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Tiszapolgár, Biharnagybajom, Nagyléta (Hajdú-Bihar m.).

⁶⁷ Bodony (Heves m.), Bogács, Cserépfalu, Göncruszka, Tard (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

áztató községben⁶⁸ is ezt a vízberakási módot alkalmazzák. Moldvából viszont csak egy adatunk van az előfordulására.⁶⁹

A kévék ilyen módon való vízberakásánál többször előfordul, hogy a második réteg kévéit keresztben fektetik az alsóra, majd a harmadikat ismét úgy, mint az elsőt⁷⁰ (6. ábra b.). Néha az első kévesornak csak a szélére nyújtanak el egy-egy keresztbe fektetett kenderkévét.⁷¹ Az ilyenfajta berakásnak az a célja, hogy az egymásra került kévesorokat jobban összefogják, az eláztatott kendermennyiséget még inkább egységgé tömörítsék.

A kötegeket — amelyekben már eleve 2—3 kényvi, illetve maroknyi kender került egymásra — leginkább egysorban fektetik egymás mellé a vízben. Két rétegben igen ritkán rakják.⁷²

A kévéket, kötegeket ilyen egyszerűen, minden összekapcsolás nélkül az áztató medrére vert karópárok közé szokták helyezni.

2. A vízbehelyezésnek másik módjánál a kötegeket, kévéket ugyanúgy helyezik egymás mellé, illetve egymásra, mint az előzőekben bemutatottaknál, de ezen túl, az egyes egységeket még egymással is összekapcsolják, összekötik. Ezáltal az egyszerre eláztatott kendermennyiség szorosabb, összefogottabb egységet alkot, s jobban ellenáll a vízmozgás szétszóró hatásának.

A kötegek egymáshoz kapcsolása történhet úgy, hogy az átfogó szalma- (sás-, fűzvesző- stb.) kötelet átfűzik a melléje helyezett csomó kötélén,⁷³ ritkábban egy hosszú szalmakötéllel az egész eláztatott kendermennyiséget átfogják,⁷⁴ és csak egy adatunk van arra, hogy a kötegeket összefogó kötélén át felfűzik az egész mennyiséget egy szalmakötélre.⁷⁵

A kévéket már ritkábban kapcsolják össze az áztatóban. Erre mindössze Hajdú-Bihar megyéből van adatunk.⁷⁶ Ez úgy történik, hogy a szembefordított kévék vékonyabb hegyének rostszálait rácsavarják a mellette levő kéve tövének merevebb kőrőira. Így az eláztatott kendermennyiség kisebb egységei is össze vannak fonódva egymással.

Ez a vízbehelyezési mód is mindig a karópárok alkalmazásával együtt fordul elő.

3. A kévék — egy esetben a kötegek — vízberakásánál olyan megoldást is alkalmaznak, amelynél az áztatás egységeit kenderből, vagy szalmakötéltől készült ún. *hidra* fektetik.

Az egyik kenderkéve végéhez a másik hegyét hozzákötözve két párhuzamos kévesort készítenek a mederbe vert karópárok között, s erre helyezik rá keresztben az eláztatandó kévét. Így az egész vízberakott kendermennyiséget alulról két kévesor fogja össze keresztben. Megtaláljuk ezt a vízbehelyezési módot a

⁶⁸ Bálványosváralja, Menaság, Nagykászon.

⁶⁹ Jugán.

⁷⁰ Taktaköz (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Tótkomlós (Békés m.), Kisújszállás (Szolnok m.), Nagybaracska (Bács-Kiskun m.).

⁷¹ Homokmégy (Bács-Kiskun m.), Kiskunlacháza (Pest m.).

⁷² Mindössze Balatonszárszóról és Megyerből (Somogy m.) van adatunk rá.

⁷³ Nagykapornak, Surd (Zala m.), Acsád (Vas m.), Püski, Rábcakapi (Győr-Sopron m.), Gyarmat (Veszprém m.), Babócsa (Somogy m.), Kapocsszekeső (Baranya m.), Nagykónyi (Tolna m.), Cece (Fejér m.), Szeremle (Bács-Kiskun m.), Klézse (RNK).

⁷⁴ Lovasberény (Fejér m.), Kemence (Pest m.), Ipolyvece (Nógrád m.).

⁷⁵ Galgamácsa (Pest m.).

⁷⁶ Esztár, Konyár, Monostorpályi, Sáránd, Vértes.

kévék áztatás területén nyugattól keletig több helyen, de az alsó kévesorra más-más terminussal: a Dunántúlon *híd*,⁷⁷ Szatmárban és Szabolcsban *láb*,⁷⁸ Békésben *rúd*⁷⁹ és Bukovinában *fejál*⁸⁰ néven.⁸¹

A kévesorok helyett szoktak a karók közé szalmából — egy adat szerint gyékényből — csavart kötélpárt is kihúzni, hogy a kévéket a vízben erre fektessék. Szórványos adatunk van előfordulására az Alföldről.⁸² Az alsó összefogó szalmakötél mellett ritkán felül is összetartják az áztatandó kendermennyiséget két párhuzamos szalmakötéllal.⁸³

A köteges áztatás területén egyetlen faluban tapasztaltuk azt, hogy a karópárok közé kihúzott szalmakötélre helyezik az egységeket.⁸⁴

4. Az egységek vízbehelyezésének és ottani rögzítésének egy formája szerint a kötegeket egyenként az áztatóhely medréhez karózzák. Mindössze Dunántúl nyugati szögletéből van adatunk az előfordulására.⁸⁵

Sokkal általánosabb módja a lekarózásnak az, amelynél nem minden egyes köteget rögzítenek le, hanem a teljes beáztatott kendermennyiséget csak több helyen átszúrják karókkal. Ez az eljárás a magyar nyelvterületen nyugattól keletig szórványosan több helyen előfordul.⁸⁶

Igen fontos követelmény az áztatásnál az, hogy a megfelelően vízbehelyezett egységeket az áztatási idő folyamán víz alatt tartsák. A kellőképpen le nem nyomtatott és így a levegőn kintmaradó kórórészek nem áznak meg s a későbbi törőmunkák során nem lehet a rostszálakat a fás belső részről leválasztani.

A leterhelésnek, leszorításnak különböző módjait találjuk meg a magyar nyelvterületen.

A) A legegyszerűbb és egyben legáltalánosabb mód szerint az áztatóba rakott kendermennyiség tetejére először szalmát szórnak, majd erre a víz medréből sarat, kiásott gyeptéglát, nagyobb köveket, esetleg fatuskót raknak.⁸⁷ Ez a lenyomtatási mód a mederbe vert karók közé való helyezéssel együtt fordul elő,⁸⁸

⁷⁷ Vajszló (Baranya m.), Csicsó, Guta, Szap (CsSzK).

⁷⁸ Kocsord, Nagycesed, Nyíradony, Nyírmihálydi, Szamosszeg, Tyukod.

⁷⁹ Sarkad.

⁸⁰ Hadikfalva.

⁸¹ Méhkeréken (Békés m.) a románok *rugie*, Tótkomlóson (Békés m.), a szlovákok *konye* névvel jelölik ezt az alsó két kévesort.

⁸² Tizsakarád, Vajdácska (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Balmazújváros, Sáp (Hajdú-Bihar m.), Törökszentmiklós (Szolnok m.). Ez utóbbi helyen gyékényből készítik a kötelet.

⁸³ Poroszló (Heves m.), Szentistván (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

⁸⁴ Süttör (Győr-Sopron m.).

⁸⁵ Dobri, Kerkaszentkirály (Zala m.).

⁸⁶ Acsád (Vas m.), Cicsó, Guta, Nádszeg, Szap, Vágsellye (CsSzK), Ipolyvece, (Nógrád m.), Szeremle (Bács-Kiskun m.), Tizsakarád (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Nagycesed, Kocsord (Szabolcs-Szatmár m.), Klézse (RNK).

⁸⁷ Szalmát azért szórnak rá először, hogy gyepez vagy sáros lenyomtatásnál a sár ne érje közvetlenül a kendert, kövel való lenyomtatásnál pedig, hogy a súlyos kő ne csúszson át a kévék, kötegek között. Ahol erdős vidéken fatuskót, dorongokat tesznek a kenderre, ott szalmával nem szórják le előzőleg.

⁸⁸ Kivételként említjük meg, hogy Kemencén (Pest m.) a szalmakötéllal egymáshoz is erősített kötegeket minden összetartó karó nélkül teszik a sekély patakba, de itt igen alaposan lenyomtatják kövekkel. Szennán (Somogy m.) ugyancsak összetartó karók nélkül „...beledobáljuk a tóba egy-két sorban... Rá gerendákat, hosszában kettőt a két vége felé, és ezeken még többet keresztbe. Egy kocsí fa kell rája, hogy lenyomja...” Az ilyen-fajta áztatásoknál igen sok leterhelő súlyra van szükség, mert ilyen esetben nemcsak a víz alá kell szorítani a kendert, hanem a rárakott súllyal kell egy helyhez is rögzíteni.

7. ábra. Ázó kender, szalmával és sárral lenyomtatva.
Karsa, Borsod-Abaúj-Zemplén m.

amikor is a karópárok oldalról összeszorítják a kévéket, kötegeket, s a felül ránehezedő sár, kő, vagy tuskó a víz alá nyomja. E leterhelési mód előfordulása mind a köteges, mind pedig a kévés áztatás vidékén általános.⁸⁹ A külön-külön lekarózott kötegeket⁹⁰ inkább kavicsal nyomtatják a víz alá.

B) A kender víz alá szorításához aránylag nagy területen használják a horgasfás leszorítást (8. ábra). Az összetartó sima karók helyett kampós- vagy horgasfát vernek le a víz medrébe, ugyanolyan elhelyezésben, mint amazokat szokták. A kötegeket, kévéket közéje rakják, majd hosszában két, az egész eláztatott mennyiséget átérő rúddal, ún. *csaptatójával* lenyomják a víz alá, s a rudak végét beakasztják a kampókba. A négy mederbe vert horgaskaró vége nem ér a vízszint fölé, így a két párhuzamos rúd a kendent víz alatt tartja. — Elszórt adataink vannak előfordulására az egész magyar nyelvterületről,⁹¹ főleg onnan, ahol erdőségek vannak a megfelelő horgasfák kiválasztására. — A csaptatófás leszorítás mellett a kendent még le is szokták terhelni sárral, kővel, leggyakrabban pedig tuskóval (erdős vidék!).

C) A fent ismertetett két leszorítási mód között átmeneti megoldásnak látszik a következő eljárás: a horgasfák helyett sima karókat vernek a víz medrébe, de a csaptatófát, mint az egész eláztatott kendermennyiséget átérő és azt összefogó

⁸⁹ Általános volta miatt helyesebbnek látszik majd a másfajta lefogási és leterhelési módokat a megfelelő helyen falvanként ismertetni.

⁹⁰ Dobri, Kerkaszentkirály (Zala m.).

⁹¹ Bakonybél, Borzavár, Vindornyaszőllős (Veszprém m.), Balatonszárszó, Bábony, Karád, Kisbárapáti, Megyer (Somogy m.), Szandaváralja (Nógrád m.), Galgamácsa, Váckisújfalu (Pest m.), Bálványosváralja, Székelykeresztúr, Csekefalva, Gajcsána (RNK).

8. ábra. Kenderáztatásnál használt lefogó horgasfák.
Váckisújfalu, Pest m.

páros rudat, megtartják. Ezt is leterhelik még sárral, tuskóval. Több helyen előfordul a Dunántúlon,⁹² és egy faluból van rá adatunk Nógrádban.⁹³

D) A fában szegény Alföldön a két felső lefogó rudat a karópárokhoz kötözött két szalmakötéllal pótolják.⁹⁴ Ez húzza le a kéréket a víz alá. Terhelésül még sárt raknak a kenderet közvetlenül beborító szalmarétegre.

Egészen külön kell tárgyalnunk egy aránylag nagy területen alkalmazott áztatási módot. A kéréket — mindössze két esetben a kötegeket⁹⁵ — még a parton egy hosszú rúdra három, négy, esetleg öt sorban is egymásra fektetik, majd az előzővel párhuzamosan egy másik rudat tesznek rá. E két rudat két végén és egy helyen a közepén jó szorosan összekötik egymással, hogy a köztük levő kévesorokat összeszorítsa. Így az eláztatandó kendermennyiséget egy egységbe fogják össze. A rudak segítségével a kenderet a vízbe tolják, s néhány karóval lecövekelik a mederhez, majd sárral, hanttal víz alá nyomtatják. Ilyenfajta áztatási módra van adatunk a Kisalföldről,⁹⁶ elszórtan az északi dombvidékről,⁹⁷ a tágabb érte-

⁹² Berhida (Veszprém m.), Surd (Zala m.), Babócsa (Somogy m.), Kovácsszénája (Baranya m.), Dunapentele (Fejér m.).

⁹³ Kiséset.

⁹⁴ Tiszapolgár, Berekböszörmény, Kismarja, Balmazújváros (Hajdú-Bihar m.), Poroszló (Heves m.), Szentistván (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). A három utóbbi községben alulról is összefogják szalmakötéllal az eláztatott kenderkévéket.

⁹⁵ Bogyiszlón (Tolna m.), Makkosjánosin (SzSzSzK).

⁹⁶ Zsigárd, Vágsellye, Marcelháza (CsSzK).

⁹⁷ Nagylóc, Mátrászele (Nógrád m.), Radostyán (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

9. ábra. Kenderáztatásnál használt cserepcsép rudak.
Milota, Szabolcs-Szatmár m.

lemben vett Sárköz három falujából,⁹⁸ és igen nagy számban Szatmárból⁹⁹ és Beregből.¹⁰⁰ (9 ábra.)

Figyelemre méltó a két összeszorító rúd népi elnevezése. A Kisalföldön¹⁰¹ és az északi dombvidéken *cserepcsik* a neve, Szatmárban *cserepcsép*. Bogyiszlón *csipcsarak*. Beregben viszont *pamacsnak*, Sárköz két falujában pedig *csiptetőnek* nevezik. Az összeszorító egykori alkalmazásának a kenderáztatásban való nagyobb elterjedtségére éppen az elnevezés alapján találunk több nyomot. Bényben (CsSzK) és Kocsordon (Szabolcs-Szatmár megye) a már ismertetett és országosan általánosnak talált karó párok közötti áztatásnál az egyszerre eláztatott kendermennyiséget *cserepcsiknak*, illetve *cserepcsépnak* nevezik, ami csak azzal magyarázható, hogy egykor valóságos cserepcsikban áztatták el a kenderet. Kocsordon ez kétségtelennek is látszik, mivel a szomszédos, de főleg az innen keletre fekvő szatmári falvakban ma is kizárólag cserepcsépben áztatnak. Szentistvánon (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) a vízbe tett teljes kendermennyiséget alulról és felülről összeszorító szalmakötelet *szalmacserepcsépnak* nevezik. Ugyanúgy fogja ez közre a kenderkévéket, mint a két cserepcsép rúd, de itt, a fában szegény vidéken, szalmakötéllal helyettesítették azokat.¹⁰²

⁹⁸ Bogyiszló, Decs, Sárpilis (Tolna m.).

⁹⁹ Botpalád, Csengersima, Darnó, Fülesd, Gacsály, Garbold, Gyüge, Milota, Nagydobos, Nábrád, Penyige, Szamosszeg, Szatmárcseke, Tyukod.

¹⁰⁰ Beregsurány, Gelénes, Gulács, Lónya, Makkosjánosi, Tiszaszalka.

¹⁰¹ Vágsellyéről származó adatunk nem tünteti fel az összeszorító rúdpár nevét.

¹⁰² Szentistván mai lakóinak ősei a XVII. század végén az erdők közé zárt felsőborsod-megyei Apátfalváról települtek. (GYÖRFFY I. 1942. 246.)

Kétségtelennek látszik, hogy a kenderáztatás összeszorító rúdjaianak eredeti neve a cserepecsik, cserepecsép (stb.). Emellett szól a név Csallóköztől Szatmárig való elterjedése, és az e lényegében összefüggőnek mondható északi területtől távolabb eső bogyiszlói csipcsarak változat is.

Ám az összefogásra, összeszorításra használt két párhuzamos botot más alkalmazási területen is megtaláljuk a fentiekkel megegyező néven. Így a ló herelésénél használt szorító botpárt országszerte¹⁰³ e névvel jelölik; Heves megyei adat szerint a fölöző seprű vesszőit összetartó csiptetőfácskákat ugyancsak cserepecsiknek nevezik;¹⁰⁴ Szeged vidékén¹⁰⁵ és Szentesen¹⁰⁶ az egyik végén behasított pálcikát, amelyet csiptetőszerűen a halászok a fenékhorgos felszedésére alkalmaznak, ugyanígy hívják; a favillák összefogására használt és ugyanezen elven alapuló csiptetőt Szuahután (Nógrád m.) cserepecsiknek nevezik;¹⁰⁷ Bernecebarátiban (Pest m.) az erdőn szedett szamáca szárait középen kettéhasított ágak közé csiptetik, s ezt cserepecsiknek hívják;¹⁰⁸ Mátradereszkén (Heves m.) a két párhuzamos bottal egy sorba összeszorított kerítéskarókat ugyancsak cserepecsik névvel jelölik;¹⁰⁹ Szegeden egy régimódi, ma már divatjamúlt kártyajátékot, amelyben a vesztesnek cserepecsikot húztak az orrára, a szorítópálcáról nevezték el.¹¹⁰ A cserepecsik tehát a magyar népnyelvben az összeszorításra párhuzamosan alkalmazott pálcákat, botokat, rudakat jelenti általában.

A szorítórudak közti áztatásra a magyar etnikum területén kívül mindössze a románoknál¹¹¹ és a keleti szlávoknál¹¹² való előfordulásáról van tudomásunk. Sajnos, mindkét adat pontosabb helymegjelölés nélküli¹¹³ s csupán a románoknál használatos rudakról tudjuk azok nevét.¹¹⁴ De nem látszik, hogy a terminusnak kapcsolata lenne a magyar szóval. A szorítórudak között való kenderáztatásnak ez a két adata azonban még kevés ahhoz, hogy belőle bármiféle messzemenő következtetést le lehetne vonni. Különösen nem azért, mivel a magyar szó etimológiája is ismeretlen még előttünk.¹¹⁵ A tárgy és a vele kapcsolatos technika azonban — alkalmazási területei és a hozzáfűződő egyazon eredetű elnevezés számos variáns alakjában való fennmaradása¹¹⁶ alapján — a magyar népi kultúra igen régi elemének látszik. Arra a kérdésre, hogy a magyar kenderáztatásnak milyen régi és egykor mennyire általános eszköze volt, ma még nem tudunk kielégítő választ adni.

¹⁰³ SZINNYEI J. 1893—1901.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ BÁLINT S. 1957.

¹⁰⁶ HERMAN O. 1887, 777.

¹⁰⁷ Néprajzi Múzeumban 50.01.13 ltsz. alatt K. CSILLÉRY K. gyűjtése.

¹⁰⁸ ERDÉLYINÉ, 1957. 273.

¹⁰⁹ MORVAY J. szóbeli közlése.

¹¹⁰ BÁLINT S. 1957.

¹¹¹ PAMFILE T. 1910. 204.

¹¹² ZELENIN D. 1927. 150.

¹¹³ Minthogy PAMFILE könyvének adatai túlnyomórésben Moldvából származnak, lehetséges, hogy e kenderáztatási technikát is innen ismerteti.

¹¹⁴ A rudat *práštíná*, az egész eláztatott kendermennyiséget *plutele* névvel jelölik.

¹¹⁵ KNIEZSA I. 1956. nem tartja a szláv eredetű szavunknak, még kétesként sem tárgyalja. BENKŐ L. 1967. szótára szerint is ismeretlen eredetű. Bár szláv hangzású név, megfelelő szláv szó azonban nincs kimutatva. RÁSONYI NAGY L. — akinek ezúton is köszönetet mondok szíves fáradozásáért — a szó török eredetét valószínűtlennek tartja.

¹¹⁶ SZINNYEI Magyar tájszótára és saját gyűjtésünk alapján: cserepecsép, cserepecsék, cserepecsip, cselepecsik, csiripesik, csiripesip, kerekcsip, csipcsalap, csipcsarak.

A két szorítórúdnak a cserepesiktól (stb.) eltérő neve — mint láttuk — Sárközben a csíptető, Beregben a pamacs. Az előbbi elnevezést magyarázza a rudak funkciója, a pamacsra viszont nem találunk megnyugtató értelmezést.

Nehéz helyzetben vagyunk, amikor a magyar kenderáztatási formákat össze akarjuk hasonlítani a más népeknél alkalmazott módokkal. Mind a kisebb területekről készült leírások, mind pedig a nagyobb összefoglalások — ellentétben a kenderfeldolgozás egyéb eszközeinek részletesebb bemutatásával — lényegében csak a harmaton és a vízben való áztatás között tesznek különbséget, illetve utóbbinál a folyó és állóvízi áztatás között.¹¹⁷ Legtöbbször csak annyit tudunk meg a publikációkból, hogy ezen áztatási módok közül melyiket (vagy melyeket) alkalmazzák. Arra a kérdésre azonban, hogy a tárgyalt népcsoportnál milyen nagyságú csomókban, kötegekben teszik vízbe a kendert, és itt hogyan rendezik el, már alig találunk adatot. W. GERIG nagy összefoglalásában¹¹⁸ van ugyan némi utalás erre, amikor mind a kender, mind a len állóvízi áztatásánál csomókról,¹¹⁹ a folyóvíznél pedig nagy, szalmakötéllal összefogott kötegekről¹²⁰ ír. Ő tehát a mi terminológiánk szerinti kevés áztatást az állóvízzel, a kötegest pedig a folyóvízzel hozza kapcsolatba. A magyar anyagnál azonban az adatok már meggyőztek bennünket arról, hogy mi nem tehetjük meg ezt az általánosítást: nálunk más okát kell a kétféle egységben való áztatásnak keresni. Ahhoz azonban, hogy ezt a kérdést megfejtessük, távolabbról kell a problémát megközelítenünk.

Dunántúlon a legutóbbi időig termelik és házi szükségletre feldolgozzák a lent, ezt a kenderrel lényegében azonos szükségletet kielégítő kultúrnövényt.¹²¹ Ma már valójában csak az Őrséget tekinthetjük Magyarországon igazán lenes vidéknek, itt kenderfeldolgozást a legkritkább esetben találunk. A dunántúli magyar nyelvhatár déli és nyugati szélén a kenderrel párhuzamosan termelve (és feldolgozva) több helyen még lényeges szerepet kap a len a paraszti önellátásban.¹²² Közép-dunántúli gyűjtőútjaink során adatközlőink elmondták, hogy hetvennyolcvan évvel ezelőtt még, amikor a viselő ruhafélék nagyjából a háziszőttés vászonból kerültek ki, azokat a finomabb minőségű lenből szőtték s ezért lent is többet termeltek. A manufaktúrákban, majd a gyárakban készült gyöles, illetve pamutvásznak elterjedése és egyre intenzívebb használata miatt a finom rostot adó len fokozatosan háttérbe szorult. A kendert azonban, amely részint erősebb rostú, részint pedig bővebben termő, mint a len, a gazdaságban és a háztartásban szükséges vászon (kötél)félek készítésére mindmáig megtartották. Így ma a lennek, amely régebben Dunántúl nagy részén volt házi szükségletre termelt rosnövény, a déli és nyugati szélekre való visszaszorulását tapasztaljuk.

¹¹⁷ Így pl. GERIG W. 1913. 122—123. §; JIRLOW R. 1926. 38—40.; MANNINEN I. 1933. II. 139—142.; LEBEDEVA N. I. 1956. 475.

¹¹⁸ 1913. 122. §.

¹¹⁹ „Meistens werden die bündel in ein stagnierendes wasser, see, teich, tümpel oder sumpfgarbe, in vertikaler oder horizontaler richtung geschichtet und mit brettern oder balken und grossen steinen unter wasser gehalten . . .”

¹²⁰ „Nicht zu stark fließende flüsse bieten ebenfalls sehr geschätzte röstanlagen. In grossen ballen werden die hanf- oder flachsstengel ins wasser gesenkt und dort durch eine art palissade aus pfählen und strohgeflecht vor schaden bewahrt.”

¹²¹ SZOLNOKY L. 1956. 14—25.

¹²² Fent idézett cikkünkben éppen a déli és nyugati nyelvhatár szélén öt, egymástól távolabb fekvő helységet (Vajszló, Dobri, Magyarszombatfa, Óriszentpéter és Egyházásrádóc) dolgoztunk fel.

Az 1914-es statisztikai felvételek alapján készült gazdasági térképek¹²³ és a BÁTKY készítette kender és len országon belüli elterjedését ábrázoló térképek¹²⁴ bemutatják e két kultúrnövényünk termelésének megyénkénti eltérő intenzitását. Ezekből kitűnik, hogy mind a len, mind a kender a század első évtizedében vidékenként különböző jelentőséggel ugyan, de lényegében mindenütt megtalálható az ország egész területén a parasztgazdaságokban.¹²⁵ Míg azonban a kendertermelés súlypontja az Alföldre és Erdélyre esik, addig a lené Dunántúlra és a Felvidékre.¹²⁶ Valamivel korábban, az 1893—1894-es statisztikai felvételek alapján készült összeállítás szerint is „az anyaországban lent leginkább az északi és a délnyugati, továbbá az erdélyi vármegyék természetnek”.¹²⁷ A kenderre vonatkozólag pedig ugyanez a munka megállapítja, hogy „a termelési arány tekintetében a Magyar-birodalom összes részei között Erdély válik ki, mint amely a legnagyobb mértékben termesztí . . .”¹²⁸ Ha pedig figyelmesen átnézzük FÉNYES ELEKnek az 1830-as évekből származó megyék szerinti statisztikai ismertetéseit,¹²⁹ ugyancsak azt látjuk, hogy lent és kendert jóformán mindenütt termelnek, de az ország nyugati és északi részén a len, a középső és keleti részén pedig a kender kapja a határozottan hangsúlyosabb szerepet.¹³⁰

A len prehisztórikus növénye Európának. Őshazájából, a Földközi-tenger keleti medencéjéből valószínűleg két útvonalon át terjedt nyugat felé: egyrészt Afrika északi partjairól fel az észak-olaszországi és svájci cölöpépítmények területéig, másrészt Kisázsian és a Balkán-félszigeten át nyomult Európába.¹³¹ A svájci cölöpépítményeknél a Bódeni tó partján 4500 éves lenmaradványokat találtak.¹³² Minthogy e vidéken nincs olyan vadon-termő fajtája, amiből az itt találtat nemesíthették volna, valószínű, hogy Közép-Európa lakói már 3000 évvel időszámításunk előtt áttelepítették ezt a lenfajtát a Földközi-tenger déli vidékéről.¹³³ A Kárpát-medencében a len nagy múltjára fényt vet a lengyeli (Tolna m.) ásatásokból kikerült növényi maradványok vizsgálata: itt egy sírban a cölöpépítmények koránál régebből származó lenfonalat és lenmaradványokat találtak.¹³⁴ A len általánosan termelt rostnövénye lett Európának. Az I. század

¹²³ Magyarország Gazdasági Térképekben, 1920. (Szerk.: EDVI ILLÉS A. és HALÁSZ A.) 62. és 63. térkép.

¹²⁴ BÁTKY Zs. 1921. 107—113. I. tábla.

¹²⁵ A közölt időben a kenderrel és lennel bevetett terület egymáshoz való aránya 7 : 3 a kender javára.

¹²⁶ Ezt állapítja meg BÁTKY is: 1921. 108.

¹²⁷ A Magyar Korona Országainak 1893. és 1894. évi Mezőgazdasági Termelése. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XI. kötet. Budapest, 1895. 44. — Ugyanitt felsorolja a legtöbb lent termelő megyéket is, a következő sorrendben: Belovár-Kőrös, Zágráb, Szepes, Vas, Pozsega, Sáros, Pozsony, Zala, Torda-Aranyos, Komárom.

¹²⁸ Uo. 45.

¹²⁹ FÉNYES E.: Magyar Országának, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest, 1836—1840. I—VI.

¹³⁰ Ezekben a statisztikákban ugyan nemcsak a parasztgazdaságok önellátási szükségleteire, de az ipari célokra nagyban természetett kender- és lenmennyiség is szerepel, mégsem hisszük, hogy ez a tény lényegesen változtatna az országrészek közti megoszlás *hagyományos* termelési arányának képén.

¹³¹ HJELMQUIST H.: The flax weeds and the origin of cultivated flax. Idézi BAKOS Zs. 1955. 16.

¹³² NEUWEILER E. 1919. 634, 645.

¹³³ BERTSCH K.—F. 1949. 201.

¹³⁴ DEININGER J. 1892. 27.

második felében PLINIUS is csak a len feldolgozásáról ír a rómaiaknál,¹³⁵ Galliában és a Rajnán túli germánoknál.¹³⁶

A kender a Kelet ajándéka. Vadontermő fajtája — ami csak alig tér el a termesztettől — a dél-orosz síkságon, a Káspi-tenger és az Aral tó vidékén ma is nagy tömegben megtalálható.¹³⁷ Innen terjedt el Európában is. Az első írott forrást európai előfordulásáról HERODOTOSnál találjuk, aki elmondja, hogy a kendert a szkíták és a trákok termelik, s a trák nők a lenhez hasonló minőségű ruhát szőnek belőle.¹³⁸ Az ókorban a görögök és a rómaiak még nem használták fel szövésre.¹³⁹ Nyugat felé való terjedése hosszú ideig nem lehetett jelentős, mert bár az i. e. V. században eléri Közép-Európát,¹⁴⁰ az i. e. III. században termelik már a Rhône mellett,¹⁴¹ mégis az i. sz. I. században PLINIUS Galliában és a germánoknál, az V. században pedig a lex Salica¹⁴² a frankoknál nem emlékezik meg róla, noha mindkét helyen ugyanakkor a lenre vonatkozólag becses adatok találhatóak. Észak-Európában csak Nagy Károly rendeli el termelését a császári birtokokon.¹⁴³ A kendernek nyugat felé való terjedésében kétségkívül szerepe volt a népvándorlásnak is.¹⁴⁴

A magyarság a honfoglalás előtt ismerte már a kendert és rostanyagának hasznosítási módját.¹⁴⁵ Bizonyítja ezt többek között kender, tiló, csepű, szősz szavaink honfoglalás előtti török eredete,¹⁴⁶ és erősíti az a tény, hogy eleink éppen azon a dél-orosz alföldön éltek századokig a honfoglalás előtt, ahová — tudásunk mai állása szerint — a kender őshazáját tesszük. A magyarok a VII. vagy pedig már a VI. század második felében a Kazár Birodalom földjein éltek,¹⁴⁷ s a kender itt olyan termesztett növény is volt, amelynek elterjedtségét a Kaganátus területén régészeti leletek vitathatatlanul igazolják.¹⁴⁸ Ugyanakkor len szavunk honfoglalás utáni, szláv eredetű,¹⁴⁹ s utal egyrészt arra, hogy magát a növényt új hazánkba jövetelünk után, az itt élő (túlnyomó többségben) szláv népesoportoktól ismertük meg, másrészt pedig kétségtelenné teszi azt, hogy ezek a népek lennel dolgoztak.

Bár a honfoglaló magyarság aránylag fejlett mezőgazdasági kultúrával rendelkezett,¹⁵⁰ a Kazár Birodalom területén a korábbi nomád állattenyésztő gazdál-

¹³⁵ Idézi BLÜMNER H. 1912. 200.

¹³⁶ Idézi FRIEDEL E. 1895. 145.

¹³⁷ BERTSCH K.-F. 1949. 210.

¹³⁸ Idézi BLÜMNER H. 1912. 200.

¹³⁹ BLÜMNER H. 1912. 200.

¹⁴⁰ SCHRADER O. 1901. „Hanf” címszó alatt, valamint HARTWICH C. 1911. 223.

¹⁴¹ HOOPS H. 1913—1915. „Hanf” címszó alatt.

¹⁴² Idézi SCHRADER O. 1901. „Flachs” címszó alatt.

¹⁴³ SCHRADER („Hanf” címszó alatt) idézi Nagy Károly Capitulare de villis rendeletét.

¹⁴⁴ Az első kendervászon maradvány a népvándorlás korából maradt ránk. BUSCHAN G.-t idézi BERTSCH K.-F. 1949. 211.

¹⁴⁵ Munkánk további fejezeteinek tanulságai arra engednek következtetni, hogy a honfoglaló magyarság egy bizonyos kenderfeldolgozó technikát és hozzátartozó eszközöket hozott magával új hazájába, s ezek meglehetősen különböznek a körülöttünk és tőlünk nyugatra élő népek rostonövény-egmunkáló szerszámaitól és munkamódjától.

¹⁴⁶ BÁRCZI G. 1941.

¹⁴⁷ BARTHA A. 1968. 82.

¹⁴⁸ BARTHA A. 1968. 86.

¹⁴⁹ BÁRCZI G. 1941.

¹⁵⁰ WENZEL G. 1887. 59—106.

codás kiegészült az ekés földművelés ismeretével¹⁵¹ (az egykori arab források szerint a magyaroknak sok szántóföldjük volt¹⁵²), s a földművelésre utaló török eredetű szavaink vitathatatlanul bizonyítják az alapvető földművelő szerszámok ismeretét,¹⁵³ mégis a mezőgazdaság a honfoglalás után, elsősorban az itt lakó szláv népek kétségtelenül fejlettebb földművelő kultúrájának¹⁵⁴ hatására jutott döntő szerephez a magyarság gazdálkodásában, így leghamarabb azokon a vidékeken, ahol megtelepedett szláv földműveseket talált.¹⁵⁵

Mint hogy a honfoglaló magyarság egy bizonyos kenderkultúrát (növényismeret, feldolgozó eszközkészlet, terminológia) hozott magával, és új hazájában az itt élő népeknél egy ezzel sok rokonvonást mutató lenkultúrát talált, a két rosnövény feldolgozásánál mutatkozó rokonvonások lehetőségét adtak a kender és a len megmunkálásának egyes fázisaiban a kölcsönhatásokra.

Mint láttuk, jelentős lentermelés hazánkban a nyugati és északi részeken, valamint Erdélyben volt, míg a kendert az ország középső részén, az Alföldön és ugyancsak Erdélyben termelték intenzíven. A kenderáztatás kevés és köteges egységeinek földrajzi elterjedését ábrázoló térképünket (I. térkép) vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a köteges áztatás nagyjából a korábbi lenes területen, a kevés pedig a kenderesnek megismert részeken általános. Hazánkban a ma is lentermelő délnyugati vidéken a lent mind az álló-, mind pedig a folyóvízben, mindig köteges egységekben áztatják. A lennél indokolt is ez a nagyobb csomókba kötött áztatás, mivel az 50–80 cm hosszú lenszárak kellő nagyobb tömegű összefogás nélkül, egyszerűen egymásra rakva, a legkisebb vízmozgás esetén is könnyen felborulnának, és az egyes kis csomók a víz színére emelkedve, nem áznának ki. A kendernél ugyanakkor a 120–200 cm hosszú kórok több sorban egymásra halmozva is biztosan fekszenek a vízben. A kender esetében tehát nem indokolja a technikai szükséglet (folyó-, illetve állóvíz, a vízmozgás ellensúlyozása) a köteges áztatást, így azokon a területeken, ahol ez előfordul, ennek néprajzi, történeti okát kell keresnünk. Mint hogy a lent ma is mindig kötegesen áztatják, a kendert pedig csak az egykori lenesnek mondható területen áztatják kötegekben, úgy látszik, hogy ennél az áztatásbeli formai különbségnél a lenkultúrának a kender megmunkálására gyakorolt hatásával van dolgunk, vagyis a lenhez kapcsolódó köteges áztatási forma ezen a területen átszállt az idők folyamán az újabb rosnövénynek, a kendernek az áztatására is.¹⁵⁶

Kérdés még az, hogy lenes hatást (és jelentősebb lentermelést) miért éppen a már tárgyalt vidéken találunk hazánkban? Véleményünk szerint e kérdésre a Kárpát-medence honfoglaláskori néprajzi viszonyai vetnek fényt. A honfoglalás

¹⁵¹ BARTHA A. 1968. 88.

¹⁵² BARTHA A. 1968. 87.

¹⁵³ A földműveléssel kapcsolatos szókinccsünk esetében sem feledkezhetünk meg arról, hogy a Kaganátus területén egykor élt iráni eredetű népek is befolyásolták a magyarság kialakuló ekés földművelő anyagi kultúráját — írja BARTHA A. 1968. 87.

¹⁵⁴ MOLNÁR E. 1949. 99.

¹⁵⁵ ACSÁDY I. 1950. 28.

¹⁵⁶ A kendert, illetve a lent termelő (mint mondtuk: kenderes és lenes) terület találozásánál bizonyos átmeneti formát tapasztaltunk, amely megerősíti azon állításunkat, hogy a kenderhez a kevés, a lenhez a köteges áztatás tartozik eredetileg. Az Ormányságban (saját gyűjtésű adatok szerint) a lent ma is kötegekben, a kendert pedig kevésben teszik a vízbe.

korában itt élő földművelő szláv népcsoportok elsősorban azokat a vidékeket népesítették be, amelyek alkalmasak voltak gazdálkodási formájuk számára, és szinte lakatlanul hagyták az Alföld nagy részének ebben a korban földművelésre használhatatlan, mocsaras, rétes tájait.¹⁵⁷ A honfoglaló magyar nemzetségek szívesen települtek a már lakott vidékekre¹⁵⁸ s az itt talált néptöredékeket uralmuk alá hajtva, szinte közéjük ékelődtek.¹⁵⁹ Ez az együttélés, majd e népcsoportok felszívódása a magyarságba, a kulturális összeötvöződést is biztosította.¹⁶⁰ De a magyarság birtokba vette a vízjárta, füves, és így a nagy állattartásra alkalmas alföldeket is,¹⁶¹ ahol magával hozott kultúrája és életmódja kevésbé volt új, idegen hatásnak kitéve.¹⁶²

Ez lehet a magyarázata annak, hogy a lenkultúra befolyása ott tapasztalható ezer esztendő múltán is még mindig intenzíven az élő magyar népi műveltségben, ahol a kendertermelő és feldolgozó magyarság jelentősebb számú, lennel dolgozó szláv néprétegre telepedett. A KNEI ZSA által nyelvészeti és történeti kutatások alapján szerkesztett, s Magyarország népeit a XI. században bemutató térképén¹⁶³ fel vannak tüntetve a magyarok, külön a szlávok, és ismét külön a magyarok és szlávok által vegyesen lakott területek. Ha ezt a térképet összehasonlítjuk az általunk szerkesztett, kenderáztatási egységeket bemutató térképpel (I. térkép), meglepő egyezéseket találunk. Ahol KNEI ZSA szláv, vagy vegyes magyar—szláv területet jelöl, ott a mi térképünkön a köteges (lenes) áztatási módot találjuk, s ahol KNEI ZSA kifejezetten magyar területet jelez, ott a kévés (kenderes) áztatás feltételeit láthatjuk.

A magyarságnál a kenderáztatás kévés és köteges formáinak kettőssége így egy évezred kulturális örökségét viseli magán.

A fentiekől eltérően jóval kevesebb problémát vet fel az egységek vízbehelyezési módjainak és az itt történő leszorításnak, leterhelésnek a kérdése. Mindez olyan egyszerű és egyértelmű technikai igényeket támaszt, amelyeknek a parasztkultúrákban tapasztalt és szinte magától értetődő megoldási formáit a nálunk megismert variációk lényegében kimerítik. Ilyen, a magyarságnál is általános vízbehelyezési és lefogási módokat ismerünk a víz alatt való áztatásnál (kenderre és lenre egyaránt) Aragóniából és Navarrából,¹⁶⁴ Franciaországból, Flandriából és Svájcban,¹⁶⁵ Olaszországból,¹⁶⁶ Szardíniából,¹⁶⁷ Lausitzból,¹⁶⁸ Angliából,¹⁶⁹ Ész-

¹⁵⁷ ACSÁDY I. 1950. 24—25.

¹⁵⁸ MOLNÁR E. 1949. 107. szerint a honfoglaláskori megszállás súlypontja éppen a legnépesebb Dunántúlra tevődött.

¹⁵⁹ HÓMAN B. 1923. 48.

¹⁶⁰ MOLNÁR E. 1949. 172—173.

¹⁶¹ HÓMAN B. 1923. 40—44.; MOLNÁR E. 1949. 91.

¹⁶² „... ama földön, melyen kizárólag a honfoglaló nemzetségek telepedtek meg s leginkább nomadizálva legeltették nyájaikat, az ősi munkaszervezet változatlanul maradt” — ACSÁDY I. 1920. 28.

¹⁶³ KNEI ZSA I. 1938. 367—472. Lásd: térképmelléklete.

¹⁶⁴ BERGMANN W. 1934. 79.

¹⁶⁵ GERIG W. 1913. 27—28.

¹⁶⁶ SCHEUERMEIER P. 1956. II. 235.

¹⁶⁷ WAGNER M. L. 1921.

¹⁶⁸ Saját gyűjtésünk: Seidewinkel (Hoyerswerda körzete) és Nechern (Bautzen körzete).

¹⁶⁹ MAREAU CH. 1861. 35.

országból,¹⁷⁰ Szlovákiából,¹⁷¹ Romániából,¹⁷² Albániából,¹⁷³ Bulgáriából,¹⁷⁴ Törökországból.¹⁷⁵ A vízberakás és a lefogás módjai tekintetében — véleményünk szerint — egymástól függetlenül is kialakulhatott megoldási formákkal van dolgunk, amelyeknek azonban egyike sem köthető sem rostnövényfajtákhoz (kender, len), sem népcsoportokhoz, sem pedig tájakhoz. Még időbeli változást sem igen tudunk feltételezni, hiszen a PLINIUS által leírt lefogási módot Európaszerte (és nálunk is) ma is nagy számban megtaláljuk.¹⁷⁶ Az elérni kívánt cél — az egységekbe kötött rostnövénytörzsek huzamosabb ideig való víz alatt tartása — az európai parasztkultúrák technikai színvonalán jórészt már eleve megadta a megoldások ésszerű lehetőségeit, amelyek így a gyakorlati megvalósításban számos, de majd mindenütt fellelhető formavariánst hoztak létre.

Amíg tehát az áztatás egységei a magyar etnikum területén térben is élesen különböző két alaptípusának a vizsgálata a honfoglaláskori Kárpát-medence néprajzi és települési viszonyainak a kérdését is felveti, s az akkori magyar kender- és szláv lenkultúra egymásra rétegződését mutatja, addig az áztatás módjai (vízbehelyezés és rögzítés) egy általános, a rostnövények vizes áztatásához általában kapcsolódó technikáról tanúskodnak.

¹⁷⁰ MANNINEN I. 1933. II. 141.

¹⁷¹ PODOLÁK J. 1952. 298.

¹⁷² APOLZAN L. 1944. 49—52.

¹⁷³ ZOJZI R. 1950. 92.

¹⁷⁴ Saját gyűjtés a következő falvakból: Maszlovo (Szófia körz.) Kulata és Palilula (Vraca körz.), Bogdan (Szredna-Gora), Momcsilovci (Rodope hegység), Zserevna (Szliven körz.), Pobeda (Dobrudza).

¹⁷⁵ ESBERK T. 1933. 57—58.

¹⁷⁶ Az áztatásnál az időbeli változást legfeljebb a vizes és harmaton való áztatás viszonyában találjuk meg. Erre kapunk adatokat JIRLOW R. 1926. 41—42, MANNINEN I. 1933. 139—141., LEBEDEVA N. I. 1956. 475. tanulmányaiban is.

A TILÓ

A törőmunkák legáltalánosabb eszköze a tiló típusú kendertörő, vagy egyszerűen csak tiló. Megtaláljuk a Kárpát-medence minden falujában, ahol kenderfeldolgozással foglalkoznak, de ugyanígy általánosan elterjedt Európa-szerte is.

Az eszköz lényegében két, egy-két ujjnyi távolságra párhuzamosan egymás mellett húzódó deszkaél, amelyek közé egy — többé-kevésbé szorosan illeszkedő — harmadik deszkaél jár az egyik végén rögzített csap segítségével. Az egykarú emelő módjára működő törőszerszám szabadon mozgó karját a két párhuzamos deszka közé kézzel beverve törik meg a deszkaélek szögébe helyezett ázott és megszáritott kenderkórót.

A tilók a rostanyag megdolgozása szempontjából két nagyobb csoportra oszlanak. Az egyik csoportba azok az eszközök tartoznak, amelyekkel a megázott és megszáradt kenderkórót első törésként,¹ a másodikba azok, amelyekkel már további tisztítás² második, esetleg harmadik³ megmunkálásként zúzzák. Az első törés során a merev, száraz kóro megtörik, az összetört pozdorját nagyjából eltávolítják a rostok közül; a második megmunkálás, a tisztítás során már az apróbb, az első törés után még bentmaradt pozdorjaszilánkokat is kitörik, kiverik a szabaddá váló rostok csomójából. E kétfázisú törésre és tisztításra, — amely jellemző módon általánosnak mondható az egész magyar etnikum területén⁴ — a tilóknak két formai változatát is használják: az első törésre, amely erősebb munkát igényel egy durvább, erősebb, a másodikra, a tisztításra egy könnyebb, finomabban kidolgozott változatot. Előbbieknél a párhuzamos élek és a közük járó vágódeszka is lazábban, az utóbbiaknál pedig szorosabban illeszkednek egymáshoz.⁵ Van viszont nem egy adatunk arra vonatkozóan is, hogy egy és ugyanazon a szerszámon végzik el ennek a két egymást követő törő-tisztító munkának mindkét fázisát. Csupán a szerszám használatának a módjában van különbség: törésnél rávágják a tiló nyelvét (vágódeszkáját) a kenderkóróra, hogy törje össze a merev, fás szövetet, a második munkafázisban, a tisztításnál, további finomításnál a tiló leszorított nyelve alól húzgálják ki az összefogott rostcsomót.⁶ Van, ahol a második, finomító törést, a tisztítást úgy végzik az egyetlen eszközzel, hogy elhulló, szakadozott rostcsomókkal körültekerik mindkét oldal-

¹ Vagyis a *törő munkát* végző tilók.

² Vagyis a *tisztító munkát* végző tilók.

³ Akkor harmadik, ha a tulajdonképpeni törést előtörés előzi meg. (L. előző fejezetben.)

⁴ Mint a későbbiekben látni fogjuk, ezen túlmenően egész Kelet- és Délkelet-Európában is.

⁵ „Ugyanolyan az mind a kettő, csak az egyiknek szorosabban jár a vágója, a másiknak lazábban . . .” (Gyepükaján, Veszprém m.)

⁶ Így pl.: Nagypapornak (Zala m.), Berhida, Mindszentkállya, Szentkirályszabadja, Vindornyaszállás (Veszprém m.), Cece, Mezőszentgyörgy (Fejér m.), Kiskunlacháza (Pest m.), Berekböszörmény, Esztár, Kismarja, Konyár, Monostorpályi (Hajdú-Bihar m.), Kőtegyán, Sarkad (Békés m.), Darnó, Nagydobos, Penyige, Rápolt (Szabolcs-Szatmár m.), Fenes (RNK).

deszkát, s az így keletkezett szűkebb vájatba szorítják be a tiló nyelvével a tovább tisztítandó kenderrostot.⁷ A lényeg tehát az, hogy a további tisztításnál a szorosabban záró oldaldeszkák között a lenyomott nyelv eredményesebb munkát tudjon végezni.

Bár ma általában két egymás után következő munkafázisra is használják a tiló típusú kendertörő egy-egy változatát,⁸ mégsem beszélhetünk két különböző szerszámról, hanem csak ugyanannak a munkaeszköztípusnak két változatáról; esetleg — amikor ugyanazt az eszközt használják első és második megmunkálásra is — egy szerszámnak csak kettős felhasználásáról. Helytelen volna így a tiló elnevezést szakterminusként akár az első, akár a második fázisú törésre szolgáló eszköz számára kisajátítani, minthogy a népi használatban is mindkét munka eszközeinek megjelölésére használatos. Viszont éppen ezért jelölhetjük a szerszámot az egész eszköztípusra kiterjesztve a *tiló* szakterminussal.⁹ Azért viszont, hogy pontos különbséget tehessünk az első fázisú törésre és a második fázisú tisztításra használt tilók között, indokoltnak látszik szaknyelvünkben a *törő-tiló* és a *tisztító-tiló* terminusok használata.

Mi sem választhatjuk tehát széjjel tárgyalásunk során az első törésre és második tisztításra szolgáló eszközöket, hanem együtt vizsgáljuk ezeket,¹⁰ mivel közvetlen célunk e helyen a szerszámnak, mint munkaeszköztípusnak a vizsgálata, és nem a kenderfeldolgozás egyes munkafázisainak a taglalása.

A tilóknak a magyarságnál használatos formáit technikai felépítésük szerint két fő csoportba oszthatjuk. Az elsőnél a tiló törzséül felhasznált gerenda közepén áttört vájatot vések ki, amibe a tiló vágókarja (*nyelve*) belejár. A másik típusnál ezt a vájatot két deszkaélnak — egymástól bizonyos távolságban való — párhuzamos egymásmellé rögzítésével érik el. Az előbbi egyszerűbb, kezdetlegesebb technikai megoldású, nehezebb, esetlenebb, durvább kidolgozású eszköz, amit általában házilag készítettek,¹¹ ugyanakkor az utóbbi könnyebb, karcsúbb, finomabban kidolgozott szerszám, aminek az előállítására már nagyobb szakértelmet kíván, mint amennyivel az átlag parasztember rendelkezik.¹² A deszkás szerkesztésű tilókat már paraszti specialisták, háziiparos fafaragók, mesterek készítik.¹³

A tilók e két csoportja, az áttört törzsű és a deszkás szerkesztésű eszközök területileg nem is nagyon különülnek el egymástól. A II. sz. térképen bemutatjuk a rendelkezésünkre álló adatok alapján e két fő csoport elterjedését; hang-

⁷ Tiszakarád (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

⁸ JIRLOW R. (1936. 151.) a kétfázisú törés meglétéből az illető népcsoportnál a szerszámnak bizonyos nagyobb múltjára következtet.

⁹ Indokolt ez azért is, mivel ennek az eszköztípusnak a *tiló* az eredeti magyar neve — mint a későbbiekben látni fogjuk.

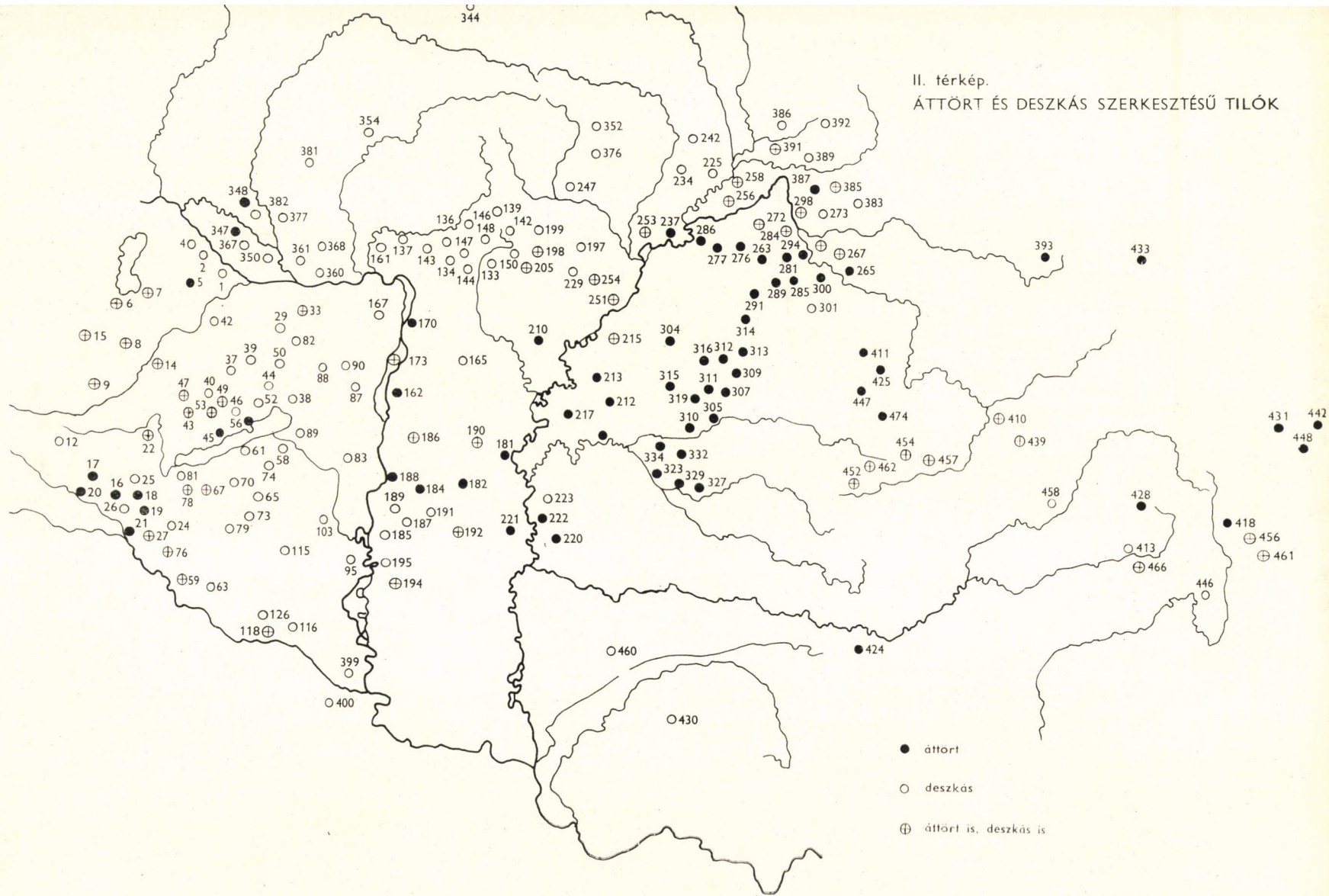
¹⁰ A tiló eredete alapján is indokolt a két fázisú munka eszközváltozatát együtt tárgyalni és egy kérdésként kezelni.

¹¹ Számos adatunk van rá a magyar etnikum egész területéről, hogy a gerendából közepén vésséssel készült kendertörőt házilag állították elő. Ritkábbnak inkább az mondható, hogy az ilyenek mesteremberek készítményei.

¹² K. CSILLÉRY KLÁRA adatai szerint még a szuahutai háziiparos fafaragók közül sem készíti mindenki a (deszkás szerkesztésű) tilót, hanem csak az ügyesebbek. A kétnyelvű tilóval meg éppen „sok babra van . . . nehéz jól elkészíteni . . .” (Az adat az 50.01.69 és 50.01.70 Itsz. tárgyak leltárcéduláiról való.)

¹³ A háziiparos fafaragók (bakonybéliek, szuahutaiak stb.) egész vidékeket látnak el az általuk készített tilókkal.

II. térkép.
ÁTTÖRT ÉS DESZKÁS SZERKESZTÉSŰ TILÓK

súlyoznunk kell, hogy az éppen rendelkezésünkre álló adatok alapján. Amikor egy néprajzi gyűjtés leírásában, fényképben vagy múzeumi tárgyban egy faluból adatot kaptunk pl. az áttört törzsű tiló ottani előfordulására, még nem lehetünk bizonyosak abban, hogy mellette ugyanakkor nem ismert és használt-e ugyanabban a faluban a deszkás szerkesztésű is, és ugyanígy megfordítva. A térképen szereplő adataink tehát lehet, hogy egyes esetekben csak részgazságot mutatnak, és nem tüntetik fel a teljes, a maradéktalanul való helyzetet egy-egy falun belül. Mégis éppen az elterjedési térképről való olvasni tudásunk segít át ezen a nehézségen: ahol nagyobb összefüggő területen konzekvensen csak az áttört törzsű tilókat tünteti fel térképünk, ott nem kételkedhetünk abban, hogy a deszkás szerkesztésűek azért maradtak ki, mert valóban nincsenek meg, és nemcsak esetleges adathiány miatt.

A térképre vetített recens adatok alapján a Dunántúl keleti részén szinte kizárólagosnak mondható a deszkás szerkesztésű tiló. De mélyrehatóbb adatgyűjtés mellett az öregek emlékezetéből ugyanezekben a helyeken a legtöbb esetben nyomára bukkanunk az áttört törzsű tilóknak is.¹⁴

Az Ipoly—Sajó közti palóc vidéken ugyancsak a deszkás törzsű tilókat találjuk meg ma, mint uralkodó formát. Bár e területre is érvényes a kelet-dunántúli megállapítás, hogy a régi, kivájt törzsű tilókat kiszorította a használatból az újabb deszkás szerkesztésű,¹⁵ mégis e hagyománytartó népcsoportunknál egy másik oka is van a finomabb munkát végző deszkás törzsű tilók mai, szinte kizárólagos használatának: a tilókat itt csak a törő-tisztító munka második eszközeként, tehát tisztító-tilóként alkalmazzák, mert az első, durvább megtörést más — nem tiló típusú — törőszerszámokkal végzik.

Az Alföld tiszántúli részén pedig az áttört törzsű tilókat találjuk meg, szinte egyeduralgoló helyzetben. Ennek magyarázatát abban találjuk, hogy e területen csak egy tiló típusú törőszerszámot használnak törő-tilóként, és ennek is egy speciális áttört törzsű formáját.¹⁶

Az egyéb területeken (főleg Nyugat-Dunántúlon, az északi Tiszavidéken, Erdélyben) azt tapasztaljuk, hogy ma is párhuzamosan, egymás mellett él használatban az áttört és deszkás törzsű tiló, s minthogy utóbbiak az igényesebben dolgozott, szorosabban záródó eszközök, a kétfázisú törésnél az első, durvább megtörést inkább az áttört törzsű tilókon végzik, s csak a második, tisztító törésre alkalmazzák a deszkás szerkesztésűeket.¹⁷ Amint azt adatgyűjtésünk során is tapasztaltuk, egyes esetekben az eszköz házilag való előállítása, illetve mestertől,

¹⁴ „Gyermekkoromban inkább voltak . . . egy gerendából kifaragott tilók . . . Az asszonyok jobban szerették ezt a mostani talpasat . . . szebb meg könnyebb . . . inkább ezt vették.” (Decs, Tolna m.) 75 éves adatközlő.

¹⁵ K. CSILLÉRY KLÁRA adatai szerint a szuhahutai faragóktól „Szécsény környékén vásárolták a legtovább a régít”. (Az 50.01.69 ltsz. tárgy leltárcéduláján.)

¹⁶ Lásd a III. sz. térképen: fogazott oldalélű tilók.

¹⁷ Így pl. Nagykapornak, Surd (Zala m.), Gyepűkaján, Nemesahany, Ócs, Taliándörögld (Veszprém m.), Acsád, Egyházásrádóc, Vásárosmiske, Velem (Vas m.), Süttör, Sopronkövesd, Rábcakapi (Győr-Sopron m.), Babócsa, Horvátkút, Somogyudvarhely, Tapsony (Somogy m.), Kecskemét, Fülöpszállás, Nagybaraeska (Bács-Kiskun m.) Bodony, Parád (Heves m.), Szentistván, Tiszakarád, Vajdácaska, Taktaköz (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Tiszaszalka, Kék, Rápolc, Nagydobos, Darnó, Penyige (Szabolcs-Szatmár m.), Magyarvalkó, Nyárszó, Mákó, Bálványosváralja, Kékes, Menaság, Nagykászon, Székelykeresztúr (RNK), Dercen (SzSzSzK).

házalótól vagy vásáron való beszerzése is meghatározza, hogy egy-egy család melyiket használja. Ez ugyanakkor függ az illető család vagyoni helyzetétől is. Egy falun belül a szegényebbek inkább a házilag készült áttört törzsűt használják a második tisztító munkára is, a módosabbak pedig már a mester készíttette deszkás szerkesztésűt vásárolják meg.¹⁸

Kétségtelen tény az, hogy az áttört törzsű tilók a régebbi szerkezeti formák. Ezek száma éppen a mesterek, paraszti specialisták által készített könnyebb, karcsúbb, tetszetősebb és általában finomabb munkára alkalmas deszkás szerkesztésű tilók elterjedésével csökkent állandóan.

Egymás mellett él tehát ma igen gyakran a használatban a tilóknak ez a két fő csoportja. Minthogy viszont bizonyos jellegzetes jegyek éppen a régiebb, illetve az újabb formacsoporthoz kapcsolódnak, helyesnek látszik külön tárgyalni mindkettőt részletesebben.

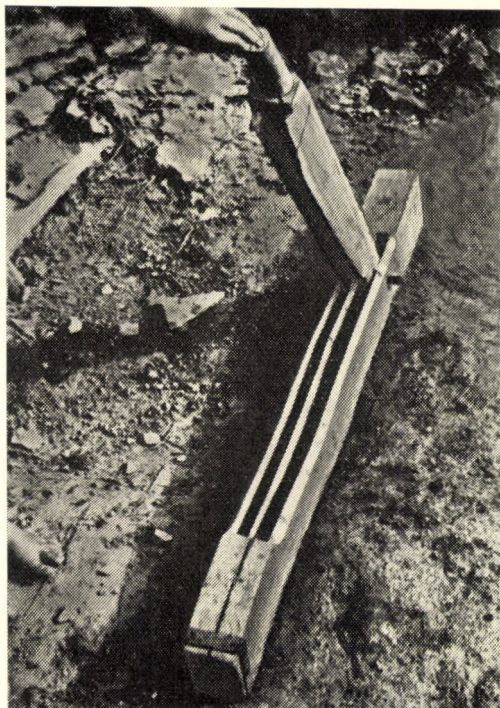
Áttört törzsű tilók

Az áttört (vésett) törzsű tilóknál a vájat oldaléle lehet sima vagy fogazottan kiképzett (10, 11, 12, illetve 13, 14, 15. ábra). Arra nincs határozott adatunk a hazai anyagban, hogy az áttörésbe belejáró vágóél, a tiló *nyelve* vagy *álla* is foga-

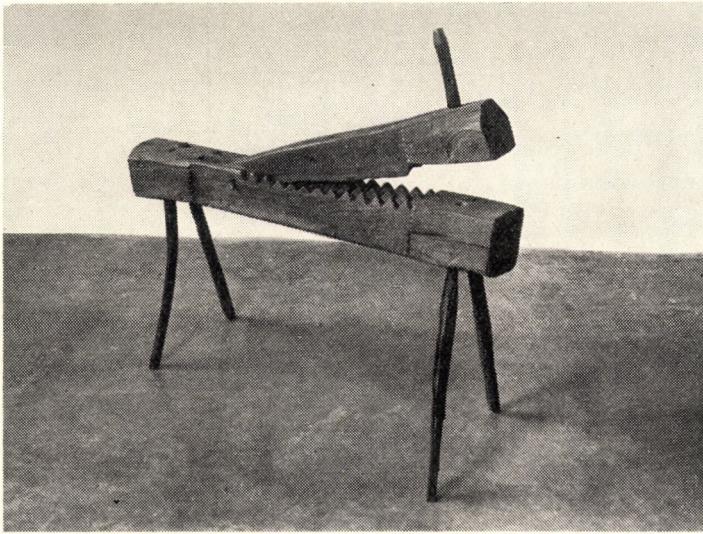
10. ábra. Áttört törzsű, egy vágóélű tiló.
Gégény, Szabolcs-Szatmár m.

¹⁸ Így pl. Nemesahany (Veszprém m.), Tard (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Bálványosváralja, Székelykeresztúr (RNK).

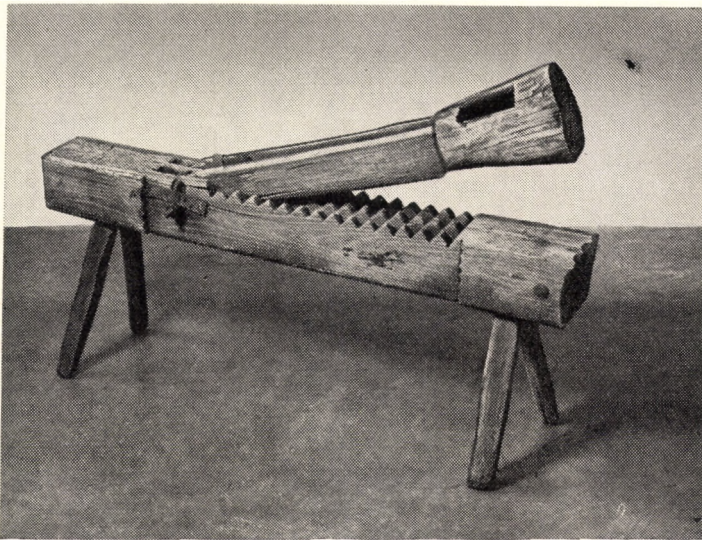

11. ábra. Áttört törzsű, kettős vágóélű tiló. Bakonybél, Veszprém m.

12. ábra. Áttört törzsű, kettős vágóélű tiló. Bodony, Heves m.

13. ábra. Fogazott oldalélű tiló. Jászapáti, Szolnok m.

14. ábra. Fogazott oldalélű tiló. Kék, Szaboles-Szatmár m.

zott lenne.¹⁹ A törés elősegítését szolgálhatja az oldalélek fogazott kiképzése, mert a nyelv leverése közben a száraz, erős kórok így kevésbé csúsznak ki az oldalélek és a tiló álla közül, mivel a fogzásban megakadnak.

Egészen határozott területet mutat a fogazott oldalélű, áttört törzsű tilók (13, 14, 15. ábra) elterjedése: a Nagyalföldön, annak tiszántúli és Duna—Tisza közti részén egyaránt megtaláljuk, le egészen a Bácskáig és a Bánátig (III. térkép). A rendelkezésünkre álló adatok alapján azt mondhatjuk, hogy ezen az összefüggő területen kívül mindenütt máshol sima oldalélűek a tilók.²⁰

Az áttört törzsű tilók csoportjában — függetlenül attól, hogy az oldalélek fogazottak vagy simák — találunk egy és két vályús, illetve ennek megfelelően egy és két vágódeszkás eszközöket. Sima oldalélek mellett — bátran kimondhatjuk — az egyes vajat (egy vágóélel) az általános (10, 16, 17. ábra), hiszen a magyar nyelvterületen mindössze öt helységről van adatunk arra, hogy áttört törzsű, sima oldalélű tilókat kettős vajattal (és kettős vágóélel) használnának²¹ (11, 12. ábra). — Sokkal jobban megoszlik az egyes és kettős vajat alkalmazása a fogazott oldalélű kendertörőknél: egyes vajat a fogazott tilók területének jobbára Duna—Tisza közti,²² kettős pedig (14. ábra) a tiszántúli részén²³ általános. Mint általában az áttört törzsű tilóknál, ezek fogazott oldalélű változatánál is az egyszerűbb és régibb eszköz az egy vajatú. Kétségtelen tény az, hogy a vajatok és ennek megfelelően a vágóélek kettőzése az eredményesebb munkavégzés érdekében már magasabb technikai szintet jelent az egyes vágódeszkák alkalmazásával szemben. Mivel a Tiszántúlon nem alakult ki a törés és tisztítás két elkülönülő rostkikészítő fázisa, az egyetlen törőeszköznek, a fogazott oldalélű tilónak a jobb minőségű munka biztosítására megkettőződött a vajata. A kétvajatos eszköz XIX. század végi térhódításáról is az öregek emlékezetében még sok adat tanúskodik.

A vágódeszka fogójának kiképzési formája is ad néhány változatot. Az áttört törzsű, sima oldalélű tilóknál általános a markolatos fogókiképzés (10. ábra). Ezeknél a vágódeszka vége egyszerű hengeres fogóban végződik. Mindössze két faluból van adatunk arra, hogy áttört törzsű, sima oldalélű kendertörőnek nem markolatos fogója van.²⁴

¹⁹ Régebbi gyűjtéseknél találtunk utalást arra, hogy esetleg a tiló nyelve is fogazott. Így pl. Sárándon, Komádiban és Balmazújvároson (Hajdú-Bihar m.). De amikor az adatok ellenőrzésére személyesen mentünk ki a helyszínre, sem tárgyban, sem az idős adatközlők emlékeiben nem kaptunk erre megerősítést.

²⁰ További adatgyűjtés természetesen még süríthetné e területen belül a fogazott oldalélű tilók előfordulási pontjait, de a kirajzolódó határvonalak lényegesen nem módosulnának.

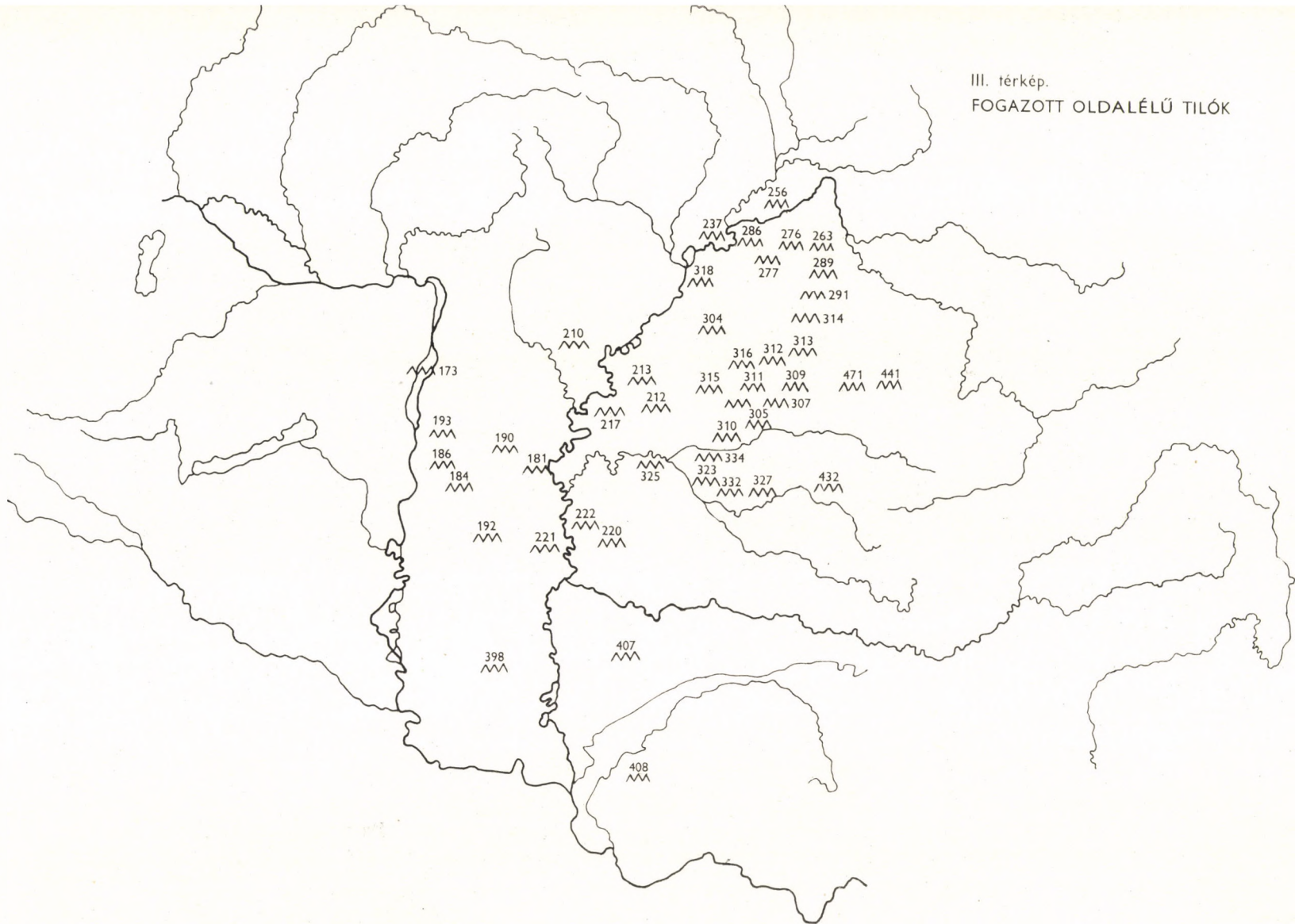
²¹ Bakonybél (Veszprém m.), Harta (Bács-Kiskun m.), Bodony, Parád (Heves m.), és Nyírmihálydi (Szabolcs-Szatmár m.). Utóbbi helyen használnak fogazott törőt is, kettős nyelvvel.

²² Alpár, Kiskunhalas, Kecskemét, Fülöpszállás, Csengőd (Bács-Kiskun m.), Sziget-szentmiklós (Pest m.), Kistelek (Csongrád m.), Nagyléta (Hajdú-Bihar m.). Bár ez utóbbi faluban használatos a kettős vajatú fogazott tiló is.

²³ Mindszent, Hódmezővásárhely (Csongrád m.), Doboz, Kötegyán (Békés m.), Jászapáti, Kisújszállás (Szolnok m.), Tiszakarád, Kenézlő (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Nyírgyulaj, Nagyhalász, Kemece, Besenyőd, Nyírmihálydi, Kék (Szabolcs-Szatmár m.), Sáp, Konyár, Esztár, Monostorpályi, Berekböszörmény, Komádi, Váncsod, Kismarja, Nagyléta, Nyíradony (Hajdú-Bihar m.).

²⁴ Bodony, Parád (Heves m.).

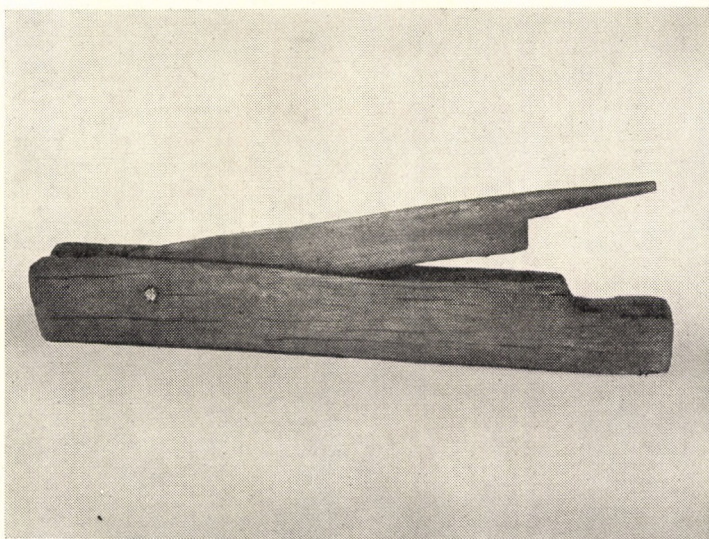
III. térkép.
FOGAZOTT OLDALÉLŰ TILÓK

15. ábra. Fogazott oldalélű tiló. Besenyőd, Szabolcs-Szatmár m.

16. ábra. Ágasfás lábazat kétvégű tilónál. Bugac, Bács-Kiskun m.

17. ábra. Két földbevert cövekre helyezhető tiló.
Tiszabogdány, SzSzSzk.

Nagyobb eltéréseket tapasztalunk a fogó kiképzési formájában a fogazott oldalélű tilóknál. Itt megtalálható ugyancsak a markolatos nyél, ami az egyvájatos fogazott kendertörökhöz kapcsolódik²⁵ (34. ábra). — Gyakoribb viszont a tiló nyelvének kiszélesedett végébe csapolt felfelé álló faszeg-fogantyú (13. ábra), ami viszont már a kétvájatos fogazott tilókra jellemző.²⁶ Ezt a nyél, illetve fogóformát találjuk meg a két Heves megyei faluban a kétvájatos sima oldalélű töröknél is.²⁷

A fogó kiképzésének egy harmadik formája a fogazott oldalélű, két vájatos tilók szabolcsi²⁸ csoportjához kapcsolódik. Ennél a tiló állának — a vágóéleket összetartó kiszélesedett tuskónak — felső részén áttöréssel képezték ki a fogót (14. ábra). A kivésés körülményes munkája miatt újabban ugyanezen elvet és formát megtartva az áll felső részére íves formájú fogantyút erősítettek²⁹ (15. ábra).

²⁵ Kiskunhalas, Kecskemét, Fülöpszállás, Csengőd (Bács-Kiskun m.), Szigetszentmiklós (Pest m.), Kistelek (Csongrád m.).

²⁶ Mindszent, Hódmezővásárhely (Csongrád m.), Gyoma, Doboz, Vésztó (Békés m.), Jászapáti, Törökszentmiklós, Kunhegyes, Kisújszállás (Szolnok m.), Konyár, Esztár, Monostorpályi, Berekböszörmény, Komádi, Váncsod, Kismarja, Nagyléta (Hajdú-Bihar m.).

²⁷ Bodony, Parád.

²⁸ Kenézlő, Nyírgyulaj, Nyíradony, Nagyhalász, Kemecse, Besenyőd, Nyírmihálydi, Kék; valamint Kenézlő (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), illetve Sarkad (Hajdú-Bihar m.).

²⁹ Pl. Besenyőd, Nyírgyulaj, Kemencse (Szabolcs-Szatmár m.), Kenézlő (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

A tilókkal való munkát befolyásolja a fogó formája. A markolatos nyélnél a tilolást végző szembe fordul az eszközzel, és a nyelv, a vágódeszka emelésével-leverésével töri a kendert (16. és 19. ábra), míg a faszeges és áttörten kiképzett (íves formájú) fogó-megoldásoknál oldalt fordul, és a tiló állának hátrahúzásával és előrelökésével (15. és 27. ábra) kevesebb energiával nagyobb ütőerőt tud kifejteni.

Szólnunk kell még az egy darab fából kivésott törő-tilók lábformáiról. A Kárpát-medencében nem találtunk biztos adatot arra vonatkozóan, hogy lábazat nélküli tilótörzset a földre helyezve használnának. Találtunk ellenben több átmeneti megoldást a mai legáltalánosabb formáig, a törzs négy karólábra való helyezéséig.

A tiló törzsét két földbe erősített ágaskaró elágazásába fektetik (16. ábra), hogy így megemelve, a vele való munkavégzés kevésbé legyen fáradságos. A tiló törzsén még semmiféle beerősítésnek nincs nyoma, ami arra utalna, hogy ez a „lábazat” állandó jellegű tartója volna a tilótörzsnek. Csak akkor helyezik az ágaskaró „lábakra”, amikor dolgozni akarnak vele. Joggal feltételezhető tehát, hogy tiloltak vele lábazat nélkül, csupán a földre fektetve is.³⁰

A Néprajzi Múzeum gyűjteményében van egy tiló Tiszabogdányból,³¹ a Fehér-Tisza vidékéről (17. ábra). Ez ugyancsak lábazat nélküli, csupán a törzs két végén egy-egy nagyobb kerek áttörés mutatja, hogy használathoz az eszközt két földbe vert karóra állították. Ennél tehát azt mondhatjuk már, hogy a lábazat — legalábbis munkánál — állandó jellegű tartója a szerszámnak, de a karólábak még nem a törzshöz vannak „állandó jelleggel” erősítve, hanem a földre, s a törzset csak munkavégzés idejére állítják ezekre a lábakra.

Magyar nyelvterületről ismert adataink alapján a törzsvégre támaszkodó kendertörőt jelölhetjük meg — a lábazat szempontjából — következő fokozatként. Ennél a tiló törzséül olyan faformát választanak, amelyik természetes elágazása vagy pedig hajlása révén az egyik végén megemeli a törzset, a másik végén pedig két szétálló karólábra állítják (18. ábra). A karólábak mindig a nyelv szabadon mozgó oldalán támasztják alá a tiló törzsét, mivel ezen a részen végzik a munkát, s a szétálló karólábak nagyobb stabilitást biztosíthatnak. Mondhatnánk három lábú állított tilóknak is ezeket, minthogy az esetek többségében csak egy ponton támaszkodik a földre a törzs lehajló vége (18. ábrán a hátsó tiló). Ritkább eset az olyan, amelynél ez a földre támaszkodó ívelt törzsvég kettős elágazásával lényegében már négy ponton való megtámasztást biztosít az eszköznek (18. ábrán az elől álló tiló).

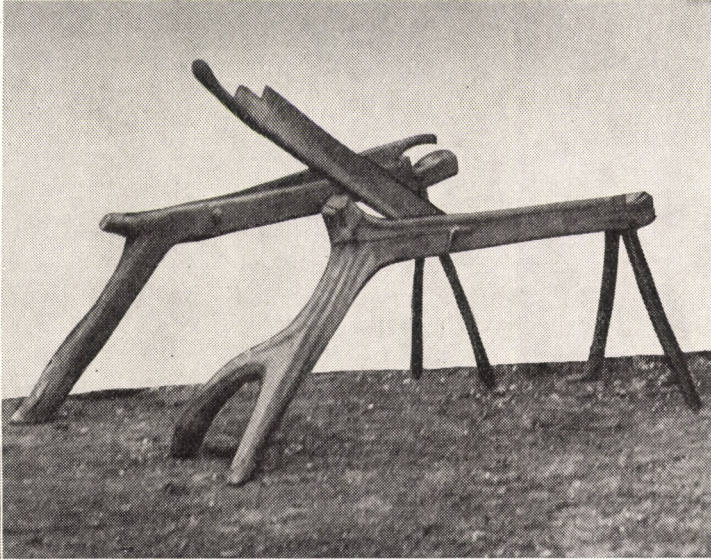
A törzsvégre támaszkodó tilók természetesen mindig áttört törzsűek. Magyar nyelvterületen aránylag kevés helyről van adatunk előfordulásukról. Hat dunántúli adat mellett egy Szeben környékéről a Néprajzi Múzeumba került kender-törő³² mutatja e változat ritka előfordulását — vagy talán a más, általánosabban előforduló változatok mellett ezen archaikus és így ma már meglehetősen egyedi-nek tűnő forma elhanyagolt gyűjtését.³³

³⁰ Bugac — Kecskemét (Bács-Kiskun m.).

³¹ Leltári száma: 88637.

³² Ltsz.: 21069.

³³ Azokban a falvakban is, ahonnan van adatunk a törzsvégre támaszkodó tiló előfordulásáról, az általánosabban használt formák nagy száma mellett ezt csak egészen kevés számban (1—2, esetleg 3) találtuk meg.

18. ábra. Törzsvégre támaszkodó tiló. Vásárosmiske, Vas m.

19. ábra. Kétvégű tiló. Tyukod, Szabolcs-Szatmár m.

Az áttört törzsű tilók legáltalánosabb lábformája a négy karóláb (10, 12, 13, 14, 19. ábra). A tiló törzsének két végébe két-két szétálló karólábat csapolnak be, s ez emeli meg munkavégzésre kényelmesebb magasságba az eszközt. Azokon a helyeken, ahol a fentebb tárgyalt másfajta lábkiképzés egyikét sem jelöltük meg, a kivájt törzsű tilóknál karólábakat alkalmaznak. Egy faluból³⁴ ismerjük az egyik végén két karólábra, a másikon pedig egy kétfelé ágazó természetes faágra állított tilót. (A 10. és 20. ábrán látható lábformák kombinációja.)

Az áttört törzsű tilóknál gyakran előfordul, hogy kétszer olyan hosszú gerendán az eszközt megkettőzik (19. ábra). Ezen a kettőstilon, *kétfélgű tilón* egyszerre ketten is dolgozhatnak. Azért, hogy ne akadályozzák egymást az egyidejű munkában, mindkét nyelvnek a tiló két vége felé esik a fogója: így jobbkézzel fogva a nyelvek fogóját a két tiloló távolabb kerül egymástól (lásd 16. és 19. ábrán).

A kétfélgű tilók használatát a Balatontól északra eső területen,³⁵ a Kisalföldön,³⁶ a Tiszaháton³⁷ és az erdélyi magyarságnál³⁸ tapasztaltuk leginkább, míg a Duna—Tisza közéről³⁹ és Borsodból⁴⁰ csak egy-egy adatunk van rá. Mindezen helyeken általános az áttört és deszkás törő-tilók együttes használata. A kétfélgű tilók alkalmazása azt mutatja, hogy ezeken a területeken a kendermunkának a közelmúltban még igen jelentős szerepe volt a parasztgazdaságban: az egyszerre két személy által is használható eszköz a kendermunka helyi nagy intenzitásáról tanúskodik.

A moldvai magyarságnál⁴¹ és ritkábban Csallóközben⁴² a kétfélgű tilóknak egyik oldalát szorosabban záródóan készítik, s így egyik felől első (durvább) törésre, másik felől második (finomító) tisztításra, tehát törő-tisztító tilóként használják.

Deszkás szerkeze tilóktű

A tilók másik nagy csoportjánál a nyelv befogadására szolgáló mélyedést két (vagy három, esetleg négy) párhuzamosan egymás mellé rögzített deszka köze képezi (20, 21, 22, 23, 24. stb. ábra). Ezek az oldaldeszkák a legtöbb esetben csapolással kapcsolódnak a lábázat felső részébe, s vagy egyedül az rögzíti össze a törzset és a lábakat (20, 23, 25. ábra), vagy alul egy (két) összekapcsoló heveder is még (21, 24. ábra). Egészen ritka kivétel — és csak újabban fordul elő — hogy az oldaldeszkákat nem csapolják bele véglegesen a lábázatba, hanem onnan kivehetően csupán egy vaspálcával rögzítik a lábhoz⁴³ (22. ábra). Így az oldaldesz-

³⁴ Vászoly (Veszprém m.).

³⁵ Gyepűkaján, Mindszentkál, Nemeshany, Ócs, Taliándörög (Veszprém m.).

³⁶ Felsőszeli, Martos, Felsőpatony (CsSzk).

³⁷ Csengersima, Darnó, Gelénes, Kocsord, Nagydobos, Nagyecsed, Penyige, Rápoly, Tiszaszalka, Tyukod (Szabolcs-Szatmár m.).

³⁸ Déva, Magyarvalkó, Nyárszó, Kraszna, Bogdánd, Diószád, Vármező, Felsősfalva, Köpec, Székelykeresztúr, Hadikfalva, Klézse, Lészped (RNK).

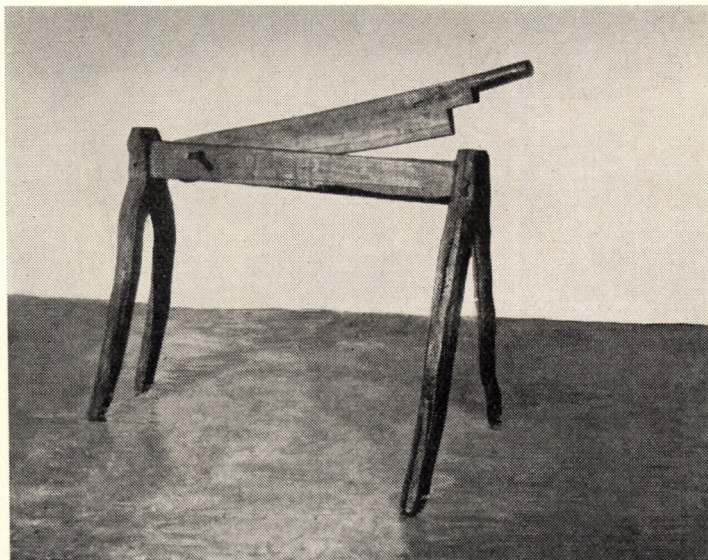
³⁹ Bugac (Bács-Kiskun m.).

⁴⁰ Tard

⁴¹ Klézse, Lészped (RNK).

⁴² Felsőpatony (CsSzk).

⁴³ Dunaremete, Püski (Győr-Sopron m.).

20. ábra. Deszkás szerkesztésű, áglábas tiló. Szentés, Csongrád m.

kák és a közójük járó vágóél, a nyelv, lényegében három egymástól független deszkalap, amit csak használatkor helyeznek a lábázat felül bevészt nyílásába, s oda a nyelv tengelyéül is szolgáló vaspálcával kapcsolják be.

A deszkás szerkesztésű tilók oldaléle mindig sima. Ha ugyan elő is fordul a deszkás tiló a fogazott oldalélű áttört tilók vidékén,⁴⁴ ez sohasem fogazott.

A deszkás szerkesztésű tilóknál a nyelv vágóélének száma lehet egy, kettő vagy három.⁴⁵ Legáltalánosabb az egyetlen vágóél (20, 21. ábra). Már lényegesen kevesebb emellett a kettős vágóél használata,⁴⁶ hármáról pedig csupán két magyarországi faluból van adatunk.⁴⁷ Legtöbbször párhuzamosan alkalmazzák a kender megtörésére ezeket az egy vágóélű tilókkal: az első durvább törést az egy vágóélűn, a második tisztítótörést pedig a két (három) vágóélűn végzik;⁴⁸ vagy éppen

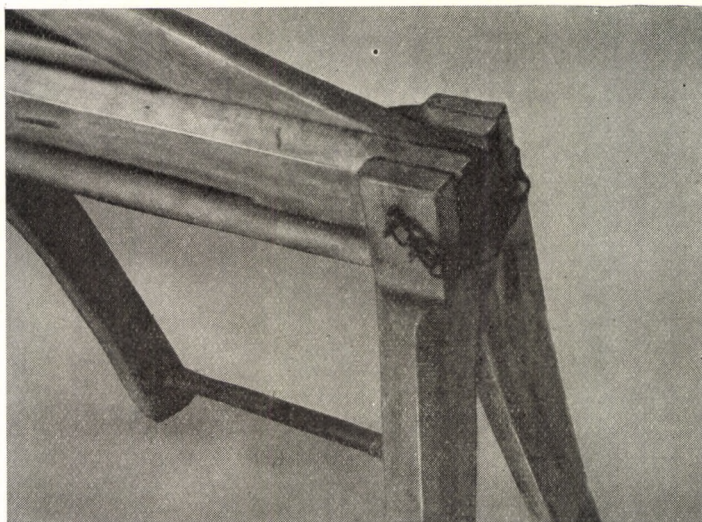
⁴⁴ Kiskunhalas, Kecskemét, Fülöpszállás (Bács-Kiskun m.), Szigetszentmiklós (Pest m.), Szentés (Csongrád m.), Méhkerék (Békés m.), Tiszakarád (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Kék (Szabolcs-Szatmár m.).

⁴⁵ A vágóélek növelése a törőmunkát meggyorsítja.

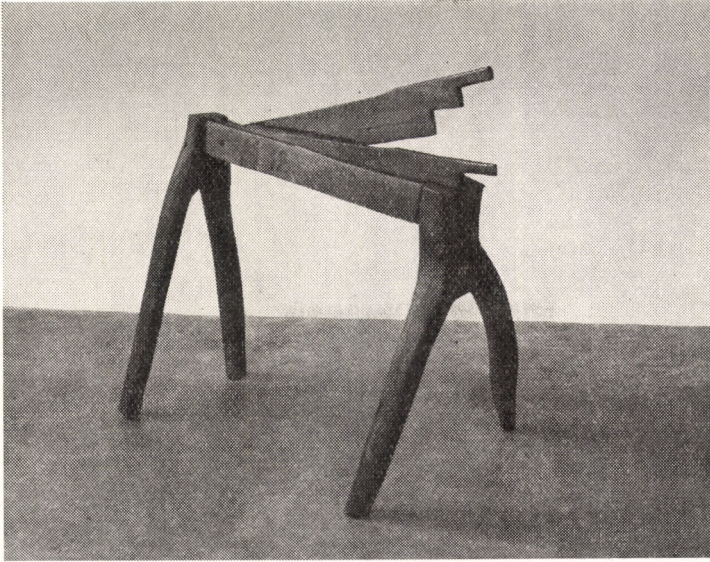
⁴⁶ Obornak (Zala m.), Gyarmat, Nagyvázsöny, Bakonybél, Borzavár, Öskü, Jásd (Veszprém m.), Ecseny (Somogy m.), Kaposszekcső (Baranya m.), Nagykónyi, Decs (Tolna m.), Lovasberény (Fejér m.), Szuhahuta (Nógrád m.), Harta (Bács-Kiskun m.), Alsóregmec, Tiszakarád, Taktaköz, Vajdácska (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Vállaj (Szabolcs-Szatmár m.), Kunosvágása (CsSzK), Jenke, Korláthelmec (SzSzSzK), Kopács (JSzSzK), Nagyjécsa, Folya (RNK).

⁴⁷ Kocs (Komárom m.), Piliscsaba (Pest m.).

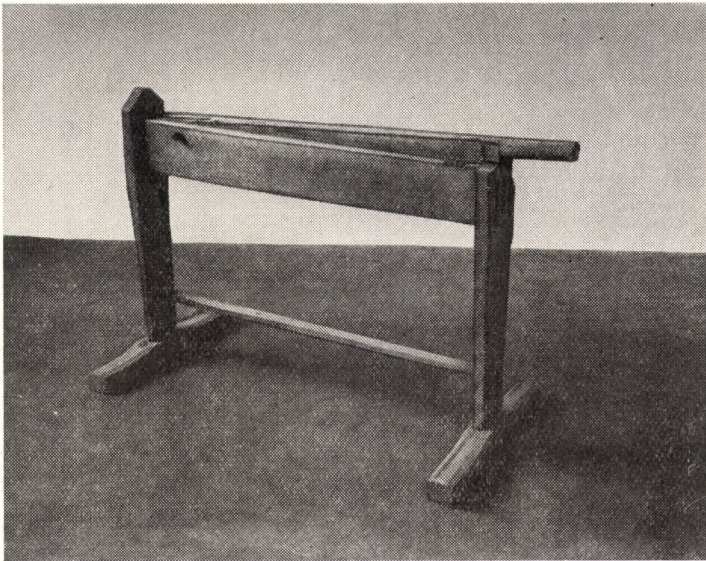
⁴⁸ Nagyvázsöny, Bakonybél, Borzavár, Öskü, Jásd (Veszprém m.), Ecseny (Somogy m.), Kaposszekcső (Baranya m.), Nagykónyi, Decs (Tolna m.), Lovasberény (Fejér m.), Szuhahuta (Nógrád m.), Harta (Bács-Kiskun m.), Piliscsaba (Pest m.), Vajdácska, Taktaköz (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Jenke, Korláthelmec (SzSzSzK).

21. ábra. Deszkás szerkesztésű, széles nyelvű tiló. Egyházásrádóc, Vas m.
22. ábra. Áglábazatba becsatolt tilódeszkák. Dunaremete, Győr-Sopron m.

23. ábra. Tiló, két önállóan mozgatható nyelvvel.
Patakófalú — SzSzSzK.

24. ábra. Deszkás szerkesztésű, kettős vágóélű tiló.
Monor, Pest m.

25. ábra. Deszkás szerkesztésű, hármas vágóélű tiló.
Kocs, Komárom m.

megfordítva: az első törésre használnak két, a másodikra pedig egy vágóélű tilót.⁴⁹

A sima oldalú (deszkás szerkesztésű) tilóknál aránylag kevés helyen találtuk meg a kettős (még kevesebb helyen a hármas) vágóélek alkalmazását. Ahol azonban megtaláltuk, ott legtöbbször nemzetiségi hatással számolhatunk: mert vagy magában a faluban, vagy legalábbis a környéken jelentősebb számú német vagy szlovák nemzetiség él. A Balatontól északra fekvő dunántúli részekben német falvak ékelődnek a magyar lakosság közé. Itt a magyarok is átvették a többélű tiló használatát.⁵⁰ De előfordul, hogy csak egy-egy községben találunk rá, s a környéken máshol nem használják. Ilyenkor a legtöbb esetben nagyobb számú német lakossággal találkozunk az illető faluban.⁵¹ A sárközi magyar Decsen kétélű tilót is láthatunk ma használatban az egyélű mellett. Az öregek szerint német

⁴⁹ Gyarmat (Veszprém m.), Kocs (Komárom m.), Tizsakarád (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Kunosvágása (CsSzK), Nagyjécsa, Folya (RNK).

⁵⁰ Nagyvázsony, Bakonybél, Borzavár, Gyarmat, Öskü, Jásd (Veszprém m.), Lovasberény (Fejér m.), Kocs (Komárom m.).

⁵¹ Ecseny (Somogy m.), Kaposszekeső (Baranya m.), Harta (Bács-Kiskun m.), Piliscsaba (Pest m.), Vállaj (Szabolcs-Szatmár m.), Kunosvágása (CsSzK), Nagyjécsa, Folya (RNK).

asszonyok terjesztették el a faluban, s ezért *német tilónak* is nevezik az egyélű *magyar tilóval* ellentétben.⁵² — De szlovákok, rutének lakta falvakban is használják a kétélű tilót.⁵³ A szuhahutai szlovák fafaragók a kétélű tilókat csak a környező szlovák falvak számára készítik, a magyarok csak az egyélűt veszik.⁵⁴ A hazai recens adatokat nézve úgy látszik, hogy a deszkás szerkesztésű kétélű tilók nemzetiségeinkhez, főleg pedig a németekhez kapcsolódnak. Németországban, Ausztriában, de a tőlünk északra lakó szlovákoknál is általános a két- vagy többélű (nyelvű) tiló.⁵⁵

A deszkás szerkesztésű tilóknál az egy vágóélű nyelv mindig késformájú (20, 21. ábra). Szélessége 15—20 cm között váltakozik. A magyar etnikum területének nyugati határán azonban ennél az általánosnak mondhatónál jóval nagyobb, 25—30 cm széles nyelvet használnak⁵⁶ (21. ábra).

A kettős vágóélű tilóknál egy nyelvbe fogják össze a két vágóélet. Csupán egyetlen adatunk van arra, hogy külön fogóval ellátott, egymástól függetlenül is mozgatható két egyélű vágónyelet alkalmaznak a tilón.⁵⁷ (23. ábra). A vele való munkáról, a két nyelv (illetve „kettős egy nyelv”) együttes vagy külön használatáról nincs adatunk.⁵⁸

A kettős vágóéleknél egy nyelvbe való összefogása és az oldaldeszkák rögzítése a deszkás szerkesztésű tilóknál két, egymástól különböző módon történik. Általánosabb, és inkább az északi területre jellemző a két élű nyelv egy darab fából való kifaragása és az oldaldeszkáknak a lábazat felső részébe való becsapolása (11, illetve 24. ábra). A nyelv vastagabb deszkájából úgy vésik ki a két párhuzamos élet, hogy azok beleilleszkedjenek a tiló-törzs deszkás vályújába. Ilyen megoldásnál mindig markolatot nyelet készítenek (11, 24. ábra), vagyis a vágódeszkának, a nyelvnek a végét egyszerű kerek fogónyéllel képezik ki.

A másik, és inkább a déli vidékekre jellemző módnál az oldaldeszkákat külön kis keresztfába csapolják bele (25, 26, 27, 28. ábra). A vátatokba belezáró vágóélek — a rendelkezésünkre álló adatok szerint — egyetlen kivételtől eltekintve ugyancsak külön deszkákból állanak, amiket a mozgatható végükön egy leginkább félkorong alakú falapba csapolnak bele, hogy egy nyelvű összefogják őket (26, 27, 28. ábra). A fogó-megoldás ilyen esetben lehet előreálló rövid fanyél⁵⁹ (26. ábra), felfelé álló fanyél⁶⁰ (27. ábra), vagy pedig az összefogó félkorongba erősített, a vágóélek felett azok teljes hosszában futó emelőrúd⁶¹ (28. ábra). Az előreálló rövid fogantyússal ugyanúgy szembefordulva kell dolgozni, mint általában

⁵² „Újabbán kétlevelű tiló is van. Ezt németek hozták. Német asszonyok jártak tilonl Sárközbe, egytizedébe tiloltak. Ez újabb, régen csak egylevelű tiló volt.” Decs, 74 éves adatközlő.

⁵³ Szuhahuta (Nógrád m.), Jenke, Korláthelmece (SzSzsZK).

⁵⁴ A két nyelvű tilót „csak szlovák faluban, Szupatakon, Lucházán, Sámsonházán használják” — írja K. CSILLÉRY KLÁRA a szuhahutai fafaragóktól kapott adatok alapján az 50.01.70 ltsz. tiló leltárcéduláján.

⁵⁵ A több nyelvű tilók európai elterjedéséről még részletesen szólunk a következőkben.

⁵⁶ Acsád, Egyházásrádóc, Vásárosmiske, Velem (Vas m.), Süttör, Sopronkövesd (Győr-Sopron m.).

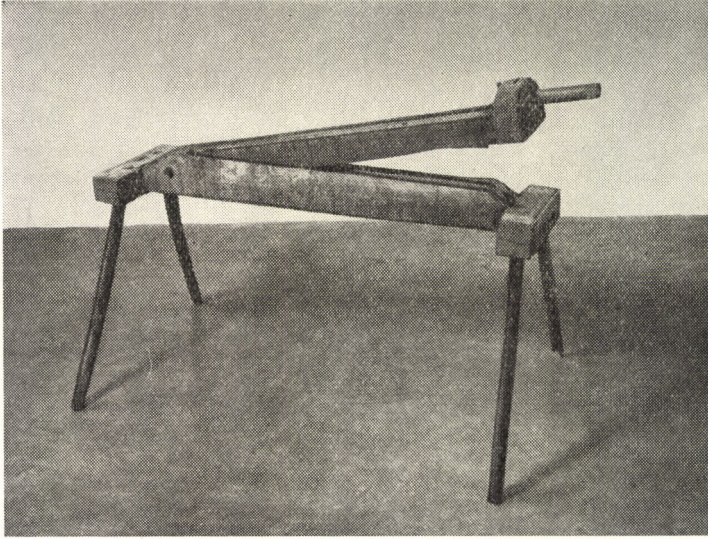
⁵⁷ Patakófalú (SzSzsZK), Néprajzi Múzeum 86668 ltsz.

⁵⁸ A tárgy 1911-ben került múzeumunk gyűjteményébe, a használatáról részletesebb adatok nincsenek feljegyezve.

⁵⁹ Decs (Tolna m.), Nagyjécsa, Folya (RNK).

⁶⁰ Piliscsaba (Pest m.), Vállaj (Szabolcs-Szatmár m.).

⁶¹ Obornak (Zala m.), Kopács (JSzsZK).

26. ábra. Hármás vágóélű tiló. Nagyjécsa, RNK.

27. ábra. Hármás vágóélű tiló, ülőkével. Vállaj, Szabolcs-Szatmár m.

28. ábra. Hármas vágóélű tiló, rúdfogóval.
Kopács, JSzSzk.

a markolatos tilókkal,⁶² míg a felfelé álló faszegfogyantúsnál és az emelőrudasnál oldalt kell fordulni a munkához. (27, 28. ábra).

A keresztfákba csapolt deszkás törzsű tilóknál két esetben találtunk bizonyos keverék-formát. Az egyiknél⁶³ a hármas vágóél nem külön deszkalapokból van összefogva, hanem egyetlen fából (a nyelvvel együtt) kifaragva (25. ábra). A másiknál⁶⁴ pedig az egyélű nyelv markolatos kiképzésű. Mindkettőnél tehát az oldal-deszkák keresztfákba vannak csapolva, a nyelvük azonban egyetlen fából faragott.

A deszkás szerkesztésű tiló legegyszerűbb lábmegoldása a kétfelé ágazó természetes ágláb (20, 22, 23. ábra). Az oldal-deszkákat a két ág találkozásának kissé megszélesedő részébe csapolják be. Szórványosan fordul elő⁶⁵ — mondhatnánk a magyar etnikum egész területén — mintegy jelezve, hogy régi, hagyományos lábazatforma, ami már csak itt-ott maradt meg máig a használatban.

⁶² Mint pl. a 16., 19., 21. ábránál látható.

⁶³ Kocs (Komárom m.).

⁶⁴ Vörs (Somogy m.).

⁶⁵ Ásvány, Dunaremete, Püski (Győr-Sopron m.), Nemespátró (Zala m.), Kecskemét, Kiskőrös (Bács-Kiskun m.), Szentés (Csongrád m.), Tard (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Martos, Kunosvágása, Kiskovácsvágása (CsSzk), Patakófalva, Balazsér (SzSzsZK), Csekefalva (RNK).

Azoknál a tilóknál, ahol az oldaldeszkákat két keresztfába csapolják bele, e keresztfáknak a végeibe helyezett négy karólábon áll az eszköz mindig (25, 26, 27, 28. ábra).

A deszkás szerkesztésű tilókat legáltalánosabban talpakra állítják (21, 24. ábra). A talpas tilók szinte kivétel nélkül ott is használatosak, ahonnan áglábas vagy karólábas példányokat mutattunk be a fentiekben, sőt ott is ezek vannak többségben amazokkal szemben.

Amint az áttört törzsű tilóknál is találtunk olyan példányt, amelyen két különböző lábforma szerepel egyszerre,⁶⁶ ugyanúgy a deszkás szerkesztésűeknél is van hasonló: a tiló egyik vége talpon, a másik áglábon áll.⁶⁷

A talpas tilók egy változatánál a talp egyik oldalra hosszabban kinyúlik, úgy-hogy erre a munkát végző ráállhat, s így jobban rögzítheti az eszközt tilolás közben (29. ábra). Feltűnő módon ez az állószerkezetes tilóforma csak a Dráva mellékéről ismeretes magyar nyelvterületen, s a forma délszláv (horvát) kapcsolátát mutatja.

A munkavégzés kényelmesebbé tételére használnak olyan tilókat is, amelyekbe ilő alkalmatosságot építenek be. A mindössze kilenc helységből származó adatok alapján is háromféle formát tudunk ezek között megkülönböztetni. A Duna mentén és a szlavóniai magyarságnál⁶⁸ négy karólábra állított nagy keretre szerelik fel a tiló oldaldeszkáit és nyelvét, s munka közben a keretre rá lehet ülni (30. ábra). Ormányságban⁶⁹ a tiló lábait összekötő hevederbe kis ülőlapot csapolnak be, s a másik végén ezt két karólábra helyezik (31. ábra). Munkavégzés közben lovagló ülésben helyezkednek el, szembefordulva a tilóval. A harmadik ülőszerkezetes változat azokhoz a tilókhoz kapcsolódik, amelyeknek oldaldeszkáit keresztfákba csapolják. Ülőhelyül munka közben a hátsó keresztfa egyik oldalra meghosszabbított és kissé szélesebbre hagyott vége szolgál (27. ábra). Három, egymástól igen távol eső helységből ismerünk ilyen ülőkével összeépített tilót: Zalából, Buda vidékéről és Szatmárból.⁷⁰ Mivel a szomszédos Szerémségen kívül Európában még Svájból, Württembergből és Svédországból⁷¹ ismerünk hasonló ülőkés tilókat, ott is ritka előfordulással, a magyar anyagot ennyi adat alapján — természetesen a szerémségin kívül — nem volna helyes ezekkel származásbeli kapcsolatba hozni.

Ugyancsak különleges felépítésű az a deszkás szerkesztésű tilóforma is, aminek a tartó lábázatát a ház tornácoszlopa és egy ugyancsak állandó jelleggel e mellé beépített másik oszlop szolgáltatja (32. ábra). A tornácoszlop oldaláról kivájt mélyedésbe és a másik kisebb oszlop felső, villaformájú bevágásába akkor helyezik bele a tilót, amikor dolgozni akarnak vele. Pusztán abból a tényből is, hogy csak egy zalai, egy somogyi és egy szatmári előfordulásáról tudunk,⁷² távolabbi következtetéseket nem vonhatunk le: inkább alkalmi, helyi megoldásnak tartjuk.

Az áttört törzsű törőtilóknál gyakorinak mondhattuk az összeépített kettős tilót, az ún. kétvégű tilót. Nem áll ez fent a deszkás szerkesztésűek esetében.

⁶⁶ Vászoly (Veszprém m.).

⁶⁷ Taktaköz (Zemplén m.).

⁶⁸ Homokmégy, Halom, Dusnok (Bács-Kiskun m.), Kórógy (JSzSZK).

⁶⁹ Vajszló, Kémes (Baranya m.).

⁷⁰ Obornak, Piliscsaba, Vállaj.

⁷¹ Szerémség: RADOVIĆ B. 1956. 64. és a másik három: JIRLOW R. 1926. 137.

⁷² Semjénháza, Magyaratád, Nagyecsed. 1954-ben Bulgáriában (Dobrudzsa) is láttuk ugyanezt az eszkörrögzítési megoldást. Ott sem általános.

29. ábra. Talpas tiló. Vajszló, Baranya m.

30. ábra. Ülőkés tiló. Halom, Bács-Kiskun m.

31. ábra. Ülőkés tiló.
Vajszló, Baranya m.

Egyetlen helységből ismerünk csak összeépített példányt⁷³ (33. ábra), amelynél a két tiló közé egy pozdorjaszilánkok kicsapására alkalmas állványt szereltek be.

A magyar etnikum területén használt áttört törzsű és deszkás szerkesztésű tilók külön-külön való bemutatása után meg kell emlékeznünk még ezeknek egy eszközbe összeépített változatáról is (34, 35. ábra). Tulajdonképpen olyan kettős tilók (kétvégű tilók) ezek, amelyeknek egyik oldalán áttört, a másikon deszkás szerkesztésű tilót alakítottak ki. Az első, durvább megtörésre az áttört oldal szolgál, a másodikra, a finomításra a szorosabban záródó deszkás oldal. Azért alacsonyabban fekvő a vájatos törőrész, hogy a kemény, száraz kenderkórók törésekor jobban rá lehessen nehezedni a törő nyelvére, a dolgozó előredűlő testsúlyával is könnyítse munkáját, kímélve karja erejét. A tisztító tilolásnál kényelmesebb egyenesen állni, hiszen már csak a bentmaradt apró pozdorjadarabkákat, szilánkokat kell „kisimítani” a rostesomóból, s ez nem igényel nagyobb erő kifejtést. Ezért emelik meg magasabbra a deszkás tilórészt. Az összeépített áttört és deszkás törő-tisztító tilókat főleg a Dráva mentén találjuk,⁷⁴

⁷³ Szeremle (Bács-Kiskun m.).

⁷⁴ Dobri, Surd (Zala m.), Babócsa, Somogyudvarhely (Somogy m.). Hasonló „emelt” tilót használnak Muraközben is: RADOVIĆ B. 1956. 62.

32. ábra. Tornácoszlopba kötött tiló.
Semjénháza, Zala m.

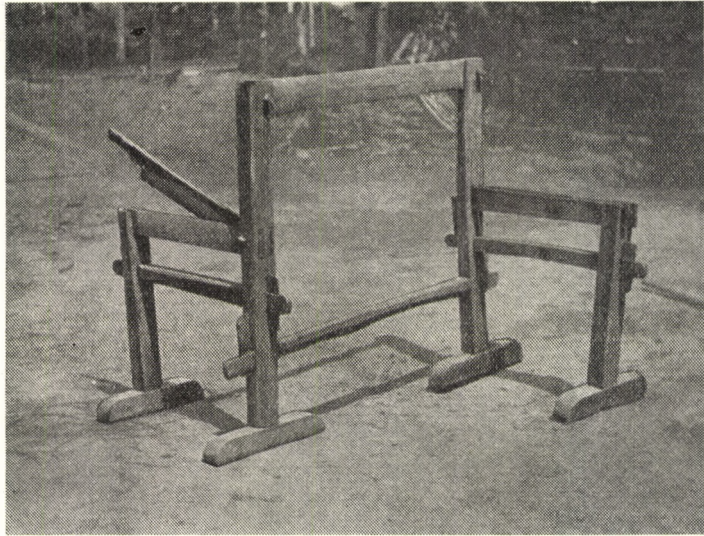
csupán egyetlen adatunk van távolabbi (Szigetszentmiklós) vidéken való előfordulásáról. (Ez utóbbi — 34. ábra — egyszersmind a fogazott oldalélű áttört törzsű tilók legnyugatibb példánya is.)

A tiló típusú kendertörök jelölésére a *tiló* a legáltalánosabban használt elnevezés: magyar nyelvterületen nyugattól keletig mindenütt jelölik vele az eszközt (lásd IV. térkép). Csupán egyetlen összefüggő területen, a Nagyalföld keleti részén nem nevezik e terminussal a szerszámot.⁷⁵ Itt tizenhat faluból van adatunk arra, hogy ma nem használják az eszköz megjelölésére a *tiló* elnevezést. Ugyanakkor e községek közül többen⁷⁶ a megtört pozdorja között elhulló rostszálakat *tilószakadéknak* hívják, ami arra utal, hogy korábban itt is *tiló* névvel jelölték meg a kendertörőt, ami elszaggatta ezeket a rostszálakat „tilolás” közben, Ezenkívül még négy egymástól meglehetősen távol eső faluból⁷⁷ van adatunk arra, hogy nem használatos a *tiló* elnevezés a szerszámra. Ez utóbb említett négy helységet viszont olyan faluk veszik körül, ahol mindenütt megtaláljuk a *tiló* nevet. Bátran

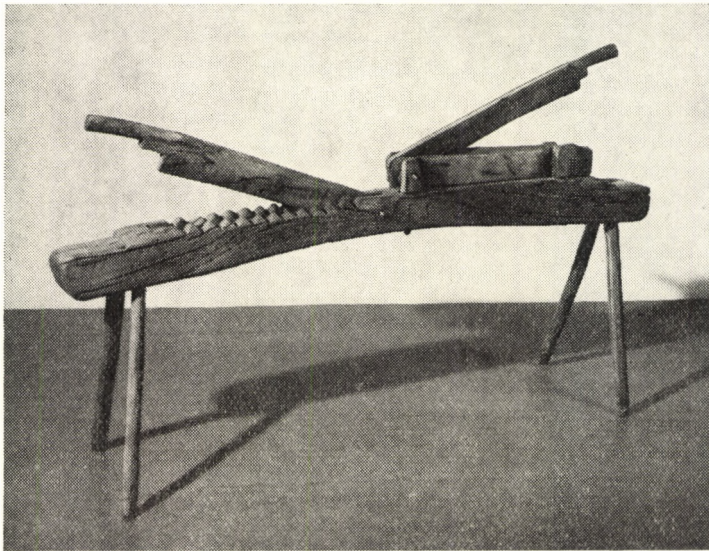
⁷⁵ Főleg Hajdú-Bihar megyében, de Békés és Csongrád megyék keleti felében is.

⁷⁶ Kismarja, Sáránd, Berekböszörmény (Hajdú-Bihar m.).

⁷⁷ Osgyán (CsSzK), Erzsébetváros, Kobátfalva, Hadikfalva (RNK).

33. ábra. Kétvégű tiló, esapódeszkával összeszerelve.
Szeremle, Bács-Kiskun m.

34. ábra. Kétvégű tiló, tőrésre és tisztításra.
Szigetszentmiklós, Pest m.

35. ábra. Kétfélgű tiló, törésre és tisztításra.
Babócsa, Somogy m.

kimondhatjuk tehát, hogy a teljes magyar etnikum területén általános — vagy legalábbis általános volt — a tárgyalt kendertörő szerszám megjelölésére a *tiló* elnevezés.

Mint erről már szoltunk, a kenderrost tisztogató törését több fázisban, több szerszámmal végzik. Igen gyakran *tiló*val végzik az első durvább és a második tisztogató törést is. (A terminológiát ábrázoló IV. sz. térképünkön feltüntettük azt is, hogy elnevezésben hogyan különböztetik meg az első, illetve a második törésre használt eszközt.)

Tiló névvel ma általában a második törésnek, a tisztításnak a szerszámát, a könnyebb, finomabban kidolgozott eszközt nevezik. Az első törésre szolgáló szerszámnak *vágó* vagy *törő* a neve leginkább. A *vágó* elnevezés Nyugat-Dunántúlon általános, itt fordul elő összefüggően nagyobb területen. De megtaláljuk szigetként feltűnni a Tiszabáton és a Latorca mentén is.⁷⁸ A *törő* mint terminus a Dunától keletre eső területeken jelöli az első törésre használt eszközt. Ez is behatóan azonban a *vágó* elnevezés uralta nyugati területre Dunántúl északi részén.⁷⁹ A *törő* az Alföld keleti vidékén mint egyedül használt terminus szerepel; itt nem is használnak más *tiló* típusú kendertörőt, a megmunkálásnál a tisztító fokozat hiányzik. Innen kelet felé, Erdélyben egyre ritkul a *törő* elnevezés előfordulása.

Több vidéken, nagyobb összefüggő területen csak *tiló* névvel jelölik a szerszámot. Kétszer egymás után ugyanazzal a *tiló* típusú kendertörővel törnek és tisztítják a kenderet, és *tilónak* nevezik az alkalmazott eszközt a Balaton keleti part-

⁷⁸ Tizzaszalka, Gelénes, Nagydobos (Szabolcs-Szatmár m.), Korláthelme, Nagydobrony (SzSzSzK).

⁷⁹ Süttör, Sopronkövesd (Győr-Sopron m.), Ászár (Komárom m.), Pázmánd (Fejér m.).

vidékétől a Dunáig, sőt a kissé azon túl keletre eső területen is.⁸⁰ A magyar nyelvterület közepén szórványosan előfordul az is, hogy csak egy eszközt alkalmaznak törésre, tehát csak egyszer törik meg a kendert: az egyetlen eszközt pedig *tilónak* nevezik.⁸¹ Igen gyakran az első törést nem tiló típusú kendertörővel, hanem valamilyen más törőszerszámmal végzik, s csak a második, tisztító munkára alkalmazzák a tárgyalt szerszámtípust; az alkalmazott tisztító tiló neve ilyenkor is általában *tiló*. Nagyobb összefüggő területen nevezik ilyen alapon csak tiló névvel az eszközt: a Kisalföldön⁸² és ehhez kapcsolódva a honti,⁸³ nógrádi palócoknál,⁸⁴ ezenkívül Dél-Dunántúlon,⁸⁵ valamint az erdélyi Szilágyságban⁸⁶ és Szolnok-Dobokában.⁸⁷

A tiló típusú kendertörők jelölésére leggyakrabban használt *tiló*, *törő* és *vágó* nevek mellett előfordulnak — főleg a magyar nyelvterület keleti vidékein — egyéb elnevezések is. Ezek meglehetősen nagy változatosságot mutatnak, de a leggyakrabban használt ilyen elnevezés is csak néhány esetben bukkan fel. Adataink szerint a következő elnevezéseket használják tilók jelölésére a már ismertetett három leggyakoribb mellett: *rázó*,⁸⁸ *simító*,⁸⁹ *bitó*,⁹⁰ *aproló*,⁹¹ *téplő*,⁹² *szépítő*,⁹³ *vagdaló*,⁹⁴ *rágtató*⁹⁵ és *vonogató*.⁹⁶

Ha most sorra vesszük a tiló típusú kendertörők jelölésére használt népi elnevezéseket (törő, vágó, rázó, téplő, vagdaló, rágtató, simító, aproló, szépítő, vonogató, valamint tiló és bitó), azt kell látnunk, hogy a tiló és bitó kivételével valamennyi olyan igéből képzett főnév, amelyeknél az ige jelentése megfelel annak a tevékenységnek, amit a kenderrel végeznek az illető szerszámon: törnek, vágják, rázzák, tépik, vagdalják, simítják, aprózzák (aprókat ütnek rá), szépítik, vonogatták az eszköz nyelve alatt a rostokat. Ezek az elnevezések annyira hűen fejezik ki a végzett munkát, hogy értelemszerűen megállapítható belőlük, hogy az első, durvább megtörésre vagy pedig a második tisztító, finomító munkára használják a szerszámot. A törőn, vágón, rázón, téplőn, vagdalón és rágtatón mindig

⁸⁰ Szentkirályszabadja, Berhida (Veszprém m.), Nagykőnyi (Tolna m.), Cece, Mezőszentgyörgy (Fejér m.), Kiskunlacháza, Szigetszentmiklós (Pest m.).

⁸¹ Gönceruszka, Pusztafalu, Tard, Cserépfalu (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Gyoma (Békés m.), Törökszentmiklós (Szolnok m.), Tornagörgő (CsSzK), Fenes (RNK).

⁸² Dunaremete, Püski, Ásvány (Győr-Sopron m.), Nádszeg, Zsigárd, Felsőszeli, Vágsellye, Zsére, Perbete, Marcellháza, Felsőpatony, Padány (CsSzK).

⁸³ Ipolycece, Kemence.

⁸⁴ Sóshartyán, Hugyag, Rimóc, Nagylóc, Hollókő, Mátraszele, Mohora, Karancsberény, Piliny.

⁸⁵ Óriszentpéter, Magyarzombatfa (Vas m.), Balatonszárszó, Csokonya (Somogy m.), Vajszló, Kémes (Baranya m.) — és ehhez a csoporthoz kapcsolódik még: Kórógy (JSzSzK), valamint Homokmégy, Halom, Dusnok, Szeremle (Bács-Kiskun m.).

⁸⁶ Kraszna, Bogdánd, Diósad, Vármező (RNK).

⁸⁷ Bálványosváralja, Kékes (RNK).

⁸⁸ Lovasberény (Fejér m.).

⁸⁹ Osgyán (CsSzK).

⁹⁰ Magyarvalkó (RNK).

⁹¹ Erzsébetváros, Korond, Kabótfalva (RNK).

⁹² Menaság, Csíkbánkfalva, Csíkszentgyörgy (RNK).

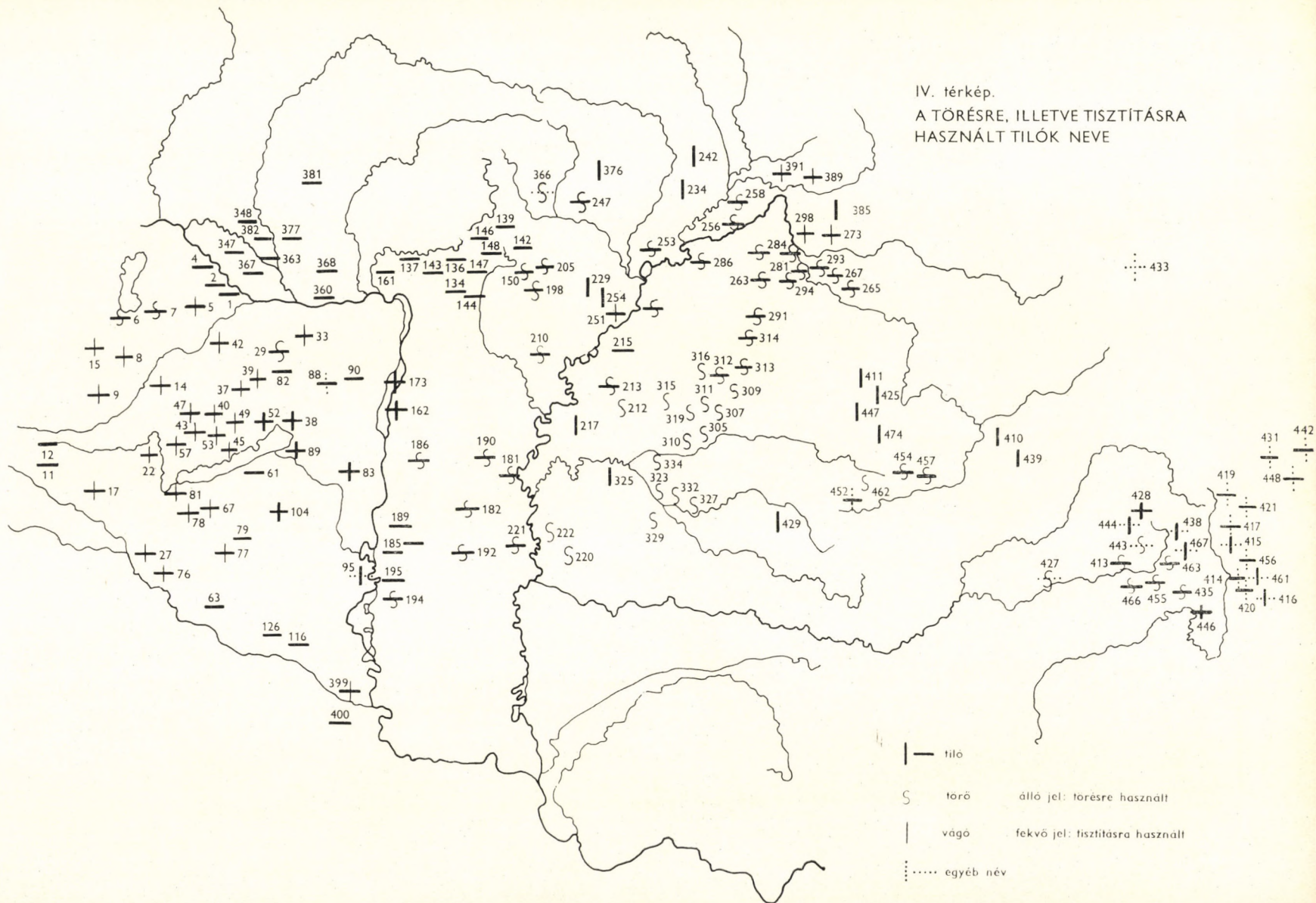
⁹³ Nagykászon, Csíkkozmás (RNK).

⁹⁴ Csíkszentdomokos, Csíkmadaras, Csíkszentmihály (RNK).

⁹⁵ Hadikfalva, Gajcsána, Klézse, Lészped (RNK).

⁹⁶ Decs (Tolna m.), Derecn (SzSzSzK), Csíkpálfalva, Szentegyházásfalva, Kápolnásfalva, Zetelaka, Hadikfalva (RNK).

IV. térkép.
A TÖRÉSRE, ILLETVE TISZTÍTÁSRA
HASZNÁLT TILÓK NEVE

az első, durva törést, a simítón, aprotólón, szépítón és vonogatón pedig mindig a tisztító, finomító második megmunkálást végzik.

A *bitó* név — ellenőrzött adataink szerint — erre az eszköztípusra vonatkozóan mindössze egy faluban⁹⁷ fordul elő, ugyanakkor a mellette fekvő falvakban már nem használatos. A Magyarság Néprajza⁹⁸ a bitó elnevezést mint általánosan ismertet kezeli, sőt egy bizonyos típust terminusként jelöl vele. E szerint „a tulajdonképpeni törő, más nevén bitó”,⁹⁹ amivel szemben áll a tiló, a második, a puhító munkára használt eszköz. Sajnos azonban, semmi konkrétabb adatunk sincs arra, hogy a bitó elnevezés hol volna elterjedt.¹⁰⁰ Pedig fontos lenne tudnunk, mivel az ukránban az első törésre használt tiló típusú kendertörő neve *bitka*,¹⁰¹ s ez esetleg kapcsolatban állhatna a magyar *bitó* elnevezéssel.

A tiló terminus ellenben a teljes magyar etnikumot átélő, mintegy kétszáz feldolgozott község közül alig néhányban nem közhasználatú csak manapság.¹⁰² Bár általában a tisztító munkára alkalmazzák a tiló névvel jelölt szerszámot, mégis — adataink alapján — 26 faluban¹⁰³ az első törés eszközét nevezik tilónak — Dunántúltól a Székelyföldig. Az e névvel jelölt szerszám tehát — ellentétben az előbbiekkal — nem korlátozódik csak egyfajta (csak első vagy csak második) törőmunkára, hanem jelöli általában a tárgyalt eszköztípust.

Mai magyar nyelvünkben *til* igét nem ismerünk, amiből — az előbbiekhöz hasonlóan — a tiló főnév származtatható volna. Viszont ismerjük a *tilol* igét, ami pedig csak a tiló főnévből magyarázható. Szemben tehát az eddigiekkel, a tiló esetében nem a szerszámon végzett műveletet jelölő ige főnevesített alakjával van dolgunk, hanem egy olyan főnévvel, ami semmi mást nem jelent mai nyelvünkben, csak ezt az egyetlen szerszámot, s a rajta végzett munkát a főnévből képzett igével (tilolni) fejezik ki az egész magyar nyelvterületen.

A tárgyalt eszköznek a *tilón* kívüli valamennyi más neve csak egy-egy nagyobb vagy kisebb területen, tájon fordul elő, s minthogy minden név szigorúan vagy csak az első, vagy csak a második törés, tisztítás eszközehez kapcsolódik, azt mondhatjuk, hogy ezek az elnevezések a valamikor egyfázisú tilolásnak kétfázisú megmunkálásra való differenciálódásával párhuzamosan keletkeztek. Ennek a differenciálódásnak megfelelően vált ketté az eszköznek a nehezebb, durvábban

⁹⁷ Magyarvalkó (RNK).

⁹⁸ BÁTKY Zs. é. n.

⁹⁹ BÁTKY Zs. é. n. 358.

¹⁰⁰ A Magyarság Néprajza e fejezetének megírásánál elsősorban GÖNYEY SÁNDOR tanulmányai szolgáltak alapul. Ő is típust meghatározó terminusként kezeli a bitót: „az ország más vidékén található, fejlettebb kézi törőtípus, a *bitó*...” (1927. 53.), majd „a kézitörők másik alakja a legáltalánosabban elterjedt kendertörő eszköz a *bitó*” (1936. 4.). Ennek ellenére egyetlen községet sem jelöl meg, ahol bitónak neveznék ezt a szerszámot. A tanulmányokból világosan kitűnik, hogy az első törésre szolgáló eszközöket nevezik a szerzők bitónak, szemben a második, tisztításul szolgáló tilóval.

¹⁰¹ ZELENIN D. 1927. 150.

¹⁰² Az előzőekben már rámutattunk arra, hogy abban a néhány faluban, ahol ma nem használják a tiló elnevezést, régebben kétségtelenül használatos lehetett.

¹⁰³ Szentkirályszabadja, Berhida, (Veszprém m.), Nagykónyi, Decs (Tolna m.), Cece, Mezőszentgyörgy (Fejér m.), Kiskunlacháza, Szigetszentmiklós (Pest m.), Gyoma (Békés m.), Törökszentmiklós (Szolnok m.), Tard, Cserépfalu (Borsod m.), Göncruszka, Torna-görgő, Pusztafalu (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Dercen (SzSzSzK), Fenes, Nagykászton, Csikkozmas, Csikpálfalva, Korond, Felsősfalva, Köpec, Szentegyházásfalva, Kápolnásfalu, Zetelaka (RNK).

kidolgozott, a kórok megtörésére alkalmas formája, és az aprólékosabb munkát végző, szorosabban záródó, tisztító munkára alkalmas változata. Így az egy tilólásból kettévált két munka (és szerszám) megjelölésére a már adott tiló mellé még egy elnevezés volt szükséges, ami érthetően — nagy tájanként és kisebb vidékenként — más-más névalakot kapott (törő, vágó, illetve simító, vonogató stb.).

Indokoltnak látszik tehát, hogy e szerszámtípusnak az eredeti magyar nevét a tiló szóban keressük.

A tiló magyar történetére vonatkozóan a régészet — sajnos — semmit sem tud mondani: ásatásból nem került elő ilyen eszköz. Ez érthető is, hiszen a már hasznavehetetlen, kizárólag fából készült eszközt nyilván eltűzelték, ami pedig nem semmisült meg a föld felett, azt elemésztette a föld.

Az írásos történeti forrásokban legfeljebb a tiló meglétére találtunk adatokat. Az Oklevélszótár szerint a tiló szó 1597-ben fordul elő először, de származéka, a tilol alak — ugyancsak az OklSz. szerint — már 1555-ben. Így tehát legkorábbi írott előfordulása a XVI. századi, de természetesen ez még korántsem jelenti azt, hogy maga az eszköz ne lehetett volna meg lényegesen korábban már a magyarság használatában. Arról azonban semmilyen általunk ismert írott történeti tanúság nem vallott, hogy a tilónak — akárcsak néhány száz évvel ezelőtt is — milyen volt a formája. (Márpedig eszköztörténeti vizsgálatunknál a formai kritérium döntő fontosságú.)

A történeti ábrázolások kérdéséről, mint amelyek kutatásunkhoz a legbecsebb adatokat szolgálhatnak, a Bevezetésben már szóltunk. Tilókra vonatkozó magyar ábrázolást, ami a helyi és korabeli formát hűen fejezné ki, sajnos a XVIII. század előttről nem találtunk.

Múzeumi gyűjteményben a legkorábbi datált tiló 1848-ból származik,¹⁰⁴ ami tulajdonképpen már recens anyagnak tekinthető.

Amikor tehát a tiló történetét kutatjuk, más forrásokat kell megszólaltatnunk. Lényegesen többet mond a nyelvi anyag. A magyar tiló szó honfoglalás előtti török eredetű, s megfelelői megvannak a szibériai jellegű török nyelvekben.¹⁰⁵ PAIS DEZSŐ behatóan foglalkozva a török *tal* szócsaláddal, bizonyítja, hogy volt a törökben egy *tal* ige, aminek „üt, ver” volt a jelentése, s végigvizsgálva a szibériai török nyelveket, a *tal* igéből származó szavaknak számunkra két igen fontos jelentését mutatja ki: 1. bőrtörő, bőrt törni, bőrt puhítani, 2. kendertörő, kendert törni, kendert puhítani.¹⁰⁶ GOMBOCZ ZOLTÁN a magyar tiló előzményének az ócsuvas *tylyγ* formát tartja.¹⁰⁷

A nyelvtudomány tehát megállapította a tiló szavunkról, hogy az honfoglalás előtti török eredetű, s eredetileg bőrtörőt, kendertörőt jelentett. Mi hozzáfűzhetjük még azt a kézenfekvő következtetést, hogy primer jelentése nyilván a bőrtörő volt, mivel azoknál a nomád török népeknél, amelyek kenderrel nem dolgoznak, bőrtörő jelentésben mind megtalálható, míg a kendert is kikészítő törököknél mindkét, tehát bőrtörő és kendertörő jelentésben egyaránt használatos. — Kérdés viszont még az, hogy a magyarságnál csak a fogalom, a szó jelentése

¹⁰⁴ Szigetszentmiklós (Pest m.), ltsz. 60.81.1. Lásd: 34. ábrán.

¹⁰⁵ BÁRCZI G. 1941.

¹⁰⁶ PAIS D. 1958. 261—273.

¹⁰⁷ GOMBOCZ Z. 1912. 130.

maradt-e meg a mai napig olyan általánosan, amint azt a fentiekből láthattuk, és ezt vitte át egy későbbben, más néptől megismert és átvett tárgyra, vagy pedig az eszköz és neve párhuzamosan élt-e tovább, s a mai tiló szavunk jelölte mai kendertörőnek megvan a genetikus kapcsolata az egykor jelölte tárggyal, a szibériai törökség bőrtörőivel? Erre a kérdésre az összehasonlító népraiztudomány módszereivel kísérrelünk meg választ adni. Minthogy pedig a nyelvészeti kutatások eredményei az altáji török népek felé utalnak, vizsgálatunkat náluk folytatjuk.

Sajnos, igen kevés pontos, kétséget kizáró leírás áll rendelkezésre az ázsiai török népek bőrtörőiről. Leghasználhatóbbak természetesen az illusztrációkkal kísért leírások vagy ismertetések. A publikációkon túlmenően azonban felhasználhattuk több szibériai múzeumnak és intézetnek levél útján nyújtott tájékoztatását is a kérdéstről.¹⁰⁸ Az így összegyűlt adatok már első pillantásra is arról győztek meg, hogy 1. a szóbanforgó bőrtörők szerkezetüket és működési elvüket tekintve azonosak a tilóval, 2. mindig fogazottak, s 3. népi nevük mindig annak a török *tal* szócsaládnak a származékai, ami előzményéül szolgált a magyar *tilónak* is. E figyelemre méltó tapasztalatok szükségessé teszik, hogy tüzetesebben elemezzük tárgyalt eszközünknek keleti, főleg ázsiai párhuzamait.

A fogazott, tiló típusú bőrtörő elterjedésére az V. sz. térképen feltüntetett helyeken (népeknél) találtunk határozott adatokat.

Az északi Kaukázus vidékén élő csecsenek a bőr törésére fatuskóból kivájt és nyomókarral ellátott eszközt használnak, aminél mind a vájat oldalélei, mind pedig a nyomókar fogazottan kiképzett (36. ábra). ZAKSZ¹⁰⁹ szerint ez a bőrtörő jellemző a síkvidéki csecsenekre, de a hegyekben élőknél is elég gyakran megtalálható. Dargo faluban a vásártéren állt egy ilyen nagyméretű törő, amit a falu közösen használt. Az öregek törték a bőrt rajta, ott ültek sorban egymás mellett, és minden arrajáró fiatalember kötelességének érezte, hogy néhányszor megnyomkodja a törő karját.¹¹⁰

A kirgizeknél használatos bőrtörőt a Kirgiz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetétől kapott fénykép alapján (37. ábra) mutatjuk be. Ez a bőrtörő már szinte azonosnak mondható a mi tilónkkal, csak éppen lába nincs még, s a fogazást nem a fa oldalélek megfaragásával, hanem félgé bevert és így

¹⁰⁸ Ezuton is köszönetet mondunk azoknak a múzeumoknak és intézményeknek, amelyek levélbeni kérésünkre szívesek voltak tájékoztatást és adatot adni: Tatár Állami Múzeum, Kazán; Állami Tartományi Múzeum, Ufa; Állami Múzeum, Hanti-Manszjjszk; Kirgiz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Frunze; Gorno-Altájszki Tartományi Múzeum, Gorno-Altájszk; Altáji Kerületi Tájékutató Múzeum, Barnaul; Minuszinszki Tartományi Múzeum, Minuszinszk; Burját-Mongol Köztársaság Tájékutató Múzeuma, Ulan-Ude; Irkutszki Tartományi Múzeum, Irkutszk.

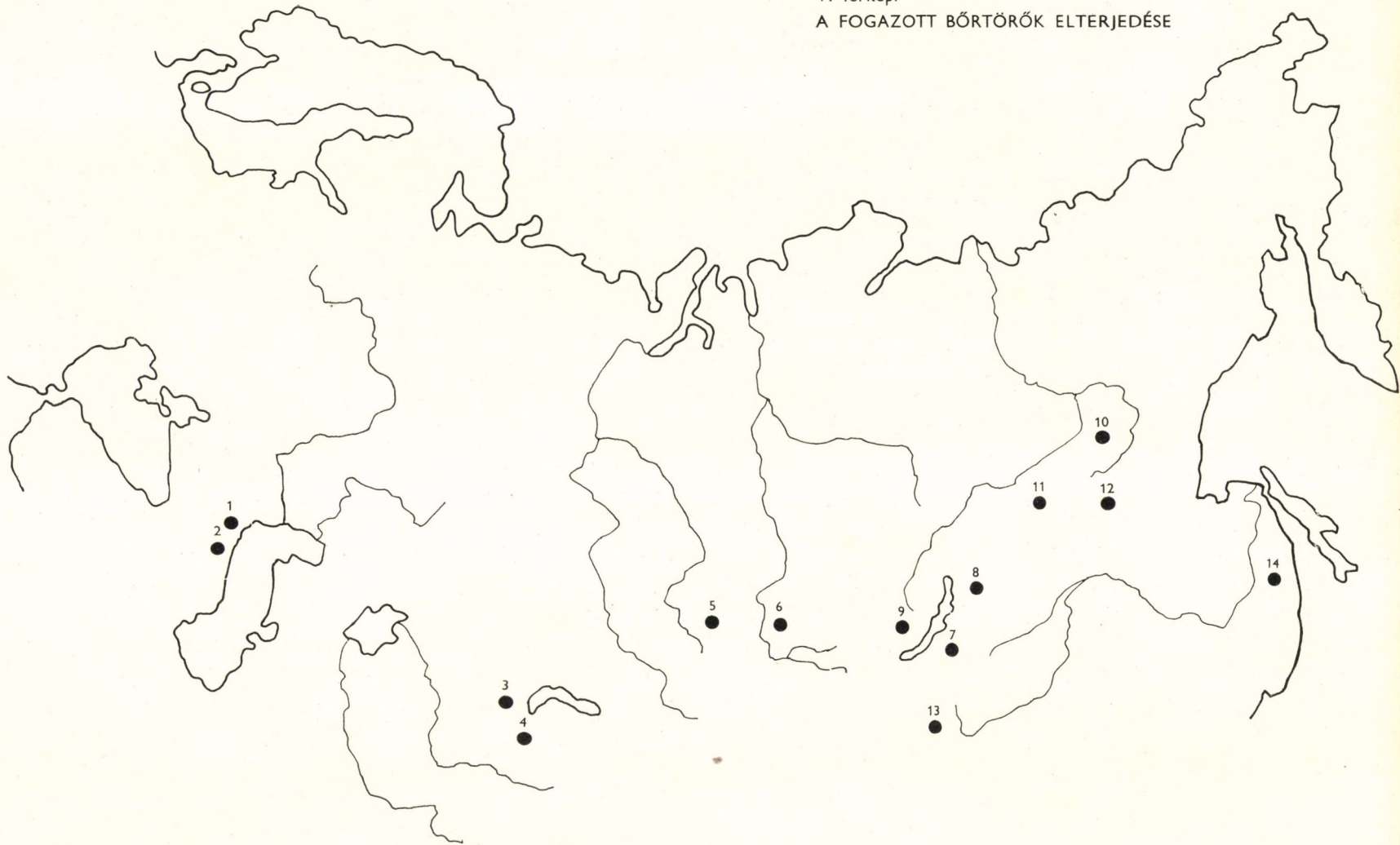
¹⁰⁹ ZAKSZ A. B. 1941. 166. 7. ábra.

¹¹⁰ ZAKSZ A. B. 1941. 164—165.

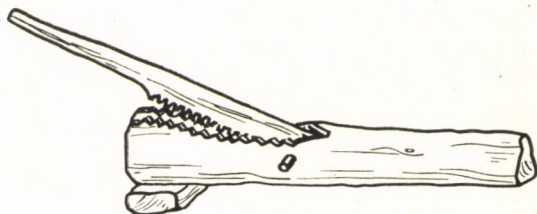
V. térkép. A fogazott bőrtörők elterjedése. · 1. Csecsen — síkságiak (ZAKSZ A. B. 1941.) · 2. Csecsen — hegyvidékiek (ZAKSZ A. B. 1941.) · 3. Kirgiz (AJTBAJEV M. adata) · 4. Kirgiz (a közölt 37. ábra) · 5. Sór (LEVIN—POTAPOV 1956.) · 6. Hakász (Minuszinszki Tart. Múzeum adata) · 7. Burját (a közölt 39 ábra) · 8. Burját (PETUHOV G. adata, Ulan-Ude) · 9. Burját (Irkutszki Tart. Múzeum adata) · 10. Jakut (Népraiz Múzeum F.66918) · 11. Jakut (JOCHELSON W. 1933.) · 12. Jakut (SZEROSZVSKIJ V. L. 1896.) · 13. Mongol (a közölt 41. ábra) · 14. Udehe (BRALOVSKIJ Sz. N. 1902.)

V. térkép.

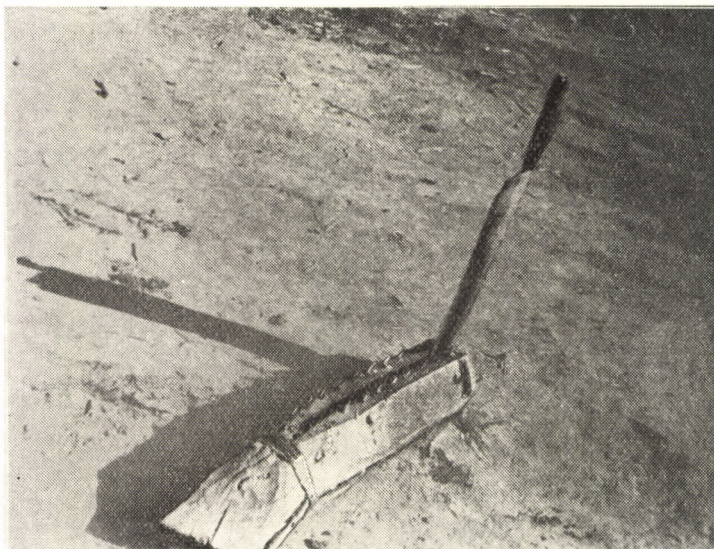
A FOGAZOTT BÖRTÖRŐK ELTERJEDÉSE

fogsor-szerűen kiálló vasszegekkel alakították ki. E bőrtörő kirgiz neve *talku*.¹¹¹ És ez az eszköz — másodlagos funkcióban — már kendertörőül is szolgál: néhány évtizeddel ezelőtt „a kirgizek abszolút többségben nomád állattenyésztéssel foglalkoztak, a kender termelését nem űzték. Igaz, hogy van tudomásunk arról, hogy a megtelepült kirgizek (főleg a szegények) gyűjtötték a vadon nőtt kendert és megtörték a bőrtörőn” — írja levelében M. AJTBAJEV.¹¹²

36. ábra. Cssecsen bőrtörő.
(ZAKSZ tanulmányából, 1941.)

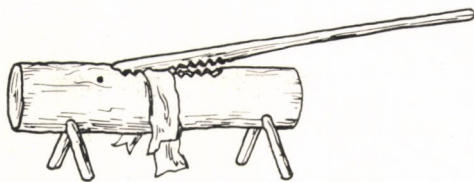

37. ábra. Kirgiz bőrtörő.
(Akadémiai Történettudományi Intézet, Frunze.)

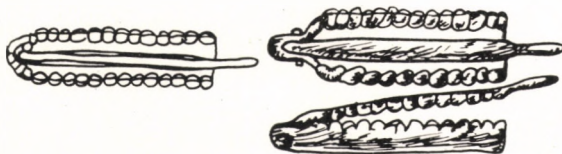
¹¹¹ A Kirgiz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetétől kapott adat.

¹¹² A Kirgiz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, a történettudományok kandidátusa.

A sórok az előkészített bőrt tekercsbe összehajtogatva törték a *talig*-nak nevezett bőrtörőjükön.¹¹³ Két párhuzamosan fekvő, és a felső élükön bevágásokkal fogazott fatuskó közé egy erős, egyik végén szabadon mozgó nyomókar járul:¹¹⁴ szerkezeti felépítése tehát azonos a tilókkal, ez is fogazott oldalélű, és neve a török *tal* szócsaládba tartozik.

38. ábra. Hákász bőrtörő.
(Tartományi Múzeum, Minuszinszk.)

39. ábra. Burját bőrtörő. (HANGALOV kéziratából.)

A hákászok bőrtörőjének rajzát (38. ábra) levélbeli kérésünkre a Minuszinszki Tartományi Múzeumtól¹¹⁵ kaptuk. Az eszköz neve e török népnél: *talhi*. Az ábrán jól látható a bőrtörő jellemző fogazása.

A burját bőrtörőkre vonatkozóan igen értékes számunkra az a két füzetnyi kézirat, amit 1907–1908-ban HANGALOV burját tanító a burjátok bőrmunkáiról írt.¹¹⁶ Ennek 35. oldalán, a szöveg melletti margón a bőrtörő rajzát is láthatjuk (39. ábra), amiből világosan kitűnik, hogy szerkezeti felépítése ugyanaz, mint a tilóé, és mind a vörösfenyőből készült oldalélek, mind pedig a nyomókar fogazottan van kifaragva a bőr jobb megtörése céljából.

A burját bőrtörő neve *gar-talhi*, ami magyar fordításban „kézi törőt” jelent. „Ez egy darab fa, kivésett nyílással. E nyílás falainak szélén apró bevágások vannak. A gerenda egyik végéhez hozzá van erősítve egy szabadon mozgatható bot, szintén bevágásokkal.”¹¹⁷ A Burját-Mongol Autonóm Szocialista Szovjet Köztársaság Tájékoztató Múzeumának Ulán-Udeba elküldtük a magyar fogazott

¹¹³ LEVIN M. G.—POTAPOV L. P. 1956. 505.

¹¹⁴ Ugyanott: ábrája az 506. oldalon.

¹¹⁵ Az adatokat és az ábrát a múzeum történelmi osztályának vezetője, ZIRJANOV küldte.

¹¹⁶ Mikrofilm a Néprajzi Múzeumban. DIÓSZEGI V. gyűjtése.

¹¹⁷ Az Irkutszki Tartományi Múzeumtól kapott levélből, amelyet P. P. HOROSICS és E. R. RIGDILON kandidátusok írtak.

tiló fényképét, és megkérdeztük, hogy ismeretes-e az ilyen eszköz a burjátoknál és mire használják? Idézzük a válaszból: „... a szerszám, amely az ön levelének 1. számú ábráján látható, burjátul *talchi*, használatos a burjátoknál, azonban felépítésében kicsit eltér attól. A különbség abban áll, hogy a talchinak nincs lába, és elnagyoltabb, durvább kidolgozású... A burjátok ezt a gerendaalakú szerzeszámot a bőrkikészítésnél puhításra használják.” — A régi burját lakosság kender- vagy lenfeldolgozással nem foglalkozott, lentermékeit a Bajkál mellett lakó oroszoktól szerezte be.¹¹⁸

A jakutok bőrtörőjével kapcsolatos első — múlt század végéről származó — leírás azt mondja, hogy a szőrtelenítés utáni „száraz bőrt először kézzel, vagy pedig olyan faeszközön török egy verővel, ami nagyon hasonló ahhoz a kender-törő eszközhöz, amely Oroszország-szerte elterjedt”.¹¹⁹ És azt, hogy milyen ez az eszköz pontosabban, azt ábrán is megtaláljuk JOCHELSON munkájában:¹²⁰ tilószerkezetű és fogazott. A szerző szerint az e szerszámon végzett bőrtörés igen fáradságos munka, amit általában az öregekkel végeztenek.¹²¹ A Néprajzi Múzeum archívumában is van egy fénykép,¹²² amely a jakutok által használt bőrtörőt ábrázolja (40. ábra): egykarú emelő módjára működik, akárcsak a tilók, fogazottra faragott, és jakut neve *talki*.

A ma már mongolnak számító, de korábban török darhatok¹²³ bőrtörőjének (41. ábra) neve *talchi*, s ugyanannak az eszköztípusnak egyik példánya, mint amivel az eddigiek során a nagyállattenyésztő török népeknél és a burjátoknál már találkoztunk. (Az ábrán bemutatott eszköz a Mongol Állami Központi Múzeum birtokában van.¹²⁴)

De nemcsak török és mongol népeknél, hanem a mandzsungú udehéknel is megtaláljuk a tiló típusú bőrtörőt. BRAILOVSKIJ munkájának VIII. tábláján mutatja be az udehék bőrtörésre használt eszközét,¹²⁵ amelynek „jól látható fogai vannak, amivel a bőrt török”.¹²⁶ A szerszám udehe neve: *csocso*.¹²⁷

A tiló típusú bőrtörőkkel kapcsolatban tehát megállapíthatjuk, hogy azok nagy területen, számos népnél elterjedtek, ismertek Ázsiában. Dél-Szibériában, a nomádok lakta övezetben szinte szalagszerűen helyezkednek el (lásd V. sz. elterjedési térképet) a bőrtörő előfordulási helyei. Nyolc népcsoportnál¹²⁸ — a

¹¹⁸ PETUHOV G. adata.

¹¹⁹ SZEROSZEVSKIJ 1896. 372.

¹²⁰ JOCHELSON W. 1933. 18. ábra.

¹²¹ Uo.: 133.

¹²² F. 66918. Az Alexander-féle gyűjteményből, aminek negatívjairól a Néprajzi Múzeum 1920-ban az örökös engedélye alapján másolatot csináltatott. Az eredeti gyűjtemény Leningrádban, a Szovjetunió Népei Néprajzi Múzeumában van, jelen kép 1085—51 leltári szám alatt.

¹²³ Az adatokat és a fényképet MÁNDOKI LÁSZLÓ mongóliai útja során gyűjtötte: ezúton is köszönetemet fejezem ki segítségéért.

¹²⁴ Leltári szám: 60.11.3.

¹²⁵ BRAILOVSKIJ Sz. N. 1902. A rajz száma a táblán: 9. b.

¹²⁶ BRAILOVSKIJ Sz. N. 1902. 222.

¹²⁷ BRAILOVSKIJ Sz. N. 1902. 134.

¹²⁸ A bőrtörőnek az egykori török tal igéből képzett nevét a többi török népnél is ki-mutatta PAIS DEZSŐ (1958.), mi azonban nem jelöltük ezeket térképünkön és nem kezeltük együtt az általunk felsoroltakkal, mivel nem rendelkezünk kétségtelen bizonyító adatokkal ezek szerkezetére, formájára nézve. Igen nagy viszont ezek után a valószínűsége annak, hogy a bőrtörő a többi török népcsoportnál is tiló típusú és fogazott.

40. ábra. Jakut bőrtörő. (Néprajzi Múzeum, F.66918)

41. ábra. Mongol bőrtörő. (Állami Múzeum, Ulanbator)

Kaukázustól az Ohotszki tengerig — találtunk rá a tiló típusú fogazott bőrtörőkre, közöttük öt nomád török népnél. Az eszközök neve pedig szinte mindig a török *tal* szócsaládba tartozik — még a két mongol népcsoportnál, a burjátznál és darhatnál is. Ebből is talán joggal következtethetünk arra, hogy az ázsiai nomád törökségnek egy olyan ősrégi eszközével van dolgunk, ami török nevével együtt ment át a szomszédos, szintén nomád mongol népek kultúrájába. Az Amur-menti halász-vadász udehéknek megvan a maguk speciális eszköze a különböző nem prémes bőrok, így különösen a halbőr törésére,¹²⁹ ám a nagyállatok bőrének kikészítéséhez szintén átvették — mint azt fentebb láttuk — a fogazott tiló típusú bőrtörőt a törökségtől. Az pedig, hogy ez az eszköz Ázsiában ennyire a nomádok kultúrájához kapcsolódik, életformájuk alapján kézenfekvő, hiszen a gazdálkodásuk alapját képező állatok bőrének felhasználása és kidolgozása elsőrendű szerepet kap műveltségükben.

Felvetődik a kérdés, hogy miért következetesen fogazottak ezek a bőrtörő eszközök? Fogazásukat csak funkciójuk, a merev bőrtekerces jobb megtörése céljából későbbben kapták, vagy pedig már eleve ilyennek „születtek”, eredetük is megszabta fogazottságukat? Erre a kérdésre választ ad a jakut bőrtörők egyik formája, a lókoponyából készült bőrpuhító eszköz.

A Néprajzi Múzeum fényképarchívumában őrzött egyik fénykép¹³⁰ jakut bőrtörőt ábrázol, ami lókoponya felső állkapcsából és a két fogsor közé behelyezett fa nyomórúdból áll (42. ábra). A megtörendő bőrtekerces a két párhuzamos fogsorra keresztbe helyezik, s az egyik végén az állkapocs elején megakasztott, a másik végén szabadon mozgatható, ugyancsak fogazottra faragott fa nyomórúddal nyomkodják a koponya fogsorai közé: megtörik, „megrágtatják” a bőrt a koponya fogsoraival.

A leningrádi Antropológiai és Néprajzi Múzeumban is őriznek egy ilyen lókoponyából összeállított jakut bőrtörőt¹³¹ (43. ábra). A fogsorával felfelé fordított lókoponya állkapcsának metszőfogai alá akasztották be a nyerges ívelésű fa nyomókar végét, hogy törés közben ne csússzon ki a metszőfogak csontíve alól. Itt tehát még nincs csappal, szeggel rögzítve a nyomórúd vége, mint a teljesen faszkeretű bőrtörőknél. — Az előbbiekkal tökéletesen egyező, szintén jakut, lókoponyából készült bőrtörőt mutat be JOCHELSON¹³² is.

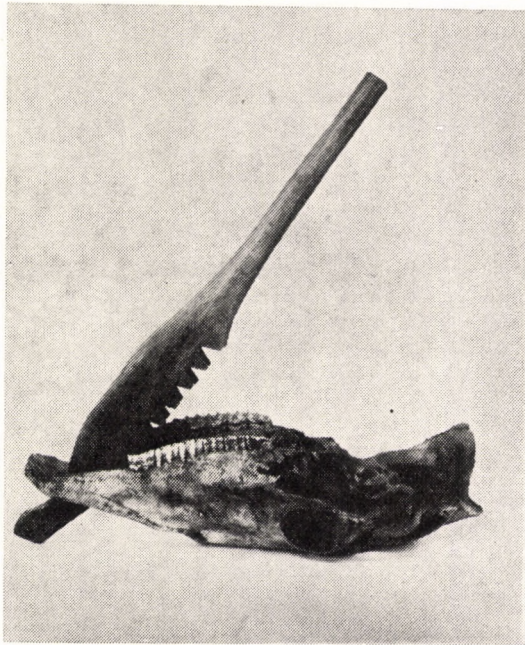
Úgy véljük, ezzel megtaláltuk a tiló típusú bőrtörők eredetét: ez a lókoponya, amelynek fogsorai között egy ugyancsak fogazottra faragott nyomókarral törik a bőrt. (Talán nem járunk messze az igazságtól, ha arra gondolunk, hogy a nyomókar alkalmazását megelőzően csak a lókoponya alsó- és felső állkapcsának rágást utánozó mozgatásával a két fogsor között törték, „rágtatták” meg a bőrt, s még ezt is megelőzően — mint ma is még pl. az eszkimók — az emberek szájukban rágták meg puhításként a kisebb bőrdarabokat. A nyomókar alkalmazása jelenthette tehát az első komolyabb lépést az önálló törőszerszám felé.) A már teljesen fából készült bőrtörők mindig megtalálható fogazása nyilvánvalóan az eredetül szolgáló lókoponya fogsorának fába átvitt maradványa, amit aztán a faeszközön

¹²⁹ BRAILOVSKIJ Sz. N. 1902. VIII. tábla, 9. a. ábráján. Ez a törőeszköz pedig a magyar törőszékekkel mutat erős kapcsolatot.

¹³⁰ F. 66917 leltári számon; a leningrádi Szovjetunió Népei Néprajzi Múzeumában őrzött Alexander-féle gyűjtemény 1085—52 ltsz. felvételének 1920-ban készült másolata.

¹³¹ Leltári száma: 3626—252.

¹³² JOCHELSON W. 1933. 133., 17. ábra.

42. ábra. Lókoponyából készült jakut bőrtörő.
(Néprajzi Múzeum, F.66917)

43. ábra. Lókoponyából készült jakut bőrtörő. (MAE, Leningrád)

a későbbiekben is megtartottak, mivel ez a merev bőr megtörését nagymértékben elősegítette. A bőrtörők fogazásának eredetét tehát az eszköz geneziséből, legutóbbi időikig való megmaradását pedig funkciójából magyarázzuk.

Ezek után visszatérhetünk a magyar kendertilók kérdéséhez. Először is emlékeztetnünk kell a magyar anyag bemutatásánál már tárgyalt egyik tilóformára. Ez a fogazott oldalélű, áttört törzsű tiló, vagy röviden fogazott tiló (13, 14, és 15. ábra). Ennek a típusnak a III. sz. térképünkön mutattuk be az elterjedését: vagyis egy tömbben, kizárólag az Alföldön fordul elő, itt viszont általánosan, nagy területen. Ugyanakkor szomszédos vagy akár közeli más népcsoportoknál, népeknél nem ismerik.

Összehasonlítva a sztyeppei pásztorkultúrák bőrtörőit a magyar kendertörő tilókkal, azt tapasztaljuk, hogy azok szerkezetüket és működési elvüket tekintve megegyeznek a magyar tilókkal, azok is mindig fogazottak, mint az alföldi magyar kendertilók, s népi nevük is mindig annak a török *tal* szócsaládnak a származékai, mint ami előzményeül szolgált a magyar *tilónak* is.

A formai és szerkezeti egyezések csak bizonyos lehetőséget adnak még arra, hogy a két törőeszközt egymással kapcsolatba hozzassuk; a mindkét eszköznél megtalálható fogazottság azonban már realisabb alapot nyújt egybevetésükhöz; mindehhez még hozzávéve népi nevük közös eredetét, pontosabban a magyar tilónak a török bőrtörők nevéből való származását, ez már a magyar eszközhöz az előbbiből való eredetére utal; s végül tudva azt, hogy a magyarság kialakulásában török népcsoportoknak jelentős szerepük volt,¹³³ történetileg is bizonyítottan mondhatjuk kendertörő eszközünk geneziséét.

Felvetődik a kérdés, hogy hogyan lett az egykori sztyeppei pásztorkultúrák bőrtörőiből magyar kendertörő eszköz? E kérdésre a feleletet a magyarság életformájában bekövetkezett változásban kell keresnünk. Azoknak a nagyállattartó, lényegében még nomádnak mondható török népcsoportoknak a kultúrájából, amelyek a magyarság kialakulásában vérségileg és műveltségileg oly jelentős szerepet játszottak, nem hiányozhatott a bőrtörő, hiszen gazdálkodásuk alapját az állattartás képezte, s az állatbőrök feldolgozása biztosította jórészt azokat a szükségleteiket, amiket a földművelő népek a termesztett kender vagy len rostanyagából készítettek.¹³⁴ Az életforma fokozatos változásával, a földművelő gazdálkodás szerepének növekedésével — ami a magyarság esetében már a Kaukázustól északra fekvő átmeneti hazájában elkezdődött¹³⁵ — a bőrtörő eszköz a kendertörés céljait is kezdte szolgálni, majd végül egy letelepült életformában kendertörő eszköz lett belőle.

Annál is inkább bekövetkezhetett egy ilyen funkcióbővülés, majd funkcióváltás, mivel a bőrtörő konstrukciója tökéletesen megfelelt a kendertörés követelményeinek. Hasonló funkcióbővülést ismerünk az eszközzel kapcsolatban a

¹³³ A magyar-ugor törzsek a fejlettebb állattenyésztés módszereit, a magyar nyelv török eredetű szavaiból kitünően, török pásztornépektől sajátították el. A magyar-ugorok a kubánvidéki török pásztorelemekkel szoros kapcsolatra léptek. Ennek eredményeként a két etnikai elem kereszteződéséből embertanilag, a gazdasági rendet és a kultúrát illetően minőségileg új etnikai típus keletkezett, melyet törökös-ugornak nevezhetünk. A török eredetű etnikai elemek a magyar-ugor etnikai alaprteghez nyilván nem egyszerre, hanem fokozatosan csatlakoztak. Ezért átadták ezeknek kultúrájukat, de nyelvileg az ugor eredetű zöm a török elemeket asszimilálta. MOLNÁR E. 1949. 88—89.

¹³⁴ A ruházat fő alapanyagát a magyarságnál a marha bőre nyújtotta. ACSÁDY I. 1950. 26.

¹³⁵ BARTHA A. 1968. 86—89.

kirgizeknél is. Fentebb már idéztünk M. AJTBAJEV tudósításából,¹³⁶ amely szerint a nagy többségükben legutóbbi időig nomád állattenyésztést űző kirgizek ért-
hetően nem foglalkoztak kendermunkával, hanem csak bőrfeldolgozással, viszont
a csekély számú megtelepült kirgiz lakosság, ezek közül is főleg a szegé-
nyek, akik állatállománnyal nem rendelkeztek, gyűjtötték a vadon nőtt kendert
és megtörték a bőrtörőn. Az eszköznek ezt a kettős funkcióját, mind a bőr-
kultúrában, mind pedig a kenderkultúrában való párhuzamos alkalmazását
néhány évtizeddel ezelőtti időre vonatkozóan írta le AJTBAJEV. A bőrtörőnél ez
a funkcióbővülés, majd váltás ugyanígy bekövetkezhetett a magyarságnál is,
amikor már letelepült életformájában a földművelés szerepe egyre növekedett.

A bőrtörőnek kendertörőként való használatát az új munkára való rendkívüli
alkalmasságán túl más kedvező körülmény is elősegítette. A bőrtörés a nomád
népeknél alantas munkának számított, amit öregekkel és asszonyokkal végez-
tettek.¹³⁷ Amint az köztudomású, a földművelő kultúrákban ugyanígy a kender-
vagy lenmunka szintén asszonyok feladata. Asszonyok kezében dolgozó szerszám
tehát továbbra is asszonyok kezében maradt — funkcióváltás után is. Lényegesen
nehezebb lett volna az átmenet, ha férfi munkaeszközét kellett volna női mun-
kára, vagy különösen megfordítva alkalmazni.

A tiló eredeti formáját ezek szerint a fogazott oldalélű eszközök őrizték meg
leginkább, azok a fogazott tilók, amik nálunk nagy területen, az Alföldön fordul-
nak elő tömegesen. De miért vesztette el a tiló máshol a fogazását, és miért ma-
radt meg a fogazás az Alföldön?

Amíg a tiló kettős funkciót töltött be, vagyis szerszáma volt a bőrtörésnek is
és a kendertörésnek is, addig általában meg kellett tartania fogazottságát, mert
a bőr merevsége megkívánta a cakkozott oldaléleket. Amikor azonban csak a
kendermunka eszköze lett, elmaradhatott a fogazása, mivel a kenderkóró meg-
törése ezt már nem igényelte — bár nem is zárta ki. Egyszerűbb faragómunka
volt emellett a tilót fogazás nélkül elkészíteni, az oldaléleket simára megfor-
málni. A csak kendertörésnél már nem volt a funkció sem olyan megtartó erő,
mint volt még a bőrtörés esetében, a lókoponyától a fából készült bőrtörőkhöz
való átváltásnál. Úgy véljük, ezek az okok játszhattak elsősorban közre a tiló
fogazásának elmaradásánál.

Az Alföldön ugyanakkor megmaradt a tiló fogazása. Feltűnő módon megma-
radt hosszú időn keresztül a szerszámok bőrtörőként való alkalmazása is. DOROGI
MÁRTON adatai szerint a kendertörőt még a két világháború között is használta
hortobágyi pásztor bőrtörésre.¹³⁸ Emlékeztetnünk kell a kenderáztatási módok-
ról írott előző fejezet tanulságaira, amely szerint a Kárpát-medencei viszonylat-
ban jellegzetesen magyar — mondhatnánk honfoglaláskori magyar — kevés
áztatási mód az Alföldön őrződött meg leginkább és legtisztábban a magyar paraszt-
ság kultúrájában. Így az Alföld már a kenderáztatási módok földrajzi elterjedé-
séből leszűrhető tanulságok alapján is a magyarság keletről hozott kultúrjavit
leghívebben megőrző területként mutatkozik.

Történetileg is indokoltnak látjuk, hogy a honfoglaláskori magyar kultúra
„elrejtezett” elemeit az Alföldön keressük elsősorban. Ennek a területnek jelentős

¹³⁶ A Kirgiz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének válasza levélbeni
kérdéseinkre.

¹³⁷ JOCHELSON W. 1933. 133; ZAKSZ A. B. 1941. 165.

¹³⁸ E számunkra rendkívül fontos adatért különös köszönettel tartozunk a gyűjtőnek.

része még néhány száz évvel ezelőtt, még inkább a honfoglalás korában, földművelésre csak kevésbé alkalmas mocsaras, rétes, vízjárta terület volt.¹³⁹ Ezért a honfoglalás korában földművelő népcsoportok rendkívül kis számban lakhatták az Alföldet. A magyarság azonban birtokába vette ezt a területet is, hiszen állattartó, de még halász-vadász közösségei életformájának is nagyon megfelelt. Így a magyar etnikum szempontjából centrális fekvésű Alföldön a honfoglalás utáni századokban hosszabb ideig kevésbé volt magával hozott kultúrája tőle idegen műveltségű népek hatásának kitéve, mint a többi megszállt Kárpát-medencei területen.¹⁴⁰ S amikor pedig a félnomád életformának az alapjait szükségszerűen kezdte volna ingatni az idő, új erősítést kapott a besenyők, még inkább a jászok, kunok betelepítésével. Érthető tehát, hogy éppen az Alföldön maradt meg a tiló fogazottnak, s itt őrizte meg a börtörökhöz legközelebb álló formáját.

Anélkül, hogy különösebb bizonyító adatul kívánnánk felhasználni, megemlítünk a magyar tilókkal kapcsolatos két népi terminust: a moldvai csángók az első törésre használt eszközt *rágtatonak*, a tiló kézzel mozgatott vágókarját pedig országszerte a tiló *állának* vagy *nyelvének* nevezik. Minden valószínűség szerint itt egészen kézenfekvő, egyszerű névátvitellel van dolgunk, mégis az elmondottak után önkéntelenül kísért a gondolat, hogy nincs-e összefüggés az eredetül szolgáló börtörő lókoponyája, és a „rágtató”, valamint a „tiló álla” és „tiló nyelve” elnevezések között? E kísértő kérdésre a magunk részéről természetesen nem válaszolunk igennel, de — megfellebbezhetetlen nemet sem mondanánk rá.

Az eddigiekben azt mutattuk be, hogy a kendertörő tiló a magyarság kezén — életformája változásával — hogyan vált börtörőből kendertörő eszközzé. De mi a helyzet az Európában általánosan elterjedt tiló típusú kender- és lentörő eszközökkel? Ezek elvi felépítése, működése, sőt formája is azonos a magyar tilókéval, azzal a különbséggel, hogy fogazott oldalélűek csak nagyon ritkán, elszórtan és elszigetelten fordulnak elő. Egykori angliai meglétére pl. utalás van JACKSON szótárában:¹⁴¹ a kórót megtörik „fűrészzerű fogakkal ellátott falapok között”.

Az élő kultúrában azonban több helyről van adatunk a fogazott tilók közelmúltbeli előfordulására, így Dél-Skandinávia és Észak-Németország területéről. Ezek közül a legfigyelemreméltóbb a Nyugat-Norvégiából, M. HOFFMANN közlése alapján megismert adat:¹⁴² az egyik fjord partján fekvő kis városka, Borgund néprajzi gyűjteményében több fogazott tilót talált (ezek egyike látható a 44. ábrán), amit a leltárkönyvi bejegyzések¹⁴³ és a helybeli öregek emlékezete szerint a századfordulón kendertörésre és börtörésre még egyaránt használtak.¹⁴⁴ A fogazott tilót itt — a különben kifejezetten lenes vidéken — csak a kender megtörésére használták, amit a halászok a hálókészítés miatt termeltek. Ugyanakkor — ezzel párhuzamosan — börtörő, bőrpuhító eszközül is szolgált.

¹³⁹ Ptolemaios, a görög tudós, a Magyar Alföldet a II. században mocsárszágnak nevezte. MOLNÁR E. 1949. 94.

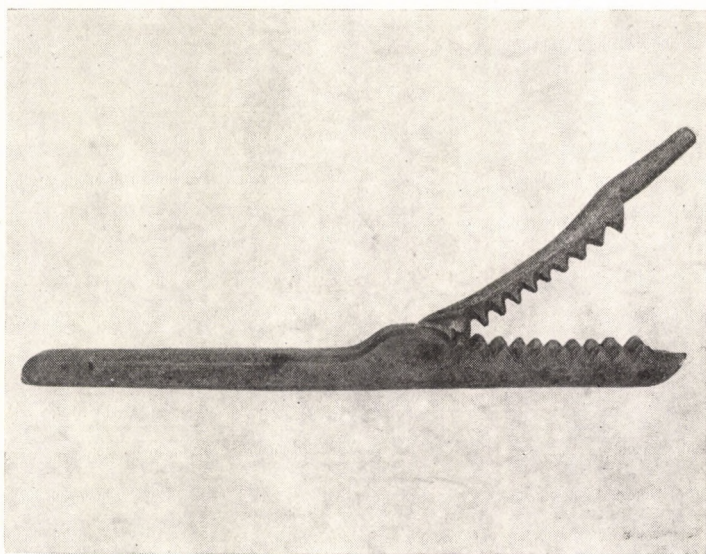
¹⁴⁰ ACSÁDY I. 1950. 28.

¹⁴¹ Idézi JIRLOW R. 1926. 137.

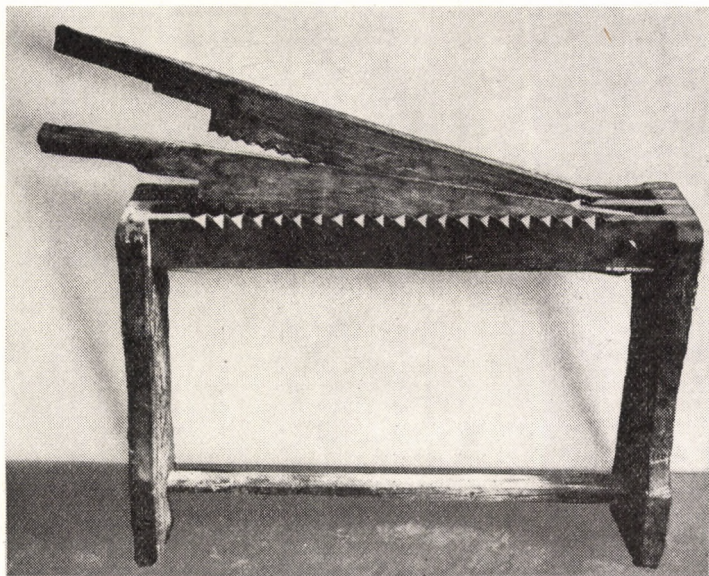
¹⁴² Ezúton is köszönöm M. HOFFMANN szíves segítségét: mind az adatokat, mind a fényképet.

¹⁴³ A tiló leltári száma a borgundi múzeumban: 3738.

¹⁴⁴ E vidék reliktumokat őrző elzártságát M. HOFFMANN kutatásai alapján jól ismerjük, még recens használatban talált itt súlynehezékes vertikális szövőszekeket.

44. ábra. Bőr- és kendertörésre egyaránt használt fogazott tiló.
Norvégia, Borgund. (Sunnmøre Museum, 3738 ltsz.)

45. ábra. Fogazott oldalélű tiló. Dánia, Jütland.
(Nemzeti Múzeum, Koppenhága)

További adataink: R. JIRLOW¹⁴⁵ közli a fényképét egy, a berlini Német Néprajzi Múzeumban őrzött, Schleswig-Holsteinből származó tilónak, amelynek az oldalélei sűrű fogazottra vannak kifaragva. — Alsó-Szászországban W. BOMANN¹⁴⁶ talált olyan tilókat, amelyeknél mind a törzs oldalélei, mind pedig a törőkar éle fogazottra volt kiképezve. „Ilyen törőket elsősorban a kender megtörésére használnak” — írja BOMANN¹⁴⁷ arról a területről, ahol a len termelése különben messze túlsúlyban van a kenderrel szemben. — A berlini Német Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének fényképparchívuma alapján Nyugat-Mecklenburgból¹⁴⁸ ismerünk ugyancsak fogazott tilókat. — Dániában, Falster szigetén FR. GRUNDTWIG közlése¹⁴⁹ alapján szintén fogazottak voltak a tilók a múlt század első felében még. A koppenhágai Nemzeti Múzeum gyűjteményében Jutland északi részéről származó fogazott tilót őriznek,¹⁵⁰ (45. ábra) s a múzeum néprajzi kutatómunkáját segítő 23. kérdőívfüzet¹⁵¹ alapján a fogazott tiló Dániában általánosan elterjedt lehetett. —

Közép- és Délkelet-Európából is kaptunk egy-egy adatot a fogazott tiló nagyon elszigetelt előfordulására. Észak-Tirolban, a Bregenzi Erdőben használták a múlt században a fogazott oldalélű tilót kendertörésre,¹⁵² valamint Bulgáriában, a Rodope hegység néhány falujában fogazott a kendertörő alsó deszkája.¹⁵³

A magyar Alföldön kívül tehát a fentebb ismertetett területeken használták még len, de főleg kender törésére a fogazott tilót, ezen belül pedig bőrtörésre — tudunkkal — csak a Hortobágyon és a norvég fjordokban. A keleti szlávok is igénybe vették a kendertilójukat bőrtöréshez,¹⁵⁴ feltűnő módon azonban itt sehol sem akadtunk fogazott tiló nyomára.

A fogazás nélküli, vagyis sima oldalélű tilókat kender- vagy lentörésre egész kontinensünkön használják, s Kelet- és Közép-Európában még általánosabbnak mondhatók, mint a nyugati román népeknél.¹⁵⁵

Mielőtt azonban a tiló európai múltjának kérdését felvetnénk, szükséges megismerni a különböző európai népeknél használatos elnevezését. A román és germán nyelvcsoportokra vonatkozóan GERIG¹⁵⁶ és JIRLOW¹⁵⁷ ezt az összefoglalást elvégezték. Ezek szerint a germán nyelvekben nagy egyöntetűséget mutat a tiló elnevezése, amennyiben minden germán nyelvben a brekan ‚brechen‘ származékként terjedt el.¹⁵⁸ E nagy egyöntetűséggel szemben a latin nyelvekben nagyon is különböző és váltakozó terminológiát találunk eszközünk megnevezésére.¹⁵⁹

¹⁴⁵ JIRLOW R. 1926. 138., 42. ábra.

¹⁴⁶ 1927. 173. ábra, b) rajz.

¹⁴⁷ 1927. 225.

¹⁴⁸ Jabelheide és Schönberg. W. JACOBET szíves közlése.

¹⁴⁹ Idézi JIRLOW R. 1926. 137.

¹⁵⁰ Leltári szám: 141/1935.

¹⁵¹ HØJRUP L.—HØJRUP O. 1956.

¹⁵² JACOBET W. szíves közlése.

¹⁵³ VAKARELSKI CHR. 1969. 149.

¹⁵⁴ ZELENIN D. 1927. 190. „Die Häute werden auch mit demselben Werkzeug geknetet, das zum brechen von Hanf und Flachs dient . . .”

¹⁵⁵ Ezt az anyag ismeretében nyugodtan állíthatjuk, de KAUKONEN T. I. ki is mondja (1946. 160.)

¹⁵⁶ GERIG W. 1913.

¹⁵⁷ JIRLOW R. 1926.

¹⁵⁸ JIRLOW R. 1926. 146.

¹⁵⁹ GERIG W. 1913. 185—213 §.

A szláv nyelvekben általában két „törő, zúzó” jelentésű szócsalád változataival jelölik a kendertilót: *mjalika*, *mjalica* (nagyorosz), *mjalo*, *mjalica* (fehérorosz), *międlica* (lengyel), *melica*, *mnalka* (bulgár), *medlica* (szlovák), valamint *ternicja* (ukrán), *ternica* (fehérorosz), *cierlica* (lengyel), *trlica* (szlovák), *trdice*, *trdlo* (cseh), *trlica* (szlovén, horvát, szerb, bulgár). A románok terminusa *melița*, ami nyelvükben szláv jövevényszó. A két szócsalád kendertörőt jelentő változatai — mint láttuk — igen sok szláv nyelvben párhuzamosan is előfordulnak. Ilyenkor gyakran az egyik terminussal az egyélű, a másikkal a kettős élű tilókat jelölik,¹⁶⁰ — de hogy melyiket melyik elnevezéssel, arra nem találunk rendszert.¹⁶¹ Ez annyira keveredik, hogy gyakran még egy nyelven belül is változik az elnevezés a különböző népesoportoknál.¹⁶² A két elnevezésnek ez a párhuzamossága szerintünk nem arra utal, hogy ezek a terminusok kezdettől fogva az egy-, illetve a kettős élű tiló megjelölésére szolgáltak, mert akkor miért keverednének ma ennyire. Azt sem tartjuk valószínűnek, hogy egyetlen eszköznek minden különösebb indok nélkül két nevet adjanak, s azt párhuzamosan használják a nagy szláv nyelvcsalád különböző népei.¹⁶³ Inkább arra gondolunk, hogy az alapul szolgáló „mę” és „tър” szláv szótövekhez¹⁶⁴ tartozó terminusok általában jelöltek törő, verő, zúzó fogalmat, a tiló felléptével alkalmazták e fogalmak egyikét az eszközre, majd a később kialakuló kettős élű tiló értelemszerűen kapta a másik törő, verő stb. jelentésű terminust. De ennek a kérdésnek a behatóbb tisztázása már — úgy véljük — a szlavisták feladata.

Az európai terminológia áttekintése után arra a felismerésre jutottunk, hogy eszközünk megnevezésére mind a szláv, mind a germán nyelvekben külön-külön igen nagy nyelvi egyezés található. Véleményünk szerint ez már magában is a tilónak e nyelvekben való aránylag korai kialakulását mutatja. Éppen ilyen megfontolások alapján gondolt arra JIRLOW, hogy a germán *brekan* származékaiiban a tiló eredeti nevét vélje felfedezni.¹⁶⁵ A román nyelvekben található nagy terminológiai változatosság talán az eszköznek kultúrájukba való „újabb” bekerülésére utalhat.

A tiló európai története szempontjából tehát igen fontos adatokkal szolgálhat a tárgy nevének esetleges kimutatható nagyobb arányú terjedése — éppen a két nagy terminológiai egyöntetűséget mutató szláv és germán nyelvekből.

Szláv vonatkozásban ilyen a románok tilót jelölő szavának, a *melițának*, s ezzel együtt nyilván a tárgynak is a szláv kultúrából való származása. Az átvétel déli szláv (bulgár) kapcsolatra mutat. G. MIHĂILĂ is régi átvételű szláv jövevényszónak mondja.¹⁶⁶ Mivel a környező területeken ekkor már — nyelvi adatok alap-

¹⁶⁰ SEWERYN T. 1952. 291. idéz HAUR 1693-ban, Krakóban megjelent munkájából (Skład albo Skarbicc): amikor a len „száraz, międlica-val törni, és cierlica-val finomítani...” kell. A későbbiekben megmondja, hogy a międlica egy vájatos, a cierlica két vájatos tiló.

¹⁶¹ HENSEL W. 1956. 198. a 174. jegyzetben a międlica-t lentörőnek, a cierlica-t pedig kender- és lentörőnek mondja.

¹⁶² MOSZYNSKI K. 1929. I. 297.

¹⁶³ Bár Bulgáriában egy és ugyanazon tilóformának általában *melica* a neve, mégis az ország északnyugati részében *trlica*-nak nevezik. (VAKARELSKI CHR. 1969. 150.) Számolhatunk tehát egyszerűen táji elnevezésekkel is.

¹⁶⁴ MIKLOSICH F. 1886. 188., illetve 352—353.

¹⁶⁵ JIRLOW R. 1926. 146.

¹⁶⁶ MIHĂILĂ G. 1960. 33—34.

ján is — megvolt a tiló, a román átvétel csupán azt jelzi, hogy ez a nép már korán befogadja kultúrájába kendertörő eszközünket. Így a román adat a tiló európai megjelenési idejének kérdéséhez nem ad különösebb támpontot.

A tárgy és neve együttesének terjedését vizsgálva a tiló „felfedezésének” területétül GERIG is, JIRLOW is — más-más megfontolások alapján ugyan — Északnyugat-Németországot, a „feltalálás” idejéül GERIG a XIII. század utáni, JIRLOW pedig a XII. század előtti kort jelöli meg. Bár GERIG indokolását¹⁶⁷ megcáfolta JIRLOW is, KAUKONEN is, mégis mindketten egyetértenek vele az eredet helyét illetően. JIRLOW, akinek eredményéhez csatlakozik KAUKONEN is, nyelvészeti úton jutott el megállapításaihoz.¹⁶⁸ Kimutatta, hogy francia területen, a germán és román nyelvterület érintkező határán egy nagy és széles zónát találunk, ahol a franciában az alnémet *braken*ből átvéve *braquer* szóval jelölik a lentörőt. Ha az átvétel a felnémet *breche* formából ment volna át a franciába, akkor bizonyára ott is *e* hang volna a szó tövében, és nem *a*. Az átvétel — formája alapján — a francia szavak harmadik átvételei rétegéhez tartozik, s mint ilyen, 1200 előtti kell, hogy legyen. E nyelvtörténeti bizonyítékon túl a tárgy északnyugat-németországi eredeztetését támasztja alá JIRLOW szerint az is, hogy ez a terület, valamint Hollandia és Belgium a legjelentősebb lenmunkáló területei a germán országoknak, és itt alakultak ki a lenmunkához kapcsolódó többi, későbbi eszközűjtások is, mint pl. a holland törő, a belga nyeles törődeszka (Botthammer) és az Európa nagy részében elterjedt tisztítóké (Schwingmesser).

JIRLOW úgy vélte, hogy megtalálta germán területen a tiló közvetlen elődjét is a korábbi sima kőlapon vagy tuskón sulyokkal történő törés módosított változatában, amelynél az alátétül szolgáló tuskón kiálló ékformájú gerinc húzódik, s ennek megfelelő völgye van a törősulyoknak is.¹⁶⁹ Kétségtelenül kézenfekvő a két eszköz egybevetése, de mivel ilyen völgyelt sulykot csak igen ritkán és csak a len- vagy kendermunka szempontjából másodlagos területen, Svédországban találtak, inkább feltételezhető, hogy a tiló megismerése után, ennek szerkezeti elve volt hatással az addigi sima lapon, sima sulyokkal való törés bizonyosfajta termelékenyebbé módosítására.

Nem tudunk egyetérteni a tilónak JIRLOW-féle alnémet eredeztetésével, bár mi is úgy véljük, hogy vizsgált eszközünk európai elterjedésében *e* terület valamilyen centrum lehetett. Mint már láttuk, nagyjából ezen az észak-német, dél-skandináv vidéken fordul elő a recens anyagban nagyobb területen a Magyar Alföldön kívül Európában az a fogazott tilóforma, ami vizsgálataink eredményeképpen a tiló eredeti (börtörő) funkciójára a kender- (len-)gyakorlatban is emlékeztet. E területen tehát már akkor meg kellett lennie a tilónak, amikor még aránylag frissen őrizte fogazott formáját. E terület expanzív centrum jellegére utal a JIRLOW által megállapított germán terminushullám megindítása is a román nyelvterület felé, amivel párhuzamosan az eszköz terjedését is fel kell tételeznünk.

Véleményünk szerint az európai kender(len) tilók eredetétül a sztyeppei pásztor-kultúrák börtörői szolgáltak. A népvándorlás idején és keretében egymás

¹⁶⁷ Minden valószínűség szerint Hollandiát tekinthetjük eredeti hazájának, hiszen Németország bizonyos vidékei ma is „holland törő” néven nevezik — mondja nem túl meggyőző indokolásában GERIG W. 1913. 214 §.

¹⁶⁸ JIRLOW R. 1926. 146—151.

¹⁶⁹ Ábrázolását lásd JIRLOW R. 1926. 133. 37—38. ábra.

után hullámzanak az eurázsiai sztyeppe-övezet nomád népei¹⁷⁰ Európába, átgazolnak a szlávok lakta területeken, és jó részük a germánok földjére is behatol. Hosszabb-rövidebb idő után azonban a Közép-Európát is elérő népek legtöbbször a keserves harcokban felmorzsolódik, életben maradt kisebb részük szétszórta felszívódik az ottani népek közösségébe, s látszólag nyomtalanul tűnnek el a történelemben. E Kelet- és Közép-Európában szétszóródott csoportok kultúrájában — természetesen — aktív elem volt a bőrtörő, amit az új viszonyok között, a földművelő életformában a kender vagy len törésére igen eredményesen tudtak felhasználni. Ez a funkcióváltás — mint már láttuk — nagyon is kézenfekvő, s egymástól függetlenül több helyen is megtörténhetett. Átvételét s továbbterjedését pedig nagymértékben elősegítette az a tény, hogy a tiló kb. hatszor-nyolcszor gyorsabban végzi el azt a munkát kevesebb erőfeszítéssel, mint amit az Európában addig használt lentörősztyegek. Érthető tehát, hogy az új, lényegesen termelékenyebb eszköz elindult hódító útjára, s az akkori viszonyok között is aránylag gyorsan terjedt.¹⁷¹ Terjedése során pedig már földművelő, kendert (lent) termelő népcsoporttól ugyancsak kendert (lent) termelő népcsoportokhoz került tovább, s így a fogazás — elveszítve eredeti funkcióját — lassan elmaradhatott a tilóról.

A tiló európai elterjedésében — legalábbis Kelet- és Közép-Európa viszonylatában — nem tapasztalunk jelentősebb kelet–nyugati irányú terjedést. Nem tudunk arról, hogy a tiló szláv terminusa bárhol is behatolt volna germán nyelvterületre, mint ahogyan az alnémet elnevezést átvették franciák. Nem arról van tehát szó, hogy a tiló fokozatosan terjedt keletről nyugat felé, s így a szlávoktól a germánság felé, hanem arról, hogy Kelet- és Közép-Európa a népvándorlás Európába betört népeitől nagyjából azonos időben kapta az új eszközt, és évszázadok alatt szervesen olvasztotta be saját kender-, illetve lenkultúrájába.

Ezzel magyarázzuk azt a tényt, hogy Kelet- és Közép-Európa népeinél sokkal inkább elterjedt még ma is a tiló, sokkal mélyebben gyökerezik népi műveltségükben, mint a nyugati latin népeknél. Franciaországban és Spanyolországban nagy területek vannak, ahol a tilót nem használják;¹⁷² Olaszországban is még sok helyen többnyire sulyokkal törik meg a kendert, de még inkább a lent;¹⁷³ s a kender- és lenkultúra erős visszaszorulása ellenére is a tiló terjedését még mindig folyamatában láthatjuk Nyugat-Svájcban, ahol az eszköz még a múlt században ismeretlen volt, és még ma is tiltakoznak ellene egyes családok, mint újítás ellen.¹⁷⁴ A tilónak a kelet- és közép-európai nagyobb múltja magyarázhatja a szláv és germán nyelvekben a terminológia nagyfokú egyöntetűségét, — szemben a román nyelvekben tapasztalható sokféle változattal.

A népvándorlás egyik hulláma volt a magyarság megjelenése és honfoglalása is a Kárpát-medencében. Ez a nép azonban nem szóródott szét, nem szívódott fel más népekbe, hanem letelepülten, egy tömegben maradt meg, műveltségének kontinuitása nem szakadt meg. Mint már bizonyítottuk, mi is hoztuk magunkkal

¹⁷⁰ Itt nem feltétlenül és kizárólag csak török eredetű népcsoportokra gondolunk. Számításba jöhetnek pl. iráni nomádok is. (Lásd: CZEGLÉDY K. 1969.)

¹⁷¹ GERIG W. 1913. 184 §. „A tiló bevezetése abban az időben, amikor a kender- és lenmunka olyan nagy elterjedtségben volt, nem jelenthetett kisebb forradalmat, mint manapság egy modern amerikai gép bevezetése a földművelésben.”

¹⁷² GERIG W. 1913. 179 §.

¹⁷³ GERIG W. 1913. 180 §.

a kendertörésre is alkalmas bőrtörőt, a tilót. Ezt úgy hoztuk, mint saját kultúránk részét, és megtartottuk tiló nevével együtt. A szláv és német nyelvekben viszont azért sem maradt meg terminológiában az emléke annak, hogy ez az eszköz számukra idegen eredetű, mert az átadók már szétszórt, felszívódás alatt álló, hagyományos életformájukat elvesztett kisebb népcsoportok voltak, így a nagyobb tömegben élő, kontinuos kultúrájú átvevők az új eszközt saját nyelvükön „törő”, „zúzó” stb. jelentésű szóval nevezték el. Amíg a népvándorlás nomád vagy fél-nomád népei szervezeten, tömbökben éltek, igen csekély lehetőség volt arra, hogy kultúrájuk elemei a szomszédos és legtöbbször ellenséges, életformában is idegen, főleg földművelő népek műveltségébe átkerüljenek.

Bár nagyon kétséges eredményt ígér egy eszköz korára, annak első írásos említése időpontja alapján következtetni, különösen olyan hétköznapi és póriás eszközknél, mint a tiló, mégis nyújthat valami támpontot — egyéb adatokkal együtt — a szerszám történetére vonatkozóan. Tudjuk — erről az előzőekben már szöveltünk — hogy a Magyar Oklevélszótár szerint a tilol szó is csak 1555-ben fordul elő először írott forrásban — de az természetesen még távolról sem zárja ki a korábbi meglétét kultúránkban. A tiló és más hasonló paraszti eszközök a korai nyelvi forrásokba csak véletlenül, valami más „fontosabb” dologgal kapcsolatban kerültek be általában. PLINIUS azonban, amikor kifejezetten saját kora lenmunkáját ismerteti,¹⁷⁵ és azt részletesen leírja, kizárólag sima kőlapon sulyokkal való lentöréssel beszél. Nehezen képzelhető el, hogy amennyiben a rómaiak használták volna már a lentörő sulyoknál lényegesen termelékenyebb tilót, erről PLINIUS ne emlékezett volna meg.¹⁷⁶

A tiló első írásos említését germán területen csak a XIII. században találjuk, mégpedig egy délnémet szójegyzékben. Az északnémet írásos említés egyenesen későközépkori, a XV. század elejéről származik. Ugyanígy Angliában, ahol pedig a nyelvi forrásokban már igen korán és gazdagon fordulnak elő gazdasági és mezőgazdasági szakkifejezések, csak a XIV. század legvégén (1398) tűnik fel a tilolás első említése.¹⁷⁷

Szláv vonatkozásban az első írásos adat orosz, s a XI. század legvégéről (1096) származik.¹⁷⁸ A csehben XIV. századi,¹⁷⁹ a lengyelben pedig XV. századi¹⁸⁰ az első írásos említés.

A nyelvészeti és az írásos történeti adatok tehát nemcsak, hogy nem zárják ki, hanem egyenesen erősítik azon véleményünket, hogy a tiló típusú kender-(len-)törők európai elődjéül a nomád pásztorkultúrák bőrtörői szolgáltak, és ezek a népvándorlás hullámai révén minden valószínűség szerint a IV–IX. század közötti időben kerülhettek Európába.

A tiló európai története szempontjából igen jelentősek volnának, ha középkori vagy éppen kora középkori ásatási darabokkal rendelkeznenk. A gdanszki régé-

¹⁷⁴ GERIG W. 1913. 185 §.

¹⁷⁵ PLINIUS: *Historia naturalis*, XIX. 17.

¹⁷⁶ Ezért is tartjuk elfogadhatatlannak — más, általunk is felhozott kizáró okok mellett — HENSEL W. 1965. 198. (174. jegyzet) feltevését, hogy ti. „lehetséges, hogy ezen eszközök (tilók) használata a szlávoknál a római idők óta ismeretes volt”.

¹⁷⁷ A germán nyelvterületre vonatkozó adatokat JIRLOW-tól (1926. 147.) vettem át.

¹⁷⁸ SZREZNEVSKIJ szótárában, a következő szövegrészben: az apostol feje a mēlica-ban lesz letörve. (KIRÁLY PÉTERnek köszönöm mind ezt, mind a következő jegyzet adatát.)

¹⁷⁹ Hlaret a jeho družina. V Praze, 1926.

¹⁸⁰ Słownik staropolski. I. Warszawa, 1953—1955.

szeti feltárásoknál ugyan találtak egy XI. század közepéről származó faeszközt (59. ábra), amit a régészek — elsősorban azon az alapon, hogy szövő-fonó szerszámok társaságában volt — tilónak (międlica-nak) tartottak,¹⁸¹ de a közölt ábra alapján mi semmiképpen sem tudjuk e leletet tilónak elfogadni. Bár magunk is azon a véleményen vagyunk, hogy az eszköz a kender, illetve a lenmunka szerzője, azonban egy másik eszközfajtaéhoz, az ún. törőszékekhez kapcsolódik, amit munkánk következő fejezetében tárgyalunk részletesen. Így a gdanszki régészeti feltárások — megítélésünk szerint — nem a tiló, hanem a törőszék típusú kendertörő eszközök történetének kérdéséhez nyújtanak adatokat.¹⁸²

Bár írásos emlékek — érthetően — nem maradtak fent arra vonatkozólag sem, hogy az európai parasztkultúrákba bekerült új eszköz milyen önálló, tehát már kifejezetten a rostnövények töréséhez alkalmazkodó fejlődést tett meg, mégis úgy véljük, hogy megkísérelhetjük ennek valószínű, legalább nagy vonalakban való vázolását az eredet, a jelenleg is használt formák és ezek földrajzi elterjedése ismeretében. E tekintetben elsősorban az eszköz törzsén végighúzódo hosszanti vájat vagy nyílás kiképzési módját, és a tiló lábzetmegoldását kell figyelembe vennünk. A fogazást — úgy véljük — ez esetben elhanyagolhatjuk, mivel a már kifejezetten rostnövények törésére alkalmazott tilók fejlődését vizsgáljuk.

A bőrtörők törzse — mindössze egy kivételtől eltekintve¹⁸³ — egyetlen fából készült, s a nyomókar befogadására szolgáló mélyedés csak vájat, bordázat, tehát a tiló törzse nincs áttörve. Ezt jól láthatjuk az előbbieken közölt ábrákon is (36—41. ábrák), és a rajz után legkétségesebb bőrtörőről maga a szerző, HANGALOV írja, hogy „egy vastag nyírfa vagy vörösfenyő törzset . . . ezt vályúszerűen kivésik, és a vályúnak az egyik végét nyitottra, a másikat zártra csinálják . . .”¹⁸⁴ A második, amit a bőrtörőkről még megállapíthatunk, hogy — ismét egy kivételtől eltekintve¹⁸⁵ — nincsenek lábzetatra állítva.

Úgy gondoljuk, nem járunk messze az igazságtól, ha azokat a kendertörőket véljük Európában a legrégebb rétegbe tartozóknak, amelyek nagyjából ezekkel a jegyekkel rendelkeznek. Ilyenek az ún. bordázott tilók (46. ábra), amelyek törzsén egy-, esetleg két hosszanti, ék alakú mélyítés, vájat húzódik végig, s vagy lábzet nélkül fekszenek a földön,¹⁸⁶ vagy a tiló törzsét képező fa természetes elágazása szolgál egyik oldalon kissé megemelő lábzetatul. A bordázott tilók általában nagyobbak is a szokványos kendertörőknél (a 46. ábrán bemutatott finn tiló 228 cm hosszú), s ebben is közelebb állnak még a bőrtörőkhöz. Az eszköz törőfelületének csak bordásan mélyített, tehát nem áttört kiképzése is arra utal, hogy ez a típus igen közel áll még az átvételkori formához. Eszközök alakulásában döntő szerepe van a funkciónak. Azért maradt el helyenként aránylag hamar a

¹⁸¹ KAMIŃSKA K.—NAHLIK A. 1958. 32.

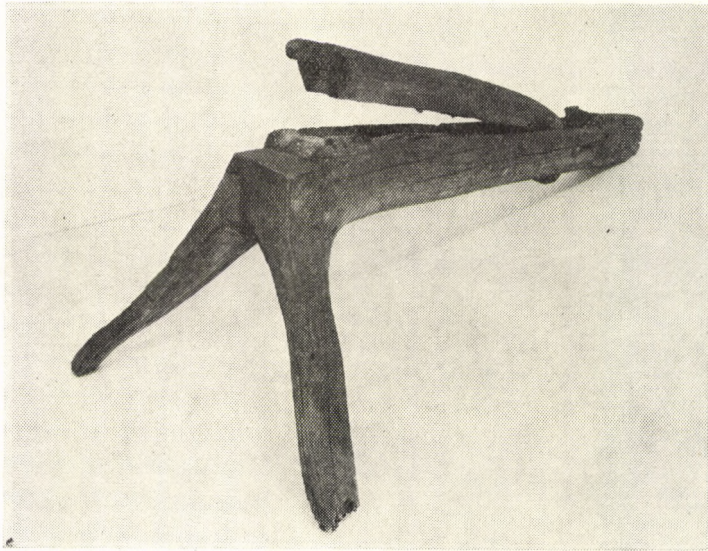
¹⁸² Így HENSELNEK (1965. 199—200) az a megállapítása, hogy „a tiló használatát a szlávoknál a 10. századtól a gdanski ásatások bizonyítják, a korábbi használatuk pedig . . . nyelvi anyag alapján kimutatható” — végeredményben sem az ásatási lelet, sem pedig a nyelvi következtetések vonatkozásában nem állja meg a helyét.

¹⁸³ A sórok bőrtörőjére gondolunk, ahol két párhuzamosan összefogott gerendából áll a forrásunkban ábrázolt eszköz (LEVIN M. G.—POTAPOV L. P. 1956. 505.). Nem szabad elfelejtenünk, hogy a bőrtörőknél is kell számolnunk bizonyos fejlődéssel.

¹⁸⁴ HANGALOV: i. m. 35.

¹⁸⁵ A 38. ábrán látható hákász bőrtörő.

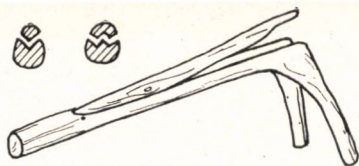
¹⁸⁶ ZOJZI R. 1950. 93.

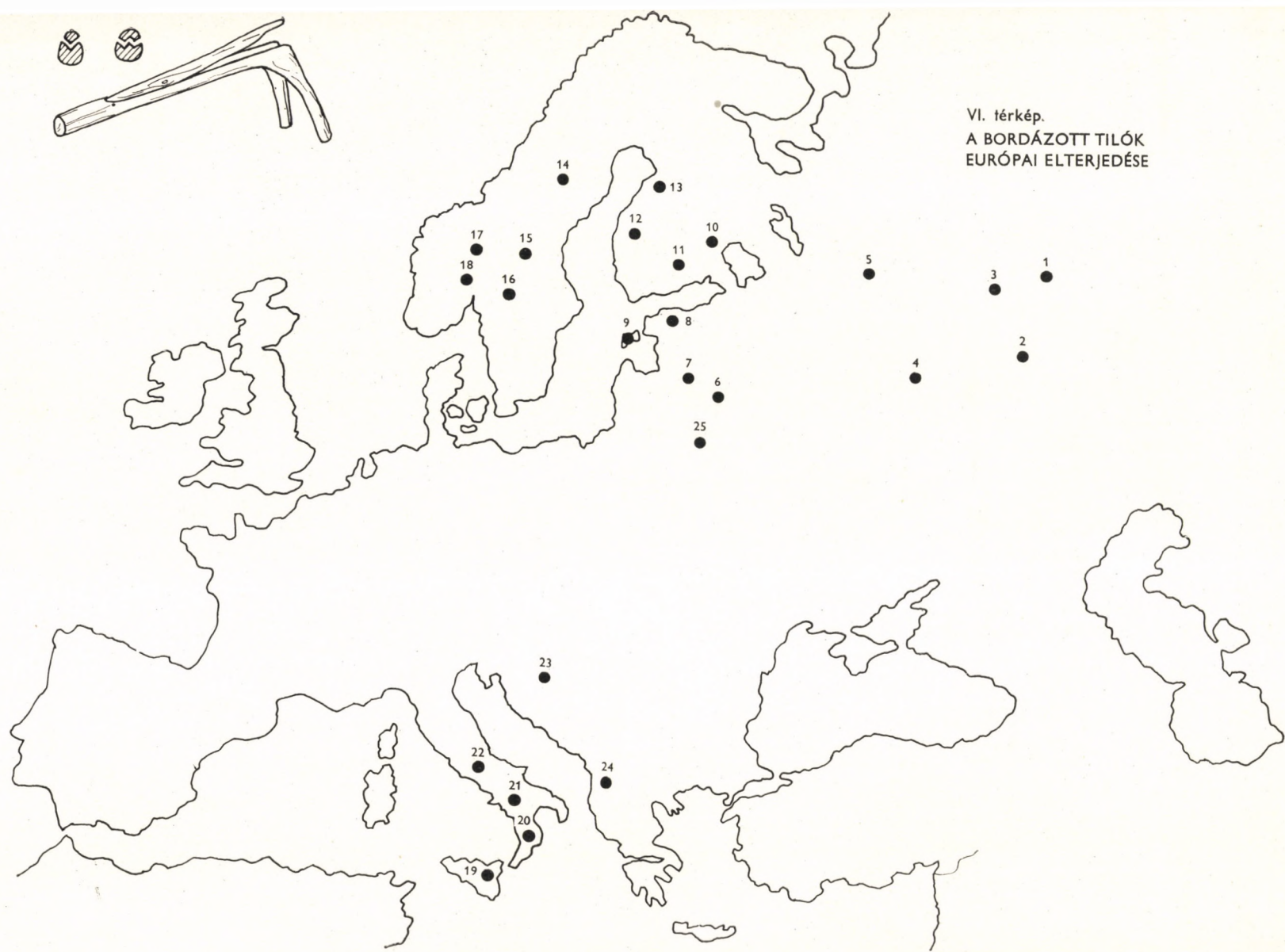
46. ábra. Bordázott tiló. Kelvä, Finnország.
(Néprajzi Múzeum, ltsz. 61.3.164)

fogazás is a tilóról, mert nem volt a kendertörésnél funkciója. És azért lett a tiló — kender(len)töröként való fejlődése során — mélyítettből áttört törzsű, mert így kívánta a jobb munkavégzés. Mélyített bordás tilóknál a töréskor kihulló pozdorja meggyűlik a vájatban, s ezzel akadályozza a munkát. Ha azonban át-
törik a tiló törzsét, az oldallapok között alul kihullik a fás szilánk. A bőr törésénél

VI. térkép. A bordázott tilók európai elterjedése. · 1. Votják (BELICER V. N. 1951. 19.) · 2. Mordvin (levélbeni kérdésünkre jött válasz alapján) · 3. Cseremisiz (levélbeni kérdésünkre jött válasz alapján) · 4. Sasovo, Oroszország (LEBEDEVA N. I. 1956. 477.) · 5. Vologda, Oroszország (JIRLOW R. 1926. 132—133.) · 6. Glebokie, Fehéroroszország (MOSZYNSKI K. 1929. 296.) · 7. Lettország (BIELENSTEIN A. 1918. II. 521.) · 8. Észtország (MANNINEN I. 1925. 31.) · 9. Dagö sziget, Észtország (JIRLOW R. 1926. 132—133.) · 10. Savonranta, Finnország (KAUKONEN T. I. 1946. 148—151.) · 11. Sysmä, Finnország (KAUKONEN T. I. 1946. 148—151.) · 12. Konnevesi, Finnország (KAUKONEN T. I. 1946. 148—151.) · 13. Österbotten, Finnország (JIRLOW R. 1926. 132—133.) · 14. Angermanland, Svédország (JIRLOW R. 1926. 132—133.) · 15. Dalarna, Svédország (JIRLOW R. 1926. 132—133.) · 16. Värmland, Svédország (JIRLOW R. 1926. 132—133.) · 17. Gudbrandsdal, Norvégia (JIRLOW R. 1926. 132—133.) · 18. Romerike, Norvégia (JIRLOW R. 1926. 132—133.) · 19. Kelet-Szicília (SCHEUERMEIER P. 1956. 243.) · 20. Kalábria, Olaszország (SCHEUERMEIER P. 1956. 243.) · 21. Kampánia, Olaszország (SCHEUERMEIER P. 1956. 243.) · 22. Latium, Olaszország (SCHEUERMEIER P. 1956. 243.) · 23. Zlatar, Horvátország (MOSZYNSKI K. 1929. 296.) · 24. Albánia (ZOJZI R. 1950. 93.) · 25. Minszk környéke (LEBEDEVA N. I. 1956. 476.)

VI. térkép.
A BORDÁZOTT TILÓK
EURÓPAI ELTERJEDÉSE

nincs törmelék, ott a funkciót kifogástalanul betölti a technikailag is könnyebben elkészíthető egyszerűbb mélyítés, bordázás.

A bordázott-tílok mai előfordulása (VI. számú térkép) is alátámasztja nézetünket. Európa északi és déli részén találjuk meg (természetesen hiányzik Nyugat-Európában), mintegy a perifériájára tolódva ki annak a területnek, amelyik első-sorban volt érintett a népvándorlástól, a perifériájára annak a Kelet- és Közép-Európának, amelyik „első kézből” kapta az új eszközt, legrégebben használja és így leginkább módja volt továbbfejleszteni új funkciójának megfelelően. A típusnak csak peremterületeken való előfordulása annak nagyobb korára is utal.

A fejlődés, eszközalakulás iránya világos: minél tökéletesebben feleljen meg a szerkezet, a felépítés, tehát a forma a funkciónak. Minőségi ugrás volt e tekintetben a tiló törzsének áttörése. Egyetlen gerendából, áttöréssel készült eszközöket a recens anyagban jóformán mindenütt találunk, ahol kendertörsére tilót használnak: nemcsak hazánkban (lásd II. sz. térkép), hanem egész Európában. — A funkciónak való jobb megfelelés a jobb és gyorsabb munka biztosítása mellett az erre visszaható kényelmesebb munkavégzést is megkívánta. Így emelkedett fel a tilótörzs a földről s kapott lábazatot: előbb csak egyik oldalon feltámasztva a tiló fatestének természetes elágazására¹⁸⁷ (46. ábra), aztán két karóláb szolgálta a kézmagasságba való emelést (47. ábra),¹⁸⁸ vagy a tilótörzset ágasfák elágazásába helyezték (16. ábra), leggyakrabban pedig négy karólábra (10. ábra) állították stb. Ezek s a hasonló egyszerű lábazatmegoldások annyira kézenfekvőek, hogy minden népnél megtalálhatók, s meglétükből nem lehet különösebb egymásból-származásra, genetikus kapcsolatra következtetnünk.

Az áttört törzs módosított, fejlettebb formája a deszkás szerkesztés: az egyfa gerenda áttörése helyett élére állított párhuzamos deszkalapokból kialakított nyiladék, amibe az ugyancsak deszkából formált éles vágókés illeszkedik. A deszkás szerkesztésű tilók — kialakításuk technikája következtében is — szorosabban záródnak, s így tökéletesebb, finomabb munkát végeznek, mint az áttört törzsűek. A lábazat megoldása ezeknél is Európa-szerte megegyezik a magyar anyagban már bemutatott azonos tilótípus lábmegoldásaival.¹⁸⁹

Mind az áttört törzsű, mind pedig a deszkás szerkesztésű tilók munkateljesítményének emelését szolgálja a nyiladék és ennek megfelelően a vágóél megkettőzése, esetleg megháromszorozása, ritkábban megnégyszerezése. Ezek szerkezete és lábazatmegoldása ugyancsak Európa-szerte azonos a magyar eszközöknél bemutatott megfelelő tilótípusok megoldásaival.

Arra a kérdésre, hogy hol és mikor alakultak ki Európában a tilónak ezek a fajtái, típusai (hol és mikor törték át először a tiló egyfa törzsét? alkalmaztak deszkás szerkesztést? készítettek több vágóélű tilót?), a ma ismert adatok alapján nem tudunk még választ adni. Csupán feltételezésként gondolhatunk arra, hogy a kettős- és többélű tilók csak a XVII. században, illetve utána alakultak ki, mivel a XVI–XVII. század ábrázolásain (1, 2, 3, 4. ábra) még egyélű tilókat találunk azokon a területeken (Német- és Lengyelország), ahol pedig ma általá-

¹⁸⁷ Bár a magyar anyagban ilyen lábazatmegoldást nem találtunk, az egészen közeli délszláv területen, Horvátországban még előfordul. RADÓVIĆ B. 1956. 57.

¹⁸⁸ A magyar anyagban ilyen lábmegoldású a 17. ábrán bemutatott tiló, csak a karólábak nincsenek a tilótörzs két végén levő lyukba behelyezve.

¹⁸⁹ A földbeszűrhető karólábra helyezés a deszkás szerkesztésű tilónál is előfordulhat: RADÓVIĆ B. 1956. 63. (30. ábra.) Metohija, Dél-Szerbia.

47. ábra. Tiló, két földbevert cövekre helyezve.
Momcsilovci, Bulgária. (HR. VAKA-RELSZKI felv.)

nos a kettős élű tiló.¹⁹⁰ (Természetesen itt sem szabad megfeleledkeznünk ezen ábrázolások másolati voltáról.) Az egyetlen talán az ún. hollandiai- vagy tőkés-törő, ez a deszkás szerkesztésű tilótípus, aminek kiindulási helyét és idejét tudjuk: először Hollandiában készítették, a XVIII. században.¹⁹¹ Ez a nagy termelékenységű, három-négy nyelvű lentörőtílo aránylag hamar elterjedt Belgiumban, Németországban, Dániában, Svájcban. A hollandiai törő felépítésén, szerkezetén látszik, hogy már mesterember munkája: oldaldeszkáit erős, összefogó kereszt-fába csapolták, forgószerkezete is kimódolt, eltérő a hagyományos csapszeges megoldástól. Magyar nyelvterületen az e típushoz tartozó tilókkal ritkán találkozunk (lásd 26, 27, 28 ábra).

Tanulságos azonban az egy- és többnyelvű tilók recens európai elterjedése. Dél-Németországban, Svájcban, Észak-Olaszországban,¹⁹² Horvátországban,¹⁹³ Morvaországban, Szlovákiában, Közép- és Dél-Lengyelországban¹⁹⁴ egymás mellett találjuk meg használatban az egy- és többélű tilókat. Az e „sávtól” délre és keletre eső területeken, így Dél-Olaszországban,¹⁹⁵ Magyarországon, Szerbiában,¹⁹⁶

¹⁹⁰ Semmiképpen sem fogadható el HENSEL W. (1965. 198—199., illetve ugyanitt 175. jegyzet) feltevése, amit lényegében MOSZYNSKI recens adataira épít, hogy a szlávok már a korai középkorban egy- és kétélű tilóval két fokozatú törést és tisztítást végeztek volna.

¹⁹¹ JIRLOW R. 1926. 136.

¹⁹² GERIG W. 1913. 184 §.

¹⁹³ RADOVIĆ B. 1956. 56—67.

¹⁹⁴ MOSZYNSKI K. 1929. 297.

¹⁹⁵ SCHEUERMEIER P. 1956. II. 243—245.

¹⁹⁶ MOSZYNSKI K. 1929. 298. ; RADOVIĆ B. 1956. 57—64.

Bulgáriában,¹⁹⁷ Romániában,¹⁹⁸ Ukrajnában,¹⁹⁹ Nagy-Oroszországban,²⁰⁰ az egy-nyelvű tiló az uralkodó, a „sávtól” nyugatra és északra eső területeken, így Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában, Közép- és Észak-Németországban, Skandináviában,²⁰¹ Észak-Lengyelországban, Fehér-Oroszországban és többékevésbé Északnyugat-Nagy-Oroszországban,²⁰² valamint Finnországban²⁰³ a két- vagy többnyelvű tiló az általános. (Amikor azt mondjuk, hogy uralkodó vagy általános, nem gondolunk feltétlen kizárólagosságra, mivel átfedések, kisebb keveredések természetesen vannak. Egyes vidékeken néha egyetlen faluban is találunk használatban 3—4 típust,²⁰⁴ de az eszközök egymáshoz való számbeli aránya utal az általános, az uralkodó formára.)

Úgy véljük, hogy ez a területi elrendeződés fényt vet az egy- és többnyelvű tilók alkalmazási rendszerére is. Európának túlnyomóan lent termelő nyugati és északi vidékein²⁰⁵ a többnyelvű, kender termelő déli és keleti tájain pedig az egy-nyelvű tiló használata az általános, a vegyesen kender és lent termelő középső sávban pedig mindkét tilótípus párhuzamos használatát találjuk meg. Mindez érthető is. A kender vastagabb kórójú, erősebb rostú növény, megtörésére alkalmasabb az egy-nyelvű tiló; a len vékonyabb kórójú, finomabb szálú rostot ad, így aprólékos megmunkálásához a többnyelvű tilót használják. Abban a vegyesen kender is, lent is termelő zónában, ahol az egy- és többnyelvű tilót általánosan együtt megtaláljuk, ott a lent egymás után kétszer is megtörik ugyanazzal a két- vagy többnyelvű törővel; hasonlóképpen a kender is kétszer egymás után, csak-hogy előbb nagyjából az egy-nyelvűvel, majd aprólékosan tisztítják a többnyelvűvel. Az egy-nyelvű tilók területén, így lényegében Kelet- és Délkelet-Európában, gyakori a kendernek egymás után két egy-nyelvű tilón való megdolgozása: törése egy durvább és tisztítása egy szorosabban záródó, finomító tilón. (Ez az általános magyar rendszer is.) E kéttilós törő-tisztító munkamód (Zweibrechensystem) Kelet- és Közép-Európa népeinél a használt tilók differenciáltságát, választékos alkalmazását, s ami ezzel egyet jelent: nagy múltját és a népi kultúrában való mély gyökerét is mutatja.²⁰⁶

A tilóval való rostnövénytörés európai népi gyakorlatában tehát lényegében két fő rendszert találunk: egy nyugati és bizonyos fokig déli egytilós törőrendszert, valamint egy Közép-, Kelet- és Észak-európai kéttilós rendszert, mely utóbbi a lenes vidékeken jobbra ugyanannak a tilónak kétszer egymásutáni használatát, a kenderes területeken pedig két különböző (egy durvább és egy finomabb munkát végző) tilónak az egymásutáni alkalmazását jelenti. A rendszerek kialakulásában jelentős szerepe volt az eszköz megismerési korának és a feldolgozásra kerülő rostnövényfajának (len, kender).

¹⁹⁷ VAKARELSZKI CHR. 1969. 149., valamint saját gyűjtés.

¹⁹⁸ Saját gyűjtés.

¹⁹⁹ LEBEDEVÁ N. I. 1956. 476.

²⁰⁰ ZELENIN D. 1927. 150.

²⁰¹ JIRLOW R. 1926. 131. és GERIG W. 1913. 184 §.

²⁰² MOSZYNSKI K. 1929. 297.

²⁰³ KAUKONEN T. I. 1946. 147—156.

²⁰⁴ Hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet JIRLOW R. is (1926. 131.).

²⁰⁵ Lásd BÁTNY ZS. 1921. 107—113. I. tábla.

²⁰⁶ JIRLOW R. szerint is (1926. 151.) — mint már idéztük — a kéttilós törő-tisztító munkamód a szerszámnak az illető kultúrában bizonyos nagyobb korát tételezi fel.

Összegezve röviden a tilóval kapcsolatos megállapításainkat: a tiló típusú kender- és lentörők elődjének az euráziai sztyeppe-övezet pásztorkultúráinak bőrtörőit tartjuk; az eszközt — mint kultúrájuk integráns elemét — a népvándorlás népei hozták Európába, minden valószínűség szerint a IV—IX. század folyamán; itt funkcióváltással a bőrtörő kender- és lentörővé alakult: fogazása elmaradt, majd egyfa törzsének áttörésével megnyílt az út a deszkás szerkesztésű formák felé, amelyek a kender, illetve len tulajdonságaihoz alkalmazkodva egy-, illetve többnyelvűek lettek.

A TÖRŐSZÉK

A megáztatott és megszáritott kenderkóró törésére szolgál a törőszék is. Az eszköz lényege a vályúsan kiképzett mélyedés, amin keresztbe fektetik a maroknyi kis nyalábba összefogott kenderkórókat, s egy ütőszerszámmal (leginkább súlyokkal) a vályú öblébe sújtogatva a kóró fás részét megtörik. Törőeszközünk tehát a vályús mélyedést nyújtó passzív alátétszerszámból és az ehhez használt aktív ütőszerszámból áll.

Az ezen elv szerint működő, igen sok változatban megjelenő kendertörő eszközöknek nincs összefoglaló népi terminusuk. Közös csoportba vonásukat is csak a működési elvet elsőrendűen szem előtt tartó, megegyező rendeltetésüket és használatukat különösen figyelembe vevő tudományos rendszerezés hozta létre.¹ Az eszközcsoport legfejlettebb formáit *törőszék*,² *kendertörő vályú*³, *kendertörő bak*⁴ elnevezéssel jelöli a parasztság, mégis a legtöbb helyen vagy nincs neve, vagy pedig csak a nagyon általános, hasonló funkciót betöltő más szerszámokra is alkalmazott általánosító névvel „kendertörő”-nek nevezik. Mivel véleményünk szerint — s ezt a későbbiekben részletesen kifejtjük — éppen a törőszéknek (stb.) nevezett, ma is legfejlettebb alakzat volt az egész eszközcsoport kiinduló formája, s ennek működési elve alapján jött létre a többi — lényegében már másodlagosan primitív — változat, helyesnek tartjuk a *törőszéket* szakterminusként az egész eszközcsaládra kiterjeszteni.

A törőszék — az általunk ismert adatok alapján — magyar nyelvterületen csak a Kisalföldön és peremvidékén, valamint az ettől keletre eső honti, nógrádi és észak-pesti területen fordul elő általánosan, szórványos adatunk azonban van használatukról Tolnából és Baranyából, a Tisza mentéről és Borsodból, Erdélyből és Temesből is. (Lásd VII. térkép.)

E törőszerszámok alapvető kritériuma tehát a vályús mélyedés, amiben az ütőszerszámmal a kenderkórót összezúzzák. Helyesnek látszik ezért az alátétszerszámok rendszerezését is a vályú elhelyezése, illetve kiképzési módja alapján elvégezni.

1. A legfejlettebb és egyben legáltalánosabb típust ebben az eszközcsaládban a hasábos törőszékek képezik. Azért nevezzük hasábos törőszékeknek, mert az alátétszerszám egy fahasábból áll, amibe belevésik az eszköz lényegét képező vájatot. Aszerint, hogy milyen elhelyezésben vésnek vályús mélyedést a fahasádba, megkülönböztetünk két csoportot, és hogy hány mélyedést, a két csoportnak még egy-egy variánsát. *a)* A keresztvályús törőszékeken egy 15–20 cm széles és 10–12 cm mély öblöt vágnak ki keresztben a fahasáb közepéből

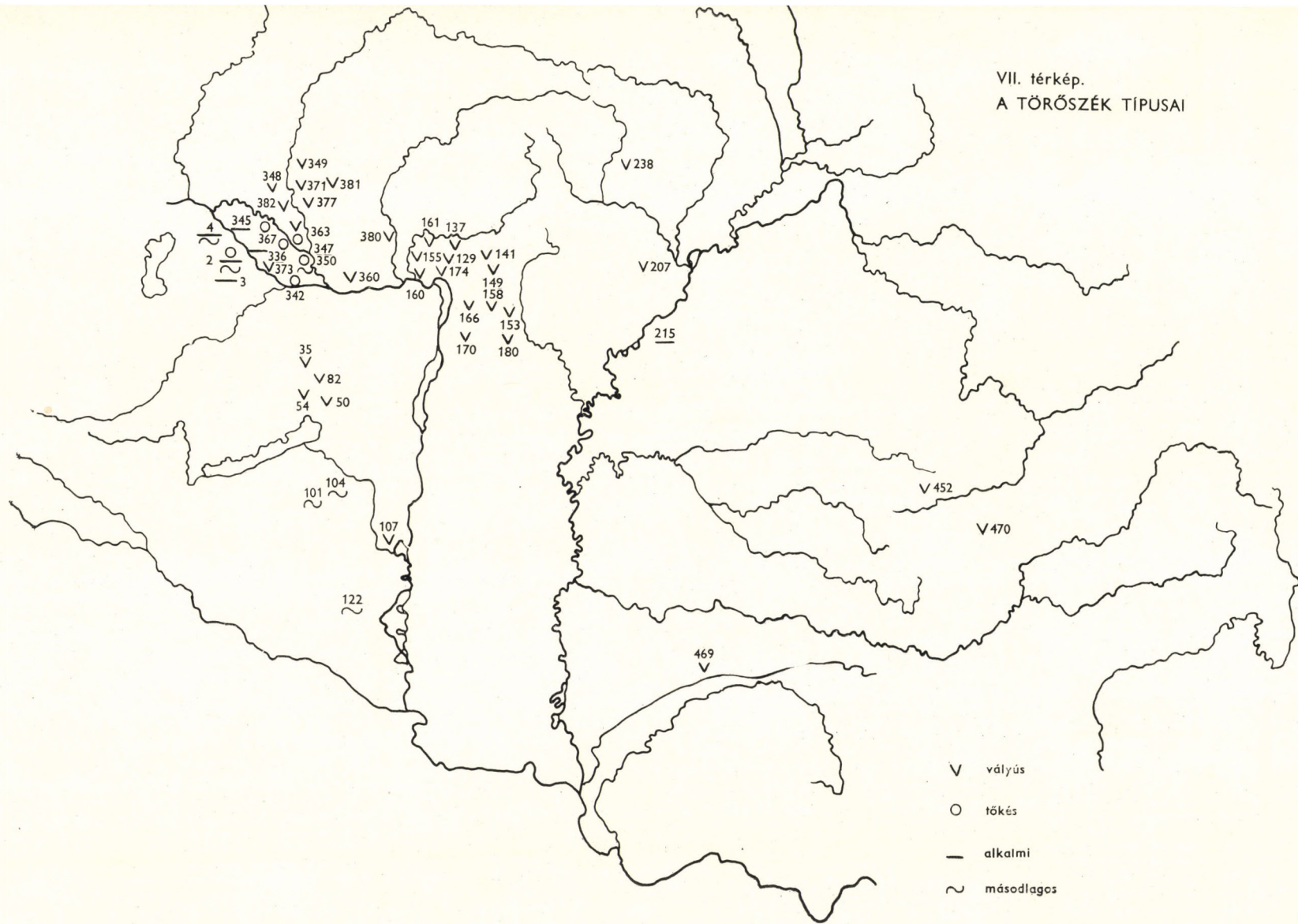
¹ Az általunk e csoportba sorolt törőeszközök legtöbbjét GÖNYEY S. 1936. 1–13. már ismertette, de még csak egyedenként kezelte, s nem foglalta közös, önálló csoportba.

² Vágsellye (CsSzK), Kemence, Szokolya (Pest m.), Kiscset (Nógrád m.).

³ Sur (Komárom m.), Valkó, Galgamácsa (Pest m.).

⁴ Szap (CsSzK).

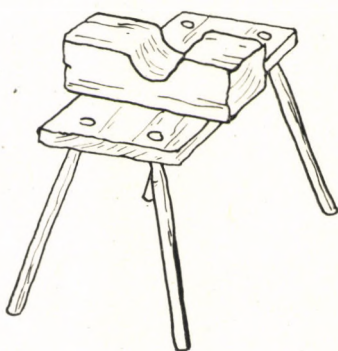
VII. térkép.
A TÖRŐSZÉK TÍPUSAI

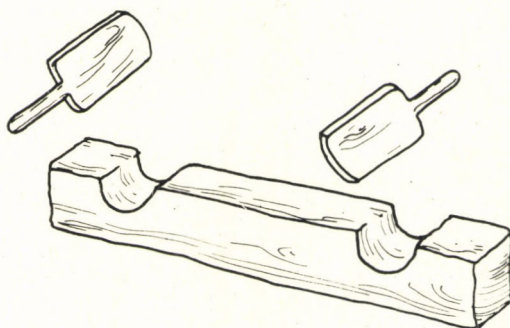

48. ábra. Keresztvályús törőszék. Diósjenő, Nógrád m.

(48., 49. ábra). Variánsánál, a kettős keresztvályús alakzatnál ugyanezt egymás mellett kétszer csinálják meg (50. ábra), hogy egyetlen hasában két munkahelyet biztosítsanak. *b*) A hosszantvályús törőszék fahasábját valóságos vályúformára hosszában végig kivésik (51., 54. ábra). Variánsának, a kettős hosszantvályús törőszéknek a közepén erősítésként egy darabon egészben hagyják meg a fahasábot, s csak a két végén vésnek be hosszanti irányban egy-egy csatornát (52. ábra). A hosszantvályús csoportnál mindig két munkahely van: a törőszék két végéhez állva egyszerre ketten is dolgozhatnak (53. ábra).

49. ábra. Keresztvályús törőszék, alkalmi lábazon. Galgamácsa, Pest m. (ÉBNER S.1927.)

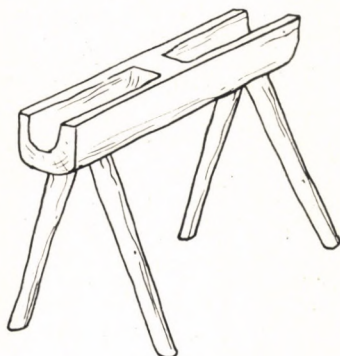

50. ábra. Kettős keresztvályús törőszék. Órszentmiklós, Pest m. (ÉBNER S. 1927.)

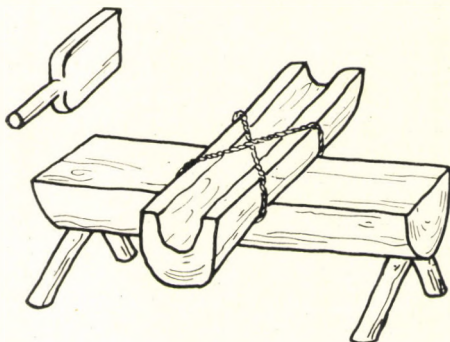
51. ábra. Hosszantvályús
törőszék.
Galgamácsa, Pest m.

52. ábra. Hosszantvályús
törőszék.
Zsére, CsSzK.

53. ábra. Hosszantvályús törőszék. Sur, Komárom m.

A hasábos törőszékek ismertetett csoportjainak és variánsainak előfordulását és elterjedését a VIII. sz. térkép mutatja. E szerint a keresztvályús törőszék a Duna—Ipoly—Zagyva határolta terület palócinál használatos. Kettős keresztvályús törőszék előfordulásáról csupán egyetlen községből van adatunk.⁵ A hosszantvályús törőszéket három csoportban találjuk meg: a Dunától északra, nagyjából a Vág mentén, túlsúlyban kettős hosszantvályús alakban; a Balaton keleti végétől északra vegyesen egyes- és kettős vályúsakat; s az észak-pesti területen vegyesen keresztvályúsakkal, túlsúlyban egyes hosszantvályúsakat. A szórványosan és elszigetelten előforduló törőszékek — adataink alapján — hosszantvályúsak.

54. ábra. Hosszantvályús törőszék, alkalmi lábazon.
Sur, Komárom m.

Szólnunk kell e törőszékek lábmegoldásairól is. A hasáb általában négy bevart karólábban (48., 51., 52. ábra) áll; ritkábban beszerelt láb nélküli a vályús fahasáb, s csak használatkor — hogy kézmagasságba kerüljön, és így kényelmesebb munkafeltételt biztosítson — helyezik valami lábazatra: gyalogszékre⁶ (54. ábra), mosószékre⁷ (49. ábra) vagy lúgzólábra⁸ (53. ábra); és magunk is láttunk még olyan kendertörést, ahol minden lábazatra emelés nélkül, csak a földre helyezve a kétmunkahelyes hasábot (50. ábra), két öregasszony a földön térdelve törte a kendert.⁹ Azoknál a törőknel, melyeknek nincs beszerelt lábuk, a hasábot az alkalmi lábazatra legtöbbször rákötik (53. ábra), hogy munkavégzés közbeni stabilitását biztosítsák.

A lábmegoldásnál tapasztalható változatok földrajzi elterjedése azt mutatja, hogy a hosszantvályús és keresztvályús törőszékek két nagy csoportjánál, a Kisalföld északi felében, illetve a honti-nógrádi körzetben beszerelt, állandó-lábas hasábokat használnak, míg a veszprémi és észak-pesti előfordulási körzetekben már gyakran megtaláljuk a hasáb ideiglenes lábazatra (gyalogszék, mosószék, lúgzóláb) helyezését. Ezt az előfordulást magyarázza az a tény is, hogy az előbbi

⁵ Órszentmiklós (Pest m.).

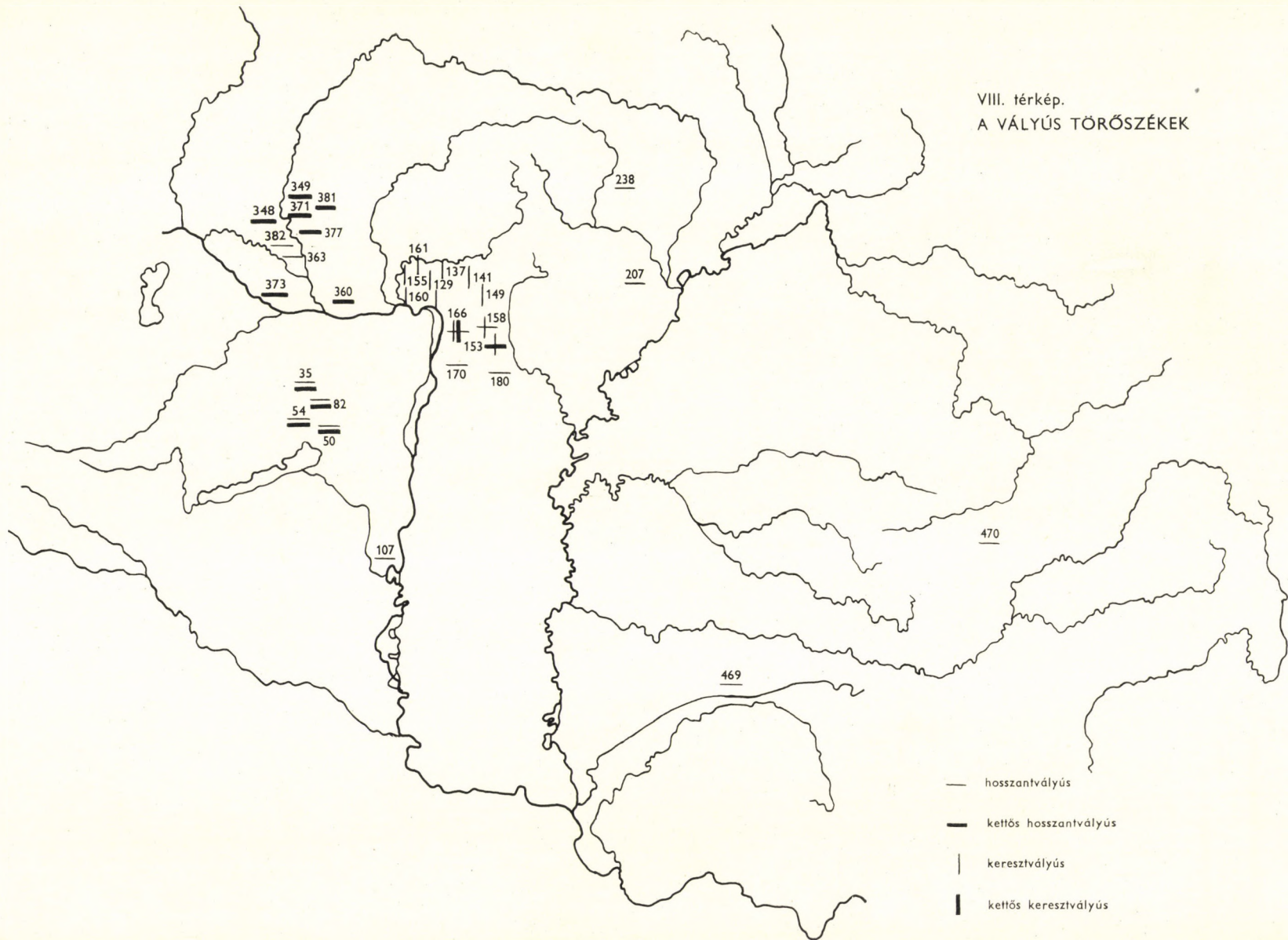
⁶ Sur (Komárom m.), Órszentmiklós, Galgamácsa (Pest m.).

⁷ Valkó, Galgamácsa (Pest m.).

⁸ Sur (Komárom m.), Óskü (Veszprém m.).

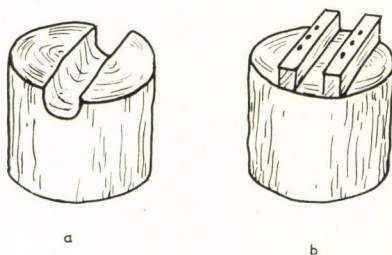
⁹ Órszentmiklós (Pest m.).

VIII. térkép.
A VÁLYÚS TÖRŐSZÉKEK

két körzetben a törőszék elsőrendű feladatát kap a kendermunkában: itt az első, alapozó törés egyedüli eszköze, (a tilóval már csak a második, tisztító törést végzik,¹⁰) s ezért emelkedett beszerelt, állandó lábazatra fejlődése során. Ugyanakkor a másik két elterjedési körzetben már nem kizárólagos szerszáma a törőszék a törőmunkának, amit minden kenderrel foglalkozó parasztcsalád használ, hanem olyan, amit más, ezzel azonos funkciót betöltő eszköz mellett (tiló, illetve kölyűs törő) alkalmaznak — bizonyos esetekben.¹¹

A hasábos törőszékekhez ütőszerszámként törőfát használnak. Általában nincs külön, csak e töréshez való törőfa, hanem a mosósulykot használják erre a célra is. Egy faluban, Bagon találtunk kifejezetten törőszéken való töréshez készült aszimmetrikus törőszulykot, aminél ezért a szulyok lapjának elvékonyításával törőélet is kiképeztek. A Kisalföldön három faluból van adatunk¹² arra, hogy a mosósulyok mellett fejsze fokával is törnek alkalmanként a kendert a hasábos törőszéken. — Ami ezen ütőszerszámok népi terminusait illeti, lényegében ugyanarra utalnak, mint ami a tárgyi anyagból is kitűnik: általában a mosásnál használt szulyokkal törnek, s így a nevük is *sulyok*, *mosósulyok*, *törőszulyok*. Zsigárdon mondják egyedül *zúzófának*.

55. ábra. Mélyített (a) és emelt tőkés törőszék.
Nádszeg, CsSzK.

2. Tárgyalt eszközcsaládunk másik csoportjába az egyetlen fatuskóból készült alátétszerszámokat soroljuk. A típust jelölő speciális népi terminust nem ismerünk, általánosságban kendentörőnek nevezi ezeket is a parasztság. Mi a tőkés törőszék elnevezést használjuk velük kapcsolatban, mivel elengedhetetlen vályús mélyedésüket egy alacsony, lapjára állított hengeres fatőkén képezik ki.

A vályús mélyedés kialakításának két módjával találkozunk: vagy a tőke átmérőjének vonalán vágják ki egy tenyérnyi mély barázdát a fából (55. a. ábra), vagy pedig két — egymástól 10—15 cm távolságra elhelyezett — lécet szegeznek rá párhuzamosan a fatőkére (55. b. ábra). A mélyített tőkés törőszékek az általánosabbak, az emelt tőkés törőszékekkel ugyanezekben a falvakban, de ritkábban találkozunk.

¹⁰ Lásd a tilókról szóló fejezetben a IV. sz. térképet.

¹¹ Így a veszprémi, általában „tilós” első törés körzetben a vastagabb szárú magvas kender kórójának zúzására a törőszéket, míg a vékonyabb virágos szárok első törésére a tilót használják. Az észak-pesti körzetben pedig azok a családok használják a törőszéket, akiknek nincs kölyűs törőjük.

¹² Nádszeg, Szap, Marcelháza (CsSzK).

Előfordulásukról hat községből van adatunk: a Csallóközben és közvetlen környékén (VIII. sz. térkép).

A tőkés töröszékekhez már korántsem kapcsolódik olyan általánosan a sulyok ütőszerszámként, mint a hasábosaknál. Itt ugyanolyan gyakori a balta fokával való törés, mint a sulyok használata.

A hasábos töröszékek — mint láttuk — a kendermunka állandó és kizárólagosan a kórótörésre használt eszközei. A tőkés töröszékekről ezt már kevésbé mondhatjuk. A favágótőke egyik lapjába van bevágva a vályús mélyedés: kendentöréskor ezt a felét fordítják felülre, míg máskor a sima lapján fát aprítanak. Vagy a különben csak favágásra használt tőkére kendentöréshez rászegezik a két, vályús mélyedést biztosító lécet.

3. A következőkben eszközcsoportunknak azt a néhány változatát mutatjuk be, amelyek teljességgel alkalmi jellegűek, s csakis a kendentörés rövidebb idejére állítják őket össze.

Az alkalmi törők között legegyszerűbb az a mélyedéskiképzési mód, amelynél két vastagabb faágat egymás mellé párhuzamosan fektetnek le a földre, kívülről két-két földbe vert cövekkel megtámasztják, s a köztük levő „vályús” mélyedésben törik meg a kenderkórót. Ezt a formát csak Tiszaigarról ismerjük. Ütőszerszámul egy kizárólagosan erre a célra készült tompa élű fafejszét használnak (56. ábra). Amíg tehát ez esetben az alátétszerszám nagyon is alkalmi, addig az ütőszerszám állandó és kizárólagos. Érthető módon népi terminusa ezért csak az ütőszerszámnak van: *törőfejse* vagy *fafejsze*.

A Szigetközben¹³ a faág V alakú természetes elágazását használják fel alkalmi kendentörő eszközüül. A földre fektetett két szár közötti mélyedésben törik a kenderkórót. Népi terminusa szintén nincs. Ütőszerszámul mindkét általunk ismert előfordulási helyen vasfejset használnak hozzá, aminek a fokával törik a kendent.

Előbbinek módosult formája a Kisalföld nyugati részének községeiben¹⁴ használt változat, amelynél egy patkóalakúra meghajlított bot két párhuzamos szára között törnek. Ugyanezen a vidéken alkalmaznak kendentörésnél alátétszerszámként négy darab, négyzetalakúra összekötött, 25–30 cm hosszú botocskát, amelynél a két magasabban fekvő párhuzamos oldal adta vályús mélyedésben törik a kendent, vagy mosósulyokkal, vagy balta fokával. Mindkét alkalmi törőeszköznek *csikottjú*, a törősulyoknak *patelló* a helyi neve.

4. Eszközcsaládunk negyedik csoportjába azokat a tárgyakat soroljuk, amelyek eredetileg más funkció ellátására készültek ugyan, de formájuk lehetőséget nyújt arra, hogy esetenként, kiegészítésként alátétszerszámként is felhasználják őket. Ilyen pl. a jószág számára készült egyfából faragott vályú (56. ábra), vagy az ökrös szekér rúdjának végén levő rúdfej, mely utóbbit a földre fektetve a rúdfej és a rúd közötti mélyedésben törnek. Vályút Tolna két, Baranya és Szolnok egy-egy községében,¹⁵ rúdfejet pedig a Kisalföld három falujában¹⁶ használnak — a rendelkezésünkre álló adatok szerint — másodlagos törőeszköz gyanánt.

¹³ Dunaremete, Püski (Győr-Sopron m.).

¹⁴ Lébényszentmiklós (Győr-Sopron m.), Doborgaz, Baka (CsSzK).

¹⁵ Nagykónyi, Koppányszántó (Tolna m.), Püspökbogád (Baranya m.), Tiszaigar (Szolnok m.).

¹⁶ Dunaremete, Püski (Győr-Sopron m.) és Guta (CsSzK).

56. ábra. Kendertörés törőfejszével, etető vályúban.
Tiszaigar, Szolnok m.

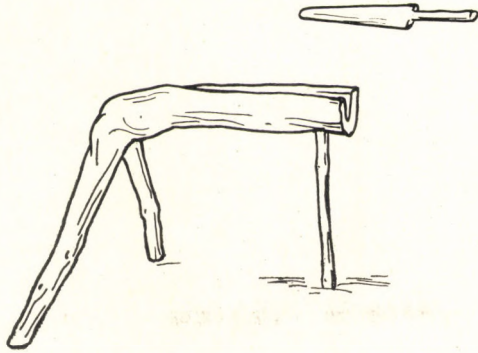
Megismerve eszközesaládunk tárgycsoportjait, tárgyvariánsait, összefoglalóan és ismételten megállapíthatjuk, hogy valamennyinél konzekvensen megtalálható a vályús mélyedés, amiben a kendent sulyokkal, vagy ennek megfelelő ütőszerszámmal törik. A VII. térképünkön bemutatott Kárpát-medencei előforduláson¹⁷ túl az élő kultúrában még egy szűkebb területen találtunk rá a törőszékre Európában: Szerbia délkeleti és Macedónia északi részén,¹⁸ valamint az e területhez szorosan kapcsolódó Nyugat-Bulgáriában, Kjustendil vidékén.¹⁹ Az itt általánosan használatos törőszék mindig hosszában vályúsan kiképzett fatörzs, ami többnyire természetes növési áglábakon nyugszik (57. ábra). Helyi neve *kobila*,²⁰ ami tulajdonképpen fűrészbakot jelent, s a forma tökéletesen meg is felel ennek. A hosszanti vajat is hozzátartozik a fűrészelés funkciójához: ebbe fektethető a fahasáb. Ugyanakkor kendentörésre is rendszeresen használják. A vályús mélyedésben speciális késformájú, markolattal és éllel ellátott sulyokkal törik meg a kendent.

¹⁷ BEDNARIK R. (1943. 210) szlovák népesoportoknál ismeri a törőszéket, de ez lényegében ugyanazon a területen van meg, mint amit VII. számú térképünkön a magyar elterjedés is fed. Nyilvánvaló a magyar–szlovák szomszédság hatása.

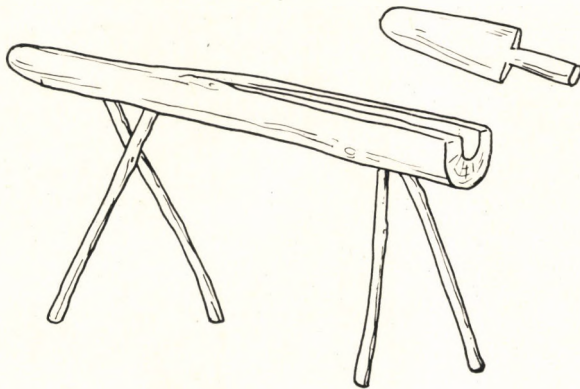
¹⁸ RADOVIĆ B. 1956. 48–55.

¹⁹ VAKARELSKI CHR. 1969. 149.

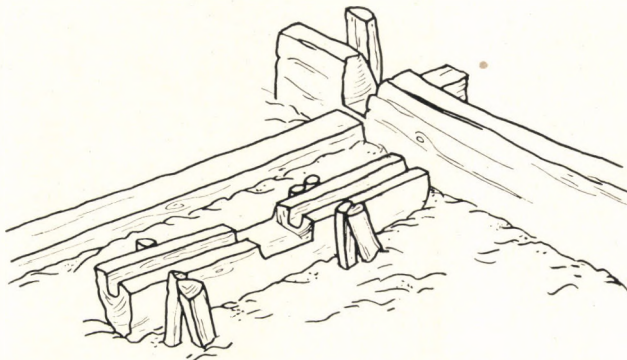
²⁰ RADOVIĆ B. 1956. 48–49.

57. ábra. Törőszék, 'kobila'. Dél-Szerbia. (RADOVIĆ után.)

58. ábra. Törőszék, 'trlica'. Dél-Szerbia. (RADOVIĆ után.)

59. ábra. Vályús törőszék a gdanski ásatásokból
(XI. század második fele)

Míg tehát az alátétszerszám alkalmi, vagy még inkább másodlagos funkcióban szolgálja a kendertörés célját, az ütőszerszám speciális, és elsődleges funkciója a kendertörés.

Ugyanezen a vidéken megtaláljuk a törőszéknek már csak kendertörésre szolgáló formáját is (58. ábra), ami kétségtelenül szoros kapcsolatban van formailag a kobila-val, de már kifejezetten kendertörő voltát hangsúlyozza a neve is: *trlica*.²¹ Ütőszerszáma ennek is ugyanolyan speciális, éllel ellátott sulyok, mint amiket a kobila-nál is használnak. Ez a törőeszköz már formailag tökéletesen megfelel a mi hosszantványús törőszékeinknek (vö. 51. és 52. ábra). Az említett balkáni területen keresztványús formát nem ismerünk.

Ha az eddig ismertetett vidékeken kívül a recens kultúrában máshol nem is találtunk rá Európában a törőszékre, a történeti anyagban azonban nyomára bukkantunk. A Gdansk környéki régészeti feltárásoknál a XI. század második feléből származó rétegben egy fahasábot találtak (59. ábra), amit tilónak, pontosabban lentörő eszköznek vélték a lengyel kutatók,²² elsősorban azon az alapon, hogy orsók, guzsalyok, lapos törőszék, valamint lenfonal- és lenszövetdarabok társaságában kerültek felszínre.²³ A magyar és délszláv törőszékek ismeretében immár — úgy véljük — joggal tekinthetjük ezt az ugyan nagyon távoli, Balti-tenger melléki leletet törőszéknek, aminek nemcsak hosszanti, de talán keresztben álló vályús mélyedése is van (lásd 59. ábrán). Az eszköz 75 cm-es nagysága²⁴ lényegében megegyezik a recens törőszékek méretével, s bár a közelében talált 66 cm hosszú törőszék²⁵ jóval nagyobb a nálunk is átlagosan használt ütőszerszámnál, lényegében azonos méretű, mint a Szerbiában használt sulyok.²⁶ A formai és funkcionális hasonlóság, sőt mondhatnánk azonosság a recens magyar és délszláv, valamint a XI. századi lengyel eszköz között mindenestre figyelemre méltó akkor is, ha csupán ennyiből még semmiféle távolabbi következtetést nem kívánunk levonni eszközeink kapcsolatára vonatkozólag.

Ha nem is találtunk a recens európai parasztkultúrákban törőszéket, de egy első pillantásra hozzá nagyon hasonlót ismerünk. Van ugyanis egy sulyokkal, furkósbottal (stb.) történő len törési mód, aminek ősrégi múltja van nemcsak az európai, hanem általában a lenkultúrában, ennél viszont mindig sima a kő- vagy fafelületen történt és történik a törés. Amilyen konzekvensen kritériuma a törőszéknek a vályús mélyedés, ugyanolyan következetes a sima felület használata a másik törőmódnál.

Már egy ó-egyiptomi (El Kab) faliábrázoláson találkozunk a lenmunka eszközeivel, ahol kivehetően kerek, bunkós végűre formált sulyokkal sima — valószínűleg kő — lapon töri két ember a marokra összefogott lencsomót.²⁷ A rómaiaknál alkalmazott lenmunkáról írt részletes tudósításban PLINIUS²⁸ is azt közli, hogy áztatás után a len „*mox arefactae in saxo tunduntur stuppario malleo*”.²⁹ És

²¹ RADOVIĆ B. 1956. 51.

²² KAMIŃSKA J.—NAHLIK A. 1958. 31—33.

²³ KAMIŃSKA J.—NAHLIK A. 1958. 114.

²⁴ KAMIŃSKA J.—NAHLIK A. 1958. 31.

²⁵ KAMIŃSKA J.—NAHLIK A. 1958. 33.

²⁶ RADOVIĆ B. 1956. 16. ábráján közölt sulyok 72,5 cm.

²⁷ BLÜMNER H. 1912. 76. ábra, 193.

²⁸ PLINIUS: *Historia Naturalis*, XIX. 16—18.

²⁹ Vagyis: áztatás után a lencsomókat a napon megszáritották (arefacere) és aztán egy kő alátéten (in saxo) megtörték (tundere) sulyokkal (stupparius malleus).

ezt az ősi eljárást, ugyanilyen eszközökkel találjuk meg a recens európai lenkultúrában is. Így sima kőlapon kerek vagy ritkábban szögletes sulyokkal törik a lent egyes helyeken Spanyolországban.³⁰ Ugyancsak kővön való törésről szólnak a XVIII. századi németországi leírások, de még ma is előfordul imitt-amott német területen: Thüringiában, Bajorországban, Svájcban, Tirolban.³¹ XVIII. századi ábrázolás egy angliai börtön rabjainak lentőre munkáját mutatja: sima fatuskón, nyeles fakalapáccsal.³² Ugyanezekkel az eszközökkel dolgoztak még a közelmúltban Westfália egyes parasztsaládjai.³³ Olaszországban néha a len mellett a kender első törésére is kerek vagy szögletes sulykot használnak, amikkel leggyakrabban sima kőlapon vagy fatuskón, ritkábban erős, rövidlábú, keményfa asztallapon verik a kórókat.³⁴ Albániában kerek sulyokkal,³⁵ Dél-Szerbiában aszimmetrikus, élezett sulyokkal³⁶ kővön törnek. Szlovákiában, a Felső-Garam mentén³⁷ éppen úgy, mint Svédországban és Norvégiában³⁸ is előkerül a hengeres lentőrsulyok, amikor sima kőlapon vagy fatuskón lent akarnak törni.³⁹ Finnország középső és keleti részén hengeres, délnyugati részén rovátkolt ütőfelületű, kalapácsformájú lentőrt használnak.⁴⁰ Az északi nagyoroszok is sulyokkal törték a lent.⁴¹ Lengyelországban is megtaláljuk még több helyen a sulyok vagy egy vastagabb és nehezebb hengeres törőbot használatát.⁴² HENSEL pedig általánosítva is kimondja a korai középkorra vonatkoztatva, hogy a szlávok sulykot használtak a len megtörésére, „amilyeneket ma is ismerünk különböző szláv, különösen lengyel és orosz vidékekről”. Ez a forma lehet kerek és lapos is.⁴³

A sulyokhoz, és ennek változataihoz kapcsolódik az ugyancsak sima földön cséppel való lentérés, aminek előfordulásáról Svájcban, Dél-Olaszországból⁴⁴ és Finnországból⁴⁵ van adatunk. A sulyokkal, valamint a cséppel való lentérés kombinációjának tekinthetjük a nyeles törődeszkat, az ún. Botthammer-t vagy belga Botthammer-t. Ez az eszköz egy vastagabb, elég nehéz deszkalapból áll, aminek a közepéből ívelt nyél áll ki.⁴⁶ A deszka alsó lapja, tehát a törőfelülete, barázdásra van kiképezve. A sima földre teregetett lenszárakat erős ütésekkel törik meg vele. Az eszköz igen elterjedt Észak-Franciaországban,⁴⁷ Belgiumban, Hollandiában és Németország jelentős részén:⁴⁸ nagy vonalakban tehát az Elba—Majna—Szajna—tengerpart határolta területen.

³⁰ HABERLANDT A. 1926. 517.

³¹ JIRLOW R. 1926. 94—96.

³² Hogart rézkarca, JIRLOW R. 1926. 22. ábra.

³³ JIRLOW R. 1926. 96.

³⁴ SCHEUERMEIER P. 1956. 238—241.

³⁵ HABERLANDT A. 1926. 517.

³⁶ RADOVIĆ B. 1956. 46.

³⁷ STAŇKOVÁ J. 1969. 361.

³⁸ JIRLOW R. 1926. 94.

³⁹ JIRLOW R. 1926. 21. ábra.

⁴⁰ KAUKONEN T. I. 1946. 29—30—31. ábra.

⁴¹ JIRLOW R. 1926. 96.

⁴² MOSZYŃSKI K. 1929. 297.

⁴³ HENSEL W. 1965. 198. (174. jegyzet).

⁴⁴ HABERLANDT A. 1926. 520.

⁴⁵ KAUKONEN T. I. 1946. 142—143.

⁴⁶ Ábrája megtalálható GERIG W. 1913. 180. §.; és egy 1524-ből származó miniatúra utáni rajz a használatáról is: JIRLOW R. 1926. 101.

⁴⁷ GERIG W. 1913. 180 §.

⁴⁸ JIRLOW R. 1926. 100—101.

Természetesen az egykor kizárólagos sulyokkal való törés erősen visszaszorult már. S bár a jobbára csak az utolsó 80–100 évet érintő felsorolásunkban Európának szinte egész lentermelő területét megjelölhettük, ez csak azt mutatja, hogy — számos lokális gazdasági és társadalmi okra visszavezethetően — nagy térségben ugyan, de csak kis intenzitással maradt meg az eszköz napjainkig.⁴⁹

Ezt a széles (nagy területű) és mély (nagy múltú) elterjedést azért mutattuk be kissé részletesebben, hogy lássuk: az általános európai törősulyokkal, törőbottal (stb.) *m i n d i g* sima kőlapon, fatuskón (stb.) törték a lent — s igen kivételesen, csak másodlagos alkalmazásban a kendert. Viszont nemcsak a távolabbi területeken, hanem a tárgyalt magyar törőszékek előfordulásának peremvidékein is, ahol lent termelnek és dolgoznak fel, első törésként sima felületen, jobbára hengeres, ritkábban szögletes törősulyokkal zúzzák ezt össze.⁵⁰ Így teszik ezt a Dráva mentén, a magyar nyelvterület nyugati határán, s a Felvidéken is. (Lásd IX. térkép.) Ugyanakkor, ugyanezek a helyeken a kender első megtörésére — néhány kivételtől eltekintve⁵¹ — tilót használnak.

Felmerül a kérdés, hogy a kendentörésre használt vályús mélyedésű törőszék a hozzá tartozó ütőszerszámmal — ami magyar nyelvterületen legáltalánosabban mosósúlyok — nem az általános európai lentörősúlyoknak és alátétjéül használt sima lapnak az egyes területeken kialakult variánsa? Annál is inkább jogosult ennek a kérdésnek a felvetése, mivel a magyar nyelvterületen a kender első megtörésére használt törőszékek nyugati csoportjának vidékén a törés és tilolás után további puhítás céljából sima kőlapon hengeres sulyokkal verik (a Duna melletti községekben *bustjolják*⁵²) a rostszalakat. Távolabbi vidékeinken — ha ritkábban is — szintén előfordul a kenderrost sima kővön vagy falapon szögletes sulyokkal, esetleg fakalapáccsal való puhítása. (IX. térkép.)

A törőszék esetleges lenkultúrából való származtatása mellett szól tehát a sulyok használatára általában a törésnél (és sokkal kevésbé a puhításnál), valamint a sima kőlap alkalmazása csak a puhításnál.

Mielőtt azonban lándzsát törnénk a mellett, hogy a törőszékek a korai és általános európai sulyokkal való lentörési módnak egy helyenként (Kárpát-medence, Közép-Balkán, Gdansk környéke és talán máshol is, ahonnan ma még nem rendelkezünk adatokkal), konvergens fejlődés útján kialakult változatai, amelyek így saját eszköztípust is létrehoztak, érdemes egy pillantást vetni — éppen a tiló példájára — más, nem rostkikészítő technikák eszközanyagára is.

A törőszék esetében — sajnos — nem tudunk a terminológiára építeni: eszközünknek nincs általánosan használt önálló, népi neve — amint arra az előzőkben már rámutattunk. Így csak az összehasonlító vizsgálatra kell szorítkoznunk — ugyanarra a módszerre, mint aminek alapján a lenkultúrából való származást (sulyokkal való törés) is egyedül feltételezhettük.

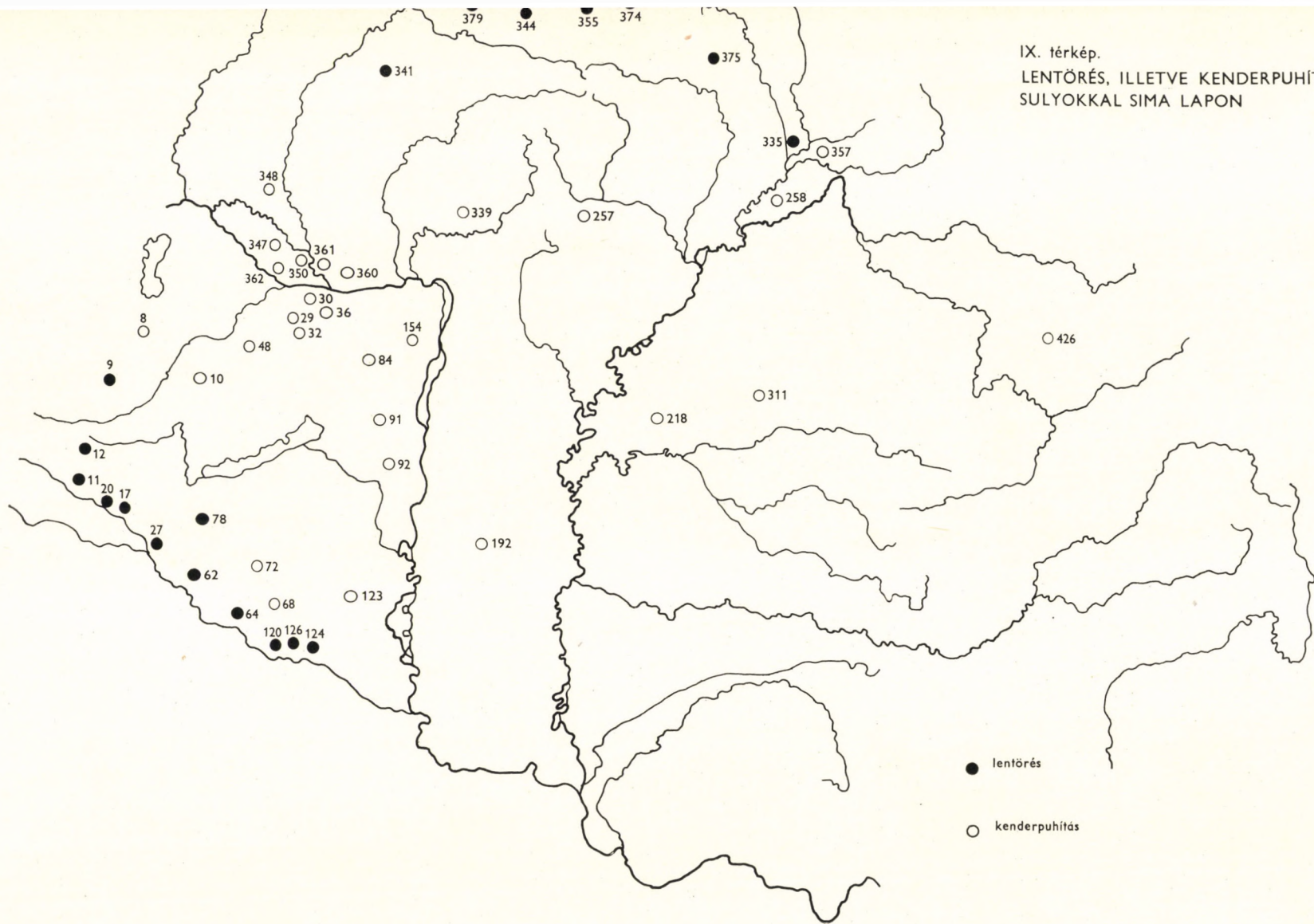
⁴⁹ Hasonló véleményen van JIRLOW is: „Im allgemeinen gilt, dass wir den bleuel besonders in unzugänglich gelegenen gebieten vorfinden, die auch sonst ethnographische relikte noch häufig aufweisen und durch grösseren konservatismus gekennzeichnet sind.” (1926. 95.)

⁵⁰ SZOLNOKY L. 1956. 21.

⁵¹ Tapsony (Somogy m.), Kerkaszentkirály (Zala m.), és ezt írja BEDNARIK R. (1943. 208.) Csicsmányról és Zazrivaról, valamint STAŇKOVÁ J. (1969. 361–362.) a Felső-Garam vidékéről is, ami nagyon érthető, mivel ez a terület kifejezetten lentermelő vidék.

⁵² FÉL E. 1940. 417.

IX. térkép.
LENTÖRÉS, ILLETVE KENDERPUHÍTÁS:
SÜLYOKKAL SIMA LAPON

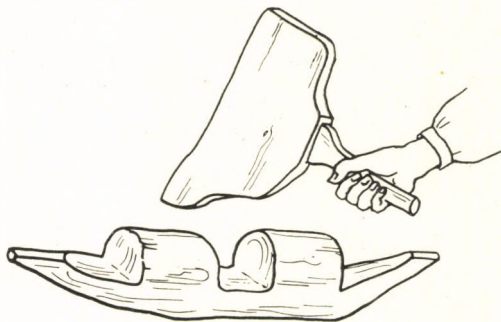

● lentörés

○ kenderpuhítás

A Néprajzi Múzeum őrzi⁵³ a BARÁTOSI BALOGH BENEDEK első kelet-szibériai útja alkalmával az Amur mentén (Torgony) 1908-ban gyűjtött nanaj bőrtörőt (60. ábra). A gyűjtő feljegyzései alapján halbőr törésére használták: az alátét-szerszám vajatába tartott bőresomót az ütőszerszámmal megtörték. A gerenda két végén levő nyerges kiképzés arra szolgál, hogy a földön ülve munka közben lábukat belefektessék és így rögzítsék. — Szahalin szigetén bőrt puhító ajnu lányokat fényképezett BARÁTOSI,⁵⁴ akik ugyanilyen, csak két munkahelyet biztosító, kétvájatos törőgerendán dolgoztak (61. ábra). — BRAILOVSKIJ az udehek bőrmunkáját ismertetve a fogazott tiló mellett, mint másikat, azonos célra használt eszközt mutatja be ezt a bőrtörő szerszámot,⁵⁵ ami formájára nézve pontos mása a BARÁTOSI gyűjtötte tárgynak. Leírásában részletesen ismerteti a vele való munkát,⁵⁶ amellyel mindenfajta nem prémes bőrt (tehát nemcsak halbőrt!) puhítanak. — A sulyokkal vajatban való bőrtörés e népeknél is asszonyi munkának számít.⁵⁷

A két eszköznek, a magyar kendermunkánál használt törőszéknek, és az eddig tudtunkkal csak Kelet-Szibériából ismert vájatos, fafejszés bőrtörőnek a formai hasonlósága (sőt mondhatnánk azonossága), vitathatatlan.⁵⁸ Ha azonban csak

60. ábra. Nanaj bőrtörő, halbőr puhítására.
(Néprajzi Múzeum, ltsz. 76465.)

⁵³ 76.465 a.b. leltári szám alatt.

⁵⁴ Néprajzi Múzeum, F. 11965.

⁵⁵ BRAILOVSKIJ Sz. N. 1902. VIII. tábla, 9.a. ábra.

⁵⁶ A bőrtörő egy nem nagy fatörzsdarab, aminek a két végén a törő ember lába részére mélyedés van kifaragva. A fatörzs közepére is készítenek egy ék alakú vajatot, és hozzá egy ebbe beleillő, ugyancsak ék alakú kalapácsot. Ennek az ütőnek az éle lefelé van. Munka közben a lábukat belefektetik a két szélső nyeregbe, s ezzel rögzítik. Az összetekert bőrköteget beleteszik a vajatba, s a fakalapáccsal, vagy egy fejsze fokával addig törik, míg a kívánt puhaságot el nem érte. (1902. 134.)

⁵⁷ „Szoldiga nagyon szerette lányát. Különbő játékokat készített neki: piei bölcst, nyírfa bögrécskéket, bőrtörőt sulyokkal, hogy tudjon bőrt puhítani. Ilyen és hasonló játékokat készített, hogy hozzászokják Elga az asszonyi munkához.” (Kiemelés tőlem.) A nyírfa-fiúcska. Mesék az Amur partjáról. Fordította DIÓSZEGI V. Budapest, 1957. 22.

⁵⁸ A Néprajzi Múzeum gyűjteményében levő bőrtörő ismeretében GÖNYEY SÁNDOR is felfigyelt már a hasonlóságra. A Budapest környéki községek népi kendermunkája és eszközei c. cikkében (1927. 52.) így ír: „Ezt az Amur-menti goldok bőrtörőjéhez hasonló szerszámot három alakban találtam.” Majd A kendermunka népi szerszámai Magyarországon c. cikkében (1936. 3.) „Primitívtségét mutatja, hogy az Amur melléki goldoknak a halbőr puhítására szolgáló eszköze tökéletes mása a mi kender-törő vályúnkak.”

ez a formai hasonlóság állna fenn, és semmi más körülmény nem szólna a törőszék és a keleti szibériai népek bőrtörője esetleges kapcsolata mellett, úgy ezekre az adatokra legfeljebb mellékesként, rövid jegyzetben utaltunk volna. Itt azonban lehetséges, hogy többről van szó. Az előző fejezetben tárgyalt tiló mellett — mint azt majd a későbbiekben látni fogjuk — még három másik kenderrost kikészítő eszköznél, illetve munkamódnál is azt állapíthattuk meg, hogy azok a keleti bőrkultúrából származnak. Egy ilyen technikának, mint a kenderrost megmunkálásnak az eszközei, lényegében szerves egészet alkotnak: egyik a másikat bizonyos fokig feltételezi. „Ha növényzozociológiáról beszélhetünk, akkor nyilván

61. ábra. Bőrt puhító ajnu lányok. Szahalin sziget.
(Néprajzi Múzeum, F. 11965.)

beszélhetünk a népi kultúra objektumainak szociológiájáról is. A növénytársulások éltető eleme a talaj és a klíma. A népi kultúra objektumainak éltető eleme a társadalom” — írja GUNDA BÉLA.⁵⁹ Ezért úgy véljük, hogy a törőszéknek, mint a sztyeppei bőrkultúrával jelentős kapcsolatot mutató rostmegmunkáló technika egy eszközének a törőszék típusú bőrtörővel való esetleges kapcsolatát indokolt behatóbban is megvizsgálni.

A törőszék a tiló már megismert történeti alakulásának, az ázsiai sztyeppékről kiinduló, bőrtörő-kendertörő funkcióváltásának kétségtelenül jóval halványabb vonalakkal kirajzolódó párhuzamát kínálja. A törőszék típusú bőrtörő 1000—1600 esztendővel ezelőtt igen valószínűen a mai kelet-szibériai előfordulásánál jóval nagyobb területen, lehetséges, hogy az egész „nomád zónában” általános eszköze volt a bőrkultúrának, amit aztán ott is a tiló típusú bőrtörő, ez a kétségtelenül

⁵⁹ Jelen tanulmányunk kandidátusi vitájához írt opponensi véleményében.

fejlettebb, technikailag kidolgozottabb és vitathatatlanul termelékenyebb szerszám szorított ki a nomád-övezet legkeletibb periferiájára, s mára már csak a halász-vadász nanajok és ajnuk kultúrájában maradt meg. De a népvándorlás korában még mindkét bőrtörő eszköz párhuzamosan használatban lehetett, és általánosan aktív szerszáma a sztyeppe népek bőrfeldolgozásának. Csakis így volna elképzelhető a tiló mellett a törőszék típusú bőrtörő Európába kerülése, szintén a népvándorlás népei révén. Az itteni átadás-átvétel, valamint a bőrtörő-kender(len)törő funkcióváltás ez esetben ugyanúgy mehetett végbe tárgyalt eszközünknel is, mint azt a tilóknál feltételezzük. A törőszék is termelékenyebb eszköz volt már a kender-, illetve lenmunkánál, mint az addig kizárólagosan használt sima lap és sulyok, — ezért is lehetett volna lentörő eszközzé. A tiló azonban lényegesen termelékenyebb szerszám a törőszéknél is, ezért szoríthatta ki ezt aránylag hamar a rostfeldolgozó munkából ott is, ahol átmenetileg egyáltalán gyökeret verhetett. (Gdanskából is csak azért tudunk a törőszékről, mert szerencsés talajviszonyok következtében a XI. századból maradt ránk.) A fejlődés tehát a tiló irányában haladt: ez kiszorította a törőszéket ott a bőrmunkából, itt a rostonövény megmunkálásából.

A magyarság ezt az eszközt is, akárcsak a tilót, magával hozhatta Kárpát-medencei hazájába. Ez esetben kontinuos kultúránknak része volt még mint bőrtörő is, s a rostmunkára való funkcióbővülése, majd különösen funkcióváltása, a magyarság életformájában bekövetkezett változással együtt mehetett végbe.

A felsorakoztatott adatok, az előhozott valószínűsítő érvek és következtetések ellenére sem mernék azonban egyértelműen állást foglalni az európai törőszékek keleti bőrtörő eszközből való eredeztetése mellett. Túl kevés az adat, és túl nagyok a térbeli és időbeli távolságok ahhoz, hogy a kérdésre igent lehessen mondani. A XI. századi gdanski lelet is olyan korai európai használatra utal, amelyet e keleti kultúrákkal kapcsolatba hozni eléggé problematikus.⁶⁰ A Közép-Balkánon — és a Kárpát-medencén kívül a recens kultúrában csak itt — való előfordulása sem támogatja a két eszköz genetikai összetartozásának valószínűségét. E balkáni terület törőszékformái sokkal inkább a lenkultúra sulyokkal sima kő- vagy fafelületen való törési módjával látszanak kapcsolatban lenni. Az itteni speciális kés alakú ütőszerszámok⁶¹ a hosszantvályús kiképzésű mélyítéshez alkalmazkodva nyerték el nyilván jelenlegi formájukat, de megtartották eredeti sulyok (bijač) nevüket.

A recens anyag alapján kétségtelen, hogy a törőszék a magyar kenderfeldolgozás alapvető szerszáma, ami korábban a Kárpát-medencében a mainál jóval nagyobb területen volt általános,⁶² és mint durvább „előtörő” eszköz⁶³ a tiló mellett is megmaradt napjainkig,⁶⁴ részint egy zártabb területi egységben

⁶⁰ Ez volt a véleménye GUNDA BÉLÁNAK is opponensi bírálatában.

⁶¹ RADOVIĆ B. 1956. 51—52. közli az ábráit.

⁶² A hosszantvályús, valamint az alkalmi és másodlagos törőszékek távoli előfordulási helyei erre utalnak.

⁶³ A törőszéken való első megtörés után mindig tilolják még a kendert.

⁶⁴ A mai magyar törőszék formailag még a tilónál is jobban őriz eredetére utaló archaikus vonást: míg tilót ma beépített lábázat nélkül nem találunk a magyar parasztság használatában, törőszéket annál inkább (50., de még 49, 53, 54. ábra is).

a Kisalföldön s ettől keletre a honti—nógrádi—észak-pesti vidéken, részint reliktszerű egyedi előfordulásokban keletre Torockóig, délre Temesig és Baranyáig (lásd VII. térkép). Olyan egyszerű eszközről van itt szó, aminél igen könnyen elképzelhető, hogy a gyújtó és lejegyző szakembereknek itt-ott elkerülte az alátétszerszám a figyelmét, s csak arról adtak tudósítást, hogy sulyokkal törik a kendert vagy lent. Különösen lehetséges ez az ún. másodlagos és alkalmi törőszékek esetében.⁶⁵ Így tehát nagyon valószínű, hogy több más vidéken is használatban volt még eszközünk, mint amiről pillanatnyilag tudunk.

A törőszéket — különösen recens elterjedéséből következően — ezért nem helyileg, egymástól függetlenül itt-ott (Kárpát-medence, Közép-Balkán, Gdansk vidéke, valamint szórványos előfordulások) kialakult és máig fentmaradt törőszékeknek véljük, hanem egykor, különösen a tiló térhódítása előtti időkben Európa e nagyobb, középső területein általánosan használt szerszámnak. A kiindulást az önálló eszköz kialakulásához így nyilván az ó-európainak számító, sulyokkal sima felületen való lentörés munkamódja és eszköze nyújtotta. A tiló terjedése⁶⁶ azonban fokozatosan visszaszorította a törőszéket, s századunkra csak nagyon elszigetelten, de két jelentős foltszerű és több szórványos elterjedése ellenére is aránylag nagy területet átfogóan maradt fent.

Az igen sokféle és nagyon különböző megoldású alkalmi és másodlagos törőszékek recens előfordulásai⁶⁷ minden kétséget kizáróan nem az önálló eszközzé fejlődés első lépcsői, hanem másodlagosan primitív jelenségek. Itt nem erősödő, felfelé ívelő tendencia érvényesül egy új eszköz kialakítása érdekében, hanem ez a gyengülés, a visszaszorulás mutatója: a hagyományos elv még hat ugyan, de az önálló eszköz megtartására már nincs elég ereje.

A kenderrost törés és tisztítás után puhítás céljából sima felületen, sulyokkal való veregetése nagyon elszórtan, és a dunántúli, valamint kisalföldi területeket kivéve igen ritkán fordul elő (IX. térkép). Tekinthető ez rendkívüli egyszerűségénél fogva általában konvergens fejlődés útján kialakulhatott munkamódnak, de a lenes kultúra területén és közvetlen közelében, így a Dunántúlon és a Kisalföldön (ez utóbbi helyen neve is van: *bustyolás!*) ahol, a recens műveltségben is általánosan mondható, inkább a lenkultúra hatásának véljük. Van adatunk arra vonatkozóan, hogy Németország egyes vidékein a törés utáni további puhításnál a lenrostokat kőlapon sulyokkal verdesték.⁶⁸

Összegezve megállapításainkat: úgy tűnik, hogy a vályús törőszék Európa középső területein a korai középkorban általánosan elterjedt rosttörő eszköz lehetett. A len prehisztorikus, sulyokkal sima felületen való törési módjából alakulhatott ki, majd a tiló típusú törő terjedésével fokozatosan kiszorult a használatból, s mai ismereteink alapján a Kárpát-medence és a Közép-Balkán két zártabb tája kivételével csupán szórványosan maradt fent századunkig.

⁶⁵ Szinte összeköti a Kárpát-medencei törőszékek területét a dél-szerbiaiakkal a Boljevac-ról (RADOVIĆ B. 1956. 55.) ismert alkalmi eszköz.

⁶⁶ Nem szabad megfeledkezni a kölyűs kendertörő szerepéről sem, ami — mint a következő fejezetben látni fogjuk — szintén visszaszorította a törőszék használatát.

⁶⁷ Nemcsak a Kárpát-medencében találjuk meg ezeket, de a balkáni törőszék területén is. (RADOVIĆ B. 1956. 55.)

⁶⁸ GERIG W. 1913. 180 §.

A töröszéknek legfeljebb a keresztvályús változata — ami tudunkkal csak magyar területen fordul elő — volna kapcsolatba hozható a távoli keleti bőrtörőkkel. De a nagyfokú formai hasonlóságon túl a magyar rostkikészítő eszközöknek és eljárásoknak a sztyeppei pásztorkultúrák bőrmegmunkáló technikájával mutatott származásbeli kapcsolata, mint jelentős valószínűsítő körülmény is kevésnek látszik arra, hogy egy ilyen kis területen fentmaradt altípusnak, a keresztvályús töröszéknek a bőrtörőből való eredetét egyértelműen bizonyítani tudná. A további kutatások számára mindenesetre érdemes a kérdést nyitva hagyni.

A KÖLYŰS KENDERTÖRŐ

A megáztatott, majd megszáritott kenderszárak első törésére használt szerszám a kölyűs kendertörő is. Az eszköz lényege a lábbal mozgatott, kétkarú emelő módjára működő nehéz fanyelv, amit a ráálló ember teste súlypontjának ütemes változtatásával hoz munkába. (Lásd a 62—67. ábrákat.) Az eredményesebb törés érdekében az alsó gerendán hosszanti, ékformájú oromzat húzódik, amibe a felső, rávágódó nyelv hasonlóan kiképzett negatívja illeszkedik bele (68. ábra).

A kölyűs kendertörővel — ellentétben az eddig ismertetett másik két, ugyancsak első törésre szolgáló eszközzel — már két embernek kell egyszerre dolgozni: az egyik a nyelven állva azt mozgásba hozza, a másik pedig „etet”, vagyis a száraz kenderkórók félkévényi nyalábját az ütőszerkezet alá tartja és szükség szerint igazítja, forgatja. A törő lábbal való mozgatása, *rügása* nehéz munka. Éppen ezért — a kenderfeldolgozásnál oly szokatlan módon — a déli területeken¹ gyakran férfi végzi. De nem kényelmes munka a *forгатás* vagy *tartás* sem.² Ez mindenütt asszonyok feladata,³ mivel ehhez már nem annyira erő kell, mint inkább szakértelem: megfelelően tartani a törő nyelve alá a kórót, közben forгатni, csavarni és hullatni belőle a törmelékét, ahol pedig nem ázott meg kellően a kender és *ragad* a pozdorja, ott ismételten veretni.

Míg az előbbieken tárgyalt tiló és törőszék minden háznál megvolt, ahol kenderrel egyáltalában foglalkoztak, a kölyűs törőt csak kevesebb családnál találtuk meg: általában ott, ahol rendszeresen nagyobb mennyiségű kendert dolgoztak fel.⁴ E komplikáltabb szerkesztésű eszközt faragó specialisták, háziiparosok vagy bognár, kerékgyártó mesteremberek készítették, leginkább akác- vagy szilvafából.

Kölyűs kendertörőt a magyar parasztság használatában elsősorban az Ipoly—Sajó—Tisza határolta területen, valamint a Duna—Tisza-köze és Dunántúl déli részén találunk. (X. térkép.) E nagyobb térségben két, egymástól területileg is elkülönülő típus fordul elő, amelyeket éppen ezért északi, illetve déli kölyűs törők megjelöléssel mi is külön tárgyalunk.

Az északi típusra jellemző, hogy alapgerendája mindig ágasfából készül (62, 63. ábra). Az Y formájú elágazás tövében, egy erős, keresztben rögzített fa- vagy vastengelyre erősítik rá a felső gerendát, a törő *nyelvét*, amely így — mint a mérleg két karja — függőleges irányban a tengelyen mozogni tud. Az eszköz nyitásakor

¹ Sellye, Vajszló (Baranya m.), Bogyzsló (Tolna m.), Homokmégy, Kiskunhalas, Szeremle (Bács-Kiskun m.).

² Nemcsak kellemetlenné, de egészségtelenné is teszi a munkát a kenderből törés közben kiszálló por, amit a forgató asszony közvetlen közelről kénytelen belélegezni.

³ Szükség esetén szomszédot vagy ismerőst hívnak segíteni, általában visszasegítés fejében. Idegennek azonban ellátáson kívül 2—3—4 kéve kender volt pl. Nógrádban általában a bére.

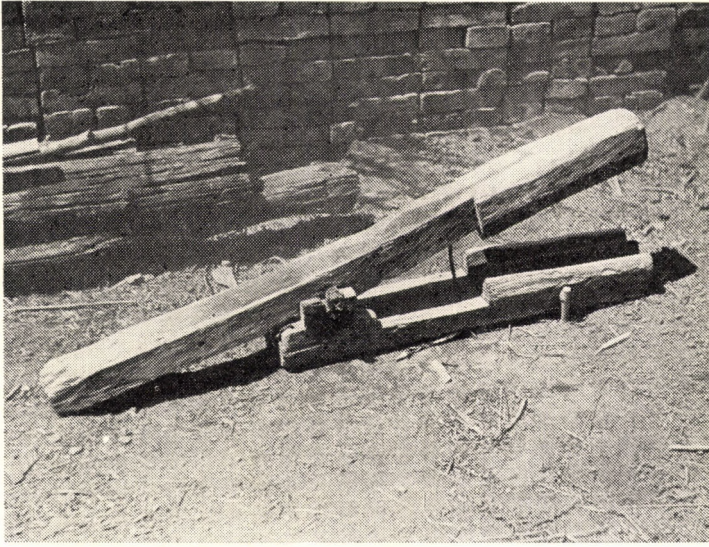
⁴ Azok, akiknek nem volt kölyűs törőjük, szükség esetén ismerőstől is kölcsön kérték. A törő kölcsönzéséért általában nem járt ellenszolgáltatás.

62. ábra. Kölyűs kendertörő — északi típus.
Dédes, Borsod-Abaúj-Zemplén m.

63. ábra. Kölyűs kendertörő — északi típus.
Bogács, Borsod-Abaúj-Zemplén m.

64. ábra. Kölyűs kendertörő — déli típus. Szeremle, Bács-Kiskun m.

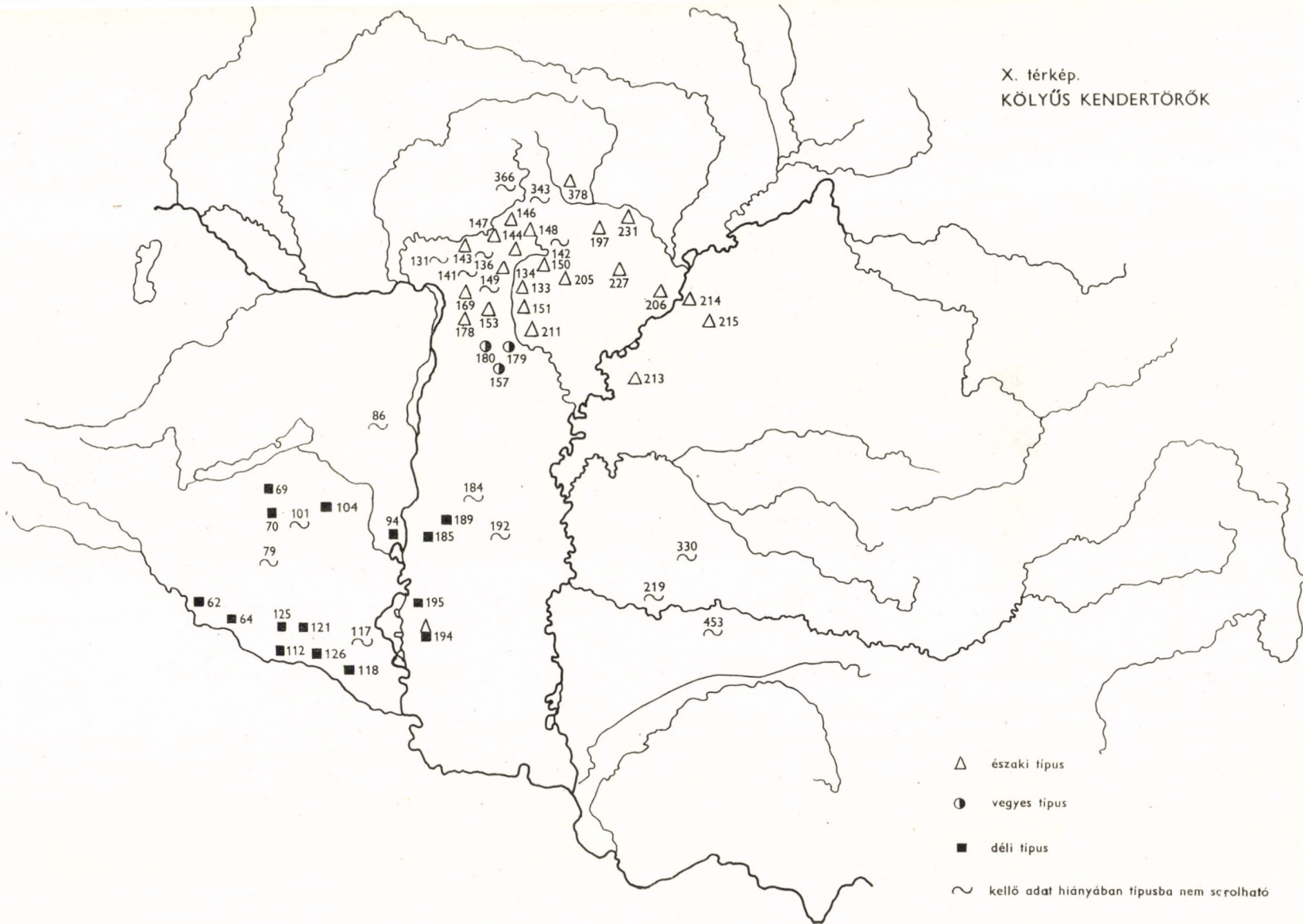
65. ábra. Kölyűs kendertörő — déli típus. Sellye, Baranya m.

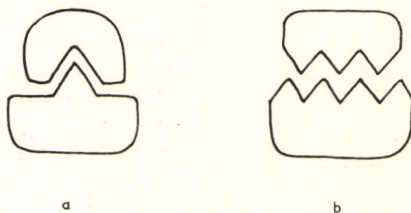
66. ábra. Kölyús kendertörő — déli típus. Vajszló, Baranya m.

67. ábra. Kölyús kendertörő — vegyes típus. Valkó, Pest m.

X. térkép.
KÖLYŰS KENDERTÖRŐK

az ágasfa kétfelé ágazása között a törő nyelve mélyre süllyedhet (mint a 63. ábrán), zárásakor pedig elől ráfekszik az alapperendára (mint a 62. ábrán). Éppen azért, hogy nyitáskor kellő mélység álljon a felső gerenda rendelkezésére, az északi típusú kölyűs törőket mindig lábazatra emelik. Ma általánosan három cöveklábra állítják; de régebbi közlésekből ismerünk olyan megoldást is, amelynél csak egyik végén, az alapperenda kétfelé ágazásánál emelték meg a törőt, s elejével az a földre támaszkodott.⁵ Harmadik jellemző vonása az északi típusnak az, hogy törőfelületén az alapperendából mindig egyetlen ék alakú gerince emelkedik ki, s ennek megfelelően a felső nyelvben is — mintegy negatívjaként — egyetlen barázda húzódik. (Keresztmetszetben: 68.a. ábra).

68. ábra. Az északi (a) és a déli (b) típusú kölyűs kendertörők törő felületének keresztmetszete

A szerszámot mozgató ember munka közben rááll a vastengely fölött a törő nyelvére, a testsúlyának elülső vagy hátulsó lábára való helyezésével emeli, illetve visszaereszti azt (63, illetve 62. ábra). Mivel azonban törésről van szó, nem egyszerűen visszaereszti a törő nyelvét, hanem erősen rávágja, *rárúgja* az alapperendára. A munkát nagyon megkönnyíti, ha megfelelő súlyelosztásban helyezik rá a nyelvet a tengelyre. A nagyobb súly előre kell essék, hogy a rárúgást az ember számára könnyítse, és egyben a munka eredményessége szempontjából erősítse. Ezért általában a törő oldalon vastagabb, súlyosabb a nyelv gerendája, sőt további nehezítéseképpen — amivel a munkát még inkább könnyítik — külön súlyt is erősítenek rá (65. ábra) egyes családoknál.⁶

A törő nyelvének billentése, rúgása közben az egyensúly megtartása céljából meg kell valamiben kapaszkodni. Erre a célra az északi kölyűs törőknél igen gyakran két kézmagasságig felérő karót csapolnak be az alapperendába (62. ábra). Ezt a formát a típus egész területén megtaláltuk.⁷ Kissé módosított változata a Zagyva—Tisza közötti területen fordul elő:⁸ a két becsapolt karót felül egy léccel összekötik, s ebbe fogódnak munka közben (63. ábra). Igen gyakran csak egy hosszabb rudat támasztanak neki egy fának vagy a ház oldalának (66. ábra),

⁵ NYÁRY A. 1909. 146.

⁶ A legtöbb faluban láttuk ezt, de sehol sem általánosan.

⁷ Így pl.: Dány, Valkó, Vácegres, Vácszentlászló (Pest m.), Mátraszele (Nógrád m.), Dédes (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

⁸ Így pl.: BÉlapátfalva, Parád (Heves m.), Bogács (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

s abba kapaszkodnak.⁹ És van úgy, hogy fa alá,ól mellé helyezik a törőt, s a fa alacsonyabb ágát, vagy az ól kinyúló tetőgerendáját fogják meg törés közben.¹⁰

A most ismertetett típus elterjedtségét — a rendelkezésünkre álló adatok alapján — a X. sz. térképünkön tüntettük fel. A lényegében egy tömbben csoportosuló helységektől csupán a nagybaracsikai¹¹ előfordulás esik távol. Az északi típus területén hét községből¹² nem volt minden kétséget kizáró ábrázolás vagy pontos leírás az ott használt kölyűs török formájáról. (Ezért ezeket térképünkön is mint bizonytalan típusút jelöltük.) Minthogy azonban e községek közvetlen közelében kizárólag az északi típusba tartozó törőformák fordultak elő, minden valószínűség szerint ezek is ebbe tartoznak.

A déli típusú kölyűs törőknél az alapperendát mindig elágazás nélküli, vastag, egyenes fából faragják ki. A törő nyelve hosszabb az alapperendánál, azon többé vagy kevésbé túlnyúlik, és hosszának kétharmadánál, háromötödénél fekszik rá vastengelyével az alapperendából kiemelkedő két faperselyre. (64, 65, 66. ábra.) A nyelv megfelelő súlyelosztását a tengely kissé hátrább hozásán kívül a törőlap nagyobbra, vastagabbra, nehezebbre való kiképzésével is szolgálják. Mégis erősitenek ritkán külön nehezeket is a törő nyelvére (65. ábra). A déli típusú törőknek soha sincs lábazatuk, az alapperenda közvetlenül fekszik a földön. Azért azonban, hogy munka közben a nyelv hátul kellő mélységre lesüllyedhessen, kisebb mélyedést ásnak ki a földből számára.¹³ Harmadik ismertetőjük pedig a két törőfelület több-gerinces — és ennek megfelelően több-völgyes — kialakítása (keresztmetszetben: 68.b. ábra.). A déli török nyelvéen általában három törőél van (65. ábra), csupán a Duna—Tisza köze déli részén¹⁴ és az Ormányságban¹⁵ találtunk két vágóélűeket (64. ábra). A déli kölyűs törők többgerinces kiképzése, és általában gondosabb, nagyobb szakértelmet kívánó kidolgozása mesteremberek munkáját mutatja.

E típusnál sohasem talákoztunk az eszközökhöz hozzáépített fogódzóval. Legáltalánosabb a valamire (két egymáshoz közel fekvő fa ágaira, kerítésre, alacsonyabb melléképületre, szekérre, két földbeszúrt ágaskaróra stb.) fektetett vízszintes,¹⁶ (65, 72. ábra) vagy csak egyik oldalán feltámasztott ferde rúd¹⁷ (66. ábra) való kapaszkodás. Tudunk arról is, hogy munka közben a törő ember két földbeszúrt villa nyelvébe fogódzott.¹⁸

Tárgyalt déli típusunk elterjedését X. sz. térképünkön tüntettük fel. E szerint a Dunántúl délkeleti negyedében, valamint a Duna—Tisza közének délnyugati részén — aránylag zárt tömbben — találjuk meg. Egyetlen községben, Nagybaracsán fordul elő együtt a déli és az északi típus. Kilenc ponton nem tudtunk

⁹ Így pl.: Püspökhatvan (Pest m.), Hasznos, Mohora (Nógrád m.), Jászfényszaru (Szolnok m.).

¹⁰ Így pl.: Tiszafüred, Tiszaigar (Szolnok m.).

¹¹ Ellenőrzött saját gyűjtés.

¹² Érsekvadkert, Kiscset, Szandaváralja, Hugyag, Mátraszele (Nógrád m.), Osgyán, Darnya (CsSzK).

¹³ Így pl.: Homokmégyen, Szeremlén (Bács-Kiskun m.).

¹⁴ Nagybaracska, Szeremle (Bács-Kiskun m.).

¹⁵ Szaporca (Baranya m.).

¹⁶ Sellye, Vajszló (Baranya m.), Bogyiszló (Tolna m.), Dusnok, Homokmégy, Szeremle (Bács-Kiskun m.).

¹⁷ Vajszló (Baranya m.), Nagykőnyi (Tolna m.), Drávagárdony (Somogy m.).

¹⁸ Kiskunhalas (Bács-Kiskun m.).

kellő bizonyító adat híján típusmegjelölést alkalmazni térképünkön. E pontok egy része¹⁹ beékelten fekszik a déli típusú török területében, így ezeket minden valószínűség szerint e típushoz tartozóknak tekinthetjük. Kevésbé látszik ugyanez biztosnak a két Duna—Tisza közti kérdéses ponton,²⁰ minthogy ezek a megállapítottan déli típushoz tartozó török előfordulásának peremén vannak. A Fejér megyei,²¹ és még inkább a három délkelet-alföldi előfordulás pedig már annyira távol esik a déli típus zárt területétől, hogy ezek típusbeosztása eléggé kérdéses. Bár tudva azt, hogy ezek közül kettő, Apátfalva és Nagykamrás eredetileg palóc települések, megvan a lehetősége annak, hogy a magukkal hozott északi típusú kölyűs kendertörőt használják.

Mindössze három faluból²² van adatunk arra, hogy a használt kölyűs török az északi és déli típusok meghatározó jegyeit kombinálva, új, „vegyes típust” hoznak létre (67. ábra). Ennél az alaperrenda ágasfás, és van beépített kapaszkodó (az északi típus jegyei!); ugyanakkor nincs lábazata, és törőfelülete többgerinces (déli típus jegyei!). Mindehhez azonban a vegyes típus valami önállót is ad: a nyelv feltámasztó tengelyét nem az alaperrenda elágazása közé, hanem megemelten, a kapaszkodó két rúdjaiba építették be. (Erre azért volt szükség, mivel a lábra emelés elhagyásával a nyelvnek hátul kellő süllyedési mélységet kellett biztosítani.) — E vegyes típust az északi kölyűs török Duna—Tisza közti legdélibb, a déli típushoz legközelebb fekvő falvaiban találjuk.

A kölyűs török fentebb megállapított típusait csak bizonyos mértékben fedi a használt népi terminológia. (Lásd XI. térképet.) A déli típus területén Somogyban és Tolnában²³ általánosan *zupáló*, Koppányszántón emellett *zupu* is a neve. Az Ormányságban²⁴ *dufának*, Kisherenden *terpának* mondják. Ezek az elnevezések kétségtelenül délszláv kapcsolatra utalnak, mivel ott általában *sztupa* a törőmozsár és a kölyű neve. Ugyanakkor e délszlávból átvett terminusok előfordulása lényegében fedi az általunk déli típusnak meghatározott kölyűs kender-török elterjedési területét.

Mindössze három — egymástól távoleső — ponton találtuk a *rugó*, illetve *rugdalózó*²⁵ elnevezéseket. Nem tartjuk valószínűnek, hogy ezen névegyezések mögött mélyebb kapcsolat is rejlene, hiszen a törőn végzett művelet főnévi alakját használják az eszköz nevéül,²⁶ s területileg ez sem egy tömbben, hanem szétszórtan jelentkezik.

Hasonló a helyzet a *törő* elnevezéssel is, amit a Duna—Tisza közén a déli típus, Nógrádban pedig az északi típus jelölésére alkalmaznak. Bár itt — különösen az északi részen — nem szétszórtan, hanem tömbben jelentkeznek az egyező megjelölések, ezeknek tárgytipusunkra vonatkozó, történetileg kialakult terminusjellegetében kételkedünk. Okunk van erre nemcsak a nagyon evidens funkcióból való névképzés miatt, hanem különösen azért is, mivel gyűjtéseink során igen gyakran

¹⁹ Toponár (Somogy m.), Kisherend (Baranya m.), Koppányszántó (Tolna m.).

²⁰ Csengőd, Kiskunhalas (Bács-Kiskun m.).

²¹ GÖNYEY S. (1927. 53.) csupán annyit ír róla, hogy a lábbal moztatott kender-törő szerszámot Fejér megyében is megtalálta.

²² Dány, Valkó, Vácszentlászló (Pest m.).

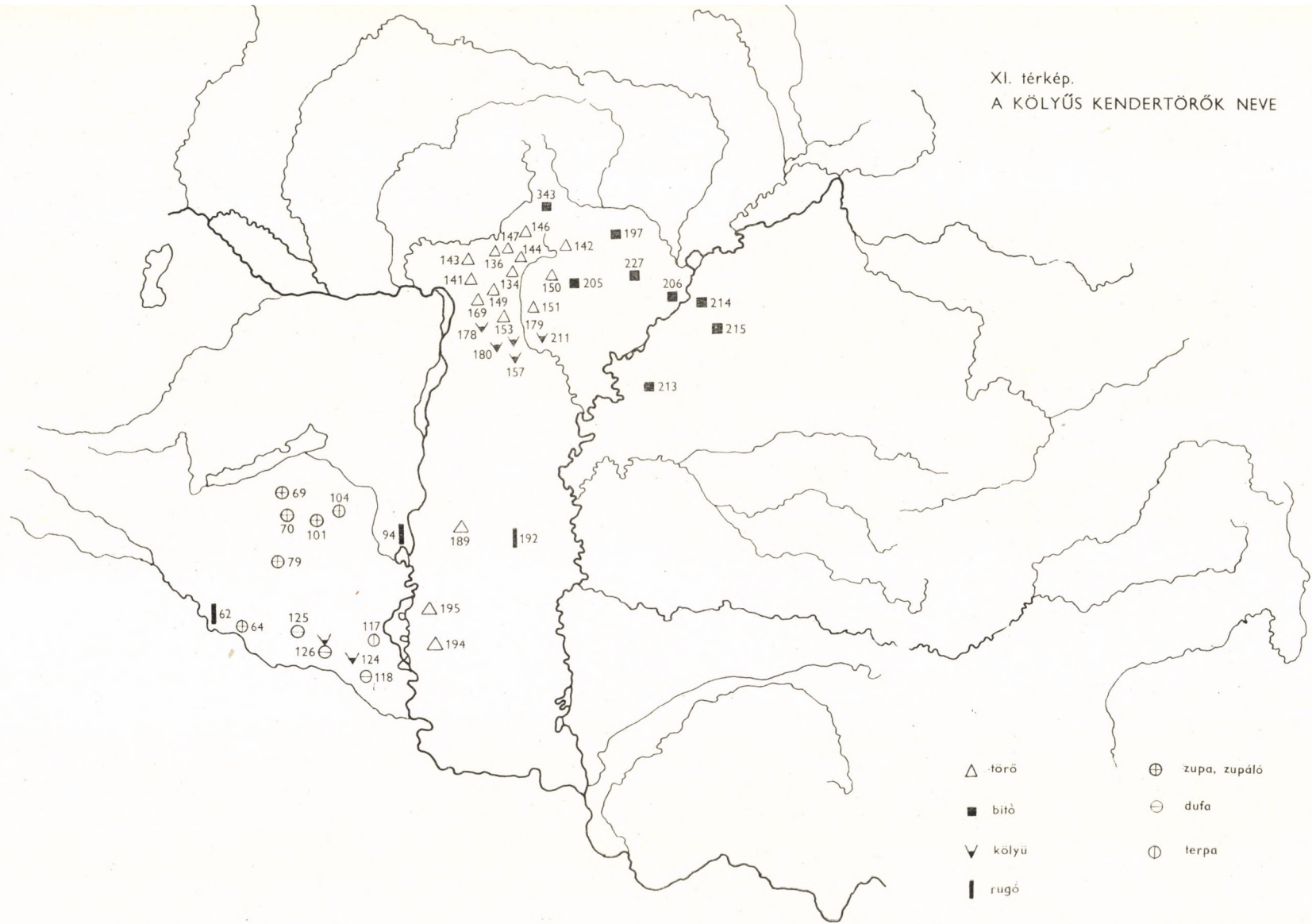
²³ Drávagárdony, Karád, Kisbárapáti, Toponár (Somogy m.), Koppányszántó, Nagykónyi (Tolna m.).

²⁴ Kissentmárton, Sellye, Vajszló (Baranya m.).

²⁵ Bogyiszló (Tolna m.), Kiskunhalas (Bács-Kiskun m.), illetve Bolhó (Somogy m.).

²⁶ Vajszlón, ahol *duja* a szerszám neve, ugyancsak *kirugdossák* vele a kender-törőt.

XI. térkép.
A KÖLYŰS KENDERTÖRŐK NEVE

csak némi habozás után kaptuk válaszul ezt a nevet, s néhányszor — más, ezekkel párhuzamosan használt törőktől való megkülönböztetés céljából — *nagytörőnek*,²⁷ *lábbal törőnek*,²⁸ nevezték. — A Duna—Tisza közének legdélibb előfordulási pontján, Nagybaracsán az északi típusút *magyar törőnek*, a déli típusút *német törőnek* nevezik.²⁹

Két területen fordul elő a *küjü* elnevezés. Kétségtelen, kendentörő szerszámunk azonos elv alapján működik a szemes termények összezúzására egykor oly általánosan használt kölyűkkel, s e hasonlósága alapján joggal nevezhették el eszközünket néhány községben — jobbára a vegyes típusú törők előfordulási körzetében — *küjűnek*,³⁰ *kenderküjűnek*,³¹ *kendentörő küjűnek*,³² — és az Ormányságban *kendentörő küjűnek*.³³ Ezen az alapon használjuk mi is szakterminusként az eredetre utaló kölyűs kendentörő elnevezést.

Más a helyzet a főleg Hevesben és Borsodban előforduló *bitó* terminussal. Aránylag nagy területen és zárt egységben találjuk itt ezt az elnevezést a kölyűs törőre. A szónak mai értelmezést sem az eszköz, sem pedig a kendermunka kapcsán nem tudunk adni, ezért első pillanatban legfeljebb arra gondolhatnánk, hogy a tilónak egy, a kölyűs törő jelölésére szolgáló helyi változatával (tiló ~ bitó) van dolgunk. Esetleg bele is nyugodnánk ebbe a magyarázatba, ha nem tudnánk azt, hogy az ukránok a tiló típusú kendentörőjüket *bitká-nak*³⁴ nevezik. Mivel pedig — mint azt a következőkben is látni fogjuk — a magyar kölyűs kendentörősnél kapcsolat látszik fennállni az ukrán hasonló törőeljárással, a bitka ~ bitó terminusok összefüggésére nem minden alap nélkül gondolhatunk.

A kölyűs kendentörőket — tehát a speciálisan rostnövények törésére alakított kölyűs törőket — csak az eddig ismertetett területen találjuk, valamint ehhez déli irányban kapcsolódva Szlavóniában, Boszniában és Hercegovinában, Nyugat-Szerbiában,³⁵ Horvátországban egészen a tengerig,³⁶ és az első világháború óta a Szerémségben is, ahová Boszniából került³⁷ (s itt a neve is „bosnyák törő” ezért). Előfordulásukról máshonnan sem Európában, sem ezen kívül nem tudunk. W. GERIG és R. JIRLOW nagy európai összefoglalásaikban egyaránt bemutatják a Globusban³⁸ közzétett szlavóniai kölyűs kendentörő ábrázolását (ami pontosan a mi déli típusunknak felel meg), és mint egészen egyedülálló, az európai kender-

²⁷ Kisecset, Mohora (Nógrád m.).

²⁸ Szandaváralja, Mátraszele (Nógrád m.).

²⁹ Bár nem tudjuk biztosan, hogy Nagybaracska lakói palóc területről jött telepésekkel gyarapodtak-e az 1700-as évek derekán, de az északi típusú kölyűs kendentörő e tájon való váratlan felbukkanása és *magyar törő* neve (szemben a déli típusra használt *német törő*vel, ahol a német jelző inkább csak a tárgy idegenből való eredetére utal), valamint az a tény, hogy a biztosan palóc telepítésű Apátfalván és Nagykamaráson szintén váratlanul és elszigetelten bukkan fel a kölyűs kendentörő, feltételezhető az északi típusnak belső migráció útján való terjedése déli területre.

³⁰ Dány, Vácszentlászló (Pest m.).

³¹ Vácegres (Pest m.), Jászfényszaru (Szolnok m.).

³² Valkó (Pest m.).

³³ Sámód, Vajszló (Baranya m.).

³⁴ ZELENIN D. 1927. 150.

³⁵ MOSZYNSKI D. 1929. 298.; RADOVIĆ B. 1956. 67—76.

³⁶ RAČIĆ B. 1951. XXII. tábla, 2. kép.

³⁷ RADOVIĆ B. 1956. 67.

³⁸ XVIII. 21.

és lenkultúrában eddig ismeretlen eszközről beszélnek, aminek elterjedése bizonyára nem lépheti túl Szlavónia határát.³⁹ T. I. KAUKONEN már tud mai elterjedéséről, és a tilónak még láb nélküli őst sejtje benne.⁴⁰

Szerkezetileg is, de — mint láttuk — több helyen nevével utalóan is, lábbal mozgatott kendertörőnk eredete a terményhántoló és törő kölyűkre vezethető vissza. A kölyű tulajdonképpen egy nagy mozsár, amibe a belejáró, kétkarú emelő módjára működő ütőt az ember testsúlyának felhasználásával, lábbal mozgatják. Különböző szemtermények hántolására, zúzására a földművelő kultúrákban a Sárga-tengertől egész Ázsián át Stájerországig használják,⁴¹ s e hatalmas területen megélt korára vonatkozóan csak annyit, hogy Kínában Han-kori sírból (kb. i. e. 200—i.sz. 220) ásták ki a 69. ábránkon bemutatott modellt,⁴² az antik Európából pedig már *Hesiodos* is beszél róla.⁴³

A magyar nyelvben az eszköz jelölésére szolgáló *kölyű* (külyű, külű, lükű) szavunk honfoglalás előtti török eredetű,⁴⁴ s azokban a nyelvekben „nagy famozsár”, „zúzóteknő”, „mozsár”, „zúzó” jelentésű. Recens kultúránkban köles, tönköly, hajdina hántolására, olajos és egyéb magvak zúzására szolgál, lábbal mozgatott mozsaras készülék,⁴⁵ ami a Tájosztár szerint ilyen elnevezéssel Csallóközben, Kemenesalján, Ormányságban, Kiskunhalason, Abaújban, Zemplénben és a Székelyföldön fordul elő. A Néprajzi Múzeum gyűjteményében levő magtörő kölyűk⁴⁶ Zalával és Somogglyal bővítik a fenti elterjedést. A paprika nagybani törésére ugyancsak lábbal mozgatott, azonos szerkezetű mozsaras kölyűt használnak még ma is Szegeden⁴⁷ és a Duna menti paprikatermelő községekben⁴⁸ (70. ábra). A mozsaras zúzó kölyűket tehát termények zúzására, hántolására az egész magyar etnikum területén használták.

Rostnövények (kender, len, sőt család) törésére a k é z i famozsár — a kölyű nyilvánvaló őse — ugyancsak nagy területen általánosan használt. Megtaláljuk az Ob mentén élő osztjákok és vogulok csalánkikészítésénél,⁴⁹ lenre és kenderre a keleti szlávoknál általánosan,⁵⁰ tudunk használatáról a baskiroknál,⁵¹ a kazáni tatároknál,⁵² ugyanígy ismerjük a votjákoknál⁵³ és Oroszország más finn-ugor

³⁹ „Nicht mit den händen, sondern mit den füßen wird eine hanfbreche in bewegung gesetzt, deren vorkommen mir nur für Slavonien bekannt ist.” (GERIG W. 1913. 184 §.) — „Es ist nicht bekannt, ob das gerät über die grenzen Slavoniens hinaus verbreitet ist.” (JIRLOW R. 1926. 134.)

⁴⁰ 1946. 159.

⁴¹ MERINGER R. 1909. 13—16.

⁴² BODROGI TIBOR szíves közlése. A tárgyat a sanghaji múzeum régészeti osztályán őrzik.

⁴³ Idézi MERINGER R. 1909. 13—14.

⁴⁴ NÉMETH GY. 1942. 7.

⁴⁵ Lásd: Magyarország Néprajza I. 41—42.

⁴⁶ Így pl.: tökmagtörő kölyű, ltsz. 60.93.1 Muraszemenye, Zala m. és magtörő kölyű, „küllő”, ltsz. 63.69.9 Szentmihályhegy, Somogy m.

⁴⁷ BÁLINT S. 1962. 63. 10. ábrán.

⁴⁸ BOROSS MARIETTA közlése alapján: Uszodon, Foktón, Géderlakon, Bátyán, Fajszon, Bogyiszlón, Madocsán.

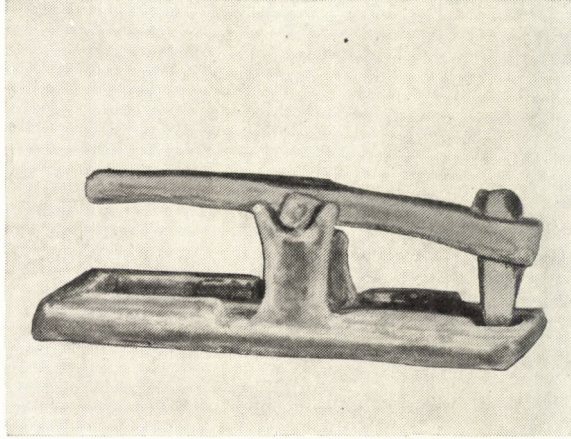
⁴⁹ SIRELIUS U. T. 1904. 23—24.

⁵⁰ LEBEDEVA N. I. 1956. 477.

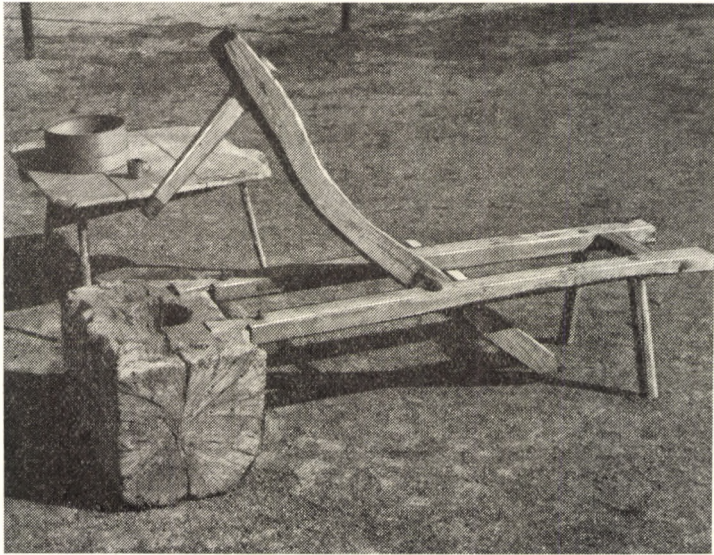
⁵¹ RUDENKO S. I. 1955. 150.

⁵² VOROBJEV N. I. 1953. 110.

⁵³ BELICER V. N. 1951. 19.

69. ábra. Rizshántoló kölyű agyag modellje
Han-kori kínai sírból

70. ábra. Paprikatörő kölyű. Uszód, Bács-Kiskun m.
(Néprajzi Múzeum ltsz. 60.87.1)

népeinél is.⁵⁴ Finnország keleti részén való előfordulása orosz hatásra utal.⁵⁵ De a kézi mozsárban való rosttörés, rostpuhítás valamikor valószínűleg jóval nagyobb területen lehetett általános Európában, amire XVIII. századi franciaországi megléte⁵⁶ is következtetni enged.

A kézi mozsár lábbal mozgatott nagyobb változatát, a mozsaras kölyűt is használják kender és len megmunkálására, de már lényegesen kisebb területen.⁵⁷ Recens kultúrában csak Fehéroroszországban, Volhíniában, Podóliában és a Kárpátok északkeleti oldalán⁵⁸ találjuk meg. Bár a Pribaltikumban ma tárgyi nyomát nem találjuk a kölyűben való rosttörésnek, a nyelvi anyag azonban egykori meglétére figyelmeztet. A liv *paistīt* 'kölyűben törni' jelentése mellett a *paisīt* 'lent törni' és a lett *paiseklis* 'lentörő' terminusok⁵⁹ állnak; a litvánban pedig a *minti* igének egyaránt van 'lépni' és 'lent törni' mai jelentése.⁶⁰ Ellentétben BIELESTEINNA, aki a litván 'lépni' és 'lent törni' szó egyezésből arra gondolt, hogy ez esetleg egy igen régi, taposással földön való lentörés emlékéét őrzi,⁶¹ mi úgy véljük, hogy a litván adatot kapcsolatba hozva a liv és lett terminusokkal, a Pribaltikumban a lábbal mozgatott mozsaras kölyűnek egykori lentörésre való alkalmazását feltételezhetjük.⁶² Megtehetjük ezt annál inkább, mivel ez a terület szorosan kapcsolódik ahhoz a keleti szláv vidékhez, ahol a kölyűt ma is használják lentörésre még. Így lényegében összefüggő nagy területen, egy a Balti-tengertől a Fekete-tengerig húzódó széles sávban találjuk meg a kölyűben való rosttörési eljárást.

A Kárpát-medencében, valamint a Balkán-félsziget észak-nyugati részén azonban nem a növényi magvak zúzására használt mozsaras kölyűkben törik a kender, hanem — mint azt már részletesen bemutattuk — speciálisan a rostanyag törésére alkalmazott, e célra kialakított változaton, a kölyűs kenderetörőn. A kérdéünk mostmár az, hogy milyen úton-módon, valamint hol és mikor alakult ki ez az eszköz? Recens elterjedését figyelembe véve, magyar vagy délszláv területen kell a kérdésre a választ keresnünk.

A kölyűs kenderetörő — minden valószínűség szerint — csak ott alakulhatott ki, ahol a magzúzó és hántoló mozsaras kölyű is általánosan használatban volt. E szempontból mind a Kárpát-medence — mint láttuk — mind pedig a Balkán nyugati része⁶³ egyaránt számításba jöhet. Ezen az alapon a recens előfordulás területén bárhol kialakulhatott az új eszközforma.

Helyes volna talán akkor kutatásunknál a két fő típus közti különbségből kiindulni. Első látásra is szembeűnő a déli típusú kölyűs kenderetörők magasabb

⁵⁴ KAUKONEN T. I. 1946. 145.

⁵⁵ Uo.: 144—145.

⁵⁶ HABERLANDT A. 1926. 520.

⁵⁷ Rosttörésnél a kölyű és a mozsár kizárják egymást adataink szerint. Ahol kölyűvel törik a kender vagy lenrostot, ott nem használnak — érthetően — kézi mozsarat.

⁵⁸ LEBEDEVA N. I. 1956. 477.

⁵⁹ BIELENSTEIN A. 1918. 520.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo. I. sz. jegyzetben.

⁶² Igen valószínűnek látszik, hogy a tiló, terjedése során a mozsaras kölyűben való lentörés helyére lép, kiszorítja azt a használatból, s az új eszközre, a tilóra, illetve az új eszközzel való lentörésre is átszállt, megmaradt a régi terminus.

⁶³ MERINGER R. 1909., valamint MOSZYNSKI K. 1929. 254. alapján. HR. VAKARELSKI szíves szóbeli közléséből van adatunk bulgáriai hántoló kölyűkről is.

szintű, kimódoltabb kiképzése.⁶⁴ Talán már mesterember, de legalábbis specialista munkájának tűnik pl. a három-négy vágóél és barázda, egymásnak megfelelő pontos, párhuzamos kifaragása. A két típust összehasonlítva, a munkatermelékenység szempontjából is feltétlenül a délit kell fejlettebbnek, és valószínűleg újabbnak is ítélnünk. Így esetleges egymásból való származtatás esetén csakis az északi típusból lehetne a déli kialakulását, továbbfejlődését elképzelni, és nem megfordítva. Indokolt tehát, hogy vizsgálódásunkat az északi típusal kezdjük.

Az kétségtelen, hogy az eszköz mozgásba hozása kölyűs technika. De honnan van az északi típusnál a kölyű mozsara és ütője helyetti egy-gerinces és egy-völgyes törőfelület kiképzés? A magyar kölyűs kendertörőknek Zagyva—Tisza—Sajó közti, tehát hevesi-borsodi területén ezek *bitó* nevével találkozzunk (XI. térkép). Bár nyelvészeink mai ismerete szerint bitó szavunk eredete ismeretlen,⁶⁵ a rendelkezésünkre álló tárgyi anyag alapján mi mégis úgy látjuk, hogy ez összefügg az ukrán *bitka* eszköznévvel. A törzsvégre támaszkodó, gyökeres „ásott fából” készült, bordázott — azaz még át nem tört törzsű — tiló (lásd: 46. ábra, valamint VI. sz. térkép és az azon levő rajz!) „egykor” a keleti szláv népeknél általánosan elterjedt volt.⁶⁶ A bordás tiló az ukránoknál egy élű:⁶⁷ az élével lefelé néző, háromszög keresztmetszetű vágókar a törzsnek ugyancsak egy völgyes (de át nem tört) mélyedésébe jár bele. E bordás tiló ukrán neve: *bitka*.⁶⁸

A magyar nyelvterület északi peremén, a bitó terminus mai előfordulásának főleg északi részén a honfoglalás korában (és későbbben is) jelentős szláv csoportok éltek,⁶⁹ akik nyelvileg közel álltak az ukránokhoz. Ezek műveltségében nagyon is feltételezhető a bordázott tiló, és ennek bitka neve. A bordázott tiló egy-gerinces, egy-völgyes törőfelülete pedig azonos a kölyűs kendertörők északi típusának törőfelületével.

Véleményünk szerint a kölyűs kendertörők északi típusa nagyjából ezen, s a még északabbra és keletebbre eső területen, a magyar—szláv keveredésű északi peremvidéken alakulhatott ki a bordás tilónak, ennek az egykarú emelő módjára működő szerszámnak kölyűs mechanizmusú, kétkarú emelő konstrukciójává fejlődése révén. A keleti szlávok nyugati népesoportjainál, így az ukránoknál is nagy múltú a mozsaras kölyű növényrostok puhítására való felhasználása,⁷⁰ így nem volt túl nagy az „ugrás” ennek, a kender (len) kóroi megtörésénél igen jól bevált bordás tiló törőfelületével való összekapcsolásához. Azt is mondhatnánk, hogy az új eszköz így tulajdonképpen lábbal (kölyűs technikával) mozgásba hozott bordás tiló. Nem a kölyűs kendertörő tehát a tiló még láb nélküli őse, mint

⁶⁴ Felhívjuk a figyelmet az általunk közölt ábrákon kívül RADOVIĆ B. 1956. 68—79. számos, déli típust bemutató képére.

⁶⁵ BENKÓ L. 1967. *bitó* címszó.

⁶⁶ LEBEDEVA N. I. 1956. 477.

⁶⁷ Csak ott fordul elő kettős éllel, ahol a kendert eladásra dolgozták fel — írja LEBEDEVA N. I. 1956. 476.

⁶⁸ Ma már *bitka*-nak nevezik az áttört törzsű tilót is, de csak a durvább, első törésre használt eszközt, míg a deszkás szerkesztésű, a tisztító munkára használt tilónak *ternica* az ukrán neve. Ma „a bitka 'kardja' nagyobb méretű, néha háromszög keresztmetszetű, míg a ternicánál kicsiny, kés alakú” — LEBEDEVA N. I. 1956. 476.

⁶⁹ KNIEZSA I. 1938. Lásd térképmelléklet.

⁷⁰ Emlékeztetünk a korábban e vonatkozásban ismertetett fehérórosz, ukrán, lett, litván mozsaras kölyűben való puhítás adataira. HENSEL W. 1965. 198. (174. jegyzetében) valószínűnek tartja, hogy a korai középkorban a szlávok általánosan kölyűs mozsárban törték a rostanyagot.

azt KAUKONEN véli,⁷¹ hanem fordítva, a tilóból, annak még bordázott formájából alakult ki a kölyűs kendertörő.

Eszközünknek a bordázott tilóval való szoros kapcsolatát fejezi ki ennek *bitó* magyar neve is, ami — megítélésünk szerint — a bordázott tiló ukrán nevéből, a *bitká*-ból származhat,⁷² átszállva az új eszközre az ennek kialakításában alapul szolgáló régi eszköz neve. A bitó-bitka összetartozásáról kifejtett véleményünket látszik erősíteni egy másik, szintén kendermunkához kapcsolódó terminusnak, a *mallónak*⁷³ — amit mi nyelvileg szintén ukrán szóval, a *mjalo*-val látunk kapcsolatban lenni — a bitóval azonos területen való előfordulása is. Így eszköztörténeti kutatásunk eredményei az anyagi műveltség terén is megerősítik a nyelvészet és a néptörténet más forrásokon nyugvó megállapításait, amely szerint ezen a területünkön közvetlenül a honfoglalás utáni időben szoros magyar—szláv együttéléstről beszélhetünk.

Arra a kérdésre, hogy a jelzett területen mikor alakult ki az új kendertörő eszköz, konkrét adatok híján csak hozzávetőlegesen tudunk az időre következtetni. A kialakulás idején mindenesetre még általános kellett legyen ezen a vidékünkön a bordázott tiló, s ugyanakkor még élő, általánosan használt ennek bitka (bitó) neve is. Ez pedig korai időre utal, mivel a szlovák nyelvben bitká-nak megfelelő terminust kendertörő eszközre nem ismerünk.⁷⁴ Így a XIII—XIV. századra kell elsősorban gondolnunk, mint a kölyűs kendertörő kialakulásának és nagyobb arányú terjedésének az idejére, amikor is a feudális rend erősödésével jelentősen megnőtt nemcsak a háztartás, de a gazdaság (zsákok, ponyvák) textilszükséglete is, ennek következtében pedig a házi fonó-szövő tevékenység intenzitása. Mindez magával hozta természetesen az igényt a termelékenyebb munkaeszközök alkalmazására.⁷⁵

A XV. század első felében⁷⁶ — már úgy tűnik — területünkön vízienergia meghajtásra is rákapcsolják a kölyűt.⁷⁷ Azt, hogy ebben speciális kendertörő berendezés is volt, valószínűsítik azok az adatok, amelyek — bár időben kétségtelenül későbbben — a terményzúzótól megkülönböztetve külön is hangsúlyozzák a kendertörő kölyűt: egy 1636-ból származó adat szerint az ugyancsak e területen

⁷¹ 1946. 159.

⁷² A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (1967) a *bitó* címszó alatt a tulajdonnevek alapján felvethetőnek tartja, hogy a 'bitó' eredetibb jelentése talán a „hóhér” volt. E „szótárírói kikövetkeztetéshez” egy adalékkal kívánunk hozzájárulni. A bitó — a néprajzi anyag alapján — az ukrán *bitká*-val mutat egyezést. A bitka tulajdonképpen tilót jelent az ukránban. A tilónak az első írásos szláv említése orosz, 1096-ból származik, s a következő megfogalmazásban szerepel: „az apostol feje a melica-ban lesz letörve”. Nem lehetett a tiló, így az ukrán bitka is a korai középkorban — legalább szláv területen, esetleg ennek egy részén — kivégző eszköz?

⁷³ Az eszközzel a következő (A kalodás kenderdörzsölő) fejezetben foglalkozunk.

⁷⁴ A turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Múzeumban a bemutatott „bitós” terület északi részéből, Várgedéből (Hodejov) származó északi típusú kölyűs kendertörőnek csak *trlica* neve ismeretes. (Múzeumi leltári száma: 14186/IX.)

⁷⁵ Ugyanebben a korban válik általánossá egy másik nagy termelékenyséű eszköz, a szegrózsás rostfésű, és kiszorítja a használatból a korábbi, mérsékelt termelékenyséű szegsoros gerebent — amint azt a későbbiekben részletesen tárgyalni fogjuk.

⁷⁶ Az e területen birtokkal rendelkező Sztár ay család oklevéltárában, 1453-ból: „vulgo karlo alio nomine *koltyw* vocato”. Magyar Oklevél-szótár, kölyű címszó alatt.

⁷⁷ Azért gondolunk ennél az adatról már vízienergia meghajtásra, mivel a *kalló*val magyarázza a kölyűt, a kallót pedig kétségtelenül a vízimalom tuskés főtengelye hozza mozgásba. (Részletesebben A kenderkalló c. fejezetben.)

levő rozgonyi uradalom malmában „kása és kender köló is vagon benne”;⁷⁸ s ugyancsak ebben az időben a közeli Györkében „az alsó végén is a falunak egy halastó. Ezen is egy malom 2 kerekre, kása és kenderköló”.⁷⁹ Mindebből arra következtetünk, hogy nem járhatunk messze az igazságtól, amikor lábbal mozgatott kölyús kendertörőnk kialakulásának az idejét a XIII–XIV. századra tesszük.

A recens anyag tanulmányozása a kölyús kendertörőnek bizonyos mozgására, visszaszorulására és egyben terjedésére is rámutatni látszik. Azon a vidéken, ahol a bitó terminust találtuk (XI. térkép), s eszközünknek ezért legmélyebb történeti múltját feltételeztük, ma aránylag ritkán, kevés faluban bukkant fel a kölyús kendertörő. Az ettől keletebbre eső vidéken, ahonnan XV–XVII. századi adatok egykori — szinte manufaktúras, malom-meghajtásos — meglétükről tanúskodtak, ma már egyáltalán nem találjuk eszközünkét. Viszont terjedni látszanak nyugati irányban, a törőszékek uralta területre (VII. térkép.). Kétségtelen, hogy a törőszékekhez viszonyítva lényegesen termelékenyebb a kölyús törő, mint akár csak a tilóhoz viszonyítva is. Ez ad bizonyos magyarázatot a törőszékek területe felé való terjedésre. Viszont itt sem egyedüli eszköze az első törőnek: ma is még a legtöbb helyen párhuzamos használatban találjuk meg a törőszékekkel.⁸⁰ Arra, hogy itt „újabb” eszköz lehet, talán a terminológia is utal: nem használatos a bitó elnevezése, hanem mintegy az egyszerűen törőnek nevezett törőszéktől való megkülönböztetés végett *nagy törő*, *lábbal törő*, *kenderkölyű*, *kendertörő kölyű* nevet kapott.

A kölyús kendertörők északi típusával szemben ott állnak az ezzel azonos elv szerint működő, de formailag határozottan elváló déli típusúak. Mint láttuk, ezek elterjedési területe igen nagy: magába foglalja a Dél-Dunántúlon kívül egész Szlavóniát, Horvátországot, Boszniát, Hercegovinát, Szerbiának nyugati részét, s századunk húszas éveit óta a Szerémségben is terjed. Ezt a nagy kiterjedést egységbe vonja a forma azonosságán túl az egységes terminológia is: délszláv neve általánosan az egyben mozsarat, terményzúzó kölyűt is jelentő *stupa*, s a déldunántúli magyar elnevezések is ebből a terminusból származóan (*zupu*, *zupáló*, *dufa*) kétségtelenné teszik déli típusú eszközeinknél a délszláv indítású diffúziót.

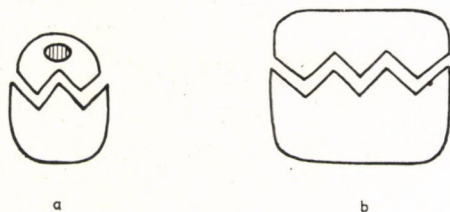
Mint arról már a korábbiakban szóltunk, e határozottan fejlettebb fatechnikára utaló eszközformát csak úgy lehetne az északi típusúakkal genetikai kapcsolatba hozni, ha az északiakból származtatnánk a délieket. Ezt azonban semmiképpen sem tehetjük. Egyéb kizáró ok mellett különösen azért sem, mert a déli típusnak dinamikus észak felé irányuló terjedését is tapasztaljuk (Dél-Dunántúlra, Szerémségbe), s nem látunk e térségben a XIII–XIV. század óta semmi olyan északról dél felé irányuló kulturális diffúziós erőt, ami megmagyarázhatná a Kárpát-medence egy ilyen kis északi területfoltjából kiindulva, az ilyen nagy balkáni területre, ennyire egységes, és jelentősen továbbfejlesztett formában való átterjedését. A kölyús kendertörő déli típusát így — akárcsak az északit — helyi fejlődésnek, egymástól független helyi kialakulásnak tartjuk.

⁷⁸ VIRÁG E. 1894. 267.

⁷⁹ Uo. 269.

⁸⁰ „Akinek nincs lábbal törője, az sulyokkal vályúban tör.” (Szandaváralja.) „A nagy törő szapora, de aki szép, hosszú szálát akar, az kistörőn tőri.” (Kisecset.)

A déli típusú kölyűs török balkáni kialakulása módjában viszont látunk párhuzamosságot az északi típusú török kialakulásával. Ez a vidék is általánosan használta a mozsaras kölyűt,⁸¹ s emellett a bordázott tiló még recens használatban is megtalálható pl. Horvátországban.⁸² Tudjuk, hogy Albániában, a balkáni kölyűs török közvetlen szomszédságában, szintén recens eszköze a bordázott tiló a kendermunkának.⁸³ Pillanatnyilag ugyan csak három adatunk van a bordás tiló e századi balkáni meglétére, de ha ma is használatos még e területen, akkor

71. ábra. A horvát bordázott tiló (a) és a déli típusú kölyűs kendentörő (b) törő felületének keresztmetszete

72. ábra. Kendentörő asszonyok. Szerbia. (Néprajzi Múzeum, F.19202)

⁸¹ A délszláv kölyűs törő általánosan használt *stupa* neve is utal a mozsaras kölyűből való kialakulására. LEVASICS—SURÁNYI Szerbhorvát—magyar kéziszőtára (Budapest, 1967) így adja az értelmezését: „stupa = 1. vajkőpülő; 2. (kukorica törő) mozsár; 3. (len)tiloló, lentörő”.

⁸² MOSZYŃSKI K. 1929. 298.; valamint GAVAZZI M. szíves szóbeli közlése, amely szerint a bordázott tiló egy aránylag kisebb körzetben, Zágrábtól északra máig is használatban van.

⁸³ ZOJZI R. 1950. 93.

több, mint valószínű az, hogy korábban általános lehetett.⁸⁴ Míg azonban az ukrán bitka egy-gerincű és egy-völgyű bordás tiló volt,⁸⁵ s így az ebből alakult kölyűs törő is egy-gerincű, egy-völgyű lett, addig a recens bordázott horvát tiló két-gerinces, két-völgyes eszköz (71.a. ábra), amiből a két- vagy több-gerinces, illetve völgyes déli típusú törők alakultak ki.

A rendelkezésünkre álló adatok pillanatnyilag elégtelenek arra, hogy akár csak kísérletet is tegyünk a délszláv kölyűs törők kialakulása helyének pontosabb meghatározására, vagy kikövetkeztetésére. Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy a Szerémségbe a legutóbbi évtizedekben Boszniából hatol be az eszköz, arról a magasszintű malomkultúrárs mediterrán vidékről, ahol általános a kölyűs kendertörő vízienergiával való működtetése is.⁸⁶

Arra a kérdésre is csak következtetni tudunk, hogy időben mikori lehet e déli típusú eszközök kialakulása. A technikai kiképzés, a kettős élű bordázott tilóból való származtatás, és az, hogy még mindig előfordul a recens kendermunkában bordás tiló, arra engednek következtetni, hogy a XVIII. századnál nemigen, vagy legalábbis nem sokkal tehető korábbra. Dunántúl déli részére — hazai gyűjtéseink alapján — a múlt század végén kerülhetett.⁸⁷ Magyarországi déli típusú törőink általában három, ritkábban két gerincesek. Négy vagy több bordázatút nem találunk közöttük. Úgy tűnik, hogy a múlt század második felében még, amikor az eszköztípus hozzánk eljutott, Szlavóniában legalábbis még közel állt a barázdák száma alapján a kiindulást jelentő két-gerinces bordázott tilóhoz. Az újabb adatok már többélű törőfelületről szólnak.⁸⁸ Mennél több a bordázat a délszláv kölyűs törőn, annál újabb készítésű. A Száva mentén Samoborban (Horvátország) 6–7 bordázat is fut ma a törőlapokon egymás mellett.⁸⁹

A kölyűs kendertörőkre vonatkozó megállapításainkat összefoglalva elmondhatjuk, hogy véleményünk szerint ezek Európában két területen, a Kárpát-medence északi, valamint a Balkán-félsziget északnyugati részén, egymástól független, önálló helyi fejlődés eredményeként, de nagyon hasonló módon, nevezetesen a terményzúzó kölyű mechanizmusa és a bordázott tiló törőfelülete összekapcsolása révén alakultak ki, az északi (Kárpát-medencei) típus a XIII–XIV., a déli (balkáni) típus pedig hozzávetőlegesen a XVII–XVIII. században.

⁸⁴ Merjük mondani, hogy általános lehetett, mert csekély recens előfordulása annak is igen valószínű következménye lehet, hogy újabban helyébe lépett a dinamikus terjedő, jóval termelékenyebb kölyűs törő, a stupa.

⁸⁵ LEBEDEVÁ N. I. 1956. 476.

⁸⁶ RADOVIĆ B. 1956. 44.

⁸⁷ Az eszköz terjedésében jelentős szerepet játszott a szlavóniai és dél-dunántúli (főleg baranyai) asszonyok közötti, még az első világháború előtt is igen élénk cserekereskedelem, aminek egyik fontos tárgya éppen a kikészített kenderrost volt. (GUNDA B. 1956. 22.) E kapcsolatok révén, amikor csapatosan jártak át magyar paraszttasszonyok Szlavóniába, tág lehetőség nyílt a nagyon termelékeny kölyűs törő megismerésére is.

⁸⁸ RADOVIĆ B. 1956. 67–77.

⁸⁹ RADOVIĆ B. 1956. 76.

A KALODÁS DÖRZSÖLŐ

Az előző fejezetekben azokat az eszközöket (és munkamódokat) tárgyaltuk, amelyekkel a megáztatott, majd megszáritott kenderkóro első törését, majd tisztítását végezték magyar nyelvterületen.¹ A következőkben a már megtört, pozdorjaszilánkjaitól is nagyjából megtisztított kenderrost további megmunkálásának, a puhításnak a szerszámaival foglalkozunk.

Ilyen eszköze a magyarságnak a kalodás kenderdörzsölő. Ez a nagyobb faalkotmány lényegében két részből áll: egy hosszanti irányban áttört hengeres faoszlopból és az e körül forgó, két falap közé összefogott 6–8 botocskából. Az oszlop vájatába szorosan behúzott rostesomók — egy hosszú rúd segítségével végzett változtatott előre- és visszaforgatás közben — a körben elhelyezett botokhoz dörzsölődnek és megpuhulnak. (75–84. ábra.)

Kalodás dörzsölőből egy-egy faluban még kevesebb van, mint a kölyűs kender-törőből. Kisebb községben kettő-három, nagyobbban hat-hét, és csak igen ritkán tízen felül. Következik ez nemcsak abból, hogy a nagyterjedelmű és anyagigényes kenderdörzsölő készítéséhez az előbbi eszközökkel szemben nagyobb szakértelem szükséges, hanem abból is, hogy a szerszámnak igen nagy a munkatermelékenysége. A családonként általában vetett 150 négyszögöles kenderföld termése kb. 120 fő tilolt kender, s ezt a mennyiséget három alkalommal a dörzsölőben 5–6 óra alatt megpuhítják.² Ha tehát sokkal több dörzsölő volna egy-egy faluban, nem is tudnák kellőképpen kihasználni. Így azonban a néhány gazda udvarán felállított dörzsölőkhöz az ismerősök, szomszédok elvitték kenderüket, s ott puhították meg. Az eszköz használatáért, pontosabban *egy lyuk kender*³ után (ami egyszerre befért a dörzsölőbe) a tulajdonos általában egy fej kendert kapott, amit maga választott ki a munka elvégzése után.⁴ Az udvarukon dörzsölőt felállító gazdák ezért igen gyakran nem is vetettek kendert, mivel a család szükségletét a használati díjban kapott kendermennyiségből tudták fedezni.

Dörzsölésre általában az esti órákban, nemegyszer vasárnap délután is sor került. Előzőleg a dörzsölni akaró család egy nőtagja hívogatta az ismerős nagylányokat segíteni, s ahol a lányok összejöttek, oda hívás nélkül mentek a legények is. Így tíz-tizenöt legény és lány állt neki felváltva a dörzsölő rúdjának, s hol az egyik, hol a másik irányba tolták körben maguk előtt. Előkerült néha egy-egy citera, és énekeltek, sőt némelykor tánccal is megszakították a munkát. Az öregasszonyok vigyáztak arra, hogy jól *kidörzsöljék* a fiatalok a szöszt. Munka után

¹ Szükségképpen tárgyalnunk kellett a tilóval kapcsolatban a második fokozat, a tisztítás munkáját is, mivel e szerszám egyes „könnyebb” változatait e célra is használják.

² Ugyanakkor lábbal dörzsölve — ami megfelel a kalodás dörzsölő munkájának — 30 óra szükséges ennek a mennyiségnek. Lásd SZOLNOKY L. 1950. 32–41.

³ Így mondják Berekböszörményben, s megfelel 35–40 fej kendernek.

⁴ Doboz, Vésztfő (Békés m.), Tiszaiagar (Szolnok m.), Berekböszörmény (Hajdú-Bihar m.), Nagyecsed, Gyügye (Szabolcs-Szatmár m.).

73. ábra. A kalodás dörzsölő földre rögzített bálványa.
Nagykónyi, Tolna m.

a segítőket kaláccsal, pereccel, almával kínálták meg, s ha szép holdvilágos este volt, énekel, gyakran tánccal fejezték be a mindig vidám társasmunkát, a kenderdörzsölést. — Ahol nem volt fiatal a családban, nekiláttak az idősebbek is hajtani a dörzsölőt. Néha lovat fogtak a rúd elé, és ezzel húzták körben.⁵ (84. ábra.)

A kalodás kenderdörzsölőket — szerkezetük alapján — két fő csoportba oszthatjuk. A rögzített bálványú dörzsölőknél a földre leásott középső fatengely (73. ábra) körül forog az erre ráhúzott, hevederfákkal összefogott *kaloda* (74. ábra). Az általában *bálványnak* nevezett oszlopöt leginkább gyökereivel még a talajba kapaszkodó fa törzséből faragják ki, hogy elmozdulás nélkül állja majd az erős forgatást. Ha a rögzítésnek erre a módjára nincs lehetőség, akkor a földbe jó 2 m mélyen leásott oszlop aljába erős keresztgerendát ékelnek be, hogy ezzel akadályozzák meg az esetleges kilazulást. A bálvány hosszában 2–3 ujjnyi széles áttörést véznek (73. ábra): ebbe a hasítékba húzzák majd be jó szorosan a kenderfejeket (85. ábra). A kaloda általában két vastag falap, amit erős heveder-

⁵ Pl.: Doboz, Méhkerék, Vésztő (Békés m.), Milota, Gyügye, Fehérgyarmat, Nábrád (Szabolcs-Szatmár m.).

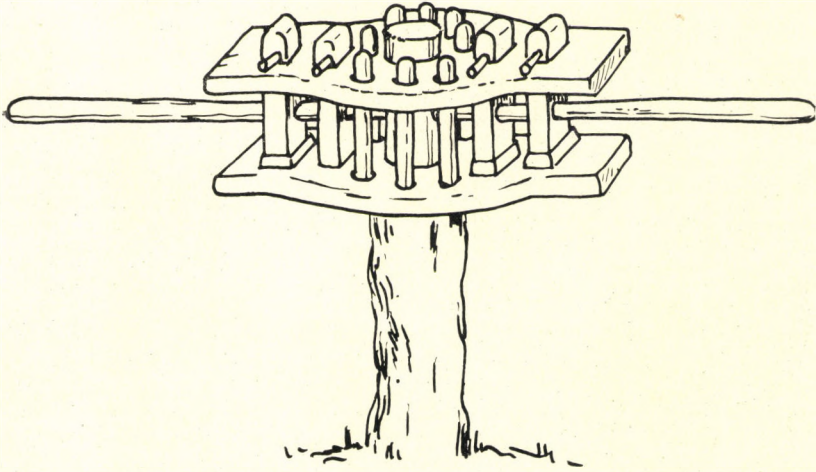

74. ábra. A kalodás dörzsölő bálványról leemelt kalodája.
Mogyoród, Pest m.

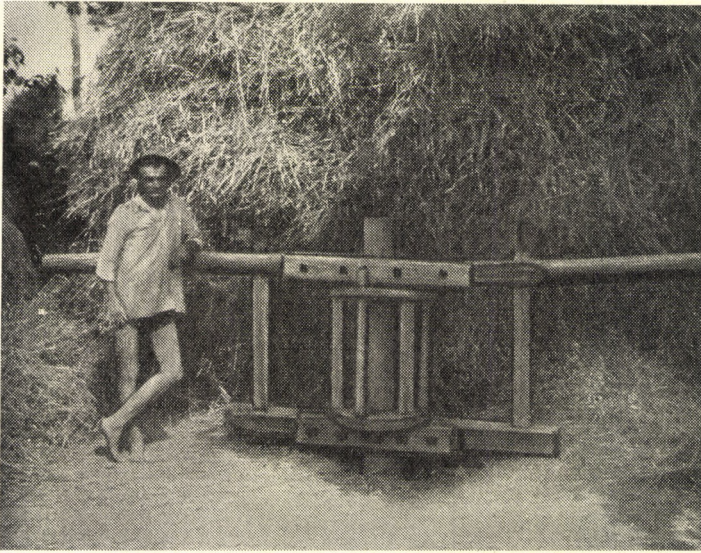
fák (74. ábra), vagy csak a leginkább somfából készült 6–8 orsópálca tart össze. A kaloda alsó és felső lapjának közepén nagyobb lyukat vágnak, s ezen át húzzák rá a kalodát a bálványra. A bálvány tehát földhöz rögzített, s körülötte forgatják a kalodát. (75–79. ábra.)

Dörzsölő eszközünk másik csoportjánál fordított a helyzet: a kalodát rögzítik a földhöz, s a bálvány forgatható (80–84. ábra). Itt is két, de általában már négyzet alakú falapot kötnek össze a négy sarkán erős, becsapolt oszloppal, s a kalodát földbe vert ékekkel rögzítik (82–83. ábra). A kaloda lapjának közepébe lent és fent lyukat vágnak, amibe az áttört törzsű bálványt állítják. A bálvány bunkós fején a forgatórúd számára lyukat fúrnak. A kaloda két lapja között, a bálvány körül itt is 6–8 somfabot orsópálca áll, hogy forgatáskor a kender ezekhez dörzsölődjék.

A kalodás dörzsölők két csoportjának, a rögzített bálványosnak és a forgó bálványosnak az elterjedését a XII. sz. térképünkön mutatjuk be. E szerint a rögzített bálványos dörzsölők kizárólagosnak mondhatók a Kisalföldön, a somogyi-tolnai körzetben, a nógrádi és hevesi palócoknál, de a már ez utóbbi területhez kapcsolódó észak-pesti és jászági vidéken párhuzamosan fordulnak elő a forgó bálványos dörzsölőkkel. A Tisza mentén és a Tiszántúlon a forgó

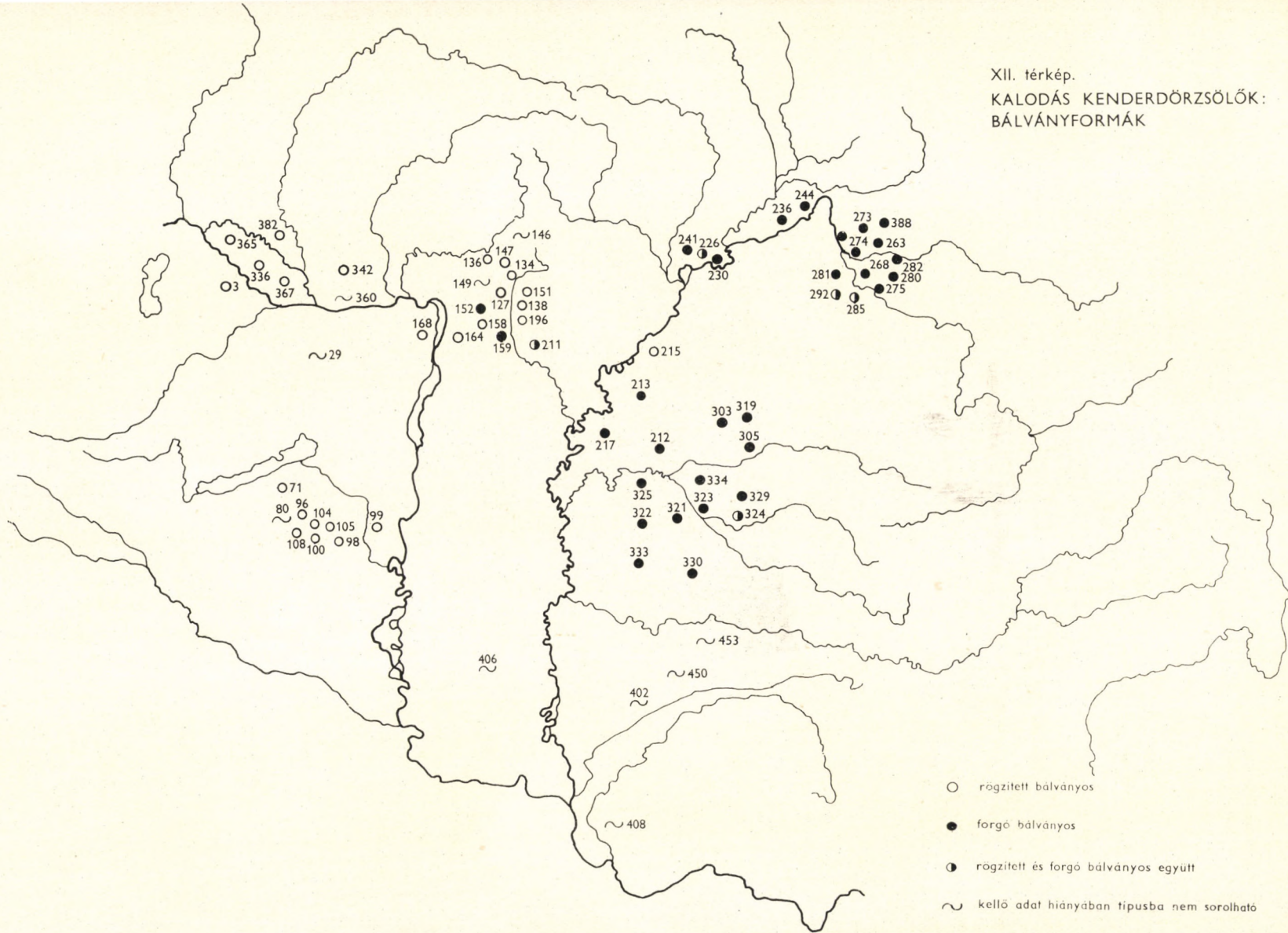

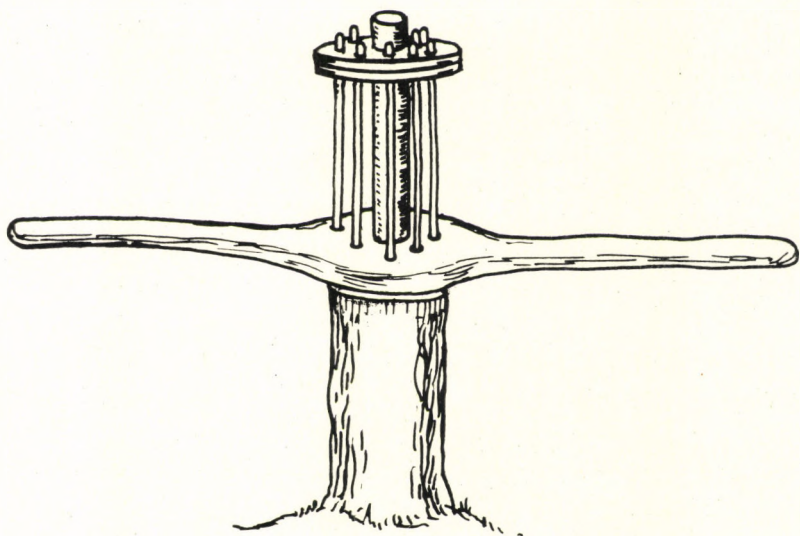
75. ábra. Nyújtott kalodás, rögzített bálványos dörzsölő.
Mogyoród, Pest m.

76. ábra. Keretezett kalodás, rögzített bálványos dörzsölő.
Tiszaigar, Szolnok m.

XII. térkép.
 KALODÁS KENDERDÖRZSÖLŐK:
 BÁLVÁNYFORMÁK

77. ábra. Hengeres kalodás, rögzített bálványos dörzsölő.
Csallóköz. (BÁTKY Zs. 1906.)

78. ábra. Hengeres kalodás, rögzített bálványos,
hordozható dörzsölő. Galgamácsa, Pest m.

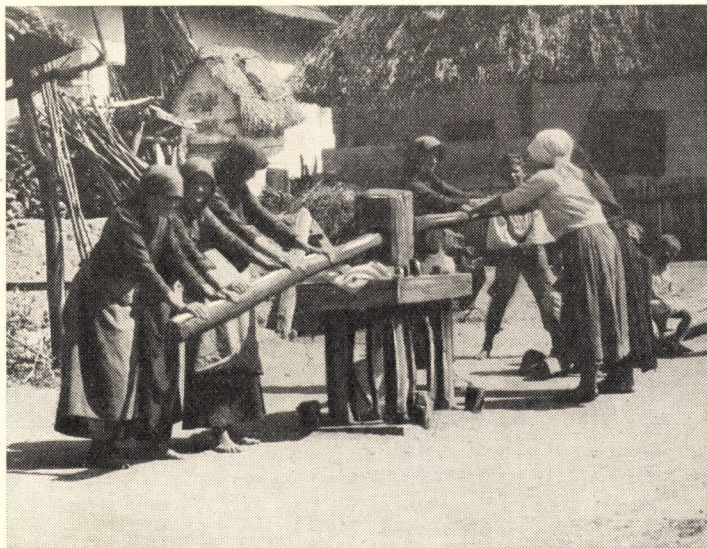
79. ábra. Négyzetes kalodás, rögzített bálványos dörzsölő.
Nagyecsed, Szabolcs- Szatmár m.

80. ábra. Nyújtott kalodás, forgó bálványos dörzsölő.
Acsa, Pest m.

81. ábra. Négyzetes kalodás, forgó bálványos dörzsölő. Méhkerék, Békés m.

82. ábra. Forgó bálványos dörzsölő, a négyzetes kalodát földbe vert cövekkel rögzítik. Szatmáreseke, Szaboles-Szatmár m.

83. ábra. Kalodás kenderdörzsölő. Kisar, Szabolcs-Szatmár m.

84. ábra. Lóval forgatott kalodás dörzsölő. Fehérgyarmat, Szabolcs-Szatmár m.

bálványos forma van erősen túlsúlyban, de itt-ott szétszórta — szinte közéjük ékelődve — ezekkel párhuzamos használatban megtaláljuk a rögzített bálványos dörzsölőket is. Ez az elterjedés — pusztán a jelen állapotot rögzítő térképet szemlélve — arra enged következtetni, hogy az arche-forma a rögzített bálványos dörzsölő lehetett, amiből kialakult és keleti vidékeinken azt háttérbe szorította a technikailag egyszerűbben megszerkeszthető forgó bálványos forma. E kérdésre azonban a későbbiek során szükségszerűen vissza fogunk térni.

A rögzített bálványos dörzsölőkön belül a kaloda kiképzési módjának megfelelően három típust kell megkülönböztetnünk. Az első a nyújtott kalodás típus (74—75. ábra). A párhuzamosra összefogott kalodalapok kör alakú közepét két szélén kissé megnyújtották, hogy ebbe a nyújtott részbe csapolhassák bele a lapokat összefogó négy keresztfát, s a keresztfa közepén vésett nyílásba lehessen bedugni a forgatókart (75. ábra). Mint azt a XIII. sz. térképünkön láthatjuk, e kalodaforma előfordulására biztos adatunk a Kisalföldről, Tolnából, a nógrádi és észak-pesti területről, valamint a Taktaközből van. Tehát nagy területen, sokszor más kalodaformával keverten fordul ma elő.

A nyújtott kalodás típusnak két változatát ismerjük: egyrészt az emelt kalodásat (75. ábra), aminél a kaloda a földtől 80—100 cm magasán forog a bálványán, másrészt az alacsony kalodás változatot, aminél pedig az közvetlen a föld szintjének közelében forog. Emelt kaloda előfordulására három községből van határozott adatunk.⁶

A rögzített bálványos dörzsölők második típusát a hengeres kalodák képezik (77—78. ábra). A korong alakú alsó és felső lapot csak az erős orsópálcák fogják össze, s ezért gyakran a somfabot helyett itt vasrudat alkalmaznak.⁷ Elterjedését (XIII. térkép) főleg a kenderdörzsölők déli határán találjuk: Tolnában, Szolnokban, Békésben, de előfordul a Csallóközben és az észak-pesti körzetben is. — E típusnak egyik érdekes változata az, amelyik nincs a földre beépítve, hanem keresztlábon áll, és így mozdítható, egyik háztól a másikhoz hordozható.⁸

A harmadik típus az ún. keretezett kaloda (76. ábra), amely átmeneti megoldást jelent a nyújtott és hengeres típus konstrukciója között. Az orsópálcák itt két fakorongba vannak összefogva (hengeres típus!), de — a nyújtott kaloda elve alapján — ezt a hengert beépítették egy nagyobb fakeretbe, aminek hosszabb felső fája forgatórúdnak is szolgál. — Keretezett kaloda előfordulásáról mindössze két községből⁹ van biztos adatunk.

A forgó bálványos dörzsölők csoportjában a kaloda kiképzési módja alapján két típust találunk: ritkábban a hengeres,¹⁰ sokkal gyakrabban a négyzetes kalodákat. Egyetlen helyről¹¹ van adatunk arra, hogy a forgó bálványhoz nyújtott kaloda kapcsolódik (80. ábra), s két helyről¹² fordítva, hogy a rögzített bálványhoz négyzetes kaloda járul. Ez utóbbiak a bálványelhelyezés és kalodaforma mai általános kapcsolódási rendjétől eltérnek, így inkább kivételnek tekinthetjük

⁶ Zsigárd (CsSzK), Mogyoród (Pest m.), Báj (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

⁷ Értény, Kajdaacs (Tolna m.), Doboz (Békés m.).

⁸ Hordozható dörzsölőről tudunk Galgamácsán (Pest m.), és a hengeres típushoz tartozás bizonyossága nélkül Csicsón (CsSzK).

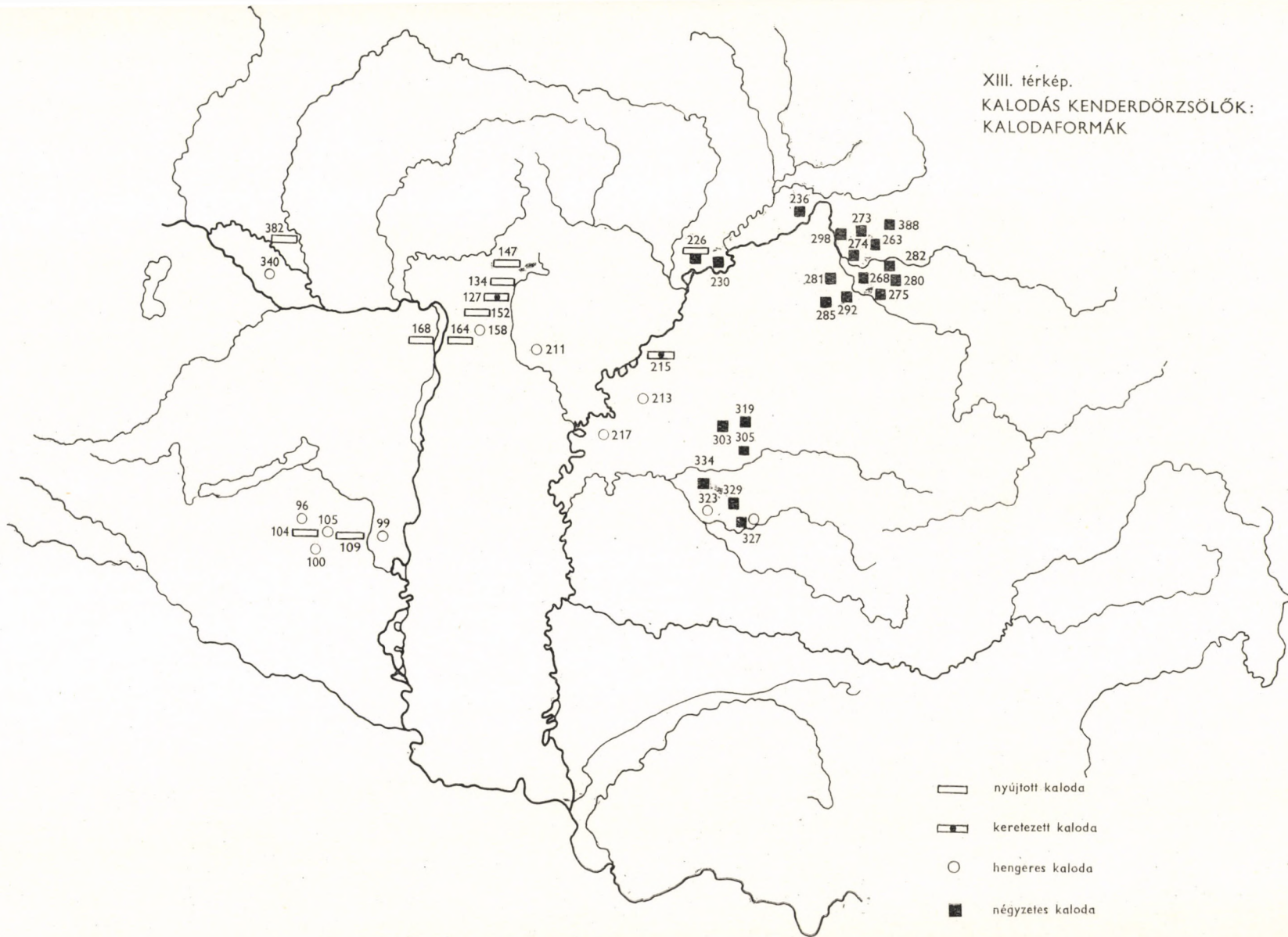
⁹ Buják (Nógrád m.), Tiszaigar (Szolnok m.).

¹⁰ Jászfényszaru, Törökszentmiklós, Kunhegyes (Szolnok m.) és Doboz (Békés m.).

¹¹ Acsa (Pest m.).

¹² Ökörítő, Nagyecsed (Szabolcs-Szatmár m.).

XIII. térkép.
KALODÁS KENDERDÖRZSÖLŐK:
KALODAFORMÁK

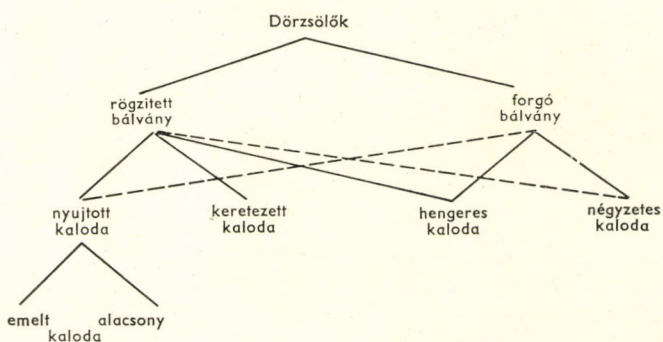

85. ábra. A kenderfejek behúása a kalodás dörzsölő bálványának a nyílásába. Beregsurány, Szabolcs-Szatmár m.

őket. — A négyzetes kalodákat a Tisza mentén és a Tiszántúlon találjuk tömegesen, igen ritkán keveredve más típusokkal (XIII. térkép).

A fentiek összefoglalásául a következő táblázatban adjuk a kenderdörzsölők magyarországi csoportjait, típusait, és szaggatott vonallal jelezzük a kivételként előforduló kapcsolódásokat.

A tárgyalt eszközre használt magyar népi terminológia igen változatos. Két elnevezés, a *dörzsölő* és a *morzsoló* fordul elő több helyen, míg a *kalló* (*kaloló*)

csak három,¹³ a törő,¹⁴ kallanttyú,¹⁵ kölyű (külű)¹⁶ csak két-két, s a kendentörő malom,¹⁷ valamint a masina¹⁸ csak egy-egy községben. A két vagy három faluban előforduló azonos terminus is legtöbbször egymástól távolabb eső helyeken található meg. Egyetlen községből, Bujákról ismerjük a kalodás dörzsölőnek *malló* nevét, ami — egyedüli mai előfordulása ellenére is — az eszköz történetére vonatkozóan figyelemre méltó adatul szolgál.¹⁹

Az eszköz *dörzsölő* neve látszik adataink alapján a legerjedtebbnek, s e mellett egy tömbben, a jellegzetesen forgó bálványos dörzsölők területén fordul elő: egész Tiszántúlon és Beregben így nevezik, két Tisza menti község²⁰ kivételével. A morzsoló terminust pedig — szintén egy csoportban — hét faluban találtuk meg, feltűnő módon mindig rögzített bálványos eszközre: a hevesi,²¹ nógrádi,²² észak-pesti²³ és jászági²⁴ körzetben. Minthogy azonban ezek az elnevezések, a dörzsölő és a morzsoló, annyira a velük való munkavégzés általános magyar kifejezései, nem volna helyes csoportban való előfordulásuk ellenére sem e terminusokat akár általában az eszköz, akár pedig a rögzített, illetve a forgó bálványos alapformák eredeti nevének gondolni. Nem hisszük azt, hogy ez esetben — mint volt az a tilónál és a kölyűs kendentörőnél — a népi elnevezés az eszköz geneziséhez bármilyen utalással is szolgálja; hanem inkább úgy véljük, hogy — tekintetbe véve a magyar nyelvterületen használatos sok és változatos egyéb elnevezést is — az illető területeken, körzetekben, vagy akár csak egészen kis tájakon is, az eszköz megjelölésére később „megfogalmazott”, így kialakult és többé-kevésbé általánossá vált terminusokkal van dolgunk. Ennek ellenére mi, az egész eszközcsaládra kiterjesztve, szakterminusként a legerjedtebb népi megjelölést, a dörzsölő, kenderdörzsölő elnevezést alkalmazzuk. Azért pedig, hogy általában a kendermunka tárgyalása során az eszközt terminusában is jól elkülönítsük az eszköz nélkül, pusztán lábbal vagy kézzel való dörzsöléstől (dörzsölő — dörzsölés), a mechanizmus lényegét jelentő kalodát jelzőül használva, *kalodás dörzsölőnek*, a munkáját pedig *kalodás dörzsölésnek* nevezzük.

Tárgyalt eszközünknek — a bemutatott magyar nyelvterületen kívüli — előfordulásáról egyetlen adatunk van még csupán: *LEBEDEVA*²⁵ írja le a fehér-oroszoknál a rögzített bálványos formát, amit ott — a szerző szerint — a len törésére (tehát nem a már egyszer megtört len további puhítására!) használnak. E forgatós lentörőeszköz neve, a *ternica*, azonos a tiló típusú törők fehér-orosz nevével. Ez a névegyezés sem jelenti azonban még feltétlenül azt, hogy valóban első törésre alkalmazzák, ugyanúgy mint a tilót. Nálunk is nevezik törőnek,

¹³ Kajdaes (Tolna m.), Tiszaigar (Szolnok m.), Prügy (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

¹⁴ Zsigárd (CsSzK), Piliny (Nógrád m.).

¹⁵ Csobaj, Báj (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

¹⁶ Csicsó (CsSzK), Kunhegyes (Szolnok m.).

¹⁷ Marcelháza (CsSzK).

¹⁸ Nagykónyi (Tolna m.).

¹⁹ Az összehasonlító vizsgálatok során a *malló* terminus kérdésére még visszatérünk.

²⁰ Kunhegyes és Tiszaigar (Szolnok m.).

²¹ Ape, Jobbágyi.

²² Hügyag, Rimóc, Hollókö.

²³ Galgamácsa.

²⁴ Jászfényszaru.

²⁵ 1956. 477.

86. ábra. Börtörés a tőretőben. Kézdivásárhely, RNK.

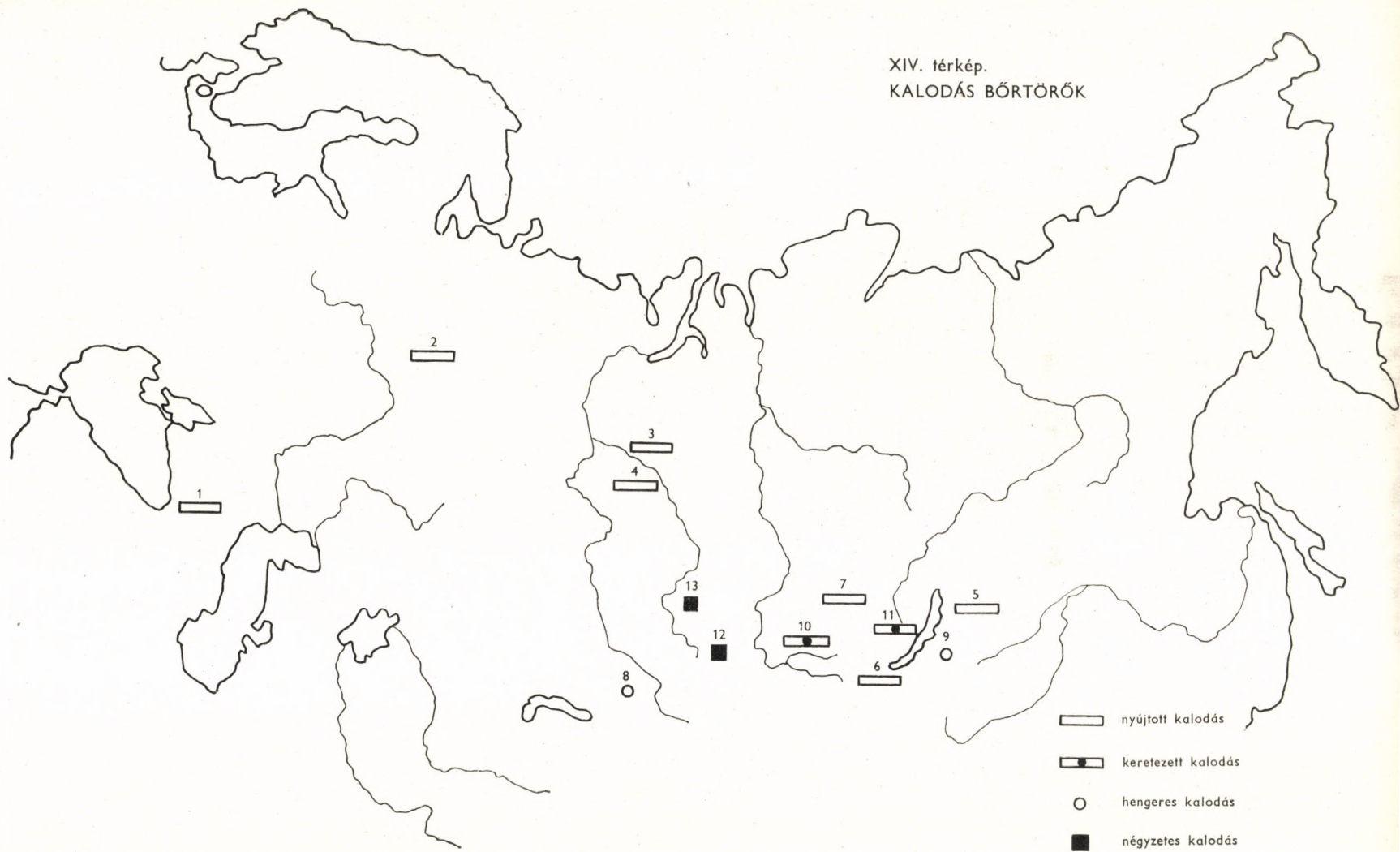
kendertörőnek²⁶ a dörzsölőt, annak ellenére, hogy sohasem használják „törésre”, azaz első törésre.²⁷ A leírás alapján a fehérorosz eszköz pontosan megegyezik a mi 77. ábránkon bemutatott csallóközi kenderdörzsölőnkkel, vagyis rögzített bálványos, hengeres kalodája emelt, s a kb. 50 cm-es orsópálacákat tartó alsó fakorong egy kétoldalra 1—1 m-re kinyúló forgatórúdra van építve. Ezen a közlésen kívül az eszköznek rostnövények megmunkálására való használatát — tudomásunk szerint — máshonnan nem ismertették.

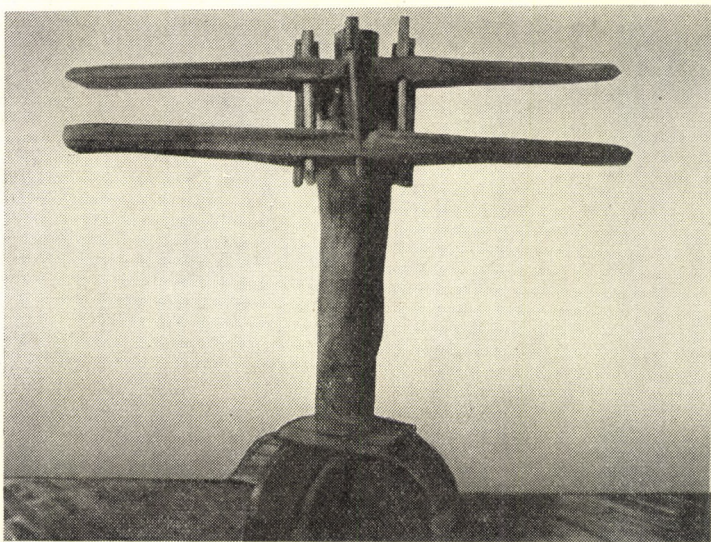
XIV. térkép. Kalodás börtörök. · 1. Grúz (Grúz Állami Múzeum, Tbiliszi, ltsz. 14—40(60) · 2. Volgai tatár (Tatár Állami Múzeum, Kazán adata) · 3. Osztják (Néprajzi Múzeum F.3134) · 4. Osztják (a hantimanszjizski múzeum adata) · 5. Burját (HANGALOV im.) · 6. Burját (az irkutszki múzeum adata) · 7. Szagáj (DIÓSZEGI V. gyűjtése) · 8. Altáji török (a garno-altajszki múzeum adata) · 9. Burját (az ulanudei múzeum adata) · 10. Szojot (Néprajzi Múzeum F.10238) · 11. Burját (LEVIN M. G.—POTAPOV L. P. 1956. 229.) · 12. Beltir (DIÓSZEGI V. gyűjtése) · 13. Hákász (minuszinszki múzeum, adata)

²⁶ Piliny (Nógrád m.), Zsigárd (CsSzK).

²⁷ Távol áll tőlünk, hogy kételkedjünk a kiváló etnográfusnő tudósításában, mégis felmerül a kétség, hogy nincs-e tévedésről szó. Az eszközt nehezen tudjuk mint törőszerszámot elképzelni (különösen lenne!), mivel az a kóro 80%-át kitevő fás szilánkok között a rostszálakat is elszaggatná. A törés utáni puhításnál azonban már csak az egészen apró pozdorjadarabkák maradnak a rostok között, így a dörzsölés ezeket könnyen felőröli, s nem tesz kárt a rostanyagban. Különben nem volna LEBEDEVÁ esetleges tévedése sem egyedülálló, hiszen BÁTKY is még mint kendertörőt ismertette Útmutatójában (1906. 66. tábla és 206.).

XIV. térkép.
KALODÁS BŐRTÖRŐK

87. ábra. Finn bórtörő. Kitee, Karjala.
(Néprajzi Múzeum F. 72260)

De ha nem is találjuk meg a szerszámot máshol mint kender-(len) kikészítő eszközt, megtaláljuk mint bórtörőt — nagy területen. GÖNYEY SÁNDOR hívta fel a figyelmet a néprajzi irodalomban először arra, hogy a kenderdörzsölő eredetét a hasonló bórtörő eszközben lehet keresni.²⁸ A recens kultúrában a magyar etnikum keleti peremén, a Székelyföldön találjuk meg erre az első nyomot. 86. ábránkon mutatjuk be a kézdivásárhelyi *bórtöröt*. Ennek az előzőekben már ismertetett kalodás dörzsölőkkel, különösen az emelt, nyújtott kalodás típussal való azonossága szembetűnő. Az eszközt a Székelyföldön a timsós fehérbőr-kikészítő szíjgyártó mesterek használják.²⁹ A bórtörőknél — szemben a kenderdörzsölővel — a kaloda alsó és felső lapja közelebb van egymáshoz, rövidebbek a cserfa orsópálcák, és kisebb a bálvány áttörése is, mivel ebbe egyszerre csak egy fél marhabórt húznak bele összegöngyölve. A szerszám forgatásához lovat fognak a forgatókar elé.

A magyarság szomszédságában, a keleti szlávoknál azonban már általánosabban használt szerszám a kalodás bórtörő.³⁰ Felépítése, szerkezete, formája megegyezik a kézdivásárhelyi bórtörőével, s ott is a timsós fehérbőr-kikészítők használják. Orosz neve *mjalo*, ukrán neve *mjalnicja*,³¹ tehát lényegében ugyanazok a „nyomó”, „gyűrő” terminusok, mint amiket a tiló jelölésére is használnak. — De távolabb, Finnországban³² is megtaláljuk ugyanezt a típusú bórtörőt (87. ábra), s neve — az ukrán terminussal összecsengően — *määlikkä*.

²⁸ GÖNYEY S. 1936. 6—7.

²⁹ A munka részletes leírását adja DOMOKOS P. P. 1935.

³⁰ ZELENIN D. 1927. 191.

³¹ Uo. 191.

³² Kitee, Karjala, Néprajzi Múzeum, F. 72260.

88. ábra. Osztják bőrtörő. Szalym folyó melléke.
(Néprajzi Múzeum F. 3134)

Kalodás bőrtörő eszközüink elterjedését azonban sokkal keletebbre is nyomon követhetjük. Amint a tilók esetében, úgy most is megtaláljuk a sztyeppei bőrkultúrában kendermegmunkáló szerszámunk elődjét. *LEBEDEVA* csak a fehér-orosz kalodás lentörő kapcsán is felfigyelt már ennek a burját bőrtörőhöz való hasonlóságára, és megállapította, hogy „a ternicák szerkezete nagyon közel áll a burjátok által használt bőrtörők szerkezetéhez”.³³

A XIV. sz. térképünkön tüntettük fel azokat a helyeket, népeket, ahonnan eszközünkre a típus meghatározásához is alkalmas adataink vannak.³⁴ Kalodás bőrtörőt a jelzett területen csak rögzített bálványos formában találtunk, ennek viszont valamennyi típusát, amit a magyar kenderörzsolóknél már megismertünk.

1. Leggyakrabban a nyújtott kalodás bőrtörők fordulnak elő, mindig emelt változatban. Ilyen a volgai tatárok bőrpuhítója is, amit 40–50 évvel ezelőtt még általánosan használtak a tatár falvakban.³⁵ — A Szalym folyó mentén élő osztjákok bőrtörő készüléke (88. ábra) ugyancsak emelt, nyújtott kalodás.³⁶ Egyik változatként a kaloda két lapja csak az egyik oldalra nyúlik ki hosszabban, és természetesen erről az egy oldalról forgatják.³⁷ Amint a kézdivásárhelyi bőr-

³³ 1956. 477.

³⁴ Az eléggé szegény irodalmi utalásokon kívül felhasználtuk a Néprajzi Múzeum fénykép-archívumában őrzött felvételeket, valamint a magyar kutatók helyszíni gyűjtéseit s a szibériai múzeumoktól levélben kapott — legtöbbször ábrázolásokkal kísért — felvilágosításokat. Ezúton is köszönetet mondunk mind a külföldi, mind a magyar kutatóknak szíves segítségükért.

³⁵ A kazáni Tatár Állami Múzeum közlése, *VOROBJOV* professzor adata.

³⁶ Néprajzi Múzeum F. 3134, *JANKÓ J.* gyűjtése, 1898.

³⁷ *VOROBJOVA T.*, a hantinanszijszki múzeum tudományos munkatársának szíves közlése.

tőretőnél is láttuk, az osztják eszköznél sem találjuk meg a kalodalapok összefogására az orsópálcákon kívüli becsapolt keresztfákat, hanem a kaloda két elkeskenyedő végét kötéllel szorítják össze: 88. ábránkon is a kaloda egyik végén kötéllel van összekötve. A szerszám osztják neve *szoh tanlti anghil*,³⁸ ami fordításban bőrhúzó tuskót jelent.

A burjátok bőrpuhítójáról több pontos közlésünk van. HANGALOV már idézett kéziratában³⁹ részletesen leírja a szerszám készítését, s az egyes alkatrészekről magyarázó rajzot is közöl. E szerint az *ergülü* emelt, nyújtott kalodás bőrpuhító, s a kalodát két végén keresztfák kötik össze. E leírásnak teljesen megfelel a burjátok egy másik csoportjánál használt bőrpuhító, aminek *erjüulge talhi*, azaz „forgató törő” a neve: „... egy faoszlop van erősítve, melynek magassága eléri a 2 m-t. E körül az oszlop körül forog maga az eszköz, amely két párhuzamos, 2 m hosszú deszkából áll, összeerősítve egymással nyolc kis faoszlop által, melyek közül hat a deszka közepén van elhelyezve, kettő pedig oldalt. Ezek közé a kis oszlopok közé rakják be a bőrt a középső tengely vajatába. A deszkák különböző irányba való forgatása közben puhul a bőr”.⁴⁰

A szagájok bőrkikészítő szerszáma is ebbe a típusba sorolható: hat orsópálcájával s a kaloda két végén egy-egy összefogó keresztfával.⁴¹

Bár szintén emelt és nyújtott kalodásnak mondhatjuk a Nyugat-Grúziában használt „nadrágszój készítő gépet”,⁴² szerkezete kissé eltér az eddig bemutatottaktól. A kaloda itt is két párhuzamosan egymáson fekvő hosszabb fából áll, de ezek középső része egy darab fából vájva, teknő-szerűen erősen megnagyobbodik, s belül hullámosan bordázottra van kivésve. A kaloda két belül bordázott teknőjét a bálványra helyezve egymásra fordítják, s a két oldalra kinyúló hajtókarrészt faháncgúzzsal erősen összeszorítják. A forgatás közben megtüremelő bőr tehát az általános orsópálcák helyett itt a teknős rész belső bordázatához dörzsölődik. (A működés elve hasonló a 90. ábrán látható bőrtörőével.)

2. Azt a típust, amit a magyar kenderdörzslőknél hengeresnek nevezünk, két népcsoportnál találtuk meg bőrtörő változatban. Az altáji törökök eszközének (89. ábra)⁴³ áttört bálványát nem a földbe ássák be, hanem egy erős fatalpba építik, amit cövekekkel rögzítenek a talajhoz. A bálvány körül itt sem botokból képzett kaloda forog, hanem egy kivájt fatörzset palástszerűen húznak rá a bálványra, s a hengeres kalodának az oldalán 4–5 nyílást véstek még ki. Mint az ábrán is látható, az állatbőrt átvezetik a palást és a bálvány hasítékain, s a henger oldalába szerelt erős bőrszój hurkába dugva a rudat, a kalodát forgatni kezdik. Így a bőr rátekeredik a bálványra, s amikor már teljesen behúzódtott a henger alá, ellentétes irányban forgatják. Így a bőr a szűk kalodában megtüremlik és puhára dörzsölődik. Ennek az eszköznek azonban a bőr megmunkálásán túl egy másik alkalmazásáról is tudunk. „Ez a törő az altájiaknál a vadkender feldolgozására is szolgált. A kender (*kendir*) megnő 2 m, sőt hosszabbra is,

³⁸ VOROBYOVA T. levélbeli adata.

³⁹ A burjátok bőrmunkájáról, mikrofilmen a Néprajzi Múzeum könyvtárában: 33–34.

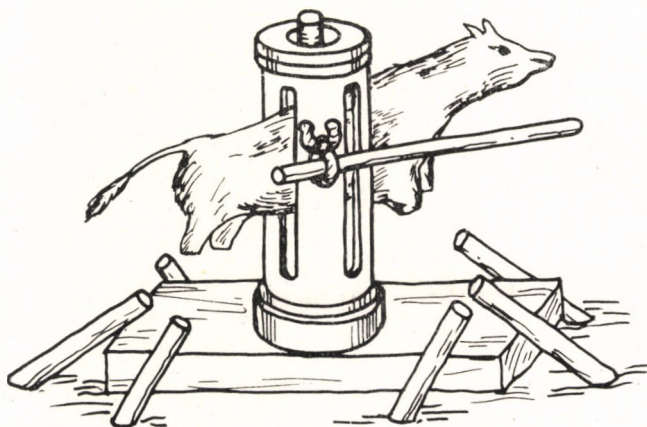
⁴⁰ Az irkutszki múzeum tudományos munkatársainak, P. P. HOROSICHNAK és E. R. RIGDILONNAK szíves közlése.

⁴¹ DIÓSZEGI V. gyűjtése, 1958.

⁴² Grúz Állami Múzeum, 14–40/60 leltári szám alatt. ISTVÁNOVITS MÁRTON szíves közlése.

⁴³ A rajzot a grono-altajszki múzeumnak köszönjük.

⁴⁴ PANOVÁNAK, a gorno-altajszki múzeum igazgatójának leveléből.

89. ábra. Altáji török bőrpuhító.
(A gorno-altajszi múzeumtól kapott ábra.)

90. ábra. Burját bőrpuhító. (Ulan-Ude, Múzeum)

a vastagsága eléri a 2,5 cm-t. Ennek a kendernek a kévéit csak kézitörőn feldolgozni lehetetlen, s éppen ezért a bőrtörőben is puhítják.”⁴⁴ Az eredetileg bőrtörő eszköz — másodlagos funkcióban — a vadon termő kender kikészítő szerzősége is tehát az altáji törökök kultúrájában.

Bőrtörő eszközünknek hengeres típusát a burjátoknál is megtaláljuk (90. ábra).⁴⁵ A földbe leásott bálvány nyílásába behúzzák a bőrt, rátekeredik a bálványra, majd két, belül barázdásra kiképzett félhengert ráfordítanak, s ezt alul-felül szorosan összekötik. Az ábrán jól látható a bal oldali hengerrész alsó felében két lyuk. Ezen erős szíjat fűznek át, s kívülről a megkötött szíjba dugva egy hosszabb rudat, a hengert egyik, illetve másik irányba forgatják. Itt is bordázattal helyettesítik tehát a kaloda dörzsölő botocskáit, éppen úgy, mint a grúz eszköznél.

3. A keretes típust, amely a nyújtott és hengeres kalodák összekapcsolódását mutatja, a sojotoknál találtuk meg (91. ábra). Az eszközről azon túl, hogy sojot bőrpuhító, sajnos bővebbet nem tudunk,⁴⁶ csak ami a képről leolvasható. Így látjuk azt, hogy a dörzsölést orsó-pálcák (tehát nem palást vagy barázdás henger) végzik, s hogy forgatásához lovat fognak eléje. A megfelelő típusú magyar kenderdörzsölőhöz (76. ábra) való hasonlósága mindenesetre igen figyelemre méltó.

E keretes típusú bőrpuhító eszközt is megtaláljuk a burjátoknál,⁴⁷ mégpedig tökéletesen abban a formában, mint a 91. ábrán bemutatott sojot megfelelőjét. A Naroni Szibíriában közölt fénykép alapján a bőrpuhító oldalra kinyúló forgató-rúdja elé, annak mozgatására, öszvér van befogva.

4. A négyzetes kalodás típusú bőrtörőt, ami a magyar kenderdörzsölőknél rögzített bálványos formában ma igen kivételesen fordul elő (79. ábra), szintén megtaláljuk a szibériai török népeknél. A beltir puhító (92. ábra)⁴⁸ is rögzített bálványos, de kalodája már majdnem a föld szintjéig ér le. A bálvány körüli orsó-pálcákon kívül — ugyanúgy, mint a hasonló magyar kenderdörzsölőnél — az alsó és felső négyzetes kalodalapot a négy sarkán négy erősebb oszloppal tartják össze, s ezek közé akasztják be a rudat forgatás közben. — A beltirrel teljesen megegyező a hákászok forgató, kalodás bőrtörője, s még mozgatása is ugyanolyan módon történik.⁴⁹

A bőrtörők egyes típusainak általunk most ismertett előfordulása egyes népeknél természetesen távolról sem zárja ki azt, hogy ugyanott más típust is nem ismerhetnének és használhatnának még. Amint a burjátoknál három típust is megtaláltunk, ugyanígy lehetséges volna ez talán más népeknél is — behatóbb helyszíni kutatás esetén, amire sajnos nekünk nem volt módunk. De a kép, amit ennyi adatból is kaptunk, világosan mutatja, hogy a timsós fehérbőr kikészítésének ez az eszköze nagy összefüggő területen, a szibériai népeknél és Kelet-Európa egyes részein általános, és itt négy típusban, de mindig rögzített bálványos szerkesztéssel fordul elő. Az eszköz hazája — úgy tűnik — Dél-Szibéria, ahol a nomád török és mongol népek kultúrájában a bőr és ennek feldolgozása szükség-

⁴⁵ A fényképet és az adatokat az Ulan-Ude-i Tájkutató Múzeum igazgatójának, G. PETUHOVNAK köszönjük.

⁴⁶ Néprajzi Múzeum F. 10238, E. ALEXANDER gyűjteményéből, 1909.

⁴⁷ LEVIN M. G.—POTAPOV L. P. 1956. 229.

⁴⁸ A felvételt DRÓSZEGI V. készítette 1958-ban. Az adatokat is neki köszönjük.

⁴⁹ A minuszinszki múzeum tudományos munkatársának, ZÜRJANOVNAK rajzzal ki-gészített szíves közlése.

91. ábra. Szojot bőrpuhító. (Néprajzi Múzeum F.24745)

92. ábra. Beltir bőrpuhító. Abakán folyó melléke.
(Diószegi V. gyűjtése)

szerűen elsőrendűbb szerepet játszott, mint a keleti szláv népeknél.⁵⁰ Innen terjedt nyugat felé, s nyilván nem volt kis jelentősége a népvándorlás hullámainak sem az eszköz keleti szlávoknál való elterjedésében.

Ismerve a kalodás bőrtörők terjedelmes nagyságát, az elkészítés faigényességét, nem beszélve a legjelentősebbéről, a komplikált konstrukció fatechnikában való nagy jártasságot feltételező voltáról, eszközüink kialakításának az érdemét — az ismert recens elterjedés ellenére is — nehezen tudjuk fenntartás nélkül nomád népcsoportoknak tulajdonítani. Olyan kimódolt, a fatechnikában nagy ügyességet és kulturáltságot kívánó eszköz ez, aminek a „feltalálása” nehezen egyeztethető össze a nomád életformával. Éppen ezért inkább arra gondolunk — bár semminemű adatszerű bizonyító anyag nem áll a rendelkezésünkre — hogy a kalodás bőrpuhító kiindulása a kínai korai magasszintű technikai kultúra lehetett.⁵¹ A belső-ázsiai nomádoknak — mint ismeretes — igen jelentős kapcsolataik voltak a kínaiakkal.⁵² Így megismerhették tőlük ezt a rendkívül termelékeny — mondhatnánk, hogy inkább már manufaktúrára jellemző — eszközt, s átvették, életformájuk alapján igen intenzív bőrfeldolgozásukba. Ezen az alapon terjedhetett tovább is a kalodás bőrpuhító, s általános lett a belső-ázsiai és sztyepei pásztorkultúrák bőrtechnikájában. E feltételezést természetesen további kutatásoknak kell még tisztázni.

Az viszont már kevésbé lehet kétséges ezek után, hogy a kender- (len) dörzsölők — hasonlóképpen a tilókhoz — funkcióváltással lettek az eredeti bőrtörőkből rosnövényt puhító eszközökké. Egy ilyen funkcióváltás lehetőségére LEBEDEVA is felhívta már a figyelmet, a fehérorosz forгатós, kalodás lentörők kapcsán, amikor felfigyelt ezeknek a burját bőrtörőkhöz való hasonlóságára: „... feltételezhetjük, hogy a bőr törésének ősi módja (hiszen a bőr megmunkálása általában régebbi a rostos növények megmunkálásánál) lett átvive a len megtörésére”.⁵³ Az altáji törököknél — mint láttuk — már kettős (bőr- és kender-törő) funkciójában találjuk eszközünkét, ami az átváltás fele útjának tekinthető, és eszközünkél e funkcióváltás gyakorlati lehetőségét a recens műveltségben is igazolja.

A tárgyalt eszköznek a magyarság kultúrájába való kerülése két úton látszik lehetségesnek: vagy a keleti szlávokkal való érintkezéseink során tőlük vettük át a kalodás bőrtörőt (igen csekély valószínűséggel már kenderdörzsölő formában), vagy pedig a magyarság kialakulásában jelentős szerepet betöltő török népekkel való keveredések útján, kontinuus kultúránkban élt tovább az eszköz, és alakult műveltségünkben — az életforma változásának hatására — funkcióváltással kenderdörzsölővé.

A keleti szlávoktól, pontosabban az ukránoktól való átvételre gondolt GÖNYEY SÁNDOR, s az átvétel helyéül a Kárpát-medencén kívüli, ukrán területet tartotta lehetségesnek, amikor az eszköz magyar eredetét kereste: „valószínűleg Ukrajnából hozta ezt magával a magyarság, mert Európaszerte itt használják ezt az eszközt hazánkon kívül, mint a fehér bőrcserzők bőrpuhító szerszámát”.⁵⁴ Ugyancsak a keleti szláv eredeztetés mellett tört lándzsát GUNDA BÉLA is: „a magyar

⁵⁰ MOSZYNSKI K. 1929. 340.

⁵¹ BARABÁS JENŐ hívta fel a figyelmet lektori véleményében e lehetőségre.

⁵² CZEGLÉDY K. 1969.

⁵³ 1956. 477.

⁵⁴ 1936. 6.

kenderdörzsölőkhöz és bőrpuhítókhöz hasonló szerszámot (mjalo) használnak Ukrajnában. Közöttük a kapcsolat csakis a délorosz sztyeppéken megforduló magyarsággal magyarázható.”⁵⁵ A mindig emelt, nyújtott kalodás és rögzített bálványos keleti szláv bőrtörőnek a megfelelő típusú magyar kenderdörzsölőhöz való erős formai hasonlóságán túl az orosz *mjalo* (bőrtörő) terminusnak az egyetlen nógrádi faluban, Bujákon (és esetleg még a környékén) használt *malló* terminussal való kétségtelen összecsengése adta az alapot a szláv eredeztetés gondolatához.

De nézzük meg részletesebben ezt a kérdést. Mint a következő fejezetben látni fogjuk, egy, a Tisza–Zagyva közti és ettől északabbra eső területen későbbben általánossá vált puhítóeszköz, a kenderkalló (XV. sz. térkép), a kenderdörzsölővel azonos rostkikészítő munkát végezve, e vidéken teljesen kizorította eszközünkét a használatból. (XII. térkép.) Az azonos funkciót ellátó, s a kenderdörzsölőt későbbben „felváltó” kenderkallónak a Bujáktól északra eső Osgyánban (de tudunkkal csak itt!) szintén *malló* a neve. Így joggal feltételezhetjük, hogy a kenderkalló elterjedése előtt a dörzsölőnek volt a terminusa Osgyánban is a *malló*, s ez esetben a Felső-Zagyvától a Felső-Ipolyig húzódó kisebb területsávban, Nógrád és Gömör e vidékén kapcsolódhatott egykor kenderdörzsölőkhöz a *malló* elnevezés. Ez az így ma megállapítható „*malló*-vidék” és az előző fejezetben a kölyűs törőknél megismert „*bitó*-terület” (XI. térkép) fedni látszik egymást, különösen ha figyelembe vesszük azt, hogy a *malló* terminus elsődlegesen a kalodás kenderdörzsölőkhöz kapcsolódik, s ezt az eszközt a keletibb borsodi vidéken mára már teljesen kizorította az azonos funkciót ellátó kenderkalló, ami nem kellett törvényszerűen mindenhol „örökölje” a korábbi kalodás dörzsölő nevét, tehát feltehetően a *malló* nevet. Így lehetséges, hogy dörzsölőkre a *malló* elnevezés a kenderkalló előtt a mainál jóval keletebbre is, tehát az egész „*bitó*-területen” használatos volt. Ez esetben két eszközünknek, a kölyűs kendertörőnek és a kalodás kenderdörzsölőnek lényegében ugyanazon a területen keleti szláv kapcsolatokra utaló elnevezését (*bitka* – *bitó* és *mjalo* – *malló*) találjuk.⁵⁶ Ezek az egyezések arra engednek következtetni, hogy – mint azt már előző fejezetünkben is feltételeztük – a Heves–Gömör–Nógrád vidékére települt magyar népcsoportoknak különösen erős szláv kapcsolataik lehettek a honfoglalás idején és közvetlenül utána is. E vidékünkön a IX. században jelentős szláv települések voltak,⁵⁷ s az itt élő csoportok nyelvileg az ukránokhoz álltak közel. Nem valószínű, hogy e szláv elemek műveltségének része volt már ebben az időben a kalodás bőrtörő, (annak ellenére sem, hogy a megelőzően már századokon át tartó népvándorlás révén ennek birtokába juthattak volna), mert akkor e térség nagyobb, ma is szlávok lakta területén, a szlovákoknál is meg kellene lennie a kalodás kenderdörzsölőnek, és nemcsak magyar falvakban fordulna elő. Véleményünk szerint a honfoglaláskor itt talált szláv csoportokra rátelepedő magyarság – anélkül is, hogy az eszköztőlük ismert volna meg – gazdagíthatta az idők folyamán szókincsét – együtt élve az alaplakossággal – annak általában „törőt” jelentő *mjalo* ~ *malló* szláv terminusával. A *malló* magyar eszköznév így csupán lokális nyelvi hatásról tanúskodik – megítélésünk szerint.

⁵⁵ 1942. 206.

⁵⁶ A *bitka* – *bitó* kérdésével előző fejezetünkben részletesen foglalkoztunk. Így a *bitó* magyar elnevezés a kölyűs kendertörőknél ukrán kapcsolatra látszott utalni.

⁵⁷ KNEZSA I. 1938. térképmelléklet; ACSÁDY I. 1950. 24.

Ha a kalodás kenderdörzsölőt, pontosabban kalodás bőrtörőt, mint számára teljesen új eszközt a magyarság Ukrajnában ismerte volna meg először, és nevével együtt onnan hozta volna Kárpát-medencei hazájába, miért csak egy ennyire szűk területen maradt volna meg ez a terminus, holott az eszköz hatalmas területen elterjedt a Kárpát-medencében? Az ilyen jellegű, az egész magyarság műveltségét érintő tárgy és neve átvétele esetén, a tárgy elterjedését követnie kellett volna a hozzátartozó név mainál mindenesetre lényegesen szélesebb körű elterjedésének is.

Véleményünk szerint a magyarság műveltségébe ezt az eszközt azok a sztyepei török népcsoportok ültethették át, akikkel őstörténete folyamán szorosabb kulturális kapcsolatba került, esetleg vérségileg is keveredett.⁵⁸ A magyar kalodás kenderdörzsölők vizsgálata során négy rögzített bálványos típust állapítottunk meg. Mind a négy típust megtaláltuk a délszibériai népek bőrkultúrájában, és mindegyiket legalább két népnél. Olyan egyezés mutatkozott itt, amit nem tudunk sem magától értetődően, csak a technikából is következő önálló magyar alakulásnak, sem pedig véletlennek tartani. Gondoljunk pl. a keretezett (91. illetve 76. ábra) vagy a négyzetes (92. illetve 79. ábra) típusok rendkívüli hasonlóságára. Olyan szerkezeti és formai egyezések ezek, amelyek a közvetlen kapcsolatot feltételezik. Egy népnél több típus is megtalálható egyszerre: a burjátoknál legalább három, nálunk négy fordul elő. A keleti szlávoknál viszont csak egy típust találtunk, s ha LEBEDEVA leírását pontosan értelmeztük, akkor is a nagyon távoli fehér orosz lentörővel együtt csak kettőt. Hogyan alakulhatott volna ki a magyarságnál akár ebből a kettőből is a megismert négy szibériainak annyira megfelelő négy magyar típus?

Kérdés továbbá, hogy a kalodás dörzsölőt a magyarság egy (csak bőrtörő) vagy már kettős (bőrtörő és kenderdörzsölő) funkcióval hozta Kárpát-medencei hazájába? A kettős funkció mellett szól az, hogy a recens magyar kultúrában a kalodás kenderdörzsölőt elsősorban — ha nem is kizárólagosan — olyan területen találjuk meg, ahol kevés (kenderes) áztatási mód van (I. térkép), s ahol a tiló is megőrizte fogazottságát (III. térkép): tehát azokon a tájakon, ahol a honfoglalás előtti művelődés ezen elemei máig kitapinthatóan megmutatkoznak a kenderkultúrában. Így ez azt jelenthetné, hogy az eszköz már a letelepüléskor is kapcsolatban állt a kenderfeldolgozással, s ezért ott maradt meg a használatban, ahol egyéb, a kendertechnikába szintén átszármazott elemmel együtt rostkikészítő funkciót látott el. Ha csak bőrtörő funkciója lett volna közvetlenül a honfoglalás előtt, s csak később, a letelepülés után bővült volna a felhasználási köre a kenderrost kikészítésére is, akkor joggal várhatnánk, hogy ez a helyi fejlődés Erdélyben is, és a Dunántúlnak a mainál mindenesetre nagyobb területén is bekövetkezzék. A recens elterjedést szemlélve viszont igen elgondolkoztató az, hogy olyan területeken, mint pl. a Duna—Tisza köze és a Tiszántúl északi része, ahol a kevés áztatás és a fogazott tiló is általános,⁵⁹ a kalodás dörzsölőt nem találjuk.

Úgy véljük tehát, hogy a kalodás bőrtörőt a magyarság már kettős funkcióval, kenderrost kikészítésére is alkalmazva hozta magával Kárpát-medencei hazájába.

⁵⁸ MOLNÁR E. 1949. 89.

⁵⁹ A Tiszántúl északi fele ezek mellett a szőszcsávázásnak, ennek a későbbiekben tárgyalandó, szintén bőrtechnikából származó rostmegmunkáló eljárásnak is a jellegzetes területe.

A kérdés ezzel kapcsolatban főleg az, hogy milyen mértékben szolgált eszközünk a honfoglalás idején bőrtörésre, és milyen mértékben kendermunkára? A IX–XI. században a magyarság lakta övezetben — különösen a köznépnél — még a bőrruhák voltak döntő többségben, ha nem is kizárólagos használatban. 1054-ben Szent Lietbert cambrai-i püspök és kísérete a Szentföldre utaztában, áthaladva az akkor Magyarországgal szomszédos Bolgárországon, ott „ló- és teveháton ülő embereket vettek észre, kiknek hajában szalagok lobogtak, félig meztelenek voltak, csupán köpönyeg és csizma volt rajtuk látható...”⁶⁰ És egy lényegesen későbbi, a XVIII. század második feléből származó tudósítás⁶¹ szerint pl. a Felső-Jenisszej mentén élő kacinszki tatárok „télen közönségesen nem viselnek inget, hanem csak egy szűk ujjú hosszú prémet a meztelen testükön. Ezt a legtöbben őzrhából készítik, amiket a feleségeik dolgoznak ki... Csak a gazdagabbak viselnek juh- vagy bárányprémet, és a legelőkelőbbek, ünnepélyes alkalmakkor, felső ruhát vászonból és selyem alsóruhát. Ezzel szemben a köznéphez tartozókon prémjeiken és csizmáikon kívül semmi más nincs, mint egy durva vászonból való bő lábravaló, amit részben szintén asszonyaik készítenek a völgyekben termő kendercsalánból, amit a saját nyelvükön kindirnek neveznek.”

Hozhatnánk további példákat, útleírásokat, amelyek a pásztornépek akárcsak egy vagy másfél évszázaddal ezelőtti viseletéről szólnak, mindenhol érthetően a bőrruházat túlsúlyáról kapnánk adatokat. Mennyivel inkább így kellett ez legyen a IX–XI. században. A honfoglalás utáni időkben, a korai Árpád-korban is aránylag mérsékeltnek tűnik a növényi rostokból készült vászonneműek szerepe, még a magasabb társadalmi fokon álló magyar vezetőréteg használatában is.⁶² Nem feledkezhetünk meg e korban a gyapjúból készült nemeznek⁶³ a ruházatkódás terén betöltött jelentőségéről sem.

Ezek után joggal merül fel az újabb kérdés, hogy ha a magyarság kultúrájában aránylag csekély jelentőségét látjuk a kenderfeldolgozásnak a honfoglalást megelőző, majd az ezt közvetlenül követő időkben a ruházat, s egyáltalán a vászonkészítés terén, akkor lehet-e mégis egy ilyen nagy termelékenységű eszköznél, mint amilyen a kalodás bőrtörő arra gondolni, hogy szerepet kapott a kendermegmunkálásban is? Igen, mert a kendernek, mint rostonövénynek ebben az életformában nem annyira a vászonkészítés, mint sokkal inkább az e gazdálkodási formában nélkülözhetetlen, és nagy mennyiségben szükséges kötelek, zsinegek, béklyók, szerszámok, hálók stb. alapanyaga előállítására szempontjából volt döntő szerepe.

Így véleményünk szerint a magyarság már kettős funkciót ellátó kalodás bőrtörőt hozott magával új hazájába, amit elsősorban és döntő súllyal bőrkikészítésre használt, de emellett a kendermunkában is hasznosította. Eszközünk sokáig kettős szerepet töltött be: kenderdörzsölő funkciója állandóan, különösen pedig a XIII–XIV. századtól, a fonó-szövő házi munka nagy és általános fellendülésének idejétől⁶⁴ erősödött, ugyanakkor a bőrkikészítő mesterség céhesedésével,

⁶⁰ SZAMOTA I. 1891. 15.

⁶¹ PALLAS P. S. 1773. 679.

⁶² HECKENAST G. 1970. adatai szerint mindössze 3 Fonó és 1 Takácsi helynevünk van e korból, szemben a 9 Szücs, 3 Timár, illetve 1 Hodász településsel, nem is beszélve a nagyszámú vasműves falvakról.

⁶³ BARTHA A. 1968. 89.

⁶⁴ Ezt elsősorban a rostfésülés (gereben) általánossá válása, valamint a lábitós szövőszék tömeges paraszti használatba vétele tette lehetővé.

s ezáltal az új nyugat-európai bőrtechnika általánossá válásával csökkent, majd teljesen elvesztette talaját a magyar bőrmunkában. Mint kenderdörzsölő azonban megmaradt nagyjából azokon a tájakon, ahol a honfoglaló magyar népesoportok is használták már kender megmunkálására. A recens elterjedésénél tapasztalható Duna—Tisza közti és észak-tiszántúli területkimaradásokat a kalodás dörzsölő késői, lokális csökkenésével, illetve teljes használaton kívül helyezésével magyarázzuk.

Nem szóltunk még a keleti országrészekén előforduló, különösen a Tiszántúlon ma annyira általános forgó bálványos kenderdörzsölőkről. Mint XII. sz. térképünkön láthatjuk, a rögzített bálványos eszközök a kalodás dörzsölő egész területén előfordulnak: a Duna észak-déli vonalától nyugatra kizárólagosak, keletre pedig szórványosan bukkannak fel, forgó bálványos formák közé ékelten. Ebből az elterjedésből az anyag bemutatása során arra a következtetésre jutottunk, hogy az országosan elterjedt rögzített bálványos dörzsölő lehetett az eredeti konstrukció. Amikor az eszköz eredetüül szolgáló bőrtörőkhöz nyúltunk vissza, azt láttuk, hogy ezek mindenütt rögzített bálványosak. Ez a tény tehát igazolni látszik korábbi feltevésünket, hogy a magyar kenderdörzsölők arche típusai is rögzített bálványosak. Így a forgó bálványos megoldás későbbi „újítás”, szerkezeti racionalizálás eredménye lehet: nem kellett mélyen leásni és a föld alatt is rögzíteni a bálványt, hogy esetleges meglazulását elkerüljék, hanem a föld szintjére helyezett kaloda alját egyszerű cövekbeveréssel lehetett rögzíteni, s a belehelyezett bálványt a fején nyitott lyukon átdugott rúddal forgatni. Egy pillantás a 79. majd a 81. ábrára, megmutatja a szerkezeti ésszerűsítés lehetőségét és megvalósításának módját. Ezáltal a dörzsölő ugyanolyan jó minőségű munkavégzés mellett egyszerűbben, könnyebben és kevesebb faanyagból lett elkészíthető. Megmutatkozott ennek a racionalizálásnak a hatása egyes falvakban a dörzsölők számának emelkedésében is.⁶⁵

Az újabb, forgó bálványos és leginkább négyzetes, ritkábban hengeres kalodás típus ugyancsak a mai elterjedés alapján úgy látszik, hogy a Tiszántúlon alakult ki, és itt ki is szorította a korábban alkalmazott rögzített bálványos dörzsölőket a használatból. A forgó bálványos típusok kialakulása, de még inkább elterjedése nem tűnik túl régieknek, mivel magunk is tapasztaltuk még terjedését a rögzített bálványosok rovására,⁶⁶ s ez általános terjedés ellenére is találunk elszórtan rögzített bálványos dörzsölőket még a mai forgó bálványos területen. Az új forma kialakulása és kezdeti terjedése azonban minden valószínűség szerint még arra az időre datálható, amikor az egész Tiszántúlon általános volt a kalodás kenderdörzsölő. A recens elterjedésből (XII. térkép) ítélve a forgó bálványos eszköz előbb terjedt el, s csak azután ritkult meg, majd maradt ki teljesen a használatból a kalodás dörzsölő az Észak-Tiszántúlon, mintegy üres foltot hagyva maga után a korábban összefüggőnek tetsző forgó bálványos területen. Így megítélésünk szerint a forgó bálványos eszköztípus kb. a XVIII. században alakulhatott ki, s a XIX. században szűnt meg a kalodás dörzsölő használata a Tiszántúl északi részén.

⁶⁵ Szatmárban végeztünk ilyen irányú kutatásokat. A dörzsölővel való munka intenzitásának észlelt emelkedését térképen is ábrázoltuk: BARABÁS J. 1963. 152.

⁶⁶ Kőtegyán (Bihar m.) és Nagyecsed, Ökörítő (Szabolcs-Szatmár m.).

Az „új”, forgó bálványos eszközhöz látszik kapcsolódni a *dörzsölő* terminus is: az új típus kialakulásával ez terjedni kezdett, és vitte magával dörzsölő nevét is. A rögzített bálványos típusoknál pedig a név nagy változatossága talán azt fejezi ki, hogy ezeken a területeken nem volt az eszköznek jelentősebb mozgása, terjedése, s általában ott, azokon a „kenderes” vidékeken maradt meg, ahová a honfoglalás után már mint kenderdörzsölő is került. Így nevei ezeken a helyeken általában a funkcióból következő, helyi megfogalmazásban maradtak meg, különösebb terjedés, és így egy-egy nagyobb területre jellemző egységesebb név-alkalmazás nélkül. A *morzsoló* terminusnak — nagyjából a Zagyva mentén való — többszöri előfordulása enged bizonyos kis területű terjedésre, eszközmozgásra következtetni, de ezt a feltevést is kétségesse teszi az a tény, hogy bár minden községben rögzített bálványos, de e mellett különböző kaloda típusokat találunk.

Összefoglalóan: véleményünk szerint a szibériai bőrkultúrából származó kalodás dörzsölőket már mint kettős funkciójú, de kendermunkára csak igen mérsékelten használt szerszámot hozta magával a magyarság Kárpát-medencei hazájába, s a rögzített bálványos alapformából a Tiszántúlon alakította ki — feltehetően a XVIII. században — a forgó bálványos változatokat.

A KENDERKALLÓ

Az első törés, majd további tisztítás után a puhító munkára egyes helyeken felhasználják a malmok energiaforrását is. Ilyen gépi erővel működtetett puhító eszköz a kenderkalló. Lényege a mechanikailag emelt, majd súlyánál fogva visszaesni engedett nehéz fatönk. A csak függőleges irányban mozduló zúzóöntönből egy oldalra beékelt fanyelv áll ki, amit egy — legtöbbször vízi energiával forgásba hozott — henger „tüskéje” emel fel, majd túlsúszva alá, visszaesni enged (93. ábra). Általában több zúzóöntököt állítanak egymás mellé, s ennek megfelelően a több emelőtüskét úgy helyezik el a hengeren, hogy azok forgás közben kis időkülönbséggel egymás után emeljék és ejtsék vissza a tönköket a munkahelyre, a sima talpgerendára. A 94. ábrán jól láthatjuk az egymás melletti zúzóöntökök pillanatnyi különböző magasságát, és ebből érzékelnünk tudjuk működés közben a tönksor hullámszerű függőleges mozgását is. Mivel a henger forgatása erősebb energiát kíván, a kenderkallót mindig malmokhoz kapcsolják, ahol azok víz-,¹ újabban motormeghajtását² használják fel a működtetésükhöz.

Puhításhoz a kenderrostot nagyobb kötegekbe fogják össze. A *markokat*, *kenderfejeket* kissé megcsavarva és mindig újabbal megtoldva két- vagy három ágba lazán összefonják, majd a fonatot hengeresen kötegbe, egy *bunkóaljába*,³ egy *bakóaljába*,⁴ egy *fejbe*⁵ hajtogatják. Egy ilyen, egyszerre puhításra kerülő kötegben 15—18—30, ritkán ennél is több kendermarok van együtt.⁶ Miután a vámot — minden tíz marok után egyet⁷ — kivette a malmos, a kallózó asszony a talpfára, a *bunkók*, *bakók* alá tesz egy-egy köteget, s a *bunkózás*,⁸ *bakózás*⁹, *törés*¹⁰ közben forgatja, hogy mindenütt jól megpuhuljon. A lezuhanó súlyos tuskók alatt nemcsak a még rostok között levő apró pozdorjaszilánkok törnek porrá, hanem a kenderrost is elveszti merevségét, *élességét*, és puha tapintásúvá válik. Egy asszony egyszerre több, néha 5—6 bunkó alatt is forgathat¹¹ (94. ábra).

¹ Füzesabony, Poroszló, Tarnaméra, Szilvásvár, Nagyvisnyó, (Heves m.), Tard, Bükkábrány, Tibolddaróc, Bogács, Dédes, Nyomár (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

² Tiszapolgár (Hajdú m.), Tiszaigar, Tiszaszöllös, Tiszafüred (Szolnok m.), Poroszló (Heves m.), Bogács (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

³ Tiszaigar (Szolnok m.), Bogács, Szentistván (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

⁴ Nyomár (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Nagyvisnyó (Heves m.).

⁵ Pásztó (Nógrád m.), Baskó (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

⁶ SZOLNOKY L. 1950. 41.

⁷ Újabban lemérik és a kendermennyiség súlyának egy tizedét veszik ki vámba (pl. Tiszafüred, Poroszló).

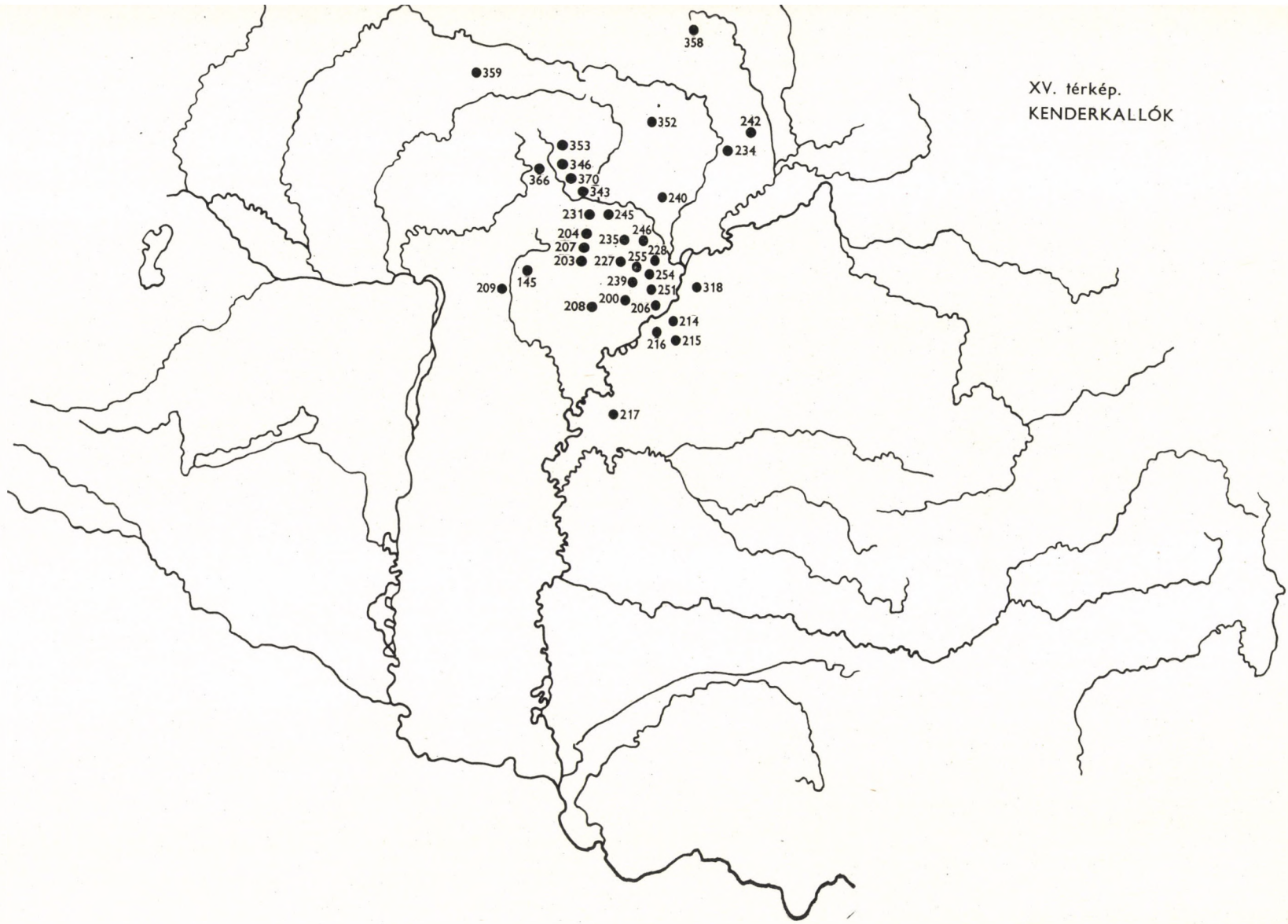
⁸ Általában Hevesben.

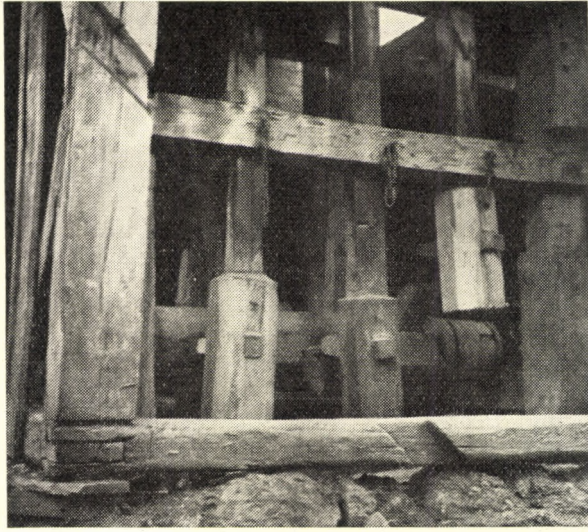
⁹ Dédes, Sajószentpéter, Nyomár (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Nagyvisnyó, Dédes, Szilvásvár (Heves m.).

¹⁰ Bükkábrány, Tibolddaróc, Bogács, Sály, Kács (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

¹¹ Nagyon fárasztó és figyelmet kívánó munka. Ha figyelmetlenül, rosszkor nyúl a forgató a kenderhez, rázuhan a kezére a tuskó. E mellett különösen kellemetlen a nagy por, ami ilyenkor a kenderből száll. „Az ember kiköhögi a tüdejét a portól.”

XV. térkép.
KENDERKALLÓK

93. ábra. Kenderkalló. Kiskovácsvágása, CsSzK.

94. ábra. Kenderkalló. Mónosbél, Heves m.

Egy köteg puhításának ideje — attól függően, hogy előzőleg mennyire ázott meg jól a kenderkóró — kb. egy óra.

A kenderkalló malmokhoz kapcsolódása tükröződik az elnevezésekben is. Jelölésükre általában malom összetételű terminust használnak: előfordulásuk jobbra déli vidékein¹² *bunkómalom*nak, északibb falvaiban¹³ inkább *törőmalom*nak nevezik, Abaújban egy helyen¹⁴ pedig *kühümalom* a neve. A Zempléni Hegyvidéken¹⁵ egyszerűen csak *bunkó* vagy *törő*. Egyetlen faluból, Osgyánból *malló* névre van adatunk. A szlovák községekben¹⁶ pedig általánosan *stupan*ak nevezik.

Az eszköz Kárpát-medencei elterjedését XV. térképünkön mutatjuk be. E szerint összefüggő területen, lényegében a Zagyva északnyugati és a Tisza északkeleti irányú vonala határolta nagy háromszögben találjuk a kenderkallókat. Érthetően olyan vidéken, ahol a folyók, hegyi patakok vizét malmok hajtására könnyen fel lehet használni.

Ez az elterjedés a szó szoros értelmében beékelődik a kenderdörzsölők területébe (lásd XII. térkép). A kenderkalló északról déli irányba való terjedését és ezzel egyidejűleg az azonos funkciót betöltő kenderdörzsölő használatból való kiszorítását, pontosabban felváltását a legdélibb falvakban még századunk elején is tapasztalhattuk.¹⁷ A váltás okául általában a könnyebb munkavégzést hozzák fel,¹⁸ de e késői eszközcsere hátterében már nyíltan mutatkozik a falu közösségi magatartásában erősödő polgári szemlélet is, amikor nagyobb vonzereje van már az elkülönülten végzett munkának, mint a kenderdörzsölőnél elengedhetetlen segítségkérésnek és visszaadásnak.¹⁹

Kenderkallóink felépítése, működési elve tökéletesen megegyezik az e terület északibb részein is használt malommeghajtásos gyapjúkallókkal. Az eszköz eredetét tehát helyesnek látszik ezekben, vagy ezek elődjében keresni. Annak ellenére, hogy eszközünk népnyelvi megjelölésére sehosem találkoztunk a kalló elnevezéssel, eredete alapján²⁰ mégis helyesnek tartottuk szakterminusnak ezt választani.

Az ütőbotos (bunkós) zúzószerkezetek kialakulásáról írt tanulmányában R. MERINGER²¹ kimutatta, hogy ezek a kézimozsárból és ütőjéből, illetve a mozsárban való törési módból fejlődtek ki. Az ütőszerkezetet előbb kézzel emelték

¹² Füzesabony, Poroszló (Heves m.), Mezőkövesd, Szentistván, Tard (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Tiszafüred, Tiszaigar, Tiszaszőlős (Szolnok m.).

¹³ Bogács, Bükkábrány, Dédes, Nyomár, Tibolddaróc (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Nagyvisnyó, Szilvásvárad (Heves m.).

¹⁴ Pusztafalu.

¹⁵ Arka, Baskó, Mogyoróska (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

¹⁶ Luko, Luzsna (CsSzK).

¹⁷ Poroszlón mondták: „1910 körül Tiszafüreden is lett bunkó. Akkor aztán felkapták, divatba jött. Nem kellett már a dörzsölő.” — Tiszapolgáron: „a háború (első világháború!) előtt csináltak bunkós törőt a malomban. Azóta van.”

¹⁸ Tiszaigar: „1906-ban csinálták az első bunkót a tiszaszőlősi malomban. Ekkor jött divatba. Ezt nem kell hajtani, könnyebben boldogul vele az ember.”

¹⁹ Tiszaigar: „A bunkó megépítése után lejárt az ideje a kallónak (itt így nevezik a dörzsölőt!). Mindenki csak azt mondta, hogy magában is el tudja forgatni a kendert a bunkó alatt, nem hív annyi segítséget. Mert azokat meg kell vendégelni, azokat el kell látni.” — „Nem viszem a kallóba (vagyis itt dörzsölőbe), nem hívok segítséget, elmegyek a malomba, megcsinálom magam.”

²⁰ HABERLANDT A. is a gyapjúkallót tartja az európai hasonló kendertörő malmok elődjének (1926. 520.).

és ejtették vissza, majd a vízierő alkalmazásával a forgó, tüskés hengerrel hozták mozgásba.²² A görög és római antiquitásban — bár a vízierőnek őrlőmalmok hajtására való felhasználása már ismert volt — zúzómalmokról nem tudunk.²³ R. MERINGER és V. GERAMB kutatásaik alapján arra a megállapításra jutottak, hogy az ütőbotos zúzdának a római vízimalmokkal való kapcsolódása a német és a római kultúra legintenzívebb érintkezési területén, az Alpok vidékén következhetett be, s ebből alakult ki itt az i. sz. V—IX. század között a zúzómalom.²⁴ Az ütőbotos (bunkós) törőszerkezet jelölésére használt német terminus a *Stampfe*, s az eszköznek ez a neve átment a latin és szláv nyelvekbe. E nyelvtörténeti alapon tartja MERINGER valószínűnek, hogy a németben az eszköz eredeti nevével van dolgunk, s a tárgy és neve e területről kiindulva terjedt el Európa többi népeinek kultúrájában.²⁵ Bár a vízmeghajtásos zúzómalom először nyilván a magvas termények törésére, hantolására szolgált, úgy látszik, hogy igen hamar alkalmazták ezek mellett érczúzásra, a bőrmunkához szükséges cserfakéreg törésére és főleg gyapjuszövetek sűrítésére (kallózására) is. A XI.—XII. századból már számos adat tanúskodik a gyapjuszövetet kallózó malmok meglétéről német és francia területen.²⁶

A gyapjúkallózó malmokkal azonos zúzószerkezetet használnak a rostonövény (len, ritkábban kender) törésére is. Svájcban, Schwabenban, Tirolban az e célra alkalmazott nagy törőket azonos funkciót betöltött elődjük, a kis lentörő sulyok után nevezték el (Bluwel, Bleuel, Plujel).²⁷ E lentörésre alkalmazott malmok első említései a XIV. századból Svájcban származnak, míg Württembergből, Schwabenből és Bajorországból a XVI. században bukkanunk írásos nyomaikra.²⁸ Észak-Németországban, Göttinga melletti előfordulásukról a XV. század közepéről van adatunk, ahol *bokemole* néven említik.²⁹ Az alnémet *boken* (= lent bunkolni malomban) kifejezés az eszközzel együtt a XVII—XVIII. század fordulóján skandináv területre is behatolt.³⁰ Len (kender) törésére alkalmazott eszközünk legkorábbi említése tehát lényegében ugyanazon az alpesi területen fordul elő, ahol általában a malmos zúzdák kialakulását is feltételezik az idézett kutatók, és innen való továbbterjedését látjuk északi irányban germán nyelvterületen.

²¹ 1909. 3—28.

²² Uo. 10.

²³ GERAMB V. 1928. 39.

²⁴ MERINGER R. 1909. 26—27.; GERAMB V. 1928. 40.

²⁵ Nem kívánunk e helyen a két jeles kutató, MERINGER R. és GERAMB V. véleményével vitázni, de aligha valószínű az, hogy az általános szláv *stupa* (ami eredetére utalóan alapjelentésében mozsárnak felel meg) a német *Stampfe*ből származzék. A két terminusnak sokkal inkább egy közös eredete látszik elfogadhatónak. Úgyszintén sok nehézséget látunk azzal a megállapítással kapcsolatban is, hogy általában a vízi meghajtásos ütő, törő szerkezetek német földről kiindulva terjedtek volna el Európa más népeinél. Gondoljunk pl. a keleti mediterrán vidékeken meglévő, vízi energiával hajtott mozsaras, mozsárütős kölyűkre (Balkán!). E kérdések tisztázása azonban külön részletező tanulmányt igényelne, amire e helyen nem vállalkozhatunk. Szűkebb témánkhoz csupán az ütőbotos, vertikális irányban mozduló, vízi meghajtásos ütőszerkezet kapcsolódik, s ennek a MERINGER és GERAMB megjelölte alpesi kialakulásával s innen való továbbterjedésével már egyetértünk.

²⁶ GERAMB V. 1928. 40.

²⁷ JIRLOW R. 1926. 108.

²⁸ JIRLOW R. 1926. 121.

²⁹ Uo.

³⁰ JIRLOW R. 1926. 115.

A recens kultúrában megtaláljuk még eszközüket a svájci területhez kapcsolódóan Olaszország északnyugati alpesi falvaiban is.³¹

A magyar kenderkallók — mint láttuk — egy csoportban, határozott tömbben találhatók. Ugyanennek a területnek az északibb, de már a középső részén is általánosak a gyapjúkallók. A Tájiszótár szerint a *kalló* népi terminus (vízzel hajtott, gyapjúszövetet összehúzó eszköz értelemben) előfordulása is erre a területre utal: Nógrád, Gömör, Balog völgye, Rima melléke, Bereg-Rákos vidéke.

Így helyesnek látszik e tájhoz kapcsoltnak kezdeni vizsgálódásainkat: a magyar kenderkalló az európai malmos (bunkós) lentörők közvetlen hatására terjedt-e el ezen a területen, vagy helybeli funkcióbővüléssel, a helyi gyapjúkallókból származik-e? Előbbi esetben kérdés, hogy mikor és milyen úton került e vidékre a kenderkalló, míg utóbbi esetben, hogy mikor és milyen körülmények között került ide a gyapjúkalló, kenderkallónk közvetlen elődje?

A germán területen található, rostonövényre alkalmazott malmos zúzdákban főleg lent dolgoznak meg, s az eszközt mindig a korábban sulyokkal végzett első törésre használják. A magyar kenderkalló viszont mindig a kenderrost már törés utáni további puhítására szolgál. A XV. térképünkön feltüntetett községek közül csupán a kissé kivüleső Luzsna szlovák parasztságánál tudunk arról, hogy a len törését végzik stupajukkal, s mint ilyen — bár a használt eszköz azonos — a magyar kenderkallós rostpuhítás munkamódjától rendszerében eltér. A rostonövényre alkalmazott malmos zúzdának a nyugati és a magyar felhasználásában tehát minőségi különbség van, ami semmiképpen sem támogatja a magyar kenderkallóknak esetleges germán területen kialakult hasonló lentörő zúzdákból való származtatását. Emellett pedig nem találtunk semmi olyan történetileg igazolható utat-módot, aminek alapján a germán területen XIV. századra kialakult lentörő eszköznek éppen e Kárpát-medencei területre való átplántálását magyarázhatnánk. Így meg kell kísérelnünk a másik lehetőséget: a magyar kenderkallóknak a helyi gyapjúkalló malmokból származtatásának útját.

Írott források arról tanúskodnak, hogy a kallómalom területünkön a XIV. században már használatban volt.³² Így az R. MERINGER által kimutatott alpesi német vidéken IX. századra való kialakulása, még inkább a már kifejezetten gyapjúkallók V. GERAMB ismertette XI. századi német területen való elterjedése, valamint a XIV. századi magyarországi írásos említése közötti időben, tehát a XII.—XIII. században kellett az eszköznek e vidékünkre kerülnie.

Mint ismeretes, a XII. század legvégén települnek a Szepességbe — jelzett területünk északi részébe — a Németországból jött telepések, a későbbi zipserek. Igen valószínűnek látszik a tárgy történeti, az időbeli és a területi megfelelések alapján, hogy általuk, velük került az új eszköz, a gyapjúkalló e vidékre.

A történetkutatás más forrásokon nyugvó megállapítása szerint is a kallózás a XII. század előtt kézi munka volt.³³ „... nálunk a XI.—XII. században a kolostorok, egyházak népei közt több különböző mesterember dolgozott, iparúzó szolgák, akik döntően már ipari szolgáltatásra voltak kötelezve, — takácsok elvétele, vagy egyáltalán nem találhatók köztük. Maga a *szövés* mestersége még sokáig falusi mellékfoglalkozás marad, amikor — történelmileg elsőnek — szak-

³¹ SCHEUERMEIER P. 1956. 239—240., valamint a 237. oldalon levő térkép.

³² Magyar Oklevélszótár: *kalló* címszó.

³³ Mivel kézi munka volt, helyesebb kallózás helyett ványolásnak mondani.

szerű iparaggá alakul a *kallózás* . . .” — írja SZÜCS JENŐ.³⁴ A XIV. századból származó írásos adat szerint a kallózást vízi malmokban végezték.³⁵

A magyar *kalló* szó eredete ismeretlen.³⁶ Az írott források 1340-ben *korlownak* írják a nemezesítő malmot, 1452-ben malomban elhelyezett *karloról* szólnak, 1502-ben *karlomalom*, 1513-ban *karlo malom*, s a további XVI. századi forrásban is *karlonak* írják. Úgy gondoljuk, hogy *kallo*, *kall* szavunk megfejtését a tárgy-történeti háttér ismeretében immár a szepességi német nyelvjárásban lehetne eredményesen keresni. Talán nem járunk messze az igazságtól, amikor a német nyelv archaikus szavának, ami a szepességi nyelvjárásban még használatos, az egyfából kivájt edényt, teknőt jelentő *karnak*,³⁷ valamint a nedves, vizes helyet jelentő *lohnak* az összetételében sejtjük a magyar *karlo* ~ *kalló* nyelvi alapját, hiszen gyapjúkallózásnál valóban a vizes fateknőbe helyezett szövetre zuhannak a malomhajtotta nehéz ütőfák. Vagy talán éppen az aktív szerepet játszó bunkónak, a *Keulenak* felelhetett meg a szepességi németben egy olyan tájszó, amit a magyarba *korlow*, *karlo* formában vettek át? A kérdés eldöntése, esetleg éppen egy harmadik változat felvetése és bizonyítása azonban már a nyelvészek feladata.

A magyar nyelvterületre került gyapjúkalló kenderpuhításra való alkalmazása az eszköznek funkcióbővülését jelentette, anélkül, hogy azon bármilyen átalakítást kellett volna végezni. Más, régi technikának és eszközöknek a kenderkultúrába való átmenetét — előbb kettős funkcióval, majd funkcióváltással — már az előző fejezetekben is tapasztaltuk.

Az átmenet idejét és módját illetően legfeljebb következtetni tudunk az ismert történeti adatok birtokában. A kölyűs kendertörőkkel kapcsolatban már idézett, 1453-ból származó adat³⁸ a kallót a kölyűvel azonosítja, vagy legalábbis nagyon szoros kapcsolatba hozza: „vulgo karlo alio nomine kwlyw vocato”. Ez a tény számunkra elsősorban a kölyűnek vízzel való meghajtását valószínűsíti. A gyapjúkallónak elengedhetetlen tartozéka és egyben lényege a vízi energiával működő malomkerék tüskés főtengelye, amely a függőleges irányban mozduló ütőbotokat emeli, majd túlfordulva alóluk, visszaesni engedi. Ennek az emelőszerkezetnek a megismerése lehetett az, ami területünkön a terményzúzó kölyű működtetését „forradalmasította”. A forgó, tüskés főtengely nemcsak emelni tud, de — a másik oldalán — le is tudja nyomni a kétkarú emelő kölyű szabad végét, majd túlfordulva, azt visszazuhanni is engedi. Erre a tengelyre pedig — akárcsak a kallónál — több kölyűt is rá lehetett állítani, ami a terményzúzó munkát nagymértékben meggyorsította, a vele kapcsolatos korábbi emberi erőfeszítést pedig minimálisra lecsökkentette. Az 1453-ból származó adat azért azonosíthatta a kallót a kölyűvel, mivel mindkettő vízi energiás meghajtásának a technikája, valamint azonos törő, ütő funkciója nagymértékben rokonná tette, sőt összekapcsolta őket nemcsak megjelenésükben, de a történeti kialakulásban is. Ez a keveredés

³⁴ 1955. 79—80.

³⁵ Szücs J. 1955. 80.

³⁶ BÁRCZI G. 1941. és BENKŐ L. 1970. *kall* címszó alatt.

³⁷ Köszönettel tartozunk HUTTERER MIKLÓSNAK, aki volt szíves felhívni figyelmünket a kérdéssel kapcsolatban e szóra.

³⁸ Az Abaújban birtokkal rendelkező Sztáray család levéltárából. Magyar Oklevélszótár, *kölyű* címszó.

a terminológia terén még a recens kultúrában is látszik: az ugyancsak abaúji Pusztafaluban ma *kühmalom*nak nevezik a kenderkallót.

A még emberi erővel, lábbal működtetett kölyűnek a terményzúzáson kívül — mint azt előző fejezetünkben láttuk — volt még rostmegmunkáló funkciója is. Ezt a munkát a vízi energiás meghajtású kölyűkkel is végezték. A XVII. századból származó adatok külön hangsúlyozzák, hogy a vízi malomban „kása és kender kölo” is van.³⁹ E kölyűs rostmegmunkálás adhatta véleményünk szerint az alapot a gyapjúkallók rostpuhításra való felhasználásához is, hiszen mindössze egyszerű funkcióbővülésről volt csak szó, a gyapjúkallón semmiféle alakítást sem kellett végezni ahhoz, hogy kenderkalló legyen belőle. Azt pedig, hogy e funkcióbővülés éppen az itteni vízmeghajtásos kölyűs török hatására következett be, támogatni látszik az a tény is, hogy pl. Erdélyben is elterjedtek a vertikális mozgású gyapjúkallók,⁴⁰ s ott mégsem tudunk ezeknek a kendermunkában való alkalmazásukról. Ezek szerint a kenderkallók kialakulási idejét lényegében a XVII. századra tehetjük.

Erősen kérdéses, hogy a kenderkallók tömeges paraszti igénybevétele mikor következett be vidékünkön? Véleményünk szerint ez nem történt meg rövid néhány évtized alatt, mivel számolnunk kell bizonyos fokig a paraszti konzervatívizmus ható erejével is, hiszen e vidéken a kenderkalló előtt volt már egy hagyományosan használt, rostpuhításra igen alkalmas és nagyon termelékeny házi eszköz, a kalodás dörzsölő,⁴¹ amit az új malmos berendezésnek ki kellett szorítani a használatból. A „szerepcseré” nyilván hosszabb időt vett igénybe, s a kenderkallók lassúbb térhódítására kell gondolnunk, amikor talán egy-másfél évszázadon át is egymás mellett használatban volt mindkét rostpuhító eszköz, míg végül is a XVIII. század legvégére, de még inkább a XIX. század elejére teljesen kiszorította a kalodás dörzsölőt a használatból (vö. XII. és XV. térképünket). A kenderkalló számára érthetően csak ott volt terjedési lehetőség, ahol megfelelő vízi energia (gyors folyású hegyi patak, folyó) is rendelkezésre állott. Bár általunk aránylag lassúnak feltételeztük, de kétségtelenül konzekvens terjedését az is mutatja, hogy amikor a XIX.—XX. század fordulóján felléptek a motormeghajtásos malmok, a kenderkalló ezekhez kapcsolódva — a Tiszát is átlépve — a szomszédos délibb területekre is behatolt.

A magyar kenderkalló kialakulására vonatkozó vizsgálatainkat összefoglalva tehát úgy véljük, hogy eszközünk elődje a gyapjúkalló volt, ami a Szepességbe települt németek révén került területünkre, a XII. század végén. A gyapjúkallónál alkalmazott emelő tüskés tengely megismerése adta meg a technikai lehetőséget a terményzúzó kölyűk hasonló módon, vízi energiával való működtetésére, amit vidékünkön a XV. században már megtalálunk. E kölyű rostmegmunkáló funkciója származott át véleményünk szerint a gyapjúkallóra, s a XVII. századra kialakította a Kárpát-medence ezen északi vidékén a kenderkallót.

³⁹ VIRÁG E. 1894. 267, 269.

⁴⁰ Ebben talán az erdélyi szászoknak volt jelentős szerepük.

⁴¹ Erre emlékeztet többek között az oszgyáni kenderkalló mai *málló* neve is.

A MORZSOLÓHENGER

Szintén a rostpuhítás eszköze egy másik, ugyancsak malomenergiához kapcsolt mechanizmus, a morzsolóhenger. Az eszköz lényege egy függőlegesen elhelyezett forgó tengely, aminek aljából egy kinyúló kar kerek, élére állított malomkövet (94.—96. ábra), esetleg malomkópárt (97. ábra), vagy újabban vashengert (98. ábra) járat körben a simára kiképzett, emelt munkahelyen. A már megtört kendermarkokat, *kenderfejeket* a munkahelyre teszik, s miközben a körbejáró kő vagy vashenger átmegy rajtuk, az asszonyok forgatják a rostcsomókat, hogy a még bennük levő pozdorjaszilánkok összetörjenek, a rostszalagok vékony szálakra morzsolódnak, s a még merev kender selymes tapintásúra puhuljon. — A morzsolóhenger is mindig valamilyen malomhoz kapcsolódik: vagy állathúzta járgányos, vagy víz-, illetve motormeghajtásos malomba van beszerelve.

Magyar nyelvterületen az eszköznek két fajtája fordul elő: a morzsolóköves (95.—97. ábra) és a vashengeres (98. ábra).

A köves morzsolóhengerek mindig lóvontatású járgányos malommal vannak kapcsolatban. Az egyik típusnál, az egyköves morzsolóhengernél¹ a követ tartó vízszintes tengely meghosszabbítása elé fogják be az állatot (95.—96. ábra), a párosköves típusnál² pedig közvetlenül a közepén levő függőleges tengelyre viszik rá a forgatóerőt (97. ábra): a ló körben járva mozgásba hozza a morzsolót. A keskenyebb malomköveknek általában szabályos korong alakjuk van (95, 97. ábra), a széles — és így nagyobb munkateljesítményű — köveket azonban már csonkakúp formára faragják (96. ábra), hogy forgás közben jobban fekvőjenek a munkahelyen.

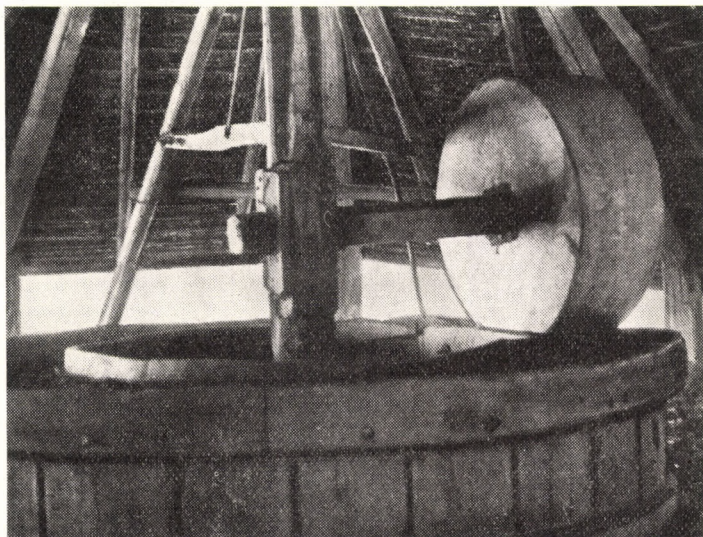
Az egyköves morzsolóhengerek munkahelye gyűrű alakú, 40—50 cm magas, erős tölgyfadeszkákkal kerített, amit belül földdel töltenek ki, s a tetején sima kőlapokkal fednek. A keretül szolgáló tölgydeszkák kissé kiemelkednek a munkahely szintjéből, s így peremül szolgálnak. Ezekre a peremekre a kendermorzsolásnál ugyan semmi szükség sincsen, de mivel e morzsolók eredetileg köleshántoló malmok voltak,³ — ahol a kiemelkedő szegély nélkülözhetetlen — új funkciójukban is megtartották peremüket a gyűrűs munkahelyek.

A párosköves típusnál nagy töke szolgál munkahelyül, aminek a széle befelé kissé lejt. A 97. ábrán bemutatott morzsolóhenger a szentjakabfai olajütő malomban van, ahol tökmag és napraforgómag zúzására használták (ezért volt szükség a töke szélén a befelé lejtő peremre!), de e mellett idehozták a falu, sőt a környékbeli asszonyok is a kenderüket, hogy megjárassák a kővel. Szentjakabfán a legutóbbi időkig e kettős funkcióban volt használatban a morzsolóhenger.

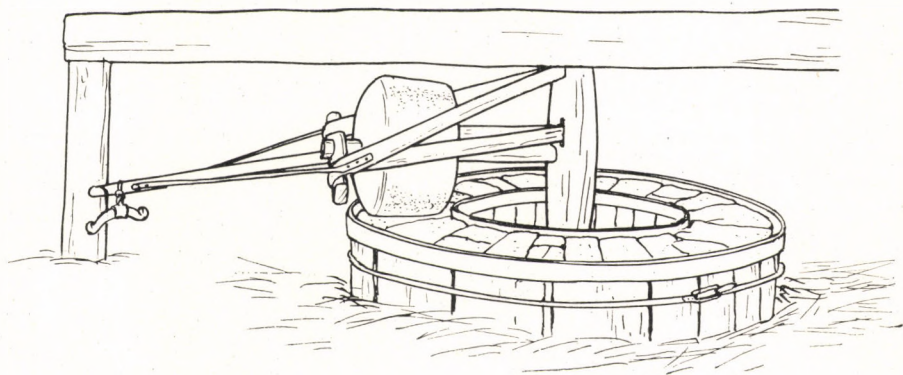
¹ Csátalja (Bács-Kiskun m.), Soroksár, Vác (Pest m.), valamint a Bácskában.

² Szentjakabfa (Veszprém m.).

³ ÉBNER S. 1927. 55. és GÖNYEY S. 1936. 6.

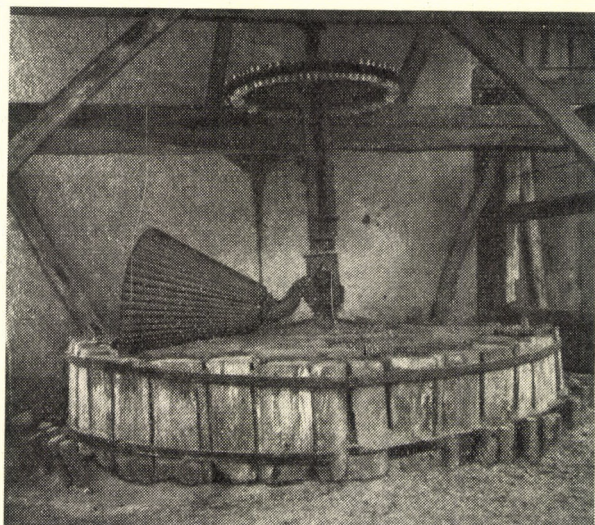

95. ábra. Morzsolóhenger a kender puhítására. Soroksár, Pest m.

96. ábra. Kötelesmester kendermorzsolója. Vác, Pest m.

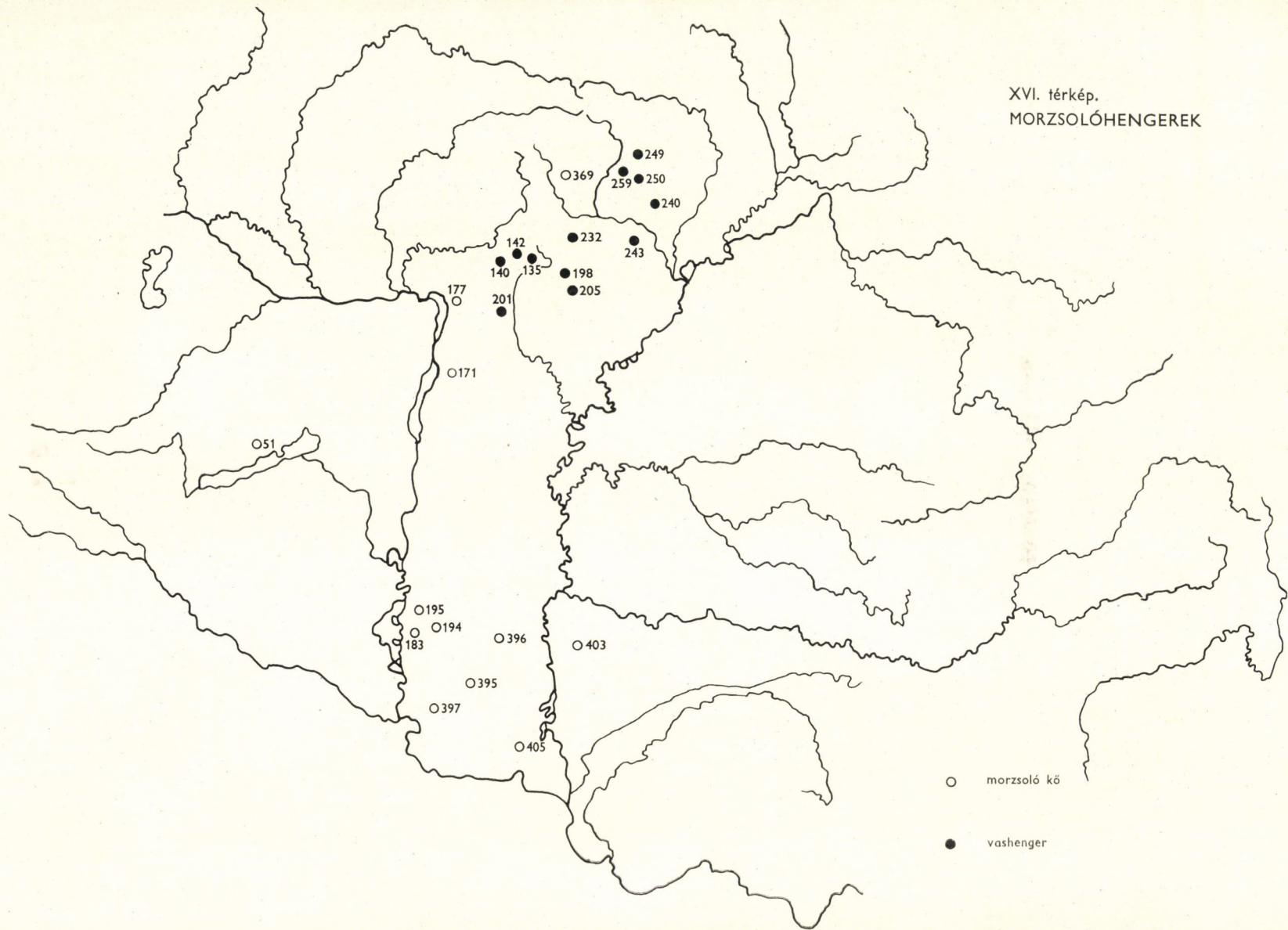
A morzsolóhengerek másik nagy csoportját a barázdás felületű, csonkakúp formájú vashengerek képezik (98. ábra), amik viszont már mindig vízi-, de még gyakrabban motormeghajtásos malmokba vannak beépítve. Ezeknél már vas fogaskerekekkel, vas csuklókkal biztosítják az erőátvitelt, s magának a hengernek a kiképzési módja is azonnal mutatja, hogy — ha működési elvében archaikus is, de — kivitelében már „újabb” eszközzel állunk szemben. E „modern” vashengerhez azonban még most is ugyanolyan módon készítik el a munkahelyet, mint a kőhöz: erős tölgyfadeszkákkal veszik körül, belsejét földdel töltik ki, s felül sima

97. ábra. Párosköves morzsolóhenger.
Szentjakabfa, Veszprém m.

98. ábra. Vasból készült morzsolóhenger.
Szendrő, Borsod-Abauj-Zemplén m.

XVI. térkép.
MORZSOLÓHENGEREK

kőlapokkal borítják. De itt már nincs szegélye, magasabbra kiálló pereme a munkahelynek: ez már kizárólag kendermorzsolásra készült.

Munka közben a köralakú *tőkére* teszik az asszonyok a *törökbe*⁴ összefogott kendercsomókat, s amíg a henger körbejár, meg-megforgatják, hogy jól megpuhuljon. Egy asszony 5–6 töröt is elforgat egyszerre, s egy hengerjárásnál 3–4 asszony is dolgozhat. Itt is, akárcsak a kenderkallónál, minden tizedik egységet kell leadni a molnárnak a malom használatáért.

A morzsolóhenger elterjedését XVI. sz. térképünkön mutatjuk be. E szerint a morzsolóköves puhítás általánosan előfordul a Bácskában, viszont elszórtan, és inkább csak egy-egy községből van adatunk meglétére a Balatontól északra eső területen, Budapest környékén, valamint Gömörben. Ezzel szemben a vashengert már egy tömbben, és még hozzá ugyanazon a területen találjuk, mint a kenderkallót. Adataink arról tanúskodnak, hogy a vashenger az első világháború előtt tűnik fel,⁵ s azóta a legutóbbi időkig terjed, még hozzá a kenderkalló rovására.⁶ Miután a vashenger is a vízi- és motormeghajtásos malmokhoz kapcsolódik, éppen úgy, mint a kenderkalló, érthető, hogy azon a vidéken terjed, ahol a másik malmos puhítási módnak már hagyománya van. A dörzsölőhengerről pedig egybehangzó a kenderrel dolgozó parasztasszonyok véleménye: nem szakítja úgy a szálát, s emellett halkabb is, kevesebb porral is jár, mint a másik malmos elődje, a kenderkalló.

A morzsolóhengerre használt népi elnevezések két csoportra oszlanak. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek nevükben is megmutatják, hogy a kenderpuhításon kívül más funkciót is betöltenek. Így Csátalján a németeknél *presse* a neve, a morzsolatni idejéről szeremlei és nagybaracscai magyarok is *sutunak* nevezik, jelezve ezzel, hogy az eszköz lényegében az olajpréselés eszközanyagába tartozik. Szentjakabfán, ahol Württembergből telepített német lakosság él, egyszerűen *stein* a neve.

A másik csoportba tartozó nevek a morzsolónak kizárólag kenderre való használatát mutatják. Így a soroksári és váci kötelesek a Bácskából hozott szerzsámukat *reibernek* nevezik. — A vashengeres morzsoló területén pedig egyrészt az eszköznek a malmokhoz tartozása, másrészt funkciója jut a népi terminusban kifejezésre. Így nevezik *törőmalomnak*,⁷ *dörzsölőmalomnak*,⁸ *törőhengernek*,⁹ *morzsolóhengernek*.¹⁰ A Zempléni Hegyvidék falvaiban pedig *kölyű* a neve,¹¹ minden bizonnyal a korábbi, vízmeghajtásos, azonos funkciót betöltő eszközre utalóan.

Tárgyalt eszközünk szakterminusának — eddig kialakult magyar elnevezés híján — a morzsolóhengert választottuk, mivel ez fejezi ki leghívebben a vele végzett munkát és az eszköz formáját is. Ugyanakkor a morzsoló szóval hangzásban is elválasztottuk az azonos funkciót végző kenderdörzsölőtől.

⁴ Két-három kendermarok: Szendrő, Varbóc (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

⁵ Saját gyűjtés alapján.

⁶ „A radostyáni malomban már vashengerrel, de Sajószentpéteren még bakóval törnek.” (1942.)

⁷ Kazár, Mátraszele, Homokterenyé (Nógrád m.), Bodony (Heves m.).

⁸ Domaháza (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

⁹ Radostyán, Nyomár (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

¹⁰ Szendrő, Szin, Varbóc (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

¹¹ FLÓRIÁN M. 1966. 163.

A vashenger tulajdonképpen technikailag fejlettebb változata a köves morzsolóhengernek: az őrlőmalmokhoz kapcsolva a járgányos meghajtást gépire, s a keskenyebb kőhengert a funkcióhoz jobban alkalmazott, bordázott csomkakúp formában vasra cserélték át. Az eszköz eredetijét tehát mindenképpen a köves morzsolóhengerekben kell keresnünk.

Szerkezeti felépítésére és formájára nézve a kender puhítására használt morzsolóhengerrel lényegében azonos eszközt ismerünk a Kárpát-medencében Baranyából, a Bakonyból és a Székelyföldről.¹² Bogdásán (Baranya m.) *sotu* a neve, és itt az ecetnek való vadalmát zúzzák vele össze, amit később présben is kipréselnek.¹³ Ezen eszközöknek más funkcióját nem ismerjük.

A Nyugati Alpok vidékén találjuk meg Európában a köves dörzsolóhengert a kender (len) első törésére alkalmazva.¹⁴ Itteni formájukról, működésükről W. GERIG,¹⁵ P. SCHEUERMEIER,¹⁶ különösen pedig R. JIRLOW¹⁷ ad számunkra tájékoztatást. Ezek szerint itt előfordul mind az egyköves, mind a kőpáros henger, amit általában vízierővel hajtának meg, de gyakran járgány alkalmazásával állat hoz mozgásba. A dörzsolóknak vagy kőből, vagy fából készítenek emelt munkahelyet. Alkalmanként a kendermorzsolókó olajütő malommal van összekapcsolva, vagy a vízierő kihasználása céljából gabonamalomban elhelyezve. A Nyugati-Alpokban használt morzsolóhenger egyik változatát GERIG munkája alapján¹⁸ 99. ábránk mutatja be.

Az eszköz elterjedtsége aránylag kis területre korlátozott. Megtaláljuk Svájcban, Schwabenban, Elsassban, valamint Franciaország és Olaszország e német nyelvű területekkel szomszédos vidékein.¹⁹ Annak a területnek egy részén fordul elő tehát a morzsolóhenger, ahol a malmos meghajtású kenderkallók is elterjedtek. Az eszköznek legkorábbi írásos említése Svájcban, 1573-ból származik,²⁰ de már a XVII. század közepéről való adatok is arról tudósítanak, hogy a morzsolóhenger alkalmazása a kenderkallókat szorítja vissza, illetve a malmokban annak helyére lép.²¹ S ezzel a visszaszorítással a recens kultúrában is találkozunk még.²²

Mint láttuk, nemcsak magyar nyelvterületen, de az Alpok vidékén is kapcsolatban áll a morzsolóhenger az olajmalmokkal. Olajkészítésre, az olajbogyók szétzúzására az egész Mediterraneum vidékén megtaláljuk az eddig tárgyaltakkal azonos szerkezetű és működésű egyköves és kőpáros törőhengereket: Palesztinától Spanyolországig, és Észak-Afrikától Európában az olajfa határáig.²³ Korát

¹² GUNDA B. 1956. 27.

¹³ GUNDA B. 1956. 27. Ábrája is ugyanitt: III. 5. kép.

¹⁴ A. HABERLANDT (1926. 520.) arról ír, hogy a morzsolóhenger Portugáliától az Alpokig, tehát az általunk is tárgyalandó területig használatban volt. Mivel azonban erről részletesebb ismertetést nem ad, mi pedig az irodalomban máshol nem találtunk az Ibériai-félszigetre mutató elterjedést, így ennek a haberlandti adatnak a felhasználásától eltekintettünk. Megtehetjük ezt jelen esetben annál is inkább, mivel a magyar morzsolóhengerek eredetének megfejtéséhez ez a távoli nyugati előfordulás közömbösnek látszik.

¹⁵ GERIG W. 1913. 274. §.

¹⁶ SCHEUERMEIER P. 1956. 240.

¹⁷ JIRLOW R. 1926. 122.

¹⁸ GERIG W. 1913. 65.

¹⁹ JIRLOW R. 1926. 123—124.; SCHEUERMEIER P. 1956. 240.

²⁰ JIRLOW R. 1926. 122.

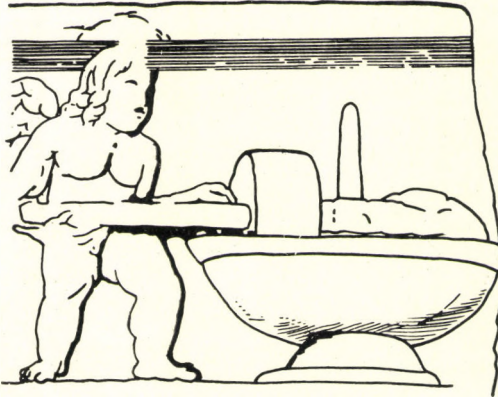
²¹ U.ott 122—123.

²² GERIG W. 1913. 274. §.

²³ JIRLOW R. 1926. 126.

99. ábra. Morzsólóhenger. Sváje.
(GERIG W. 1913.)

100. ábra. Olajbogyó zúzó. Római szarkofágrelief.
(BLÜMNER H. 1912)

illetően pedig ismerjük már a római kultúrából mind az egyköves (100. ábra), mind a kőpáros²⁴ változatban. Igen régi, az antik mediterrán kultúra eszközével van tehát dolgunk, ami, ha több „kapun” át hatolt is be Európa északibb vidékeire, egy ezek közül mindenesetre a „svájci kapu” volt. Az olajfa északi határán túl megtaláljuk eszközünket Európában nemcsak más olajos magvak törésére, hanem szemes termények hántolására és a gyümölcsnek (alma) borkészítéshez, ecetkez való összezúzására is használatban — Bretagne-tól a Duna menti országokig²⁵ húzóódó sávban. Ehhez a sávhoz tartozik a már említett Kárpát-medencei terület is.²⁶

A. HABERLANDT²⁷ mutatott rá, majd R. JIRLOW²⁸ bizonyította, hogy az Alpokban lentörésre használt morzsolóhenger az antik olajbogyózúzóból származik. Az eszköz észak felé terjedése során újabb és újabb alkalmazásokat kap: a mediterrán vidéken az olajbogyók zúzója, egy e fölötti északibb európai zónában olajos magvak és e mellett gyümölcs törésére, valamint szemes termények (köles) hántolására szolgál, végül egy kisebb körzetben a rostnövényeket kikészítő eszköz sorába nyomul — másodlagos, sőt harmadlagos funkciójában.

Hogyan került hát az eszköz magyar nyelvterületre? A mediterrán kultúra északra, hazánkig való kisugárzása ez, mint azt népi kultúránk több más területén is ismerjük, vagy más úton, más közvetítéssel jutott hozzánk? A korábban említett baranyai és székely almazúzó kétségtelenül közvetlen mediterrán kulturális kisugárzásnak tűnnek, de ezeknek nem tudunk kendermorzsoló funkciójáról. A Székelyföldön teljesen ismeretlen a kendermunkában a köves morzsolóhenger. Így igen valószínűtlen, hogy ezeknek helyi, első fejlődés útján kialakult változatai lennének a kendermorzsolók, különösen akkor, ha közelebről szemügyre vesszük a bácskai településeket, ahol a köleshántoláson és olajjütésen kívül a kenderpuhítás is funkciója e berendezéseknek. A Bácskában olyan falvakban, vagy legalábbis olyan falvak közvetlen közelében találjuk meg kendermorzsoló köveinket (XVI. térkép), melyek lakossága a XVIII. században abból a Dél-Németországból költözött ide, ahol morzsolóhengerünk — mint láttuk — gyakran olajmalmokhoz kapcsolatosan lentörésre is szolgált. Ugyanígy Württembergből települt német község a Balaton-felvidéken Szentjakabfa is. A soroksári és váci morzsolóhengerek Bácskából származott német köteles kismesterek berendezései, eszközüik neve *reiber*,²⁹ így a tárgynak országban belüli nagyobb távolságú terjedésében már nem paraszti rétegeknek is szerepük volt. A köves morzsolóhenger Rimaszombat környékén való előfordulásáról csak szüksésvé közlés áll rendelkezésünkre,³⁰ így ennek sem német, sem más kapcsolatát nem ismerjük.

Az elv, a malomhoz kapcsolható morzsolóhenger tehát itt volt, s a kenderkallók hagyományos vidékén már csak a vállalkozó szellemű molnár kellett, aki az elsőt, a feladatra még alkalmasabb hosszant barázdázott vashenger formájában a

²⁴ BLÜMNER H. 1912. 339—340.

²⁵ HABERLANDT A. 1926. 356.

²⁶ „A Mediterrán különböző vidékein az olivabogyók szétzúzására alkalmazzák az eszközt, amely a római kolonizáció egykori területén szórványosan napjainkig felbukkan” — írja GUNDA B. 1956. 27.

²⁷ 1926. 520.

²⁸ 1926. 126—129.

²⁹ GÖNYEY S. 1927. 55., valamint F. 58103.

³⁰ BEDNARIK R. 1943. 209.

kalló mellé — esetleg helyette — az első világháború előtti években a malmába beállítsa. Az új eszköznek pedig jó tulajdonságainál fogva „sikere” volt, s ugyanúgy, mint délnémet hazájában, itt is kezdte visszaszorítani elődjét, a hosszabb időn keresztül ezt a funkciót betöltő kenderkallót. A két eszköz között a „vetélkedés” megindult, de — be már nem fejeződhet, mert a történelem közben a paraszti kendermunka idejének végső lejártát jelzi e vidéken is.

A malommeghajtáshoz kapcsolt két eszköz, a kenderkalló és a morzsolóhenger tehát német területről, német telepések révén került hozzánk: egy korai, XII. századi „északi” úton (Szepesség) és egy késői, XVIII. századi „déli” úton (Bácska, Dunántúl), majd a kendermunkában malmos meghajtáshoz kapcsolódásuk révén egy közbülső, a vízienergiával bőven rendelkező heves—borsod—abaúji területen találkoztak. És a recens magyar kultúrában, azonos funkciójukból, valamint malomhoz kapcsolódásukból következően, együttélésükben — néhány századdal később, más körülmények között is — lényegében ugyanazok a törvényszerűségek érvényesültek, mint amiket az alpesi vidékeken tapasztaltunk.

EGYEB PUHÍTÓ ESZKÖZÖK ÉS ELJÁRÁSOK

Az eddig tárgyaltak mellett még több, más eszköz és eljárás is megtalálható a magyar kendermunkában, amely az egyszer már megtört, a pozdorjától is megtisztított rostok további finomítását és puhítását szolgálja. Ezeket három csoportban mutatjuk be: I. a szerszám nélkül, csupán lábbal vagy kézzel végzett puhítóeljárásokat, II. azokat az eszközöket és eljárásokat, amelyeket magyar nyelvterületen csak igen ritkán, elvétve alkalmaznak, s III. a szőszcsávázást, a „vegyi” úton történő rostfinomítást.

I.

A szerszám nélküli rostpuhításnál vagy pusztán kézzel dörzsölik, morzsolják a szőszcsomót, vagy lábbal megtapossák. A rostfeldolgozó munkasornak harmadik vagy negyedik állomása ez, sőt előfordul, hogy két rostfésülés (gerebenezés) között morzsolják meg így a kendert, utóbbi esetben, hogy puhább, lágyabb tapintású legyen, előbbi esetben pedig emellett a még bentmaradt finom pozdorjaszilánkok végső összetörése céljából is.

1. Lábbal való dörzsölésnél az eredetileg egy eláztatott kévényi kenderből nyert rostmennyiséget (*fej, marék*)¹ „fonják” össze kalács formájában, s ezt veszik láb alá (101–102. ábra). Sok helyen közvetlenül a földön tapossák a kendert, máshol deszkára téve dörzsölik, ismét máshol földre terített zsákdarabon. A legtöbb, lábbal dörzsölő faluban — szinte családonként változva — mindhárom módot megtaláltuk, s mindenki a maga módszerét tartotta a legjobbnak: porban dörzsölésnél a szálak közé vegyülő por is segít a pozdorjaszilánkok összemorzsolásánál, deszkán jó keményen fekszik a szősz s jobban lehet a lábbal nyomni, a zsákon viszont nem piszkolódik, s a durva szövet maga is kiszedi a szálak közül a szilánkokat.

Munka közben valamire (szék, teknőláb, ha többen vannak két székre fektetett hosszú rúd vagy létra stb.) mindig rátámaszkodnak (101. ábra), hogy lábfejük és sarkuk mozgatása közben ne veszítsék el egyensúlyukat. A lábmozgásnak külön technikája van: váltogatottan taposásból, két lábfej közötti dörzsölésből (102. ábra) és a sarkokkal való morzsolásból tevődik össze. Egy fej kendert — a megfelelő ázásától függően — 15–30 percig kell lábbal dörzsölni.

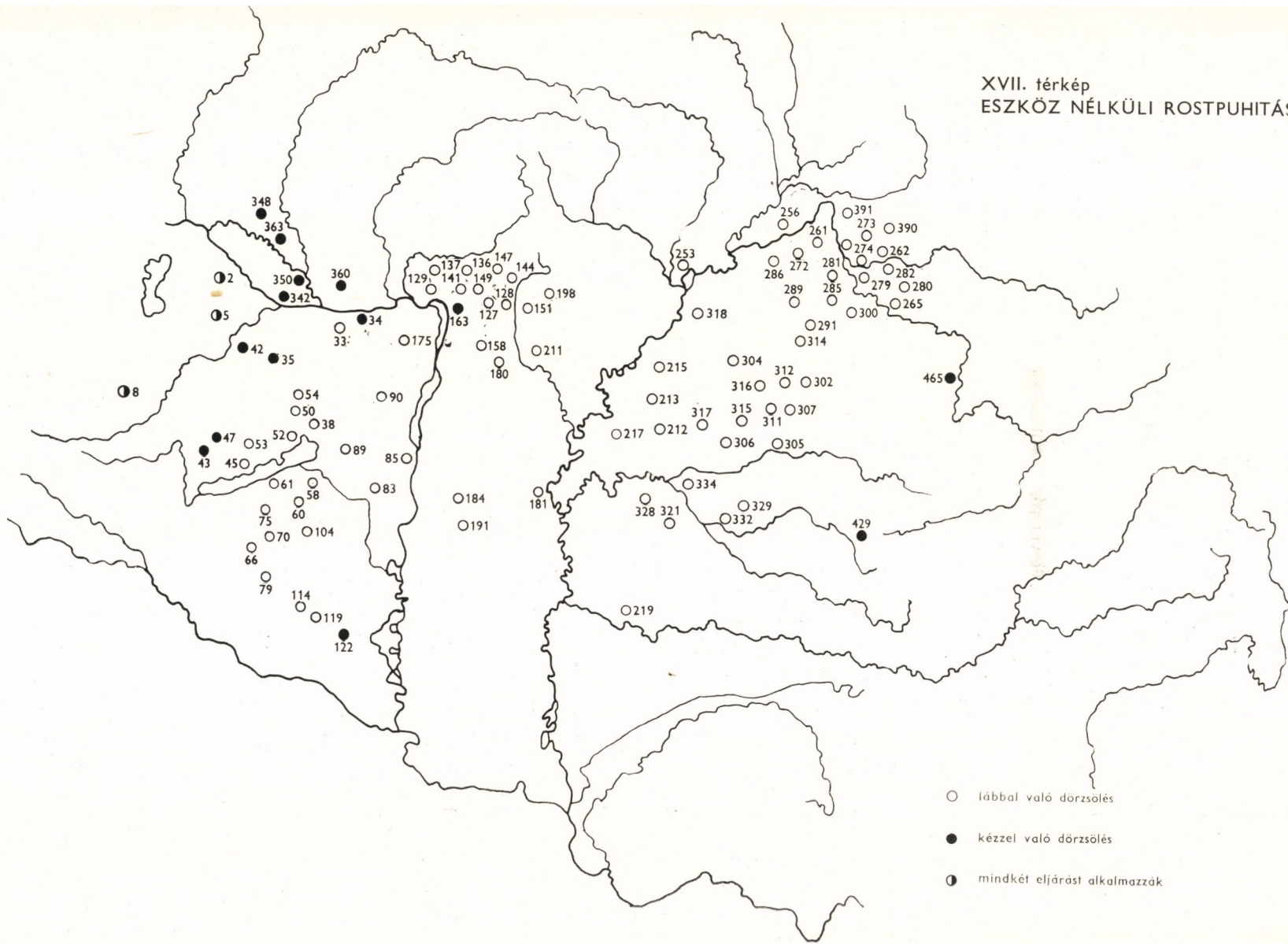
Általában ez a munka is társaságban végzett. Egy-egy gazdasszony 10–15 nagylányt is meghív estére *dörzsölőbe*. Ezek az udvaron egy székre felfektetett hosszú létrába kapaszkodva egy-egy fej kendert dörzsölnek a lábuk alatt, s közben énekelnek, beszélgetnek. A lányok után, az énekhangra a legények is gyülekeznek, akiknek megjelenésével még vidámabb, hangosabb lesz a társas munka. A háziasszony, akinek a kenderét dörzsölik, tésztával, gyümölccsel kínálgatja

¹ SZOLNOKY L. 1950. 41.

101. ábra. Kenderdörzsölés lábbal. Kisar, Szabolcs-Szatmár m.
102. ábra. A láb mozgása kenderdörzsölésnél. Buják, Nógrád m.

XVII. térkép
ESZKÖZ NÉLKÜLI ROSTPUHÍTÁS

segítő vendégeit. — Akinek kevés kendere van, vagy valami oknál fogva nem hív össze segítséget a munka elvégzésére, az vagy magában tapossa meg a kendert, vagy szegény asszonyt, esetleg cigány asszonyt napszámban fogad fel.

A lábbal való dörzsölés — mondhatnánk — országosan elterjedt, csupán egyes foltok maradnak ki, ahol nem alkalmazzák (XVII. térkép). Megtaláltuk a Kisalföldön, sűrű előfordulásban a Dunántúl déli-középső területén, Hont és Nógrád magyarságánál, valamint a Tiszántúlon. E munkamód elterjedése nagy hasonlóságot mutat a kalodás kenderdörzsölővel (lásd XII. térképet). E hasonlóságnak magyarázatát adja a két dörzsölőeljárás közti összefüggés. A kenderfeldolgozás rendjében a kalodás dörzsölővel végzett munka megfelel a lábbal morzsolásnak: ugyanabban a faluban vagy kenderdörzsölővel, vagy láb alatt puhítanak, a két eljárást mindig vagylagosan alkalmazzák, s ahol kalodás kenderdörzsölőt használnak, ott ugyanakkor szokás a lábbal tiprás is.² Ezt az összetartozást, egymásnak való megfelelést támasztja alá a mindkettőhöz fűződő szokás azonossága is, a fiatalok vidámsággal egybekapcsolt segítségének ismertett formája. A két puhító eljárásnak funkcióban való azonosságát mutatja végül a terminológia is (XVIII. térkép). Amint a kalodás dörzsölő neve — mint láttuk — egész Tiszántúlon *dörzsölő*, így a lábbal végzett megfelelő puhítás is ugyanezen a területen *dörzsölés*, s amint a honti—nógrádi vidéken azt *morzsolónak* nevezik, lábbal végzett megfelelő munkáját *morzsolásnak* mondják.

A Dunától nyugatra két egymástól szépen elkülönülő népi elnevezést találunk, — közvetlenül a láb tevékenységét kifejező két terminussal *tiprásnak* és *nyomásnak* nevezik a munkát. (Itt viszont kalodás dörzsölőt csak egy egészen kis területen használnak.)

Nyelvi és tárgyelterjedési alapon tehát arra következtethetünk, hogy a Dunától keletre az egymással szoros kapcsolatot mutató kenderdörzsölő és lábbal puhítás történetileg nagyjából azonos korú, míg Dunántúl a lábbal puhítás későbbi elterjedés eredménye, ami terminusában csak a maga tevékenységére utal, s a kalodás dörzsölőnél itt lényegesen nagyobb területen általános.

A kendernek taposással való puhítását Ukrajnából ismerjük még, ahol ugyancsak a már megtört és tisztított rostokat morzsolják egy deszkán mezítláb az asszonyok.³ Viszont nemcsak a kendert puhítják így az ukránok, hanem a prémes bőr kikészítésénél is a török-, puhító munkának egyik általános módja a bőr megtaposása, lábbal tiprása.⁴

A bőr mechanikai úton, főleg taposással való puhítása a bőrkikészítésnek a legrégebbi módja.⁵ Ezt az eljárást — a taposás mellett az ugyancsak mechanikai kikészítést biztosító törőeszközök használatával — századunkig megtaláljuk az ázsiai sztyeppenépek, a törökök és mongolok bőrmegmunkáló gyakorlatában.⁶ De a hagyományos magyar bőrkikészítésnek is egyik igen fontos mozzanata volt a taposásos puhítás. A XVIII. századi francia leírások⁷ a „magyar módra” való

² Nem áll ez azonban mindig fordítva is, mert a lábbal puhítás lényegesen nagyobb területen elterjedt a recens kultúrában, mint a kalodás kenderdörzsölő.

³ ZELENIN D. 1927. 151.

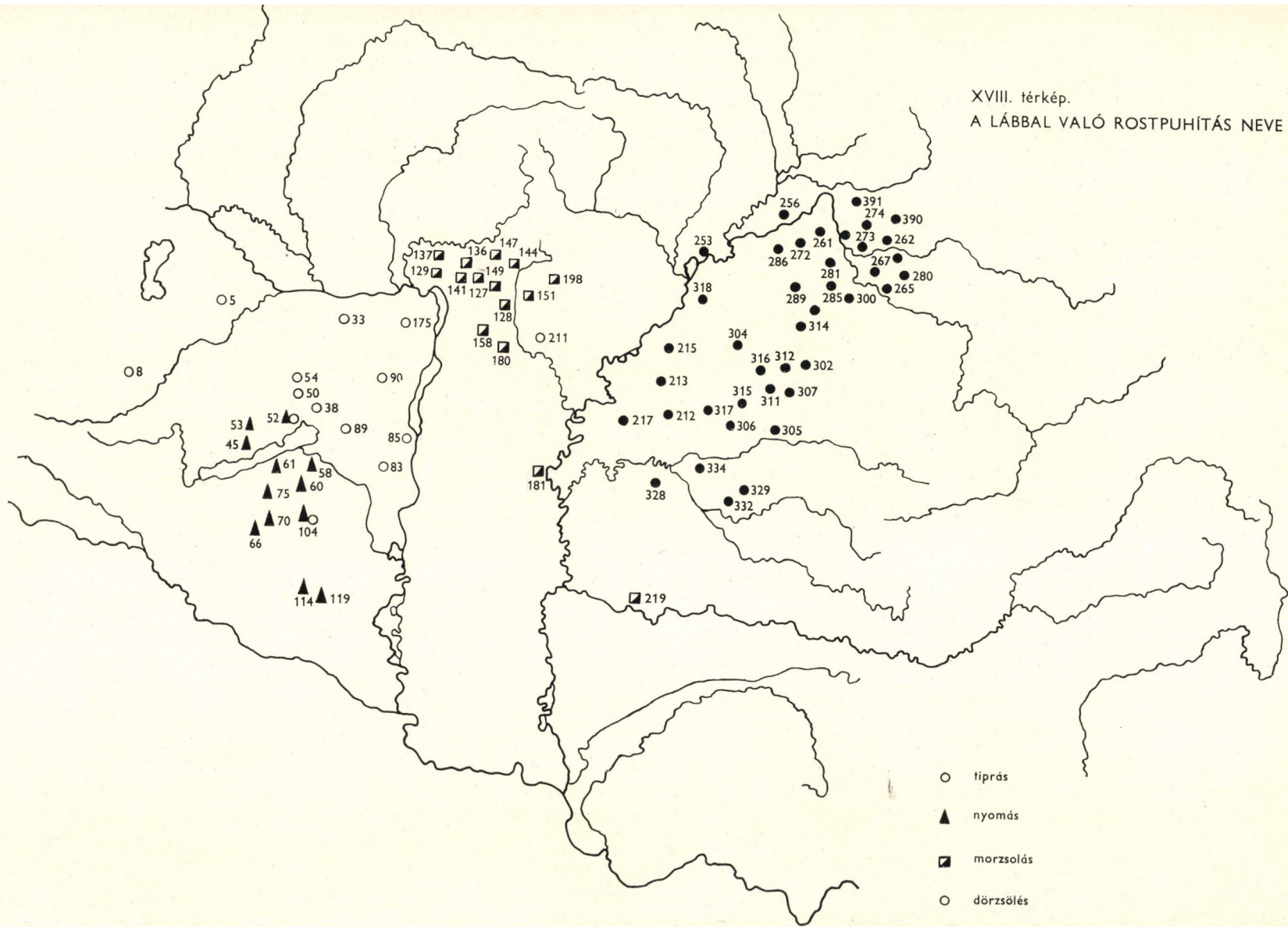
⁴ MOSZYNSKI K. 1929. 339.

⁵ GANSSER A. é. n. 3166.

⁶ GÁBORJÁN A. 1962. 100—101.

⁷ LA LANDE: L'art de l'hongroyeur. Paris, 1767.; DIDEROT: Encyclopédie. Paris, 1772.

XVIII. térkép.
A LÁBBAL VALÓ ROSTPUHÍTÁS NEVE

bőrkikészítés ismertetése során ábráikon nemcsak ennek a szerszámkészletét mutatják be, de részletesen a taposás kellékeit és módját is.⁸

Mivel a kender lábbal dörzsölése, tiprása, területileg lényegében ugyanazokon a vidékeken fordul elő, ahol a magyar kendermunkában a keleti bőrkultúra eszközeinek és eljárásainak általában, különösen pedig a kalodás kenderdörzsölőnek (bőrtörőnek) az alkalmazását is megtaláltuk, ugyanakkor ez a rostpuhító mód a magyarságon kívül csak az erős keleti hatásoknak kitett Ukrajnában fordul még elő, úgy véljük, hogy a lábbal való dörzsölési technikát is a magyar kenderkultúra bőrtechnikából származó elemének tarthatjuk.

Nem valószínű az, hogy a lábbal dörzsölés a magyarság kendermunkájában honfoglalás utáni ukrán hatás alatt alakult volna ki, hiszen — mint azt a kölyűs kender törőknél is már tapasztaltuk, s a kenderfésüléssel kapcsolatban majd még látni fogjuk — az ukrán hatások a magyar nyelvterületnek inkább csak az északi, északkeleti területein tapasztalhatók. Mivel pedig az ukrán kultúra is — főleg a népvándorlás korában — ugyanolyan keleti sztyepei népek hatásának volt huzamosan kitéve, mint amelyek a magyarságnak, mint etnikumnak a kialakulásában is részt vettek, inkább azt tartjuk valószínűnek, hogy e kenderpuhítási technika mindkét népnél ugyanazon közös forrásból, a sztyepei török népek bőrkultúrájából származik.

2. A pusztai kézzel való kenderdörzsölés — ellentétben a lábbal morzsolással — sohasem a rostfésülést megelőző puhító műveletek sorába tartozik, hanem mindig az első fésülés után morzsolják meg két kézben a legjobb minőségű *szálakendert*, s utána ismét megfésülik.⁹ Kézben dörzsölésnél mindig kisebb rostcsomót vesznek egyszerre munkába (103. ábra), s két marokra fogva őrlő, majd simító mozdulatokkal puhítják, lágyítják még meglévő merevségét. Kézben dörzsölésnél mindenki a maga kenderével dolgozik. Legfeljebb esténként összejönnek a szomszédok, s beszélgetés közben végzi ki-ki a maga dörzsölését. Még a gyerekek is odaadják, az is meg tudja csinálni.

A munka jelölésére általában a *dörzsölés* (*dörgölés*, *dörgülés*) kifejezést használják.

A kézzel való puhítás aránylag gyéren fordul elő adataink alapján területünkön (XVII. térkép). Egy csoportban csak a Kisalföldön és Nyugat-Dunántúlon találjuk meg, de ezenkívül egyedi előfordulását látjuk a magyar etnikum központjának peremterületein is. Bár a kisalföldi Kocson ma lábbal puhítást találunk, de ezt itt nem a lábbal dörzsölés országos rendjének megfelelően a gerebenezést megelőző puhító műveletek sorában végzik, hanem a kézben morzsoláshoz kapcsolódó rendnek megfelelően, két gerebenezés között. Így rendszerileg még ez a község is a kisalföldi kézben puhítás területéhez tartozónak tekinthető. A lábbal puhítás — mint arra a fentiekben már rámutattunk — Dunántúlon későbbi elterjedésnek látszik, s ez mutatkozhat meg abban a tényben is, hogy Dunaremetén és Rábca-kapin, valamint Acsádon is (lásd XVII. térképen) párhuzamosan mindkét eszköz nélküli puhítás megtalálható, Kocson pedig már — az előbbi rendszerét még megtartva — a lábbal puhítás lett a recens kultúrában általánossá.

⁸ GÁBORJÁN A. 1962. a 99. és 106. oldalon közli LA LANDE és DIDEROT munkáinak ábráit.

⁹ Így teszik ezt Acsádon (Vas m.), Dunaremetén (Győr-Sopron m.), Gyarmaton (Veszprém m.), Felsőszelín, Nádszegen, Csicsón (CsSzK), Szamosardón (RNK). — Sőt így lábbal puhításnál is Kocson (Komárom m.).

103. ábra. Kenderdörzsölés kézzel. Rábeakapi, Győr-Sopron m.

104. ábra. Lendörzsölés kézzel. Freskó 1300-ból,
Konstanz. (JIRLOW R. 1926. után.)

A kézzel puhítás kisalföldi és nyugat-dunántúli elterjedése nagyon hasonló a töröszékek (VII. térkép), valamint az ezek kapcsán tárgyalt *bustyolás* elterjedéséhez (IX. térkép), amiről az a feltevésünk alakult ki, hogy az ó-európai általános kövön sulyokkal lenpuhításnak kenderkultúránkba való átszűrődése, s hozzánk — feltehetőleg — a honfoglalás előtt már e területen élt, lennel foglalkozó szláv népcsoportok áttételén került. Ennek az elterjedésbeli egyezésnek az ismeretében helyesnek látszik a kézzel való rostpuhítás munkájának az eredetét is a lenkultúrában keresni.

R. JIRLOW¹⁰ a morzsolókövel kapcsolatban felhívta a figyelmet arra, hogy egy ugyancsak morzsoláson alapuló munkamódnak az ábrázolását mutatja egy 1300 körüli falfestmény, amit Konstanzban találtak (104. ábra). A freskón egy nő alak két kezében kis lencsomót tartva azt dörzsölni látszik. Azt, hogy itt dörzsölésről van szó, megmondja maga a kép felírata is: *riben* = reiben. A feliraton azonban — mint JIRLOW kimutatja — a XX. századi ábrázoló művész nyilvánvaló hibát vétett, amikor az első szónál (ami most *webeh*) a valószínűleg rosszul kivehető *r* helyett *b* betűt olvasott és rajzolt át, s ennek értelmileg megfelelően a *c-t* is *e*-nek írta. A *weben* szónak ebben a feliratban semmiképpen sincs értelme. A gerebenezést mutató első részével együtt viszont így hangzik helyesen a verses felirat: „*hecheln will ich triben*” (= *treiben*), „*werch kan ich wol riben*”. Tehát egy gerebenezés utáni kézben való morzsolást ábrázol a művészettörténeti szempontok alapján 1300-ra datálható konstanzi freskó. Ez a rostpuhító eljárás pedig mind a munkafolyamatban elfoglalt rendjét, mind pedig a munkavégzés formáját (vö. 103. és 104. ábra) illetően azonosnak látszik a mi kisalföldi és nyugat-magyarországi kenderpuhító eljárásunkkal.

A kézzel való rostpuhításra — mint rendszeres, a rostkikészítés helyi hagyományos menetébe szervesen beletartozó munkamódra — az általunk ismert irodalomban recens adatokat nem találtunk. Úgy véljük azonban, hogy ennek oka nem a kézzel rostpuhítás századunkra való teljes megszűnésében van, hanem abban, hogy a néprajzi gyűjtők figyelmét elkerülhette az eszköz nélküli, két gerebenezés közé beilleszkedő, vagy legalábbis a gerebenezés és fonás között jelentőség nélkülülnek tűnő morzsolás. Nálunk is a nyugati, csoportos előforduláson kívül, inkább csak elvétve fordul elő, viszont általában a történetileg lenkultúras területeken, vagy ezek határán, lényegében hasonlóan a töröszékekhez.

Úgy látszik tehát, hogy a kézzel való rostpuhításnak magyar nyelvterületen való előfordulása az európai lenkultúra egy igen régi munkamódjának maradványa, s nálunk kenderre való átszállása. Az a tény pedig, hogy mind a töröszék, mind a kövön sulyokkal való rostpuhítás (*bustyolás*), mind pedig a pusztai kézzel való dörzsölés ugyanezen a kisalföldi és a hozzá közeli vidéken fordul elő nagyobb összefüggő csoportban, arra látszik utalni, hogy e terület népe a honfoglaláskori viszonylag sűrű magyar megtelepülés¹¹ után is megtartott néhány, az itt lakó, már lennel hagyományosan foglalkozó népektől¹² átvett kifejezetten lenkultúras hagyományt, s azt a magyar kendermunkába átültette.

¹⁰ 1926. 129—130.

¹¹ KNIEZSA I. 1938. térképmelléklete.

¹² GYÖRFFY GY. 1959. 31.: „A honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében, főként a Dunántúlon és a Kisalföldön tekintélyes számú szláv lakosságot talált.”

II.

3. Egyes rostpuhító eszközöket igen elvétve találunk használatban a magyar nyelvterületen, annak ellenére, hogy ezek egyike-másika hazánkon kívül nagyon is általánosan elterjedt. Ilyen mindjárt a csapókard (105. ábra), ami Európa kendent és lent feldolgozó parasztságánál úgyszólván mindenütt és általánosan használt.¹³ A keleti szlávoknál ez a *trepalon*nak nevezett eszköz a VII–IX. század óta ismeretes.¹⁴ Germán területen az ófelnémetből származóan *Schwinge* a neve,¹⁵ ami így nagy korára is utal. Ugyanakkor a magyarságnál teljesen ismeretlen, még magyar neve sincs.¹⁶ Területünkön ma is csak néhány telepített német községben fordul elő.¹⁷ Feltűnő módon azonban nemcsak, hogy nem terjedt el innen a szomszédos magyar falvakba, de még ugyanazon községek magyar lakói sem

105. ábra. A kender tisztítása csapódeszkán csapókarddal.
Szentjakabfa, Veszprém m.

¹³ GERIG W. 1913. 299. §.

¹⁴ LEBEDEVA N. I. 1956. 478.

¹⁵ HABERLANDT A. 1926. 518.

¹⁶ A *csapókard* terminust — eddig kialakult híján — mi használjuk először a magyar szakirodalomban az eszköz jelölésére.

¹⁷ Így pl. Nagyvázsony, Szentjakabfa (Veszprém m.) és általában a Balaton vidéki német lakosú községek, valamint Nyiradony (Hajdú-Bihar m.) német lakói is *Schwingmesser* néven említik.

106. ábra. Kenderpuhítás mozsárban. Rábecakapi, Győr-Sopron m.

használják a szerszámot. A magyar kendermunkába sehol át nem vett csapókard igen fontos negatív adat, s az eszköz nálunk való meg nem honosodásának ténye felhívja a figyelmet a regionális fejlődés jelentőségére, a kendertechnikában jelentkező viszonylagos stabilitásra.

4. A kézi mozsárban való rostpuhítás (106. ábra) gyakorlatát egyetlen magyar faluban, Rábecakapin¹⁸ találtuk meg. Erre a célra általában külön famozsarat használnak, amiben a rostokat leginkább a fejsze nyelével *mozsarazzák* meg. Nem tekinthetjük itt a hosszúnyelű fejsze alkalmazását csak alkalmi ütőeszköznek, mivel rendszeresen használják erre a célra, s ezt indokolják is: a vasfejsze súlyosbítja az ütőt, így könnyebb vele dolgozni.

Mint arra már a kölyűs kendertörőről írott fejezetben utaltunk, a keleti szlávoknál,¹⁹ valamint a Szovjetunióban élő finn-ugor²⁰ és más népeknél²¹ a kézi mozsár kenderpuhításra való alkalmazása általánosan elterjedt. Ugyancsak tudjuk azt is, hogy Franciaországban a XVIII. században még szintén hozzátar-

¹⁸ Győr-Sopron m., a XVII. térképen szereplő község.

¹⁹ LEBEDEVÁ N. I. 1956. 477.; ZELENIN D. 1927. 151.

²⁰ KAUKONEN T. I. 1946. 144.; BELICER V. N. 1951. 19.

²¹ Pl. kazáni tatárok: VOROBEV N. I. 1953. 110.

²² JIRLOW R. 1926. 119.

tozott a kendermunkához a mozsárban történő rostpuhítás,²² amiből A. HABERLANDT azt a következtetést vonta le, hogy ez az eljárás eredetileg sokkal elterjedtebb volt a mainál.²³ A szláv és latin terület közé eső germán országokban feltűnő módon semmi adatot sem találunk a kézi mozsárban való rostpuhításra.²⁴

Először is szükséges egy helyreigazítást tennünk: A. HABERLANDT is, és N. I. LEBEDEVA is a kézi mozsárban való *törésről*, tehát a kórok első megtöréséről beszél. Ez technikailag is lehetetlen, hiszen a hosszú kenderszárakat csak már egy alaptörés után, tehát további tisztításnál, puhításnál lehet a mozsár keskeny öblébe beletenni. Ez esetben pedig, amikor már a rostszalak puhításáról van szó, figyelemre méltóbb összefüggéseket látunk a különböző helyeken előforduló mozsarazásnál is.

Aránylag jól ismerjük az obiugorok csalánmunkáját.²⁵ Egy hegyes fa- vagy csontárral felszakítják a szár külsején elhelyezkedő rostréteget, és kézzel lefejtik a szár hosszában a rostszalagokat, majd csomóba összefogva famozsárba teszik, és itt egy ütővel megpuhítják, a lefejtett rostszalagokat vékony szálakra szétörzsolik. Az 1300-as évek legelejéről származó konstanzi freskó egyik ábráján jól látható, hogy a kender rostjait még lefejtik, lehámozzák a növény száráról.²⁶ Franciaországban a legutóbbi időkig szokásos volt a kenderrost — de csak a kenderrost — kézzel való lefejtése: a kórok tövét levágták vagy csak bevágták, és innen szalagonként fejtették le a mutatóujj előretolásával a rostszalagokat a növényről.²⁷ Franciaország középső részén és Bretagne-ban a rostfejtés szinte általánosabb volt a múlt század végén is még, mint a tilóval való alapozó törés.²⁸ Ugyanígy ismerjük a kendernél a rostfejtés gyakorlatát más latin népeknél is: spanyoloknál,²⁹ a francia határmenti olasz parasztoknál,³⁰ és már csak igen ritka előfordulással Svájcnak főleg francia nyelvterületén.³¹ Ugyanakkor a kézi mozsárban való puhítást is Franciaországban találjuk meg még igen általánosan a XVIII. században, ahol a lefejtett kenderrostot puhították meg benne. A latin területekre — mint láttuk — aránylag későn jutott el a tiló, s itt nem is lett később sem olyan általánosan alkalmazott, mint a keletibb Európában.³²

A keleti szlávok korán ismerkedtek meg a tilóval, ennek a törőszerszámnak itt nagy történeti múltja van a kenderkultúrában, így ismeretlen is ma már a kender hámozása, csak a valamikor még (feltehetően) a rostfejtéshez kapcsolódó mozsaras puhítás maradt meg. LEBEDEVA külön kiemeli, hogy a magvas anyakendert, tehát a vastagabb szárú, erősebb kórójú kendert törik ma is még mozsárban.³³ Talán kapcsolható ehhez — mintegy logikai párhuzamként — GERIG közlése, miszerint Elzászban és Flandriában „ma már csak az anyakender rostjait fejtik”.³⁴

²³ 1926. 520.

²⁴ JIRLOW R. 1926. 119.

²⁵ SIRELIUS U. T. 1904. 22—24.

²⁶ SCHUCHHARDT W. 1941. 2. tábla, 1. kép.

²⁷ GERIG W. 1913. 179. §. és 162. §.

²⁸ GERIG W. 1913. 47. térkép.

²⁹ GERIG W. 1913. 179. §.

³⁰ SCHEUERMEIER P. 1956. 236—238.

³¹ GERIG W. 1913. 179. §.

³² Vö. a tilókkal foglalkozó fejezet megfelelő részét a 88—89. oldalon.

³³ 1956. 477.

³⁴ 1913. 179. §: „An die eben aufgezählten französischen provinzen reichen sich noch Elsass und Flandern, wo jedoch nur noch der weibliche hanf geschleizt wird.”

Úgy véljük tehát, hogy a rostfejtés és a kézi mozsaras puhítás a kendernek egy tilós törést megelőző általánosabb, talán Európa nagy részére kiterjedő módja lehetett, ami „tiszta” formájában azoknál a népeknél maradt meg, amelyek aránylag későn ismerkedtek meg a tilóval.³⁵ A keleti szlávoknál a rostfejtést megszüntette a tiló kendertörésre alkalmazása, de a mozsaras puhítást érintetlenül hagyta. Német területen, ahol ugyancsak „korai” a textilkultúrában a tiló, s emellett szintén elég korán (XIV–XV. század) alkalmazzák a kenderkallót és a morzsolóhengert is, a kézzel való rostfejtés a recens kultúrában ismeretlen már.

(Feltételezhető, hogy a csalán egykori népi feldolgozási technikája valamilyen formában hatással lehetett a hasonlóan erős rostú kender kikészítésére is. A csalán feldolgozására vonatkozóan egyedül az obiugoroktól van részletesebb ismeretünk,³⁶ a keleti szlávoknál való egykori felhasználásáról ugyan tudunk,³⁷ de a rostmegmunkálás módjáról sem innen, sem más európai népnél nincs felhasználható adatunk. Így nincs magyar nyelvterületről sem, s terepmunkánk során sem sikerült már ilyeneket gyűjtenünk. Ezért legfeljebb azt az egy, igen óvatos, és többszörösen megkérdőjelezett lehetőséget vetnénk fel, hogy a csalán rostjainak nem áztatás és törés útján, hanem pusztán kézzel, szalagokban való lefejtése, és talán még e rostszalagok mozsárban való puhítása nem lehetett-e az a kontinensnyi területen általános csalánrost technika, ami a kenderre is átszállt, s a recens kendermunkában itt-ott még felbukkan?)

Nálunk, a magyar nyelvterületen, szinte csak „mutatóba”, egyetlen faluból van adatunk a mozsaras puhításra, s hogy a rostfejtés is képviselve legyen etnikumunkban, szintén egy faluból, Székelykeresztúrról tudunk a magvas anyakendernél való alkalmazásáról.³⁸ A lefejtett rostszalagokat Székelykeresztúron már nem puhítják tovább, nem használják fel vászonkészítésre, hanem *hosszúkötelet*, szorító kötelet, istrángot és durvább ostort fonnak belőle. A mozsaras puhítás és a rostfejtés magyar nyelvterületről származó egy-egy adata azonban még semminemű következtetés levonására, vagy akár csak megkísérelésére sem nyújt lehetőséget.

5. Minthogy a bustyolásról, a sulyokkal kőlapon történő puhítóeljárásról a törörszékek kapcsán már szólottunk, még egy rostpuhító eszközről, a kenderkalapácsról kell megemlékeznünk. Ennek két változatát ismerjük magyar területen: az egykarú kenderkalapácsot (107. ábra) és a kétkarút (108. ábra).

Hosszabb nyélllel ellátott hengeres fatönk mindkettő. Az egykarú kenderkalapácsot — amit e funkciója mellett dongafák hasogatásánál is használnak — kézbe véve, a fatuskóra, esetleg kőre helyezett rostcsomót ütik, puhítják vele. Az abaúji hegyvidéken használják,³⁹ s a magyaroknál⁴⁰ *kótis* a neve. (A *kótis* e vidéken általában a sulykot jelenti, így nevezik a mosósulykot is.) Az egykarú kalapács *kótis* neve a sulyokkal sima felületen (kövön, fatörzsön) való lentörés technikájára emlékeztet. Az e területtől északabbra fekvő, már lenmunkával foglalkozó magyar

³⁵ Így az obiugorok is, akiknél SIRELIUS még nem ír a tiló használatáról.

³⁶ SIRELIUS V. T. 1904. 22–24.

³⁷ LEBEDEVÁ N. I. 1956. 467.

³⁸ MOLNÁR ISTVÁN gyűjtéséből: „Néha a kenderföld szélére hullott ritkább kelésű kendert hagyják meg magkendernek, néha külön vetik a magnak valót. Ezt *hárskendernek* nevezik... Amikor megázik, a hársat a kenderkóróról lehúzzák, lehántják.”

³⁹ Nyíri, Óhuta (Borsod—Abaúj—Zemplén m.).

⁴⁰ Nyíriben, — Óhután szlovákok élnek, itt *fabunkó* a neve.

107. ábra. Rostpuhítás egykarú kenderkalapáccsal.
Óhuta, Borsod-Abaúj-Zemplén m.

108. ábra. Rostpuhítás kétkarú kenderkalapáccsal.
Nyíri, Borsod-Abaúj-Zemplén m.

lakosú falvakban⁴¹ a lent az ott is kótisnak nevezett sulyokkal fatönkön török, *megkótisolják*. Kézben fogott kenderkalapácsunk valóban a sulyok egy variánsának látszik, — kenderpuhításra alkalmazva.

A kétkarú kenderkalapács — középen egy ágasfára feltámasztva — tengelyen mozgatható, tehát a földre beépített eszköz. A kalapács bunkója alá sima tőkét tesznek, s ezen puhítják az *éles* szöszet.⁴² Mozgatását általában gyerekekkel végeztetik (108. ábra). Az eszköz előfordulása területileg egybeesik az egykarú kenderkalapácséval, vagyis szintén az abaúji hegyvidék községeiből ismerjük.⁴³ Neve itt *kenderpuhító kölyű*. És nemcsak nevével utalóan, de formájára, konstrukciójára nézve is megegyezik a még kézzel (tehát nem lábbal!) mozgatott kölyűkkel,⁴⁴ csak éppen a törőfej itt nem mozsárba jár bele, hanem sima felületre csapódik. A kétkarú kenderkalapáccsal való munka ugyanakkor igen közel áll a kenderkallós technikához is: a kalapács ritmikus ütései közben egy asszony állandóan forgatja a szöszcsomót, hogy az minden részén jól megpuhuljon. Ha ugyanezt az eszközt nem gyerekek kézzel, hanem felnőttek lábbal működtetnék, már kölyűről beszélnénk, ha pedig egy malom tüskés tengelye hozná mozgásba, már kenderkallóval állnánk szemben. Emlékeztetnünk kell a kölyűs kendertörővel és a kenderkallóval foglalkozó fejezetünkben az ugyanerről a területről származó történeti adatokra, ahol a *kölyű* és a *karló* terminusok erősen keveredtek. Most látjuk ezek okát világosan: nemcsak a terminusok, de az ezekkel jelölt eszközök is számtalan variánst mutatnak.

Abaúji-zempléni hegyvidékünkön, a kenderes és lenes kultúrának ezen az érintkezési területén tehát a különböző eredetű és korú eszközöknek és technikáknak a recens kultúrában történeti egymásmellettségét találjuk. S bár ma az igen kis területen és ott is csekély számban előfordul egykarú kalapács, különösen pedig a kétkarú kenderkalapács a fejlődés átmeneti formáinak látszanak, nagy kérdés — amire nem is tudunk választ adni — hogy ezek az e vidéken tömegesen alkalmazott „klasszikus” rostmegmunkáló eszközöknek, a törősulyoknak, a kölyűnek és a kenderkallónak lokális, később kialakult, másodlagosan primitív variánsai, vagy pedig valóban a fejlődés, egymásból alakulás történeti láncszemeinek máig konzerválódott reprezentánsai?

6. A kenderrost puhításának egy eszköz nélküli módjáról mindössze két, de területileg közeleső adatunk van. Borsodban⁴⁵ és a zempléni hegyvidék falvaiban⁴⁶ az emberi test melegét és súlyát is felhasználták a kenderrost puhítására. A megtiltott kendert az ágyba, a lepedő alá tették, s gyakran egy-két hónapig is — Tardon 1—2 hétig — ott tartották.⁴⁷ Sajnos, sem több hazai adatunk nincs erre a rendkívüli archaikusnak látszó puhítási módra, sem határon túli összehasonlító anyagot nem ismerünk pillanatnyilag.

⁴¹ Így pl. Abara, Márk (CsSzK).

⁴² Részletesebb ismertetését lásd: GÖNYEY S. 1939.

⁴³ Nyíri, Pusztafalu (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

⁴⁴ MERINGER R. 1909. 9.; BELICER V. N. 1951. 19.; VOROBJEV N. I. 1953. 110.

⁴⁵ Tard: GÁBORJÁN A. 1955. 111.

⁴⁶ Arka, Baskó, Mogyoróska, Regéc: FLÓRIÁN M. 1966. 163.

⁴⁷ Egy futólagos beszélgetésre emlékszem GÖNYEY SÁNDORRAL, amelyben közelebbi helymegjelölés nélkül említette, hogy a palócok szokták a kendert puhításra ágyba, lepedő alá is tenni.

III.

7. A rostpuhításnak egy „vegyi” eljárása is alkalmazott a magyar kendermunkában. Ez a *szőszcsávázás*. A már megtört, tisztított, tehát a pozdorjaszilánkoktól is megszabadított rostot *markokba, fejekbe*⁴⁸ összehajtva 4–10 napi időtartamra különböző anyagok oldatával hatékonyabbá tett lében áztatják, majd ezután tiszta vízben kimossák és megszáritják (109. ábra). A szőszcsávázás célja kettős: egyrészt puhábbá, selymesebbé teszi a rostszálakat, másrészt színezi, sárgítja, s ezzel elveszi a kenderáztatásnál (a kórok áztatásánál!) kapott szürkés *pocsolyaszínt*.

A szőszcsávázás nagy kádakban történik. Ezekben készítik el akár előre, akár a rostesoró berakása közben, esetleg utána a vegyületet. Az áztatólében a következő anyagok fordulnak elő: korpá, kukoricaliszt, főtt sárgatök, savó, kovász, só, hamu, lótrágya. Ezek különböző összetételekben szerepelhetnek. Leggyakrabban a korpá és a főtt tök összetétele,⁴⁹ amiből langyos vízzel csinálják az áztatólévet. Azután: korpá—tök—só,⁵⁰ korpá—tök—savó,⁵¹ korpá—tök—kukoricaliszt—hamu,⁵² korpá—kovász,⁵³ korpá—kukoricaliszt,⁵⁴ korpá—só,⁵⁵ korpá,⁵⁶

109. ábra. Szőszcsávázás után kimosott, száradó rostesorók.
Kisbégány, SzSzSzK.

⁴⁸ Egy kévényi kóróból nyert rostmennyeség.

⁴⁹ Gáborján, Esztár, Sáránd (Hajdú-Bihar m.), Nyírmihálydi, Penyige, Szatmárceke (Szabolcs-Szatmár m.).

⁵⁰ Kocsord, Tyukod (Szabolcs-Szatmár m.)

⁵¹ Kismarja, Konyár (Hajdú-Bihar m.).

⁵² Garbolc (Szabolcs-Szatmár m.).

⁵³ Botpalád, Nagyecsed (Szabolcs-Szatmár m.).

⁵⁴ Milota (Szabolcs-Szatmár m.).

⁵⁵ Kérsenjén (Szabolcs-Szatmár m.), Tizsakarád (Borsod-Abaúj-Zemplén m.).

⁵⁶ Tiszaszalka (Szabolcs-Szatmár m.).

kukoricaliszt—tök,⁵⁷ kukoricaliszt,⁵⁸ savó,⁵⁹ lótrágya,⁶⁰ fordulnak elő. A lé készítése általában úgy-történik, hogy a kádba beraknak egy sor kenderfejet, erre egy sort az alkalmazott anyagból, majd megint egy sor szöszst stb., végül annyi langyos vizet töltenek hozzá, ameddig az egészet ellepi. A lótrágyával való áztatásnál a hamus lúgozás technikáját alkalmazzák.⁶¹ Amikor csak savóval áztatnak, akkor ezt utólag öntik rá a kádba berakott szöszcsomókra.

Az alkalmazott anyagok hatására az áztatólé megsavanyodik,⁶² megposhad, majd *megkel benne* a szösz,⁶³ s ettől az erjedéstől kimosás után puha, selymes tapintású lesz. A főtt sárgatök, valamint a kukoricaliszt hatására pedig élénk-sárga, meleg színt kap.

Az ilyen „vegyi” eljárást Szatmárban és Beregben *szöszáztatásnak*, Biharban és Csanádban *csávázásnak* nevezik.

Elterjedését a XIX. térképünkön mutatjuk be. E szerint általános az alkalmazása a Tiszántúl középső és északi részén, ide kapcsolódva Bereg déli részén és a Bodroghközben is, de egyedi előfordulással távolabbi országrészekben, a magyar etnikum nagyobb területén megtaláljuk. Ez az elterjedés arra látszik utalni, hogy egy valamikor nagyobb területen alkalmazott kenderkikészítési módnak mára lényegében csak szűkebb tiszántúli vidékeken fentmaradt emlékével van dolgunk.

A már tiszta (megtört, puhított) rostanyagnak ilyen jellegű áztatását, „csávázását” a magyar kenderkikészítő gyakorlaton kívül sehonnán sem ismerjük. Az eljárást jelölő bihari terminus, a csávázás viszont ismét a bőrkultúra felé irányítja a figyelmünket.

Ukrajnában a prémes bőrt *sózott*, kovászos lében *áztatják*⁶⁴ a puhító törés előtt. Kelet felé haladva: a volgai tatárok⁶⁵ zabliszt kovászos levében áztatják a bőrt; a tuvaiak⁶⁶ savanyútejtel, az evenkik⁶⁷ kovászos vízben kelesztik meg; a burjátok⁶⁸ szörtelenítés után rozslisztes savanyúvízben áztatják vagy savanyútejtel kenik be a kikészítendő bőrt. A tejjel, vajjal, korpával, kovással és tejsavóval való bőrkikészítést leginkább az ázsiai nomádok, kisebb részben Kisázsia, valamint Oroszország területén alkalmazták.⁶⁹

A magyar szöszcsávázáshoz és a savanyításos bőrkikészítéshez használt anyagok jóformán teljes egyezést mutatnak. A szöszcsávázásnál gyakran szereplő

⁵⁷ Gelénes (Szabolcs-Szatmár m.).

⁵⁸ Koppányszántó (Tolna m.).

⁵⁹ Koppányszántó (Tolna m.).

⁶⁰ Bátaszék (Tolna m.).

⁶¹ T. J.: *Kenderpuhítás' együgyü módja*. Nemzeti Gazda, 1814. 141. Így írja le: „A' megtilolt kendert, markonként, szapulókádba (szapu-, párlósajtárba) rakjuk, a' kádnak $\frac{3}{4}$ rész magasságig: egy szál lepedővel béterittjük, azon felül megterittjük friss (és tsupa, vagy magános, R.) lóganéval egy jó tenyéryi vastagon; hideg, fojó (vagy ha e' nints, eső-, hó-, rossz italu kut-, R.) vízzel, a' kádat lógané-szinig töltjük, 24 óra mulva (a' ganét még most is rajta hagyván), ezen zöldsárgás vízzel szapulljuk (párolljuk) azt forralva, mint a' szennyes ruhát szoktuk.”

⁶² *Savanyítjuk a kendert*: Kérszemjén (Szabolcs-Szatmár m.).

⁶³ Nagyecséd (Szabolcs-Szatmár m.).

⁶⁴ MOSZYNSKI K. 1929. 339.

⁶⁵ MOSZYNSKI K. 1929. 339.

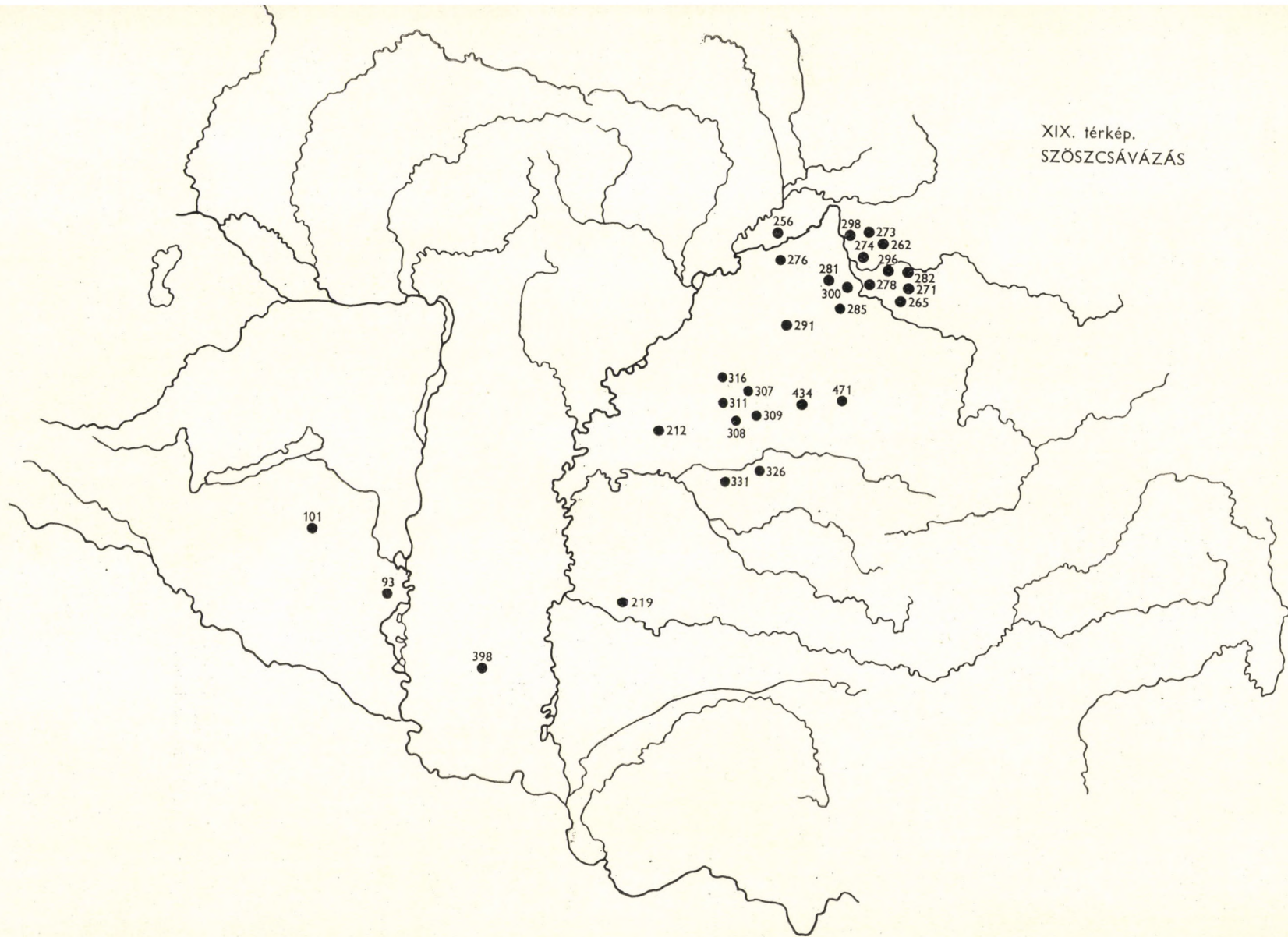
⁶⁶ LEVIN M. G.—POTAPOV L. P. 1956. 436.

⁶⁷ LEVIN M. G.—POTAPOV L. P. 1956. 716.

⁶⁸ LEVIN M. G.—POTAPOV L. P. 1956. 230.

⁶⁹ GÁBORJÁN A. 1962. 111.

XIX. térkép.
SZŐSZCSÁVÁZÁS

főtt sárgatők az egyetlen, amit bőrnél nem alkalmaznak, itt azonban speciálisan a rostok sárgítását, színezését segíti elő. A használt anyagok ilyenmértvű egyezése, és az a tény, hogy egyáltalában van szőszcsávázás, ami pedig éppenséggel nem volna elengedhetetlen tartozéka a kendermunkának (hiszen máshol nem is ismerik!), valamint a többi — előzőekben már ismertetett — bőrkultúrából származó eszközökkel azonos magyar területeken való előfordulása, több, mint valószínűvé teszi, hogy ez a rostkikészítő eljárásunk is a bőrkultúrából származott át a magyar kenderfeldolgozásba. Egyúttal azt is mutatja, hogy nemcsak egyes eszközök esetében történt funkcióbővülés és funkcióváltás, amikor korábbi bőrkikészítő szerszámok a kenderfeldolgozásban új alkalmazást kaptak, hanem a magyarság lényegében egész bőrtechnikáját — ahol arra csak mód kínálkozott — átvitte a kenderre; még az olyan eljárást is, mint a savanyúlevés áztatást, amit pedig a rostanyag nem igényelt különösképpen.

Felmerül a kérdés, hogy a magyarsághoz a savanyúlevés bőrkikészítési technika a beolvadt törökség révén, vagy a délorosz sztyeppéken való tartózkodásakor szláv közvetítéssel került-e? E kérdés felvetését bizonyos fokig *csáva* szavunk szláv eredete is indokolja.⁷⁰ Az ukránban a magyar szó megfelelője 'kovászból vagy tejsavóból készített folyadékot' is jelent,⁷¹ ami teljes pontossággal fejezi ki a magyar „csáva” összetételét.

Ha csak ezt az egy szót és a hozzátartozó fogalmat néznénk, úgy könnyebben hajlanánk e magyar rostkikészítési eljárásnak ukrán kapcsolatokból való származtatására. De itt többről van szó: egy összetartozó eszközegyüttesről és kikészítő technikáról, aminek szerves része a most tárgyalt savanyúlevés (bőr-kenderrost) áztatás. Ezt az eszközegyüttest és technikát pedig megtaláltuk a sztyepei nomád népek bőrkultúrájában, és (kenderkikészítésre transzponált változatát) sokkal teljesebben, maradéktalanabban a magyar rostfeldolgozásban, mint az ukrán bőrmunkában, ahová ugyancsak minden kétséget kizáróan e keleti népekkel való érintkezés útján jutott el. Ha mindehhez hozzávesszük még a magyarság ismert honfoglalás előtti török kapcsolatát, a savanyúlevés szőszátatási eljárást mindenképpen kultúránk honfoglalás előtti rétegéből származónak kell ítélnünk. A *csáva* szó szláv eredete nyelvünkben — véleményünk szerint — nem jelenti még a ma egy kisebb vidéken csávázásnak nevezett szőszátatásnak is szláv eredetét műveltségünkben.

⁷⁰ KNIEZSA I. 1955. 123—124.

⁷¹ KNIEZSA I. uo.

A ROSTFÉSŰK

A rostkikészítés utolsó és betetőzést jelentő munkája a fésülés. Magyar nyelvterületen a legutóbbi időkig — amíg kenderfeldolgozással foglalkoztak — háromféle eszközt használtak rostfésülésre: a szegrózsás (110—113. ábra), a szegsoros (114—116. ábra) és a sörtés (117—118. ábra) fésűket.¹

I. A szegrózsás rostfésűk kovácsolt szegekkel sűrűn teletűzdelt korong-alakú (ritkábban négyzetes²) falapból, és az ennek tartására szolgáló hosszúkás deszkalaplóból állnak. A fakorongon (négyzetes szegtartón) sűrűn fűrt lyukakon kovácsolt vasszegeket vezetnek át,³ majd a korongot kifelé álló szeghegyeivel ráerősítik az eszköz tartójául szolgáló hosszúkás alapdeszkára. Az alapdeszka kiképzési formája általában a 110. ábrán bemutatott három változatban található meg területünkön, az ezektől eltérő kivételek csak egyedi megoldások. Ez a három forma viszont jóformán mindenütt előfordul: adataink alapján egyiket sem tudjuk sem területhez, sem időhöz kapcsolni. — A szegrózsás rostfésűket általában cigányok csinálják, s a parasztok tőlük veszik terményért cserébe. Egyes helyeken rendelésre a helyi kovács készíti.

Rostfésülésnél a rosteszmót jobb kézben fogva belevágják a szegek közé, majd a szövst oldalra húzva „szakítják”, s így a hegyes szegek visszatartják a csomósodásokat. Többszöri belevágás után a kézben maradó szálak simák, tiszták és párhuzamosra rendezettek lesznek, s „fésülik” őket. A szegek között maradt rosteszmót kiemelik a szegrózsából, s ezeket ismét „szakítják” majd „fésülik” az előzőhöz hasonló módon. Így végezve a munkát, több minőségi csoportba osztályozzák a rostanyagot. Igen gyakran nemcsak egy közepes sűrűségű szegrózsás rostfésűt használnak, hanem először a szaggatáshoz egy ritkábbat, majd utána a fésüléshez egy sűrűbbet. Míg a nyugati területeken, így a Dunántúlon ma már csak elvétve találjuk meg a recens kultúrában a két (ritka és sűrű fogú) szegrózsás rostfésű egymás utáni használatát,⁴ addig a keletibb vidékeken — Erdély kivételével — ma is általánosnak mondható még.⁵

¹ Szükség volt az eszközök egyértelmű megnevezhetősége miatt a népi terminusoktól eltérő, új műszavak alkalmazására, mert eszközcsoportunknál a formák és a helyileg hozzájuk kapcsolódó népi elnevezések erősen keresztezik egymást.

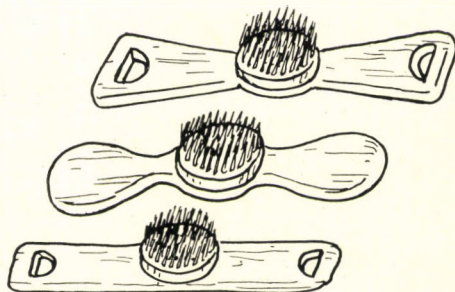
² Az északkeleti területeken használt eszközöknél találtunk elsősorban négyzetes szegtartó lapot, s ez ott — adatközlőink szerint — a köralakúaknál régebbi forma lehet: Gát (SzSzSzK), Beregsurány, Gulács, Milota, Tyukod, Csengersima, Gacsály (Szaboles-Szatmár m.), valamint Komádi (Hajdú-Bihar m.).

³ A régebbieknél a kihegyezett szegek négyzetes, az újabbaknál már kerek keresztmetszetűek.

⁴ Így pl.: Magyarszombatfa (Vas m.), Felsőpatony (CsSzK), Bakonycsernye (Fejér m.), Vajszló (Baranya m.).

⁵ A Duna észak-déli vonalától keletre hol egy közepes, hol pedig két (sőt ritkán három) különböző sűrűségű szegrózsás rostfésűt használnak, tehát e szempontból vegyes, átmeneti területnek tűnik; viszont Borsod-Abaúj-Zemplén, Szaboles-Szatmár, Hajdú-Bihar és

Munka közben a rostfésűt rögzíteni kell, hogy szaggatás és fésülés közben ne mozogjon. A rögzítésnek két módja van: vagy az alapdeszkát egyik végével a földre támasztják s alul a lábat bedugva, felül kézzel megfogva ferde állásban rögzítik (111. ábra), vagy pedig a rostfésűt vízszintesen elhelyezve rákötik (112. ábra), nehezebb súllyal lenyomtatják (113. ábra) egy székre, teknőlábra stb. Az előbbi módon, tehát a ferde állásban lábbal és kézzel való rögzítés általános-

110. ábra. A szegrózsás rostfésűk és tartódeszkáik főbb formái

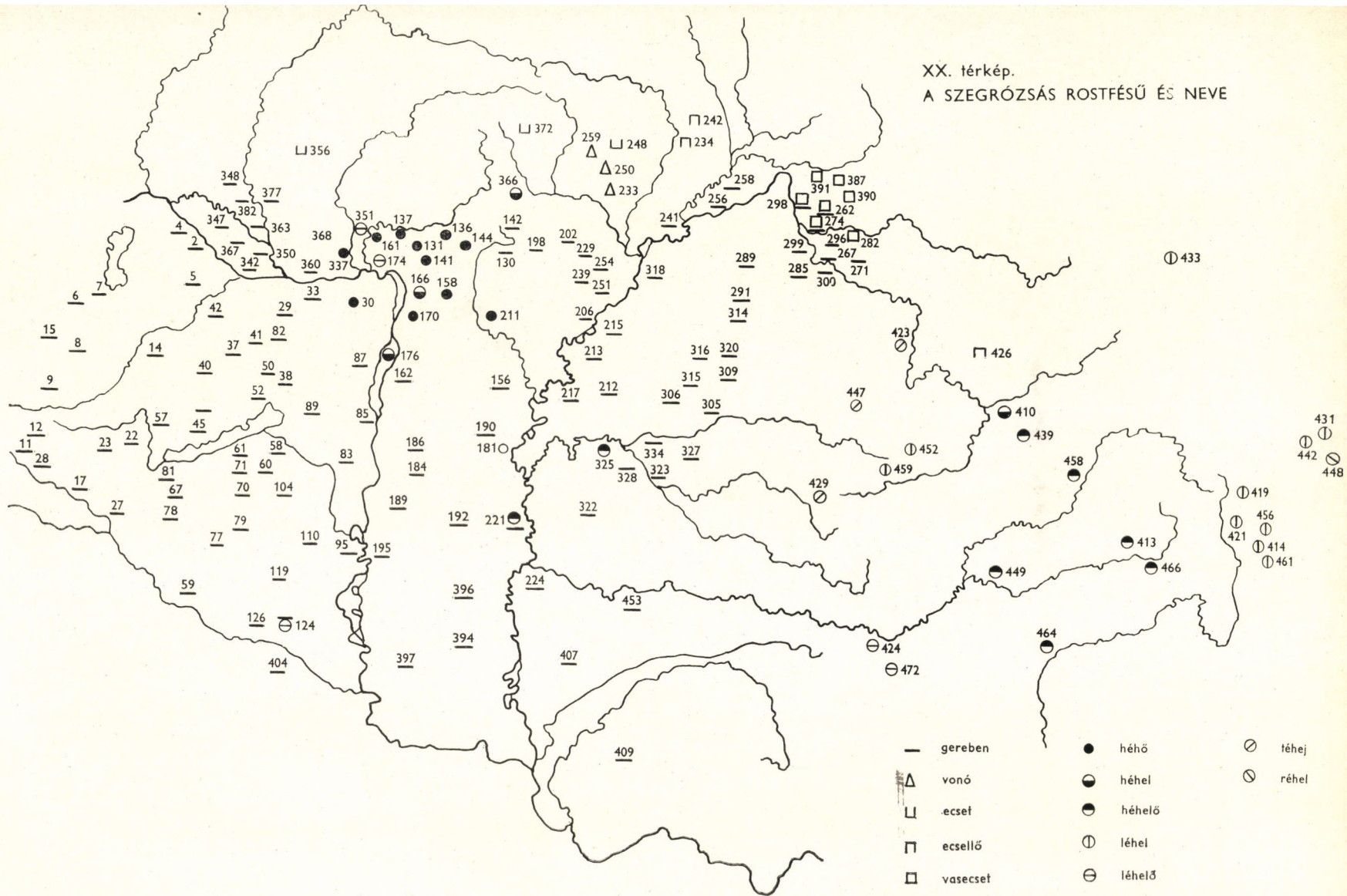

111. ábra. A szegrózsás rostfésű lábbal való rögzítése. Bogács, Borsod-Abaúj-Zemplén m.

Békés megyében a ritka és sűrű szegrózsás rostfésűk párhuzamos használatát találjuk meg. Erdély ismét vegyes területnek mutatkozik.

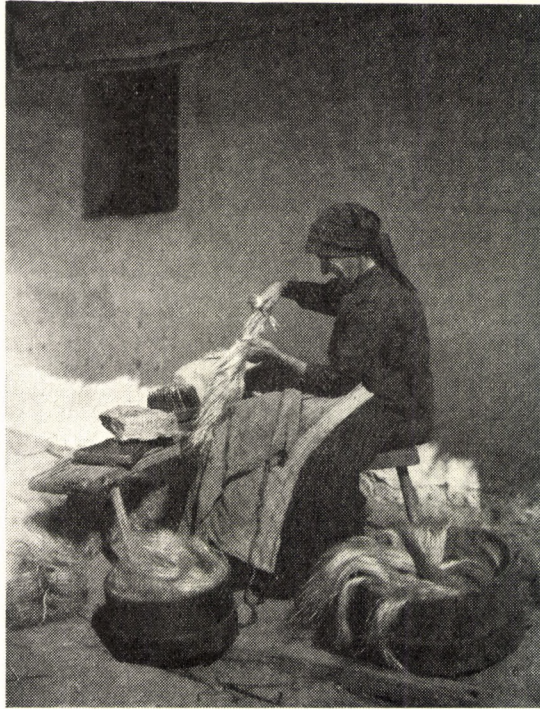
XX. térkép.

A SZEGRŐZSÁS ROSTFÉSŰ ÉS NEVE

112. ábra. A szegrózsás rostfésű lekötéssel való rögzítése.
Nagydobrony, SzSzSzK.

113. ábra. A szegrózsás rostfésű kővel való lenyomtatása.
Váralja, Tolna m.

nak látszik adataink szerint az Ipoly—Tisza közti területen,⁶ valamint igen gyakori még a Tiszántúlon.⁷ A vízszintesen való elhelyezés uralkodó a Dunántúlon,⁸ Szatmárban és Beregben, valamint Erdélyben, s vegyesen fordul elő a ferde állású rögzítéssel a Duna—Tisza között.

Munka közben — mindkét eszkörrögzítés mellett — általában ülnek. Igen elvétve kaptunk adatokat arra, hogy vízszintes rögzítés esetén állva is végzik a munkát.⁹

A szegrózsás rostfésű az egész magyar nyelvterületen általánosan elterjedt (XX. térkép). Jelölésére ma a leginkább használt népi terminus a *gereben*. (Ugyancsak XX. térkép). Emellett nagy területen megtaláljuk a *héhő*, *héhel* *héhelő*, *léhel*, *léhelő*, *téhej*, *réhel* azonos eredetű terminusokat is, amelyek lényegében két területi csoportban fordulnak elő: a nógrádi-északpesti körzetben, valamint Erdély magyarságánál. A Dél-Alföldön való előfordulásuk¹⁰ magyarázatát a török idők utáni északi palóc területről dél felé irányuló belső migrációban látjuk. A magyar nyelvterület északkeleti peremén eszközünk megnevezésére az *ecset*, *ecsellő*, *vasecset* terminusokat találjuk. A Bódva völgyének néhány községében *vonó* névvel jelölik tárgyalt eszközünk.

Ahol egymás után két, tehát egy ritkább és egy sűrűbb fogú szegrózsás rostfésűt is használnak, ott általában a két eszköz megkülönböztető elnevezését jelzőkkel képezik: *ritka-*, illetve *sűrű-gereben*, *-héhel*, *-ecsellő*, vagy *nagyoló-*, *tisztító-gereben*, *-héhel*, *-ecsellő*. A székelyek¹¹ a sűrű szegrózsás rostfésűjüket külön névvel *pacolónak* nevezik.

Feltűnő módon a szegrózsás rostfésűvel való munkát nem nevezik mindenütt az eszköz neve alapján gerebenezésnek, héhölésnek stb. (XXII. térkép). Dunántúlon, pontosabban annak is jobbra középső és nyugati részén *gyaratásnak*, míg a magyar nyelvterület északkeleti vidékein *csinálásnak* mondják.¹²

II. A szegrosos rostfésűk fából készített lapát-alakú testének végében két vagy ritkán három sorban hegyes, kovácsolt vasszegeket helyeznek el, amelyek így 10—12 cm-re állnak ki a falapból (114—116. ábra). Gyakran a lapát végét vaspapuccsal erősítik meg, s a két (három) szegsort ebbe építik bele. Általában cigánycsinálják, tőlük veszik.

Egyszerre két azonos eszközzel dolgoznak: az egyiket — szegeivel felfelé — széken, padon stb. rögzítik (115. ábra), s a fogaiba beakasztott rostot előbb kis csomókban kézzel szagatják ki belőle, majd a fogak között maradt simább szálúakat a kézbe fogott másik rostfésűvel fésülik (115. ábra) simára; gyakran pedig a szagatás után a két szegrosos rostfésűt két kézbe fogva végzik a fésülést (116.

⁶ Pest (északi része), Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben.

⁷ Szabolcs, Hajdú-Bihar és Békés megyében.

⁸ Igen kevés adatunk van emellett ferde állású rögzítésre is: Nagykapornak, Surd (Zala m.), Acsád (Vas m.), Sopronkövesd, Süttör (Győr-Sopron m.), Bakonycsérnye (Fejér m.), Tapsony (Somogy m.).

⁹ Acsád (Vas m.), Bábonny (Somogy m.), Kiskunlacháza (Pest m.), Harta (Bács-Kiskun m.), Nyíradony (Hajdú-Bihar m.), Székelykeresztúr, Csekefalva, Hadikfalva (RNK).

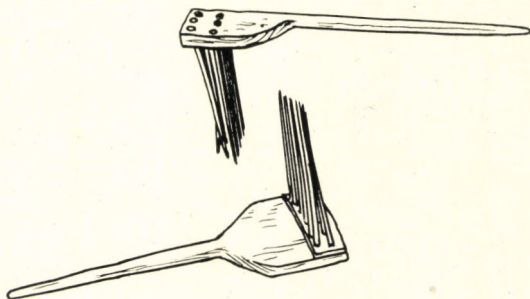
¹⁰ Alpár (Bács-Kiskun m.), Kistelek (Csongrád m.), Gyoma (Békés m.).

¹¹ Székelykeresztúr, Csekefalva, Csíkszentdomokos, Hadikfalva (RNK).

¹² A rostfésülésre a *csinálás* terminus használata e vidéken konzekvens. Amikor parasztszónok egymás közti beszédben ilyeneket mondanak, hogy „egész délután csináltam”, „kész vagy már a csinálással?” „sietek, mert csinálni kell” — akkor mindenki csakis a rostfésülést érti alatta.

ábra). Az ezen az eszközön végzett munka eredményeképpen is különböző minőségi csoportokba osztályozzák a rostanyagot.

A szegsoros fésű használatát a recens magyar kultúrában főleg az erdélyi magyarságnál találjuk meg, de vannak adataink kendermunkában való használatára nyugat felé egészen a Duna vonaláig (XXI. sz. térkép). Ahol a szegsoros rostfésülő előfordul, ott népi magyar neve mindig *gereben*, és csak *gereben*. A vele való munkát is mindig *gerebenezésnek* mondják ma.

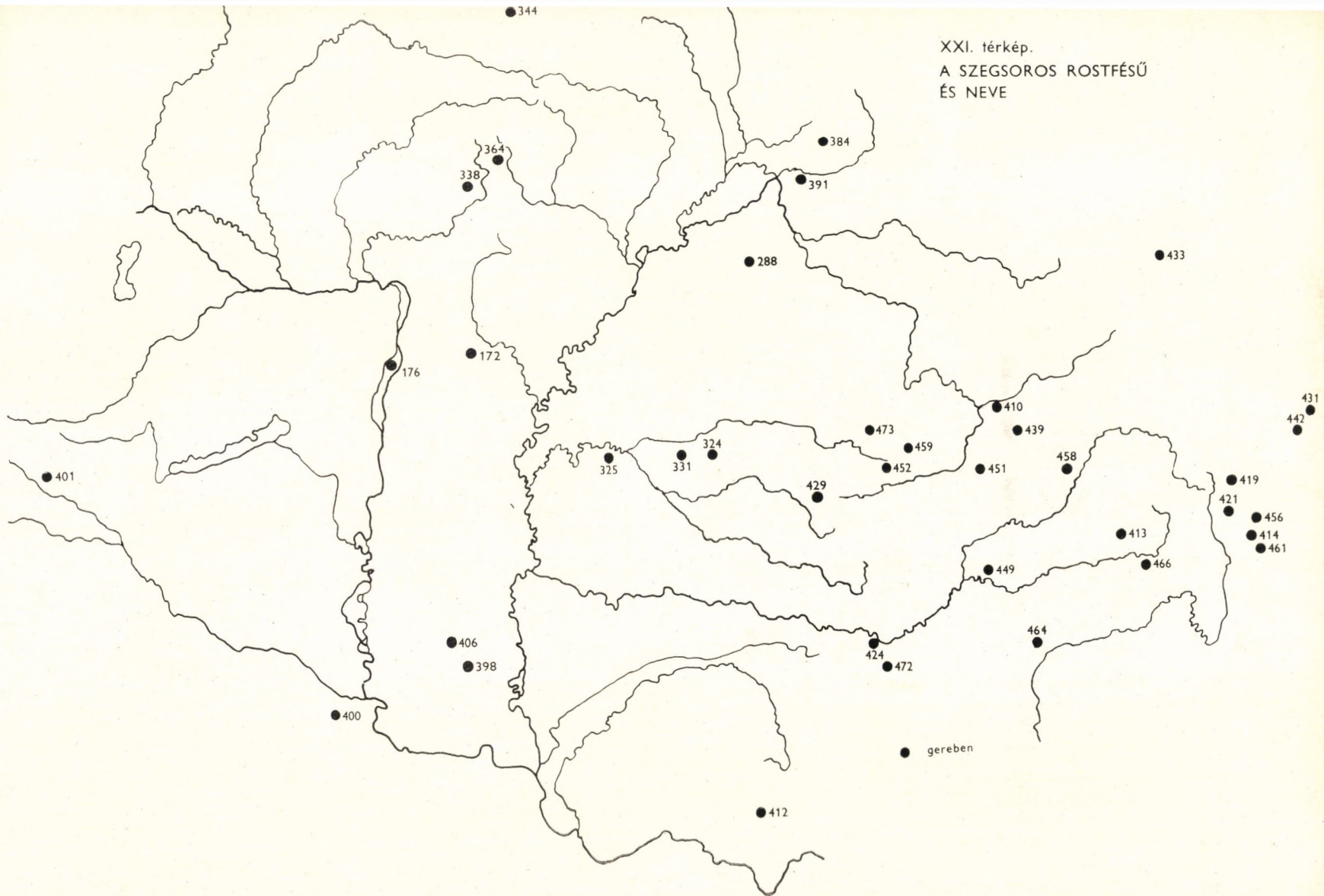
114. ábra. Szegsoros rostfésű-pár

115. ábra. Kenderfésülés szegsoros rostfésűvel. Cserbel, RNK.

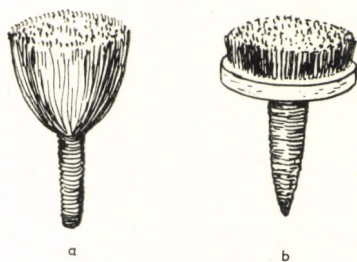
III. A sörtés rostfésűk erős disznósörtéből készült kerek kefeformájú eszközök (117. ábra). Két változatát ismerjük. A régebbieknél (117/a ábra) az összefogott hosszabb sörték maroknyi csomójának alját zsineggel erősen összekötötték, majd ezt a végét megolvasztott fenyőgyantába, esetleg szurokba mártották, végül

XXI. térkép.
A SZEGSOROS ROSTFÉSŰ
ÉS NEVE

116. ábra. Kenderfésülés szegsoros rostfésűvel. Nádasdaróc, RNK.

117. ábra. Sörtés rostfésülő ecsetek: összefogott sörtéből (a) és kefeszerűen fakorongba ágyazva (b)

megkeményedés után vászondarabbal szorosan körültekerték. Ez volt a fogója. Másik végén a sörtéket kefeszerűen szétnyitották, s hogy így is maradjon, kevés gyantát öntöttek a szétnyitott sörteszálak közé is. Az újabbakat (117/b. ábra) kefekötő technikával nyeles fakorongba ágyazzák. Általában cigányok készítik, de ritkán kefekötő is csinálja.¹³

A szegrózsás rostfésűn már simára fésült legjobb minőségű rostokat „húzzák meg” a söрте-csettel, hogy az éles sörték egészen vékonyra hasogassák a szálakat. A munkához egy felfüggesztett zsinag hurkos végébe fogják be a rostesomót (118. ábra) és így lógatva fésülik többször végig.

¹³ GÖNYEY S. adatai az F. 91003 (Néprajzi Múzeum) kartonon.

118. ábra. Kenderfésülés sörtés rostfésűvel.
Nádasdaróc, RNK.

A sörtés rostfésűk használatát a recens anyagban csak a magyar nyelvterület keleti részén találtuk meg: egy községben Szabolcsban,¹⁴ számos helyen Erdély magyar falvaiban,¹⁵ valamint a Kárpátokon kívüli bukovinai székelyeknél és a moldvai csángóknál.¹⁶ *Ecsetnek* vagy *ecsellőnek* nevezik: a vele végzett rostfésülő munkát pedig *ecsellésnek*. Csupán Kelgyesztről¹⁷ származó adat szerint *pác* a neve.

Rostfésülő eszközre legáltalánosabban használt magyar népi terminus a *gereben*. Mint láttuk, a szegsoros eszközt mindenütt így nevezik (XXI. térkép), a szegrózsásat pedig — ha már nem is ennyire kizárólagosan — szintén gerebennek mondják a magyar nyelvterület nagyobb részén (XX. térkép). Felmerül a kérdés, hogy melyik fésűformának az eredeti neve a gereben, és hogyan kapcsolódhatott ez a név később a másik eszközformához is?

Gereben szavunk szláv jövevényszó, s „valószínűleg a déli szlávból, ahol a szónak főleg (mint a bulgárban), vagy kizárólag (mint a szerb—horvátban és a szlovénben) 'Hechel; gereben' jelentése van”.¹⁸ De megfelelői megvannak az északi szláv nyelvekben is: len- (kender-) gereben, gyapjúgereben és fésű jelentéssel, — míg a szlovákban — úgy tűnik — ezek közül csak fésű jelentéssel.¹⁹

¹⁴ Rohod.

¹⁵ Kémer, Bogdánd, Kraszna, Désháza, Váralmás, Nádasdaróc, Magyarvalkó, Torockó, Szakadát, Szentegyházsfalu

¹⁶ Hadikfalva és Klézse, Gajcsána, Kelgyeszt.

¹⁷ Moldva, csángók.

¹⁸ KNIEZSA I. 1955. I. k. 189.

¹⁹ Uo.

119. ábra. Szegsoros rostfésű vasmaradványa
a XIII. század közepén elpusztult
Tisza melletti falu ásatási anyagából.
(Magyar Nemzeti Múzeum ltsz. 55.15.1)

A tárgyi anyag alapján megállapíthatjuk, hogy a szláv népek *gereben* (stb.) terminussal jelölt eszköze a magyar szegsoros gerebennek és nem a szegrózsásnak felel meg. A magyar eszközzel formában is tökéletesen egyezik a Bulgáriában,²⁰ Szerbiában,²¹ Horvátországban és Szlovéniában²² a kender(len)rost, valamint a gyapjú fésülésére használt lapátnyeles, szegsoros gereben, s ugyanakkor a nyelvi átvétel is e népek felé mutat. Az északi és a keleti szlávoknál a „greben”-nek megfelelő terminussal jelölt eszköz viszont formailag eltér ezektől: fából faragott szabályos fésűk azok, hosszabb és rövidebb nyéllal (123. ábra), amit ugyancsak kender, len és gyapjú fésülésére használnak.²³ A keleti és déli szláv grebenek határozott formai eltérése ellenére is a rostfésülés munkája hasonló: a keleti szláv fafésűket is párosával használják, a rostcsomót a függőlegesen rögzített hosszabb nyelű fésű fogaiba akasztják, s a másik kisebb fésűvel fésülik. A keleti szlávoknál

²⁰ Saját gyűjtés, valamint VAKARELSKI CHR. 1969. 146.

²¹ JOVANOVIĆ M.—BJELADINOVIĆ J.— 1964. 346.

²² GAVAZZI M. szíves közlése.

²³ MOSZYNSKI K. 1929. 299.; LEBEDEVA N. I. 1956. 479.; de az e területen élő más népek is: CSISZTOV K. V. 1967. 149., VOROBJEV N. I. 1953. 111.

ezek a tökéletes fésűformák szolgálták már a XII—XIII. században is a növényi rostok és a gyapjú fésülésére, a fa mellett gyakran csontból kifaragva.²⁴ A szomszédos észtek lenkultúrájába is ez a keleti szláv fésűforma hatolt be, amit a formai egyezésem túl az eszköznek *greeben* észti terminusa is mutat.²⁵

Területileg az északi és déli szlávok között élnek keleti szomszédaink, a románok. Ezek gyapjúhoz és kenderhez egyaránt használt fésűje formailag a déli szlávokénak — és a mienknek — felel meg, de neve nem a szlávból, hanem a latinból származik: *chepten*.²⁶

Am a Balkánon kívül, Európa távolabbi területein is megtaláljuk szegsoros fésűformánkat. Hessenből még recens meglétéről kapunk tudósítást,²⁷ s ugyanígy Alsó-Szászországban a legutóbbi időkig használták még eszközünket mind a gyapjú, mind a kenderrostok fésülésére.²⁸ A svájci Graubündenben ugyancsak megtaláljuk, mint „előfésülő” szerszámot.²⁹ ERIXON ír Angliában való használatáról,³⁰ de amíg az eddig tárgyalt rostfésűkön egy vagy két szegsor volt csak, az angliai példányok három-négy szegsorral is rendelkeznek. Dániában³¹ és a Fárör szigeteken³² ugyanúgy megtaláljuk eszközünket, mint Izlandon.³³ Az eddigiekhez hasonlóan gyapjú- és rostfésülésre egyaránt használták a legutóbbi időkig Svédországban³⁴ és Norvégiában³⁵ is. Végül pedig van tudomásunk meglétéről a Mediterráneum nyugati vidékéről Spanyolországból³⁶ és Algériából,³⁷ valamint keleti területén Kisázsziából is.³⁸

Ehhez a recens elterjedéshez megemlítünk még két tárgyi bizonyítékkal erősített történeti adatot, hogy eszközünkről alkotott képünk teljes legyen. Skandináviában ez a típus a norvég régészek leletei alapján már a viking időkben megvolt.³⁹ A XII. században épült chartresi katedrális egyik kóplasztikája (120. ábra) pedig ezt a szegsoros fésülőformát örököltette meg.⁴⁰

Az elmondottakból úgy tűnik tehát, hogy a szegsoros gyapjú és rostfésű — a keleti szlávok lakta területeket kivéve — Európa nagyobb részén általános volt. Felmerül azonban a kérdés, hogy hogyan és mikor alakulhatott ki ez a forma, s hogyan lett általánosan használt Európa ilyen nagy részén?

A svájci cölöpépítmények korából ismeretes számunkra a legkorábbi európai lelet, ami lenmaradványokat tartalmaz.⁴¹ Ugyaninnen került felszínre a legkezdetlegesebb rostfésű is: 20—28 cm hosszúságú, kihegyezett végű szarvasborda dara-

²⁴ LEBEDEVA N. I. 1956. 479.

²⁵ MANNINEN I. 1925. 27.

²⁶ APOLZAN L. 1944. 52., illetve 26. ábra.

²⁷ ERIXON S. 1933. 278.

²⁸ BOMANN W. 1927. 241.

²⁹ GERIG W. 1913. 326. §.

³⁰ ERIXON S. 1933. 276.

³¹ ERIXON S. 1933. 278.

³² A koppenhágai Nemzeti Múzeum gyűjteményében.

³³ ERIXON S. 1933. 272.

³⁴ JIRLOW R. 1929. 230.

³⁵ JIRLOW R. 1929. 233.

³⁶ BERGMANN W. 1934. 82.

³⁷ JIRLOW R. 1929. 232.

³⁸ ESBERK T. 1939. 2. fénykép.

³⁹ JIRLOW R. 1929. 232.

⁴⁰ BRANDT P. 1927. 434. ábra.

⁴¹ NEUWEILER E. 1919. 634., 645.

120. ábra. Szegsoros rostfésű.
Chartres, katedrális, XII. század.
(BRANDT P. 1927. után.)

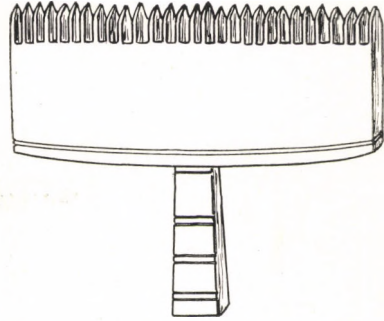
bokból áll, amit a csontok lapos, fésűszerű összefogására kezdetlegesen összekötözték (121. ábra). Ez a „rostfésű” — amennyiben valóban az — a bordacsontok természetes enyhe ívelését nem számítva lényegében lapos, egy síkban kiképzett eszköz. Tulajdonképpen ennek megfelelője, csak éppen már magasabb technikai színvonalon fában megfogalmazott formája az ó-egyiptomi rostfésű-lelet (122. ábra), amelynek fafogai között szövetdarabkákat találtak.⁴² És ugyanezt a gyapjú- és rostfésűt találjuk meg ma is a keleti szlávok hagyományos kultúrájában (123. ábra), ahol — mint már hallottuk — ugyancsak mindig fából, esetleg csontból van kifaragva. Úgy véljük ezek után, hogy a legkorábbi lenkultúrának ez az egy síkban kiképzett, lapos rostfésű lehetett az eszköze, ami a keleti szlávok műveltségében máig megőrződött.

A klasszikus görög és római kultúrákban azonban — ahol a vas alkalmazására már tágabb lehetőség nyílt — a gyapjú és len fésülésére szolgáló fafogakat az erősebb, tartósabb és főleg vékonyabbra kiképezhető vasszegekkel, vasfogakkal cserélték fel. Tudjuk, hogy e népek a gyapjú és len fonás előtti fésülésére már

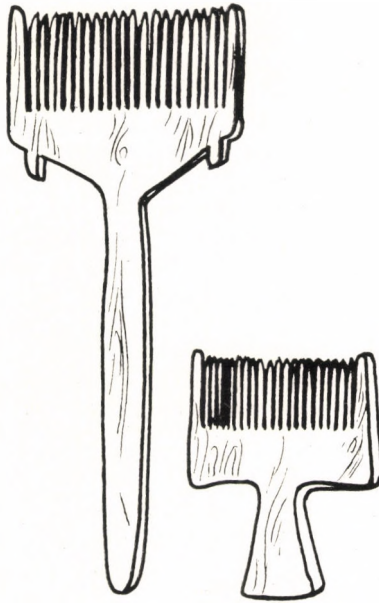
⁴² WILKINSON G. munkájára (Manners and Customs of the ancient Egyptians. London, 1878. II. 174.) hivatkozik JIRLOW R. 1929. 234—235.

121. ábra. Szarvasbordából készült rostfésülő (?) a svájci cölöpépítmények korából. (JIRLOW R. 1929. után.)

122. ábra. Ó-egyiptomi, fából készült rostfésű. (JIRLOW R. 1878. után.)

123. ábra. Keleti szlávok használta gyapjú- és rostfésűk. (LEBEDEVA N. I. 1956. után.)

vasból készült fésűszerű eszközt (*πτελίς*, illetve *pecten*) alkalmaztak.⁴³ Ahogyan azonban technikailag természetes volt a lapátalakú deszkalap végébe a fogsort egyszerű bemetszéssel kifaragni, és így a rostfésű is lapos, egysíkú lett, ugyanúgy e lapátalakú deszkalap végébe a vasszegeket csak derékszögben volt egyszerű és kézenfekvő beverni, illetve a deszkalap végén azokat átverni. Így a vasfogakkal készült „új” eszköz technikai szükségességéből kaphatott új formát, ami egyúttal a munkavégzés szempontjából is előnyösebb volt a régi lapos formánál. A rómaiak PLINIUS által *ferreus hamusnak*⁴⁴ nevezett, de formailag eddig nem tisztázott rostfésűlője — véleményünk szerint — így már az az eszköz volt, amit ma szegsoros rostfésűnek nevezünk.

Tárgyalt eszközünk kialakulását tehát a Mediterráneum klasszikus görög és római kultúráival látjuk összefüggeni. És ezzel magyarázható véleményünk szerint a szegsoros fésűforma európai elterjedése is. A római birodalom egykori provinciái területén megtaláljuk elsősorban gyapjú, de e mellett nagyon gyakran len (kender) fésülésére is alkalmazva, majd innen is továbbterjedt — germán nyelvterületen — észak felé. Nem jutott el, vagy pontosabban nem terjedt el viszont a keleti szlávok lakta vidékekre. Amikor a szláv őshazából a későbbi déli szlávok kiváltak, minden valószínűség szerint a lapos, lapátalakú, fából faragott fésűlőt hozták magukkal *greben* néven, de a romanizált balkáni területen a fejlettebb szegsoros formát megismerve ezzel felcserélték azt, megtartva hozzá korábbi, azonos funkciót ellátó eszközüik *greben* nevét.⁴⁵ Ugyanakkor a ma a déli és keleti szlávok között élő románok kultúrájában csak a szegsoros fésűlőt találjuk meg, latin eredetű *chepten* névvel, amit minden valószínűség szerint előző délebbi, romanizált balkáni hazájukból hozhattak magukkal.

Úgy látjuk tehát, hogy Európa keletibb területeit kivéve a gyapjú- és lenkultúrában a szegsoros gereben egykor a fésülés általános eszköze volt, ami a balkáni romanizált területre került déli szlávok kultúrájának is része lett. A magyarság a Kárpát-medencei honfoglalás után az itt lakó — s a déli szlávokhoz tartozó — népesoportoktól ismerte meg a számára új eszközt, és átvette kultúrájába déli szláv nevével együtt. A magyarságnak ezt a célt szolgáló eszköze korábban valószínűleg nem volt: erre nemcsak semmi nyom nem utal a recens kultúrában, de alátámasztani látszik az a tény is, hogy az átvétel után meglepő gyorsan az egész magyar nyelvterületre kiterjedően általánossá vált az eszköz és annak gereben neve. 1294-ben Erdélyben már helynévként szerepel,⁴⁶ a XIII. század közepén elpusztult Tisza-menti falu ásatási anyagában szegsoros gerebent⁴⁷ találunk (119. ábra); s a XV. század eleji Schläggl Szójegyzékben is szerepel a *gereben*, mint „hami ferrei quibus linum pectitur”.⁴⁸

⁴³ BLÜMNER H. 1912. 110—111., 193—194.

⁴⁴ PLINIUS: *Hist. nat.* — idézi BLÜMNER H. 1912. 193.

⁴⁵ E szegsoros fésűformának a Balkánon és Kis-Ázsiában van egy továbbfejlődött formája: a két szegsort a kézbe fogható lapátalakú fanyél helyett egy földre állítható deszkeret tetején helyezték el. A terminológia alapján is igen valószínű, hogy az eszköz Kis-Ázsiában alakult ki a lapátnyeles szegsoros rostfésűből, s a török hódítással került át a Balkánra. A neve Törökországban *tarak* (többesszám: *taraklar*), ami törökül fésűt jelent (ESBERK T. 1939. 43.); Bulgáriában *darak* (VAKARELSKI CHR. 1969. 146.), Szerbiában *darak* (TOMIĆ P. 1962. 84.), ami e szláv nyelvekben csak e gyapjú- és rostfésűlő eszközt jelenti.

⁴⁶ KNEZSA I. 1955. I/1. 189.

⁴⁷ Magyar Nemzeti Múzeum, 55.15.1 ltsz.

⁴⁸ Idézi KNEZSA uo.

124. ábra. Szegrózsás rostfésű.
Chartres, katedrális, XII. század.
(BRANDT P. 1927. után.)

A szegrózsás rostfésűket ma az egész magyar nyelvterületen megtaláljuk. A jelölésükre használt népi terminusok közül főleg a *gereben* és a *héhő-héhel-léhel* változatok a legelterjedtebbek (XX. térkép).⁴⁹ E terminusok eredetét illetően a *gerebent* már ismerjük, tudjuk, hogy déli szláv átvétel a magyarban. A több változatban előforduló *héhő*, *héhel* stb. elnevezés viszont a német „Hechel” (azonos jelentésű) szóból származik,⁵⁰ ezzel utalva arra a lehetőségre is, hogy a jelölte tárgyforma német közvetítéssel kerülhetett a magyarsághoz. A magyar szó legkorábbi említését CALEPINUS szótárából a XVI. század végéről ismerjük, és ez a *héhelt* egyenesen a *gerebennel* magyarázza.⁵¹

A *héhel* terminus-változatok lényegében két csoportban találhatók meg vizsgált területünkön: a nógrádi — észak-pesti körzetben és Erdélyben. (Lásd XX. térképet.) A XVI. század előtti időben e két térség magyarságának kultúrájára német vonatkozásban csak a XII—XIII. század fordulóján a Felvidékre, főleg Zólyombá, és a XII. században Erdélybe nagyobb számban és szervezett csoportokban

⁴⁹ Vizsgált területünk északkeleti részén előforduló *ecset*, *eccsellő* és *vonó* terminusokkal és az ezek jelölte eszközökkel a későbbiekben foglalkozunk.

⁵⁰ BÁRCZI G. 1941.; LUMTZER V.—MELICH J. 1900. 133.

⁵¹ SZARVAS G.—SIMONYI Zs. 1890. I. 1387.

betelepült németek lehettek jelentős hatással. Ebben a korban pedig a szegrózsás rostfésű Európa nyugatibb országaiban — így telepeseink elhagyott hazájában is — már használatos volt.

A XII. században Chartresben épült székesegyház oszlopfőjén a szegrózsás rostfésű ábrázolását is látjuk⁵² (124. ábra), ami nyilván már korábbi alkalmazását jelenti eszközünknek. PLINIUS lenmunkáról szóló leírásának egy XIII. századra datálható illusztrációján⁵³ ugyancsak szegrózsás rostfésűt találunk. A Bodeni tó melletti Konstanz 1300 tájáról származó freskóin a lenfésülést szintén szegrózsás eszközön látjuk végezni (125. ábra).

A szegrózsás rostfésülő recens előfordulása igen nagy európai területre terjed ki. Megvan és általánosan használják a len- és kenderfeldolgozásnál a latin⁵⁴ és a germán⁵⁵ népek. A rostfésülés eszköze ezenkívül még Finnországban,⁵⁶ Észtorországban,⁵⁷ Lettországon és Litvániában,⁵⁸ Lengyelországban,⁵⁹ Délnyugat-Fehéroroszországban, Nyugat-Ukrajnában és Kárpátukrajnában,⁶⁰ Szlovákiában,⁶¹ Csehországban,⁶² és Magyarországon kívül még Szlovéniában és Horvátországnak csak a nyugati részén.⁶³ E most felsorolt, Európát észak-déli irányban metsző sávtól keletre, a keleti szlávok lakta térségben tudunkkal nem fordul elő, a Balkánon pedig két elszigetelt felbukkanására kaptunk Közép-Szerbiából⁶⁴ és az európai Törökországban (Istranca) élő bulgároknál⁶⁵ adatot.

Terminológiai vonatkozásban is rendkívül figyelemre méltó az európai kép. A szegrózsás rostfésű megnevezésére szolgáló népi terminusok a román népeknél igen nagy változatosságot mutatnak,⁶⁶ ugyanakkor a germán nyelvterületen meglepő terminológiai egységességgel találkozunk. (Német *hechel*, angol *heckle*, *hackle*, dán és norvég *hegle*, svéd *häckla*, délnémet *hachche*, *hachl* stb.) Főleg ezen a nyelvi alapon jut JIRLOW arra a következtetésre, hogy a szegrózsás fésülő eszköz német területen alakult ki,⁶⁷ s innen terjedt tovább mai előfordulási helyeire. Kelet felé germán közvetítéssel való terjedését mutatja kétségtelenül az eszköznek finn *häkilä*,⁶⁸ észt *ükkel*,⁶⁹ nyugati szlovák *hachla*,⁷⁰ cseh *hachla*⁷¹ és a már ismert magyar *héhő*, *héhel* stb. neve.

⁵² BRANDT P. 1927. 435. ábra.

⁵³ SCHAEFFER G. 1944. Az ábra a 2268. oldalon.

⁵⁴ Vö. GERIG W. 1913. 326. §—358. §.

⁵⁵ Vö. JIRLOW R. 1929. 220—229.

⁵⁶ KAUKONEN T. I. 1946. 196.

⁵⁷ MANNINEN I. 1925. 27.

⁵⁸ BIELENSTEIN A. 1918. 375.

⁵⁹ SOBISIAK W. 1960. 61.; KUKIER R. 1969. 408.

⁶⁰ LEBEDEVA N. I. 1956. 471.

⁶¹ PODOLÁK J. 1952. 302.; STAŇKOVÁ J. 1969. 362.

⁶² VÁCLAVIK A. 1930. 287.

⁶³ GAVAZZI M. szíves közlése.

⁶⁴ TOMIĆ P. 1962. 85.

⁶⁵ VAKARELSKI HR. 1935. 120.

⁶⁶ GERIG W. 1913. 329. §—335. §.

⁶⁷ JIRLOW R. 1929. 230.

⁶⁸ KAUKONEN T. I. 1946. 203. Az eszköz svéd közvetítéssel a XVII. században jut el Finnországba.

⁶⁹ MANNINEN I. 1925. 27.

⁷⁰ PODOLÁK J. 1952. 300.

⁷¹ VÁCLAVIK A. 1930. 287.

125. ábra. Rostfésülés szegrózsás rostfésűn. Falifreskó
1300-ból, Konstanz. (SCHUCHHARDT W. 1941 után)

Az „új” eszköz, a nagyobb felületen fésülő szegrózsás héhel kétségtelenül célszerűbb, nagyobb munkatermelékenységű szerszám volt addig használt elődjénél, a szegsoros rostfésűnél. Ez az előnye biztosította számára a kender- és lenkultúrában nemcsak Nyugat- és Közép-Európában, hanem a Kárpát-medencében is erőteljes terjedését. Ahol a magyar nyelvterületen helyileg közvetlenebb volt a német hatás, ott nemcsak az eszköz, de német neve is behatolt a magyar műveltségbe;⁷² majd amikor már távolabb, magyar népcsoportoktól ugyancsak magyar népcsoportokhoz terjedt, az addig általánosan használt, vele azonos célt szolgáló eszközt, a szegsoros gerebent kiszorította a kenderkultúrából, és megkapta annak gereben nevét. A magyar nyelvterület nagyobb részén a régi terminus kontinuitása mellett történt az eszközváltás. Erdély magyarságánál pedig az eszközformák is, neveik is párhuzamos használatban maradtak meg. (Lásd XX. és XXI. térkép.)

A szegrózsás rostfésűnek mai nagy elterjedésű gereben neve is azt mutatja, hogy az eredetileg gerebennek nevezett szegsoros eszköz — aminek a helyére

⁷² Fel kell hívnunk a figyelmet ezzel kapcsolatban a terminus terjedésének igen tanulmányos módjára. Az Erdélyben általunk ez esetben „expanzív gócnak” tartott német lakosság települései körül három magyar terminológiai gyűrűt találunk (XX. sz. térkép), és pedig a közvetlen hatásnak leginkább kitett belső gyűrűben *héhel*, *héhelő*, a második és már közvetettebb hatást kapott körben *léhel*, *léhelő*, míg a külső, legtávolabbi körben *téhej*, *réhel* az átvett *hechel* német név magyar megfelelője.

lépett és nevét magára vette az újabb szegrózsás — megelőzően általánosan, az egész magyar nyelvterületen használatban volt. Ahol ma a gereben terminussal találkozunk, ott régebben feltehetőleg a szegsoros rostfésű is használatban volt. Így látjuk ezt Dunántúlra vonatkozóan is, ahonnan pedig ma semmi adatunk sincs már a szegsoros rostfésű meglétére, de véleményünk szerint nemcsak, hogy a szegrózsás elterjedése előtt itt megvolt, hanem éppen ezen a területen történt meg a honfoglalás utáni időben a tárgyának és nevének a magyar kultúrába való átvétele.

KNIEZSA nyelvi alapon valószínűnek tartja, hogy a magyar gereben szó a déli szlávból származik, mivel a szónak a szerb—horvátban és a szlovénben kizárólag rostfésű jelentése van. Mi az előzőekben pedig bizonyítani igyekeztünk, hogy a szegsoros rostfésű a magyarsághoz csakis a déli szlávok közvetítésével kerülhetett, így annak gereben neve is innen kell származzon. GAVAZZI is kimutatja, hogy a honfoglalás idején a Dunántúlon, annak is inkább nyugati felében, jelentős — kulturálisan főleg a nyugati horvátságához tartozó — szláv földművelő lakosság élt,⁷³ s ezekkel a honfoglaló magyarság később erősen keveredett. Több előző fejezetben kimutattuk, hogy a szláv lenkultúra hatása éppen Dunántúlon milyen intenzíven mutatkozik meg máig is a kendermunkában. Ugyanakkor a magyarság magával hozott, elsősorban a keleti sztyeppeitől származó kendermunkáló eszközei és eljárásai ugyanezen a területen lényegében hiányoznak.

Bár a kérdéssel még a későbbiekben bővebben is foglalkozunk, mégis néhány, a rostfésüléssel szorosan összetartozó terminus elterjedése nyújtotta tanulságra e helyen is rá kell mutatnunk. A fésülés utáni legrosszabb rostminőség szláv eredetű *kóc* neve Dunántúl nyugati nagyobbik részén elterjedt (XXV. térkép). Ugyanakkor pontosan itt, és csak itt nem használják rostminőséget jelző értelemben a magyarság honfoglalás előtti szóállományába tartozó *szösz* terminust (XXVI. térkép). És — igen figyelemre méltó módon — ismét ugyanebben a dunántúli térségben találjuk meg a rostfésülő munkát jelölő *gyaratás* terminust (XXII. térkép) is.⁷⁴ Mindezek semmiképpen sem lehetnek véletlenek. Csak arra tudunk gondolni, hogy a szegsoros rostfésű, mint eddig ismeretlen, teljesen új eszköz átkerülve a magyar rosttechnikába, egyszerre vele együtt, tehát ugyanazon a területen, átvették a fésülés eredményeként előálló rostminőség szláv nevét is, a *kócot*. Később, más magyar területre is elterjedve a rostfésű, már az előzőleg meglevő és rostot jelölő magyar szót, a *szösz*t adták az egyik rostminőségnek.⁷⁵ Magát a magyarság számára teljesen új műveletet (még talán hamarabb is, minthogy eszköze nevét, a grebent átvették volna), a *gyaratás*⁷⁶ kifejezéssel nevezték meg.

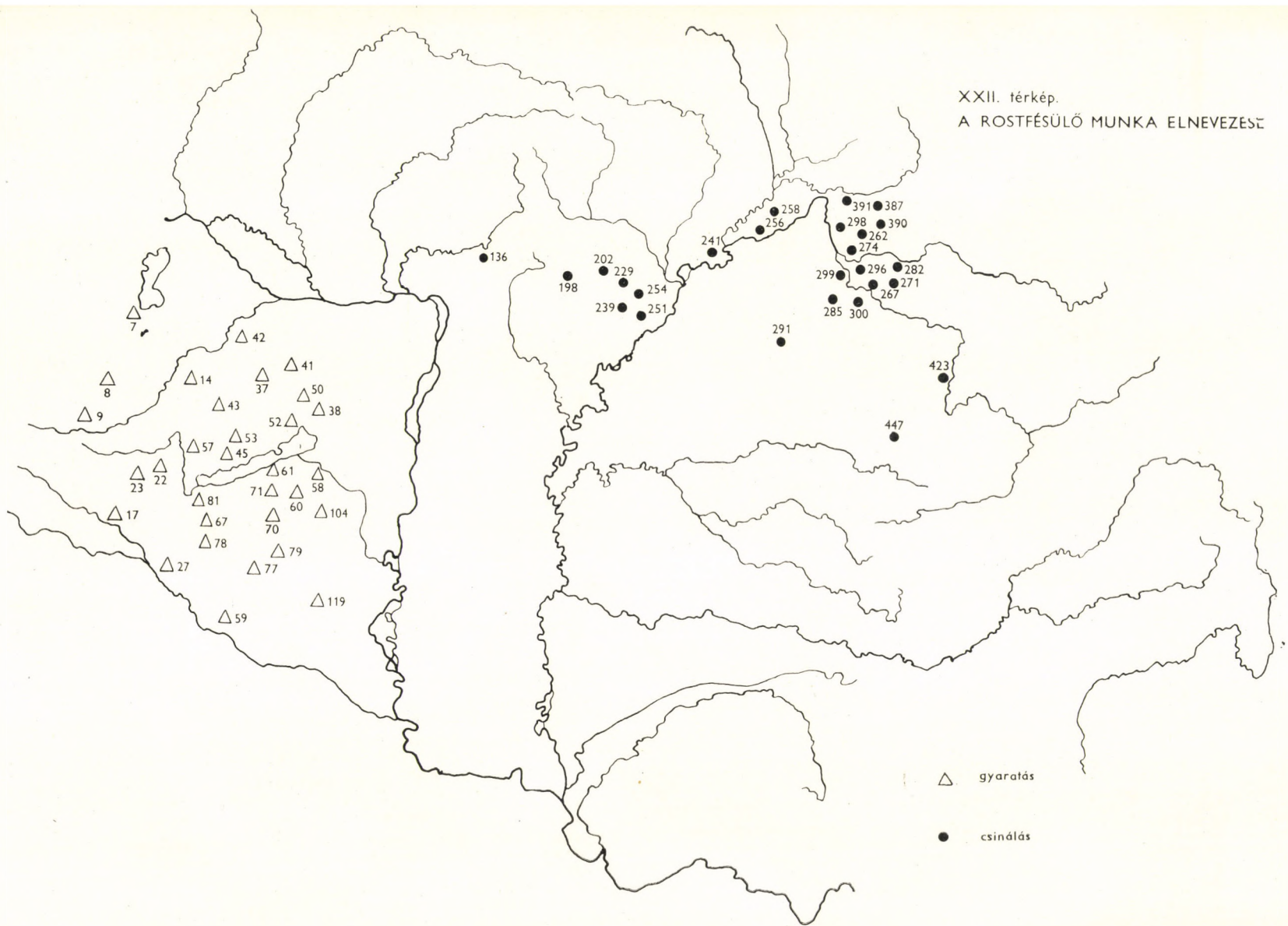
Ezek után meg merjük kockáztatni azt a véleményünket, hogy a Kárpát-medencének éppen azon a területén ismerte meg és vette át műveltségébe a magyarság a szegsoros gerebent az ott lakó szláv népcsoportoktól döntően, ahol

⁷³ GAVAZZI M. 1960. 159—170.

⁷⁴ A Magyar Tájékoztató a *gyaratás* népi terminus előfordulását az általunk jelzett területen kívül még Szegedről és a Csallóközből is említi, de mi *sehol máshol* nem találtuk meg rostfésülő munka végzését jelölő értelemben, csak a XXII. térképünkön jelzett területen. Itt azonban általánosan!

⁷⁵ Hasonlóan a szegrózsás rostfésű terjedésében, aminél az új eszköznek a közvetlen idegenből való átvétel helyén még héhő, héhel a neve, majd távolabb már a régi, azonos funkciót betöltő szerszámnak, a gerebennek a nevét kapta.

XXII. térkép.
A ROSTFÉSÜLŐ MUNKA ELNEVEZÉSÉ

ma a *gyaratás* és a *kóc* terminus Dunántúlon megvan, illetve ahol a *szösz* terminus hiányzik. Ezzel persze még nem akarjuk azt mondani, hogy csakis itt kaphatta a magyarság az egyetlen hatást a szegsoros gereben átvételére. A déli szláv területekkel érintkező más vidékeken is történhetett kisebb mértékű közvetlen átadás-átvétel, de kétségtelenül a Dunántúl volt az eszköz magyar kultúrába „áramlásának” legszélesebbre kitért kapuja.

A szegsoros gereben szervesen beilleszkedett a magyar műveltségbe, s a XIII. századra már — úgy tűnik — az egész magyar etnikum területén elterjedt. Az ekkor fellépő új, még nagyobb munkatermelékenységű szegrózsás héhel egy felvidéki és egy erdélyi centrumból kiindulva azonban csakhamar ingatni kezdte a gereben pozícióit.⁷⁷ A recens adatok alapján (XXIII. sz. térkép) megkíséreljük ennek a váltásnak a menetét, a folyamatát is rekonstruálni. Először csak a szegsoros gereben volt, — aminek egyedülvaló használata magyar népcsoportnál máig már nem maradt fenn. Később ez a szegrózsás héhellel párhuzamos használatot kapott, és kialakult mint rendszer a kéteszközös rostfésülés, — amint máig megmaradt így Erdélyben, és igen elvétve Erdélytől nyugatabbra is. Majd a két különböző típusú eszközt — a fejlődés tendenciájának megfelelően — felváltotta a szegrózsás héhelnek sűrű és ritka fogúra differenciálódott két változata, továbbra is megtartva így a kéteszközös rostfésülés rendszerét, — amint így konzerválódott ez napjainkig a Tiszántúlon. Ezután a kéteszközös rostfésülés rendszerének a felbomlása következett, amikor is a szegrózsás héhel két (sűrű- és ritkafogú) változata egy közepesen sűrű héhelre integrálódott, — amint e tendenciának jelentkezését a Duna—Tisza közén, megvalósulását pedig a Dunántúlon tapasztalhatjuk a recens kultúrában. A gereben és a héhel (mint eszköztípusok) közötti hét évszázados „váltásnak” tehát a Kárpát-medencén belül, a különböző magyar népcsoportoknál, keletről nyugat felé haladva megtaláljuk az egyes, máig konzerválódott fokozatait (lásd XXIII. térkép) s így kialakul előttünk a recens kultúra értelmezése alapján a változás történeti menete is.

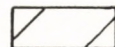
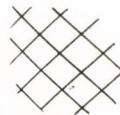
A magyar nyelvterület északkeleti peremén a szegrózsás rostfésűknek *ecset*, *ecsellő*, *vasecset* elnevezéseivel (XX. térkép) találkozunk. Formájukra nézve ezek azonosak az országos héhel — gereben elnevezésű szegrózsásokkal. E népi terminusok arra engednek gondolni, hogy a vasecset előtt volt egy hasonló-formájú, de legalábbis azonos funkciójú rostfésülő „ecset”, „ecsellő”, valamilyen más anyagból, aminek a vasból készült a helyébe lépett.⁷⁸ Valóban: az erős disznósörtéből készült kerek rostfésűket (mondhatnánk, rostkeféket) *ecset*, *ecsellő* néven

⁷⁶ Gombocz Z. 1912. 75—76. szerint honfoglalás előtti török szavunk. Benkő L. 1967. bizonytalan eredetűnek mondja. Viszont figyelemre méltó a gyarat szó történeti jelentkezése: 1609-ből 'bört kapar, bört tisztít', majd 1807-ből 'gyapjút, kendert gerebenez' jelentéssel írták le.

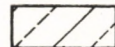
⁷⁷ Bár jelenleg sem olyan történeti, sem olyan nyelvi adattal nem rendelkezünk, ami a felvidéki és erdélyi kisugárzási centrum mellett egy közvetlen nyugati, Ausztria felől ható diffúzió tényét is bizonyítaná, mint lehetőséget azonban nem szabad kizárnunk. E nyugati szomszédainktól kiinduló esetleges eszközterjedés lehet jóval későbbi is. De ha a szegrózsás rostfésűknek a Kárpát-medencében csak a két előbbi expanzív centruma lett volna, akkor kérdéses, hogy Nyugat-Dunántúlra eljutott volna-e eszközünk, mint ahogy más, hasonló centrumú műveltségi elem (pl. szabadkémény) sem ért el. E kérdés nyitott, további kutatást igényel.

⁷⁸ A *vasecset* eszköznév első írásos említése 1638-ból való. (Magyar Oklevél-Szótár)

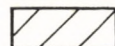
XXIII. térkép.
A ROSTFÉSŰK HASZNÁLATA
(Illusztratív általánosítás)

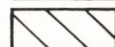
egy szegrózsás használata

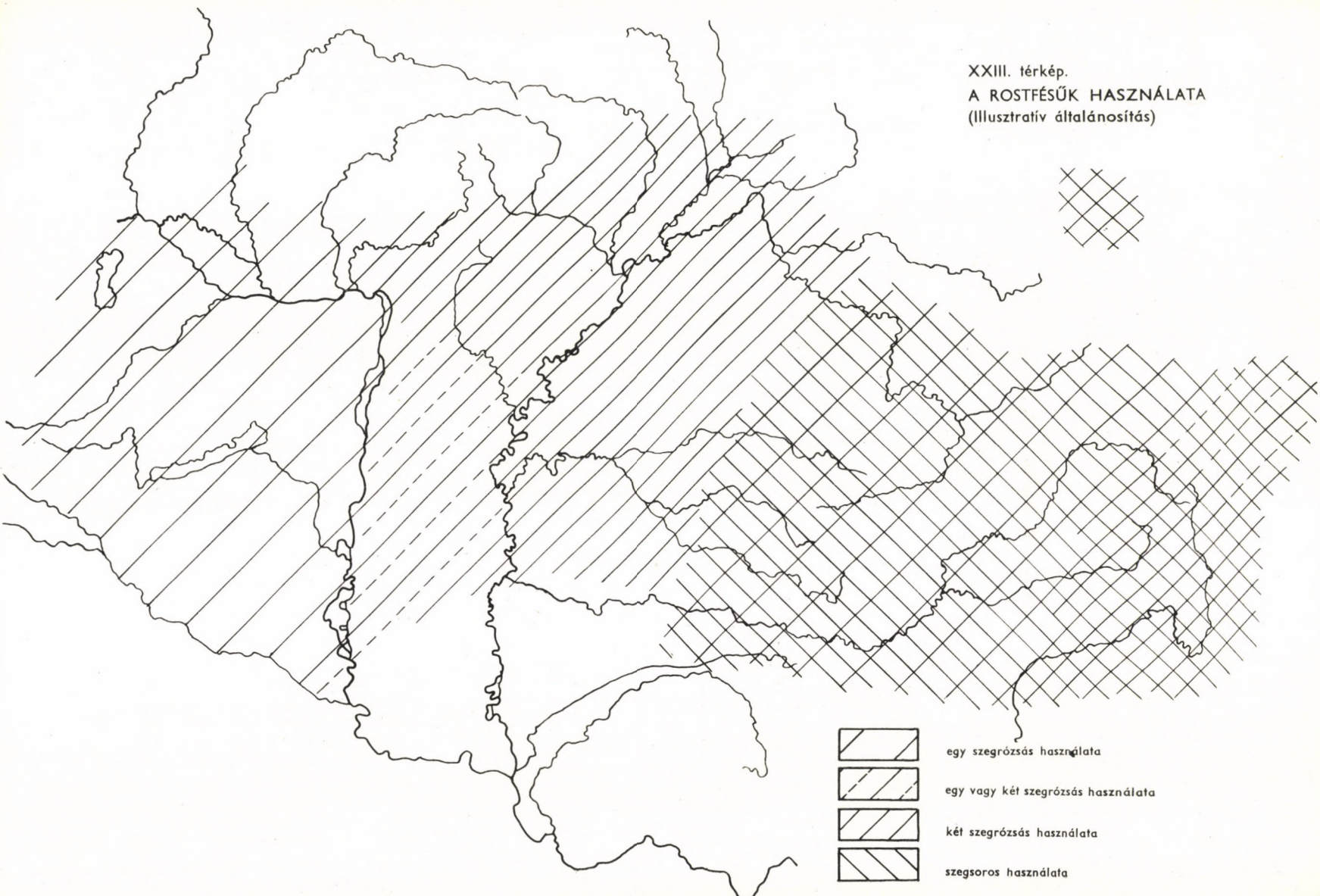
egy vagy két szegrózsás használata

két szegrózsás használata

szegsoros használata

ismerjük is Erdély nagyobb részéből és a moldvai csángóktól.⁷⁹ Ezen az erdélyi területen annyira általános a sörtés ecset használata kenderfésülésre a magyarság körében, hogy az Erdélyi Középhegység románságának kenderkultúrájába is magyar névvel került át.⁸⁰ Ezért, ha ugyan ma nem is találtuk már meg a sörtés rostfésűt a Tiszától északra élő magyarság kendersizsámai között, az itteni szegrózsás rostfésűk azonos neve a területen korábbi meglétüket valószínűsíti (XX. sz. térkép).

Ahogy a szegrózsás rostfésülő a bemutatott északkeleti vidékeken átvette a korábbi sörtés eszköz ecset, ecsellő nevét, a magyar nyelvterület legkeletibb vidékén hasonló jelenséggel találkozunk. A szegrózsás rostfésülő sűrű fogú változatát a Székelyföldön ma *pácoló léhelnek*, vagy egyszerűen csak *pácolónak* nevezik. A már egyszer a ritkább fogú léhelen megfésült rostcsomót ezen a nagyon vékony és sűrű fogazású vasszín még utána *pácolják*, s ami a fogak között marad, az a kender a *pác* (XXVII. térkép). Ugyanitt ma nincs meg a sörtés ecset, de KRIZA magyarázataiból⁸¹ tudjuk, hogy „megpácolni = ecsetelni” (ti. a kendert). A moldvai magyarság ma is *pác*nak nevezi a disznósörtéből készült kenderfésülő ecsetet,⁸² s a sörték között visszamaradt rövidebb rostsálaknak is *pác* itt a neve. Ezért úgy véljük, hogy a szegrózsás léhel sűrű fogú változatának pácoló terminusa (az ecsellők példájára) a korábbi sörtés, és itt *pác*nak, *pácolónak* nevezett fésülőnek a nevét örzi, jelezve egyúttal, hogy ennek funkcióját is átvette. Így sörtés rostfésűnk korábbi meglétét a Székelyföldön is feltételezhetjük.

Pác szavunk eredetét sajnos nem ismerjük. Ecset szavunk azonban szláv jövevényszó,⁸³ és régi jelentése nyelvünkben: gereben, kefe.⁸⁴ A kendermunkában jelölt eszközeit — ma legalábbis — a magyar nyelvterület északkeleti vidékein találjuk, ami így elsősorban ukrán, keleti szláv kapcsolatra utal. Meg is találjuk a sörtés rostfésűt a keleti szlávok lakta területeken: általánosan használt az ukránoknál, fehérorszoknál, nagyorszoknál,⁸⁵ sőt a novgorodi és pszkovi körzetben ez az egyedüli rostfésülő eszköz.⁸⁶ De ennél jóval nagyobb területen alkalmazták a legutóbbi időkig rostfésülésre a sörtés kefét; így Alsó-Szászországban,⁸⁷ a Skandináv félszigeten és Finnországban,⁸⁸ Észtországban,⁸⁹ Lengyelországban,⁹⁰ a Balkán félszigeten,⁹¹ sőt Kisázsiaiban⁹² is. A sörtés rostfésülés tehát hatalmas területek népeinek a kultúrájában alkalmazott len- és kenderkikészítő eljárás volt.

A sörtés fésülőeszköz — úgy tűnik — hogy a keleti szlávok közvetítésével került a magyarsághoz. Nem valószínű, hogy honfoglalás előtti kapcsolataink útján ismertük volna meg, mert akkor nemcsak ezen az északkeleti és keleti

⁷⁹ A sörtés rostfésűk Kárpát-medencei elterjedését lásd részletesen a 14., 15. és 16. számú jegyzetben.

⁸⁰ Románul: *hecela*. APOLZAN L. 1944. 52.

⁸¹ KRIZA J.: Erdélyi tájszótár. 1926. 75.

⁸² LÜKÓ G. 1934. 98.

⁸³ KNEZSA I. 1956. I. 630—631.; BENKÓ L. 1967.

⁸⁴ BÁRCZI G. 1941.

⁸⁵ LEBEDEVA N. I. 1956. 479.; ZELENIN D. 1927. 152.

⁸⁶ LEBEDEVA N. I. 1956. 479.

⁸⁷ BOMANN W. 1927. 230.

⁸⁸ KAUKONEN T. I. 1946. 212—219.

⁸⁹ MANNINEN I. 1925. 41.

⁹⁰ MOSZYNSKI K. 1929. 299.

⁹¹ VAKARELSKI CHR. 1969. 150. és saját gyűjtés.

⁹² ESBERK T. 1939. 56., 60.

területeken élő magyarság műveltségében kellene nyomára akadnunk. Viszont addigra már kultúránknak része kellett legyen, mire a szegrózsás rostfésülő ezekre a területekre érkezett, mivel az ecset, ecsellő terminust vitték át a szegrózsára, és nem megfordítva. Ezen megfontolások alapján arra a következtetésre jutunk, hogy legvalószínűbben a honfoglalás előtt már ezen a keleti és északkeleti területen élő és műveltségileg a keleti szlávokhoz tartozó népcsoportoktól ismerhette meg és vehette át a rájuk telepedő magyarság a sörtés rostfésűt, annak szláv nevével együtt, a honfoglalás utáni időben.⁹³

Jogosan merül fel a kérdés: ha az e vidéken élő keleti szláv kultúrájú népcsoportoktól átvettük a sörtés fésülő eszközt, miért nem vettük át a rosttechnikánkból hiányzó lapos, fából faragott rostfésűjüket is? Lehetséges, sőt nagyon valószínű, hogy ezt a keleti szláv fafésűt is átvette a magyarságnak e területeken lakó csoportja, — de az eszköz nem volt hosszú életű nálunk. Amint a szegrosos gereben, ez a kétségtelenül fejlettebb eszköz nyugati irányból való terjedésében a magyar nyelvterület e keletibb vidékeit is elérte, rövid időn belül felváltotta azt. E változásnak még a nyelvi emlékekben sem maradhatott nyoma, hiszen *gereben* volt ez is, az is. (Hasonló volt az eszközváltás a déli szlávoknál is, amikor északról magukkal vitt lapos fafésűjüket a romanizált balkáni területen szegrososra cserélték át — a *greben* név megtartásával.)

A szegrosos és sörtés rostfésülő jól kiegészítették egymást: előbbi a durvább, utóbbi a finomító fésülést végezte. Amikor később a szegrózsás eszköz is „munkába lépett”, nagy kerek fésülőfelületével elsősorban a sörtés ecset funkcióját látta el azokon a vidékeken, ahol előzőleg ezek használatban voltak. Így érthető, hogy annak gyakran nevét is megkapta, mint láttuk, a magyarságnál az ecset, ecsellő terminusokat. Ez a névátvitel azonban korántsem egyedi eset vagy véletlen, hanem sok népnél és törvényszerűen bekövetkező jelenség. Elsősorban ott, ahol általános, a kultúrában mélyen gyökerező volt a sörtés fésülő, s mint új eszköz idegenből jött a lényegében azonos célt szolgáló szegrózsás. Mint az előzőekben láttuk, germán közvetítéssel terjedt kelet felé a szegrózsás rostfésű Európában, és a finnbe, észibe, csehbe, nyugati szlovákba és részint a magyarba is germán nevét vitte magával, vagyis ott, ahol a germán (északon a svéd, délebben a német) hatás közvetlenebb volt. Nem így történt terminológiai vonatkozásban a szegrózsás terjedése, ahol kevésbé volt ennyire közvetlen a germán hatás. A lengyelben *szcsotka*,⁹⁴ az ukránban *scsetka*,⁹⁵ a közép és keleti szlovákban *ščet*⁹⁶ terminusok, tehát a sörtés fésű nevei szolgálnak névátvitellel az „újabb” szegrózsás eszköz megnevezésére. Ugyanígy az észtből az *äkkel* mellett *linahari*⁹⁷ neve is használatos, ami — a most felsorolt szláv terminusokhoz hasonlóan — a sörtés (*hari*) fésülőre utal. Ugyanígy a lettek *sukas* és a litvánok *szepetys* szava is egyaránt jelenti ma nyelvükben mind a sörtéből készült keféket, mind pedig a vasszegekkel kirakott héhel típusú szegrózsás rostfésűt.⁹⁸ Kialakul tehát előtünk a szegrózsás rostfésű mai európai elterjedésének keleti határán egy főleg szláv népeknél ta-

⁹³ E területeken igen jelentős szláv lakosság élt. Vö.: KNEZSA I. 1938.; ACSÁDY I. 1950. 25.

⁹⁴ SOBISIAK W. 1960. 61.

⁹⁵ LEBEDEVA N. I. 1956. 471. — ZAREMBSZKIJ A. 1926. 7.

⁹⁶ STAŇKOVÁ J. 1969. 362, 382.

⁹⁷ MANNINEN I. 1925. 27.

⁹⁸ BIELENSTEIN A. 1918. 375.

pasztalható terminológiai sáv, ahol a szegrózás eszközt a már jóval korábban is használt sörtés rostfésülő nevével nevezték el. Ebbe a „sávba” beletartozik a magyar nyelvterület északkeleti és keleti peremén tapasztalt *ecset*, *ecsellő*, *vas-ecset*, *sőt pác* névátvitel is.

Ezen a most ismertetett területen a sörtés rostfésülő a szegrózás elterjedése után is alkalmazásban maradt a rosttechnikában. Ezért pl. a nyugati ukránok — megkülönböztetésül — a deszkalapra szerelt szegrózásnak jelzővel kiegészített nevet adtak: *dergalna scsütka*,⁹⁹ ami magyarul húzó, vonó, rángató ecsetet jelent. Valóban, amíg a sörtés ecsettel, azt kézbe fogva fésülni (cseszati) kellett, addig a szegrózásba bele kellett vágni a rostesomót, majd a szegei közül oldalra kihúzni, kirángatni (*dergati*). Később, mára pedig általánosan, a szegrózás neve mellől az *ecset* szó elmaradt, s az eszközt korábbi megkülönböztető jelzője alapján már csak *dergavka* névvel nevezik. Hasonlóképpen ehhez a huculok is *derhiwka*-nak,¹⁰⁰ kis területen pedig a Bódva völgyében, közvetlenül az *ecset*, *ecsellő* terminusok elterjedése közelében a magyarok is *vonónak* (XX. térkép) mondják a szegrózás eszközt, talán — az ukránhoz hasonlóan — éppen egy korábbi *vonó-ecset* terminusból való „elvonás” alapján.

Formailag a sörtés ecsethez még közelebb áll az a szegrózás fésülőváltozat, aminél hiányzik a ma általános rögzítő alapdeszka, s csak a vasszegekkel sűrűn átvert fakorongból áll. Ezt is a nyugati ukránoknál¹⁰¹ és a huculoknál¹⁰² találjuk meg. A sörtés ecsettel formailag szinte azonos (csak már más anyagból készült) eszköznek *cseszalnya* az ukrán neve.¹⁰³ Az ukránok a sörtés ecsettel is „fésülni” (cseszati) szoktak. Ezen az alapon kaphatta tehát a csak sűrű szegrózásból álló fésülőeszköz is a nevét. Ez a munkaterminus, a *cseszati* így nemcsak a szegrózás sűrű fogú változatával függ össze, hanem már a lényegesen korábbi sörtés fésülővel is.

És itt felmerül talán egy magyar munkaterminus magyarázatának a lehetősége is. Mint láttuk, a magyar nyelvterület északkeleti részén, ahol egyéb megfontolások alapján jelentős keleti szláv hatást feltételeztünk a kendermunkában, a rostfésülő tevékenységet *csinálásnak* nevezik (XXIII. térkép). Ez a kifejezés rendkívül általános itt, s ha pl. egy asszony azt mondja, hogy „ma délután csinálni fogok”, akkor mindenki tudja, hogy a kenderét fogja fésülni. A *csinálni* tehát itt a rostfésülő munka terminusa.¹⁰⁴ Felmerül a kérdés, hogy a sörtés rostfésűnek valószínűleg e területen való megismerése és átvétele kapcsán nem vevődött-e át itt az eszköz nevével együtt a munkaterminus is, a *cseszati*, hangzása alapján inkább *csiszati*,¹⁰⁵ s lett belőle később akár naiv etimológia révén, akár pedig az egészen más szláv szóból származó „készíteni” jelentésű igével való összececsengése következtében a *csinálni*. Mert ha a *cseszati* és a rostfésülést jelentő *csinálni* között ilyen értelmű összefüggés van, akkor a már tárgyalt *gyaratás* mellett e

⁹⁹ ZELENIN D. 1927. 151.

¹⁰⁰ SZUCHIEWICZ W. 1902. I. 171.

¹⁰¹ LEBEDEVA N. I. 1956. 470. 4. ábra; ZAREMBSZKIJ A. 1926. 7. 2/1. ábra.

¹⁰² SZUCHIEWICZ W. 1902. 171.

¹⁰³ ZAREMBSZKIJ A. 1926. 7.

¹⁰⁴ A *csinál* igét 1555-ben már *gerebenez* értelemben is használják: BENKŐ L. 1967. Ugyanitt: „a magyarba egy közelebbről meg nem határozható szláv nyelv őnjati 'tesz, csinál' szava kerülhetett át”.

¹⁰⁵ Tudjuk, hogy az ukrán *e* inkább *i*-nek hangzik.

másik munkaterminus elterjedése is egy eszközfajta magyar műveltségbe kerülésének földrajzi körvonalait sejteti.

Összefoglalva a rostfésülő eszközökkel kapcsolatos kutatásaink eredményét, úgy tűnik, hogy a magyarsághoz a recens kultúrában használt három eszközfajta különböző irányból került: a szegsoros délszláv, a sörtés keleti szláv hatásra a honfoglalás utáni időkben, majd a szegrózsás német telepesek révén a XII—XIII. század fordulóján. E rostfésülő eszközök kettős funkciót láttak el: gyapjú, valamint kender és lenrost fésülésre egyaránt használták őket. A szegsorossal általánosan fésülnek gyapjút ma is Erdélyben, s a történeti anyag a szegrózsások magyar használatával kapcsolatban ugyanezt bizonyítja még a XVII. században is.¹⁰⁶ Egyedül a sörtés eset gyapjúnál való alkalmazásáról nem tudunk a magyarságnál, de feltehetően ez is megvolt, mivel a keleti szlávoknál (akiktől eszközünket származtatjuk) ma is általános szerszáma a sörtecset a gyapjufésülésnek.¹⁰⁷ Európa más népeinél is ismerjük jól a szegsoros fésűnek gyapjufésűként való használatát, de a szegrózsásról nincs ilyen adatunk — ismét a keleti szlávokat, pontosabban ukránokat kivéve.¹⁰⁸

Úgy tűnik, hogy az egykor Európa nagyobb részén általános szegsoros gyapjú- és rostfésűből a középkor elején — JIRLOW szerint valószínűleg német földön¹⁰⁹ — alakult ki a szegrózsás változat. Ismerjük a szegsoros fésűnek nemcsak az általánosabb egy vagy két soros, de három söt négy soros formáját is Angliából,¹¹⁰ és a 120. ábránkon bemutatott XII. század előtti francia forma is legalább négyöt szegsort sejtet. A szegsorok számának növekedésével nyílik meg az út a szegrózsás felé: mennél több sorban sorakoznak a szegek, annál közelebb áll a szegrózsás fésülőformához. Ez a technikai fejlődés egyúttal eszköz-differenciálódáshoz is vezetett: a len és kender fésülésére kialakult a hosszabb fogú szegrózsás rostfésülő, a gyapjú tépésére pedig a rövidebb fogú kézi kártoló.¹¹¹ Éppen a szegsorok számának növekedésében látva a szegrózsás rostfésülő kialakulásának legegyszerűsebb útját, — ellentétben JIRLOWVAL — mi nem a németeknek (ahol két, legfeljebb három szegsorral ellátott soros fésűket ismerünk¹¹²), hanem a franciáknak vagy az angoloknak tulajdonítjuk a szegrózsás rostfésülő kialakításának érdemét.

Európának e legnyugatibb részéről terjedhetett kelet felé tehát az új eszköz, így igen korán már a németekhez is eljutott, és elsősorban a textiliparral foglalkozó mesteremberek révén.¹¹³ Az a tény, hogy a szegrózsás rostfésűhöz jelentős mennyiségű vasszeg kellett, és így csak mesterek tudták előállítani, sokáig olyan nagy értéket képviselt, amit nem voltak képesek az átlag parasztcsaládok megadni érte. Ezért találkozunk igen gyakran a szegrózsás rostfésülő esetében a másodlagosan primitív megoldásokkal. Ismerjük HERONYMUS könyvéből, hogy

¹⁰⁶ Héhelő: gyapjú héhelő (1604). Magyar Nyelvtörténeti Szótár.

¹⁰⁷ LEBEDEVÁ N. I. 1956. 479.

¹⁰⁸ LEBEDEVÁ N. I. 1956. 479.

¹⁰⁹ JIRLOW R. 1929. 230.

¹¹⁰ ERIXON S. 1933. 276.

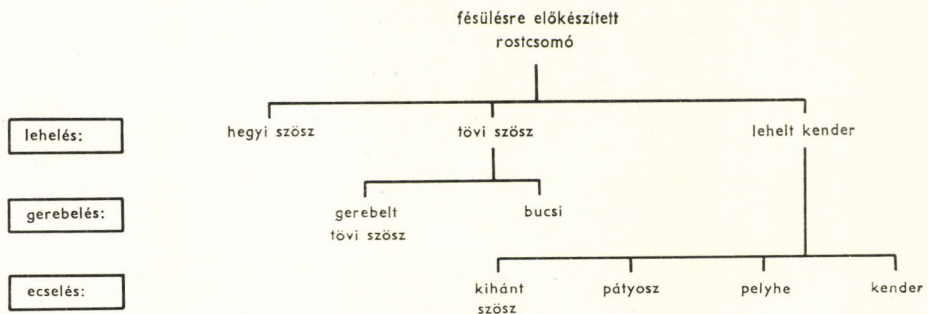
¹¹¹ Hasonlóan látja az alakulást JIRLOW is: 1929. 237.

¹¹² ERIXON S. 1933. 276.

¹¹³ ERIXON is nagy jelentőséget tulajdonít a rostfésülő eszközök terjedésénél az iparosoknak (1933. 275). — JIRLOW ír arról, hogy egy 1200-as évekből származó középkori költeményben egy szövőházzal van szó, amelyben többszáz nő foglalkozik textilmunkával, s ezek közül néhány lent fésült (1929. 229).

rostfésülő gyanánt a lenyúzott sündisznóbórt használták.¹¹⁴ GERIG már csak nyelvi, terminológiai alapon tudta kimutatni a román népek kultúrájából,¹¹⁵ amit LEBEDEVVA még mint félig-meddig recens keleti szláv adatot közöl,¹¹⁶ hogy a szegrózsás fésűformának fatövisekből, kis fanyársacskákból sűrűn kirakott változata is volt. Ezek azonban csak másodlagosan primitív formái lehettek a szegrózsás rostfésűnek, olyan szükségmegoldások, amelyek addig maradtak fent, ameddig a vaseszköz az illető népesoportnál magas anyagi értéket képviselt.

Szólnunk kell még végezetül a rostfésülő munka eredményeként előálló rostminőségekről is. A törő-, tisztító- és puhító eljárásokkal megfelelően előkészített rostot a fésüléssel különböző minőségi csoportokba választják szét,¹¹⁷ hogy az ezekből font különböző finomságú fonalakból a legválasztékosabb vászonfésűseket állíthassák elő. Minél nagyobb még egy-egy vidéken a paraszti kendermunka intenzitása, annál differenciáltabb a rostfésülés során való minőségi osztályozás is. Két — mondhatnánk — „határesetet” hozunk fel példaként. Magyarvalkón¹¹⁸ három rostfésülő eszközt használnak egymás után. Először a szegrózsás *lehelen lehelik* a kendert, s ezáltal három minőségi csoportba osztályozzák: a java a *lehel kender*; a gyengébb, rövidebb szálú rost a *tövi szosz*; és a rossz, gubancos a *hegyi szosz*. E három közül az első két minőséget más eszközzel továbbfésülik, és ezzel még differenciáltabb minőségekre bontják fel. A *lehel kender*t a sörtés *ecsettel ecselik*, s ennek eredményeként az első vonások után a sörték között maradt durvább és barnább rostszalakat külön veszik, ez a *kihánt szosz*. A további ecselés során a kenderből kiválik és a sörték között marad az egészen finom, fehérszínű szoszfajta, a *pátyosz*. Ecselés közben lehullik a földre az igen aprószálú, de finom, puha szoszfajta, a *pejhe*. Végül is kézben marad az egyenletes, vékony és hosszúszálú, legjobb minőségű *kender*. A lehelés után kivált második rostminőséget, a *tövi szoszt* már szegrosos *gerebenen* fésülik át másodszor. E munka során szintén további minőségekre osztályozzák: a java a *gerebelt tövi szosz*, a gyengébb, csomós rost a *bucsi*. NAGY JENŐ szemléltető bemutatásában így fest ez az osztályozás.

¹¹⁴ ... die stehele Spiess der Ygeln oder Hechem ... idézi JIRLOW 1929. 229.

¹¹⁵ GERIG W. 1913. 79.

¹¹⁶ LEBEDEVVA N. I. 1956. 471.

¹¹⁷ Részleteket is ismertetően: SZOLNOKY L. 1950. 37—53.

¹¹⁸ Kalotaszeg, RNK.: NAGY J. 1938. alapján.

Eszerint tehát Magyarvalkón három rostfésülő eszköz használata során a rostokat két átmeneti minőség (*lehelt kender* és *tövi szosz*) után hét csoportba osztályozzák, abszolút minőségük sorrendjében így: *kender*, *pátyosz*, *kihánt*, *gerebált tövi szosz*, *bucsi*, *pehelye*, *hegyi szosz*. — Ezzel a nagyon differenciált minősítő eljárással szemben a másik oldalon ott áll a számos dunántúli faluban általános mai rostfésülő és minősítő gyakorlat, amely szerint egy szegrózás eszközön mindössze két minőségi csoportba, egy jóba (*szála*) és egy rosszba (*kóc*) osztályozzák csak a rostot. E két „szélsőséges” mai osztályozási gyakorlat között számos átmeneti módot is találunk vizsgált területünkön: az általános három, ritkábban négy, igen ritkán öt s a csak néhány erdélyi magyar faluból ismert hat-hét minőségi csoportba való osztályozást. A készített minőségi csoportok száma természetesen összefügg az alkalmazott fésülőeszközök számával is. Magyar nyelvterületen nyugatról kelet felé haladva — lényegében megegyezően a XXIII. sz. térképünkön bemutatott fésülőeszköz-használati rendszerekkel és ezek területileg is megmutatózó szakaszosságával — nő a szétválasztott rostminőségi csoportok száma, ami ez esetben is időbeli rétegek máig konzerválódott térbeli foltjait mutatja.

A különböző minőségű rostcsomókat megfonásig általában más-más alakúra befonva, bekötve vagy összegöngyölve tárolják.¹¹⁹ E tárolási formák a magyar etnikum területén lényegében mindenütt megtalálhatók. Nem tudjuk egyiket vagy másikat népcsoportokhoz, területekhez vagy esetleg időbelileg valamilyen korhoz kapcsolni. Sőt, azon igen kevés megjelent tanulmányban, amelyben a fésülés utáni rosttárolási formákat ismertetik, az európai parasztkultúrákban a mieinkkel azonosakat mutatnak be.¹²⁰

Lényegesen több tanulságot ígér a formák vizsgálata helyett a különböző minőségi csoportok népi terminusainak számbavétele.

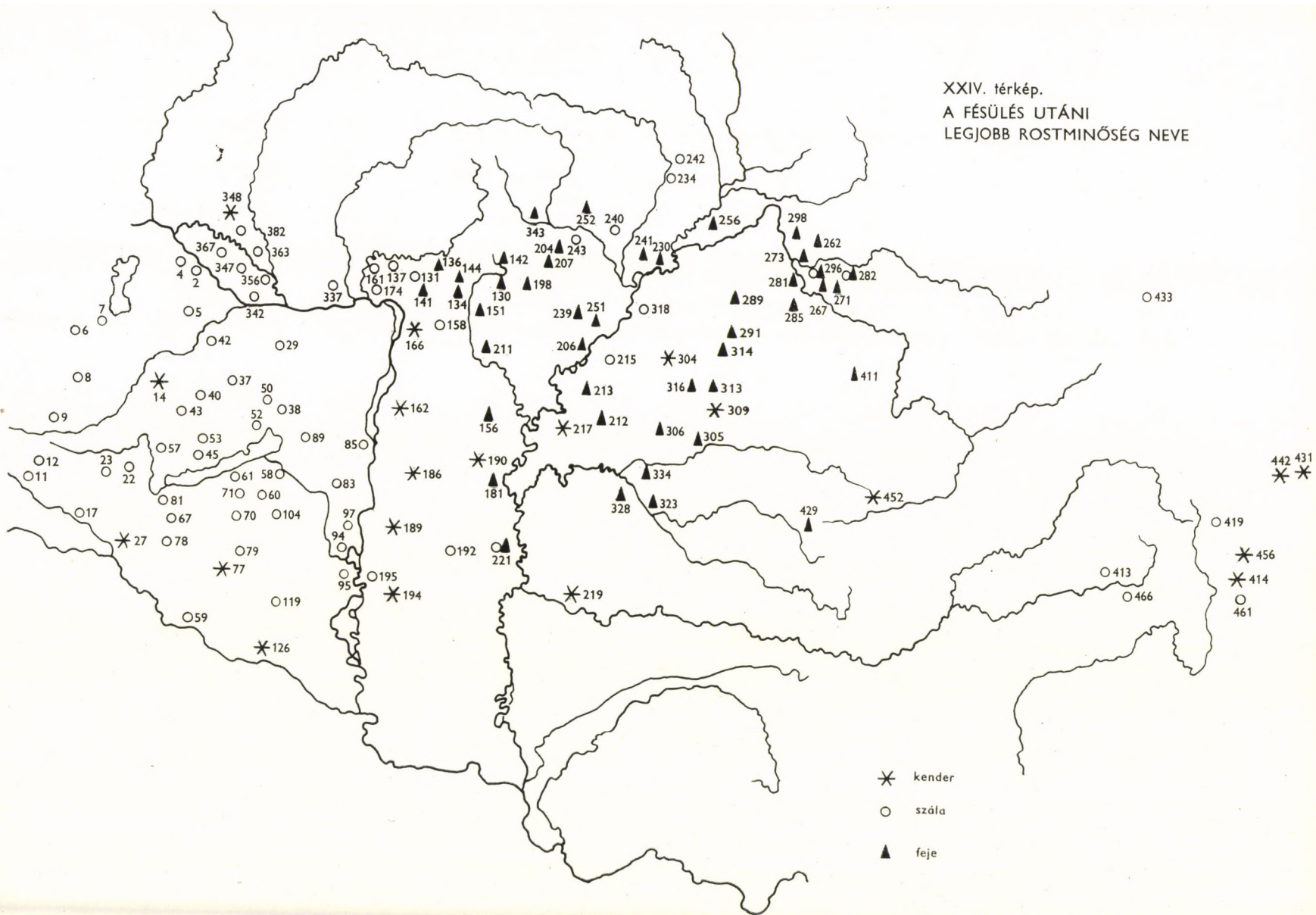
1. A legjobb minőségű rostot, amit a legfinomabb vásznak szövéséhez — általában láncfonálnak megfonva — használnak, *kender*, *szála*, *feje* terminusokkal jelölik (XXIV. térkép). Ezek közül ma a *kender* megnevezés ugyan a legkevesebb-szer előforduló, ugyanakkor elszórta az egész magyar nyelvterületen megtaláljuk. A *szála* terminus a rost minőségére utal, a *feje* pedig arra a formára, amibe az ilyen legjobb minőségű szálas kendert becsavarják és tárolják fonásig. Bár több helyen mindkét névvel jelölik a legjava rostot, mégis térképünk alapján megállapíthatjuk, hogy Dunántúlon a *szála* elnevezés az általános, a Dunától keletre pedig többnyire a *feje*, és e mellett — nem is ritkán — előfordul a *szála* is.

Úgy látszik adataink alapján, hogy az elszórta, de mégis az egész magyar nyelvterületen előforduló *kender* a legrégebb kifejezés a fonásra előkészített rostanyag jelölésére, és ez — elterjedése alapján ítélve — egykor általános is lehetett. A minőséget vagy formát jelölő *szála* és *feje* későbbi — és így már területi tagoltságához is inkább igazodó — névdifferenciálódás eredménye. Ha e terminusokat

¹¹⁹ A legjobb minőségű szálas kendert *babákba*, *fejekbe* csomózzák: egyik végén *fejet* csavarnak a rostcsomónak. A fejbe csavart *bábokat* hatosával, kilencesével, tizenkettesével vagy tizennyolcasával, egyes helyeken *koszorúba*, *pártába* kötik, máshol csak kettesével *párosítják* vagy egyenként, két végén fejbe csavarva tárolják megfonásig. A közepes minőségű szoszt általában lazán karikába vagy szorosabban *kulcsba* fonják. A legsilányabb rostanyagot mindjárt *kerék* vagy *hegyes göngyölbe* hajtogatják, amit fonásnál a guzsalyra vagy rokkapálcára felkötöhetnek.

¹²⁰ SCHEUERMEIER P. 1956. 251. — KAUKONEN T. I. 1946. 225.

XXIV. térkép.
A FÉSÜLÉS UTÁNI
LEGJOBB ROSTMINŐSÉG NEVE

és mai elterjedésüket az előző fejezetekben, különösen pedig a rostfésülő eszközről elmondottak alapján értékeljük, úgy ezek a fésülőeszköz elterjedéséhez látszanak kapcsolódni. A magyarság a gereben és sörtés ecset megismerése előtt valószínűleg nem fésülte a kenderrostot, hanem a többfázisú törő- és tisztító művelet után mindjárt fonta. (Van adatunk arra még a recens kultúrában is, hogy zsákvázon készítéséhez nem fésülik, és így nem is minősítik a rostot, hanem a törő-tisztító processus után azonnal megfonják.¹²¹) Így a fonásra kerülő tiszta rost maga a „kender” volt. Ennek lehet az emléke a ma is még szórványosan, de a teljes magyar nyelvterületen előforduló *kender* terminus a legjobb (illetve valamikor az egyetlen) minőség jelölésére.

A szegsoros rostfésű, a gereben megismerése után azonban különböző alapvető minőségekre bontották szét az addig egységes rostanyagot (a sörtés fésülőnek a finomabb rostsztévválasztásnál van inkább szerepe!), s így ezeknek nevet kellett adni. A legjobb minőség esetében ezt az anyag tulajdonsága alapján *szálas kendernek*, *szála kendernek*, vagy *kenderszálnak* (*lenszálnak*) nevezték. E terminusokat nemcsak a XVII. századi feljegyzésekben¹²² találjuk meg, de általánosak a recens népi szóhasználatban is. Ezekből az összetételekből lett véleményünk szerint elvonás útján a minőségi csoport *szála* elnevezése napjainkra.

A Duna vonalától keletre gyakori a *feje* jelölés, ami a szálának csupán a becsavarási formáját jelzi,¹²³ de nagy területen általános minőségjelző elnevezéssé vált. Mivel azonban Dunántúlon (a *kender* mellett) csak a *szála*, ettől keletre pedig lényegében vegyesen a *fejével* együtt mindkét terminus használatos, arra lehet gondolni, hogy a gerebenezés — ez esetben pontosabban a gyaratás — kultúránkba való dunántúli átvétele után a *szála* terminus itt alakult ki, s terjedt kelet felé az eszközzel együtt, míg — az elmondottak alapján valószínűleg későbbben — az átvétel helyétől távolabbi vidékeken tárolási formája alapján *feje* névvariánst kapott.

Észerint úgy tűnik, hogy a legjobb minőség *kender* neve egy rostfésülő gyakorlat előtti állapotnak az emléket őrzi, *szála* neve e fésülő gyakorlat kialakulásához kapcsolódik, *feje* terminusa pedig egy későbbi — formai alapon megfogalmazott — névadás eredménye lehet.

2. A fésüléssel a legjáva rost mellett egyéb, gyengébb minőségeket is szétválasztanak, amelyeknek így szükségszerűen nevet kellett kapniok. A legrosszabb minőségű, csomós, éles, vastagabb és még kicsit pozdorjaszilánkos visszamaradt rost megnevezésére a magyarságnál két terminus szolgál, a *csepű* és a *kóc* (XXV. térkép). Dunántúl középső és nyugati felén, valamint a Zagyva és Ipoly közti palóc területen zárt csoportokban találjuk a *kóc* elnevezés előfordulását, míg a Duna—Tisza közén és a Dél-Tiszántúlon keverten a *csepű* terminus használatával. Egyéb vidékeinken *csepű* a legrosszabb minőség neve.

Kóc szavunk szláv átvétel¹²⁴ s a magyar szó alapjául szolgáló terminus a szláv nyelvekben a hulladék rostanyagot jelöli. *Csepű* szavunk ugyanakkor honfoglalás előtti török jövevényeszó,¹²⁵ aminek megfelelői a szibériai, turki jellegű nyelvek-

¹²¹ Tapsony, Horvátkút (Somogy m.), Tiszaigar (Szolnok m.), Vésztő (Békés m.), Moldva.

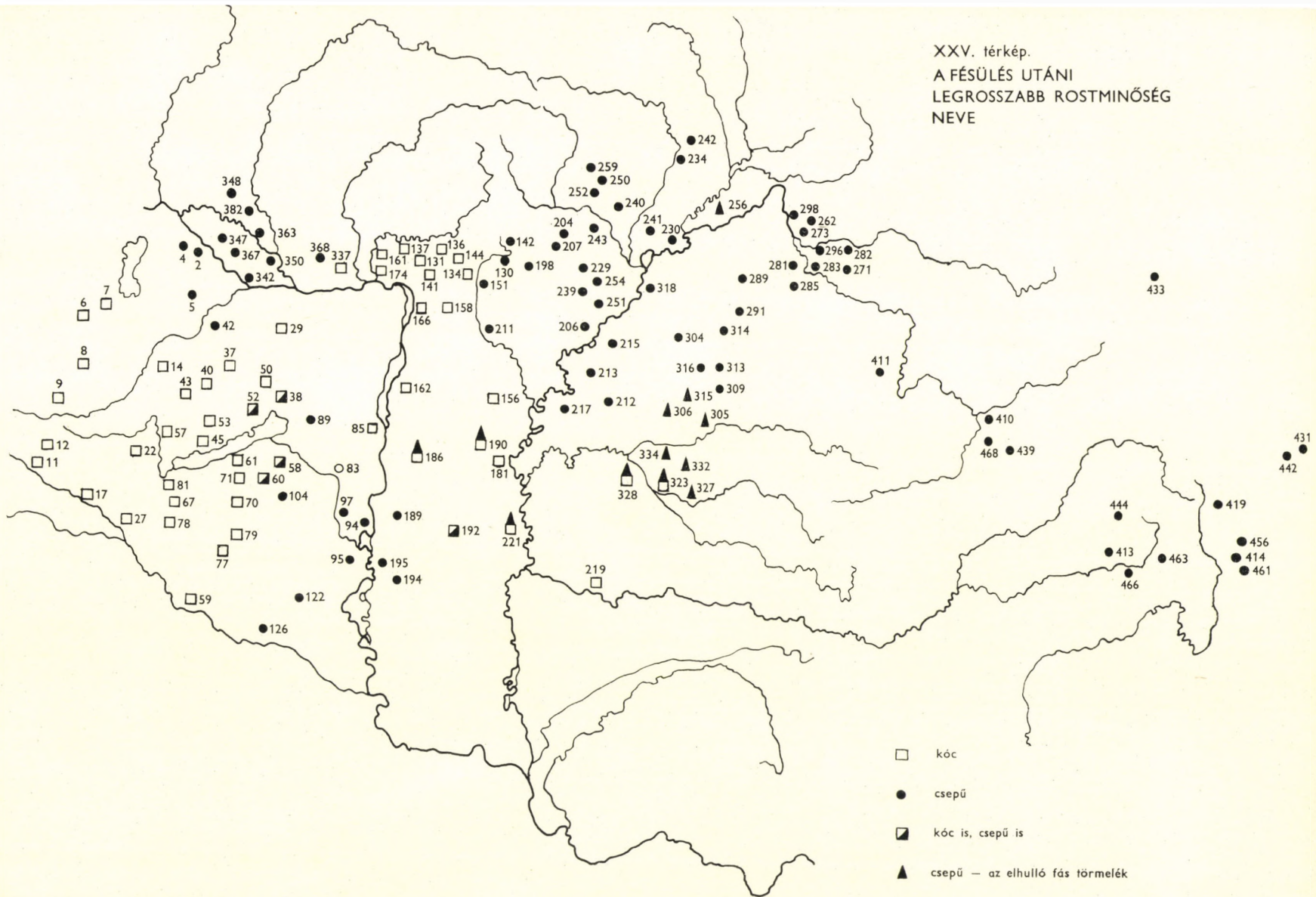
¹²² SZÁDECZKY B. 1911. 312: „... viski lenszál, szapult fonalat 52. ötvenkét fontot. Kenderszál szapult fonalat, libr. 193.”

¹²³ Milotán (Szabolcs-Szatmár m.): „a szálat fejbe csavarjuk, s ez a legjáva, a feje”.

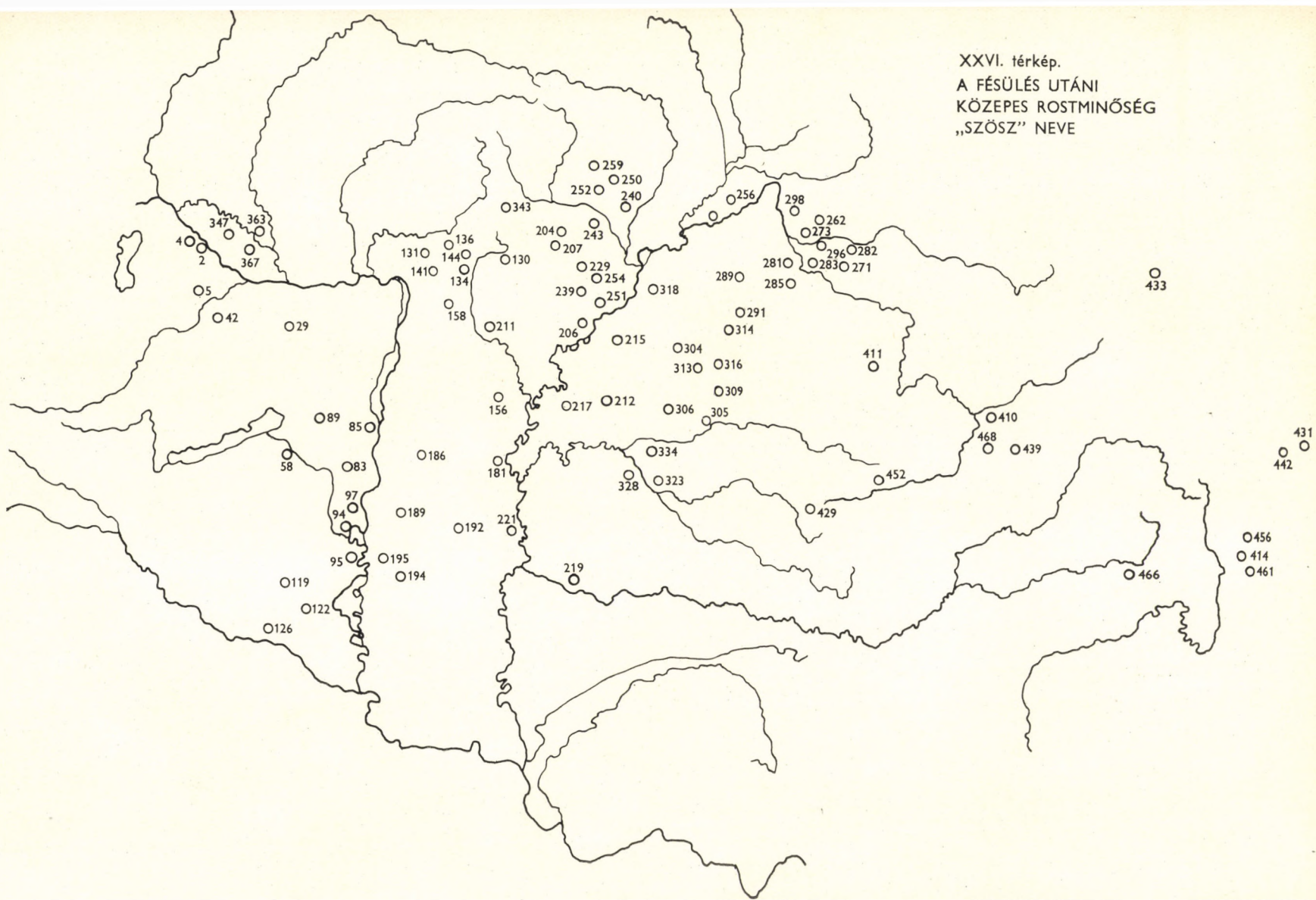
¹²⁴ KNIEZSA I. 1956. I. 270.; BENKÓ L. 1970.

¹²⁵ BÁRCZI G. 1941. 38—39.; BENKÓ L. 1967.

XXV. térkép.
A FÉSÜLÉS UTÁNI
LEGROSSZABB ROSTMINŐSÉG
NEVE

XXVI. térkép.
A FÉSÜLÉS UTÁNI
KÖZEPES ROSTMINŐSÉG
„SZŐSZ” NEVE

ben hulladékot, szemetet jelentenek. A gerebenen való fésüléssel nagyjából egy időben vehette át a magyarság a legrosszabb minőséget jelentő *kóc* terminust azoktól a dunántúli szláv népcsoportoktól, amelyektől magát a szegsoros fésülő eszközt is kölcsönözte. A honti—nógrádi körzetben is erősebb szláv hatásra történhetett a szókölcsönzés, mint ahogyan tudjuk is, hogy ezen a vidéken is számottevő szláv népességre telepedett rá a magyarság. A Duna—Tisza közére, valamint a Dél-Tiszántúlra a török idők utáni felvidéki területekről ideáramló belső migrációban látjuk a *kóc* terminus terjedésének okát. A legrosszabb rostminőség jelölésére pedig egyrészt a gereben közvetlen átvételi területétől (Dunántúl), másrészt a honti—nógrádi körzettől eltekintve, régi, török eredetű *csepű* szavát használja a magyarság.

A *csepű* — eredetileg hulladék, szemet jelentésének megfelelően — a fésülés alkalmazása előtti rostkikészítő technikában igen valószínűen a töréskor kihulló fás törmeléket, a pozdorját jelentette. A keleti és déli alföldi vidékeken ma is megvan még ez a jelentése (XXV. térkép). Így gyakran előfordul, hogy a *kóc* és *csepű* terminust párhuzamosan használják: a legrosszabb kifésült rostminőséget *kócnak*, s a fás kihulló törmeléket (azaz pozdorját) *csepűnek* nevezik.¹²⁶ Különösen finom a terminológiai szétválasztás a lenes területek közelségében fekvő Tiszakarádon: itt a (szláv nevű) len törmelékét (szláv átvételű szóval) *pozdorjának*, a (török nevű) kender törmelékét (török jövevényszóval) *csepűnek* nevezik ma is.

Összefoglalva tehát a *kóc*—*csepű* kérdést, úgy látjuk, hogy az eredetileg a fás törmelék és az ezzel együtt elhulló durva rostszálak jelölésére használt *csepű* szavunk a rostfésülés megismerése és alkalmazása után általában a legrosszabb minőségű rostanyag megnevezésére szolgált, míg a szegsoros gereben átvételi területén (és más erősebb szláv hatás alatt álló vidékünkön is) a fésüléshez közvetlenül kapcsolódó szláv terminus, a *kóc* ment át a magyar szóhasználatba.

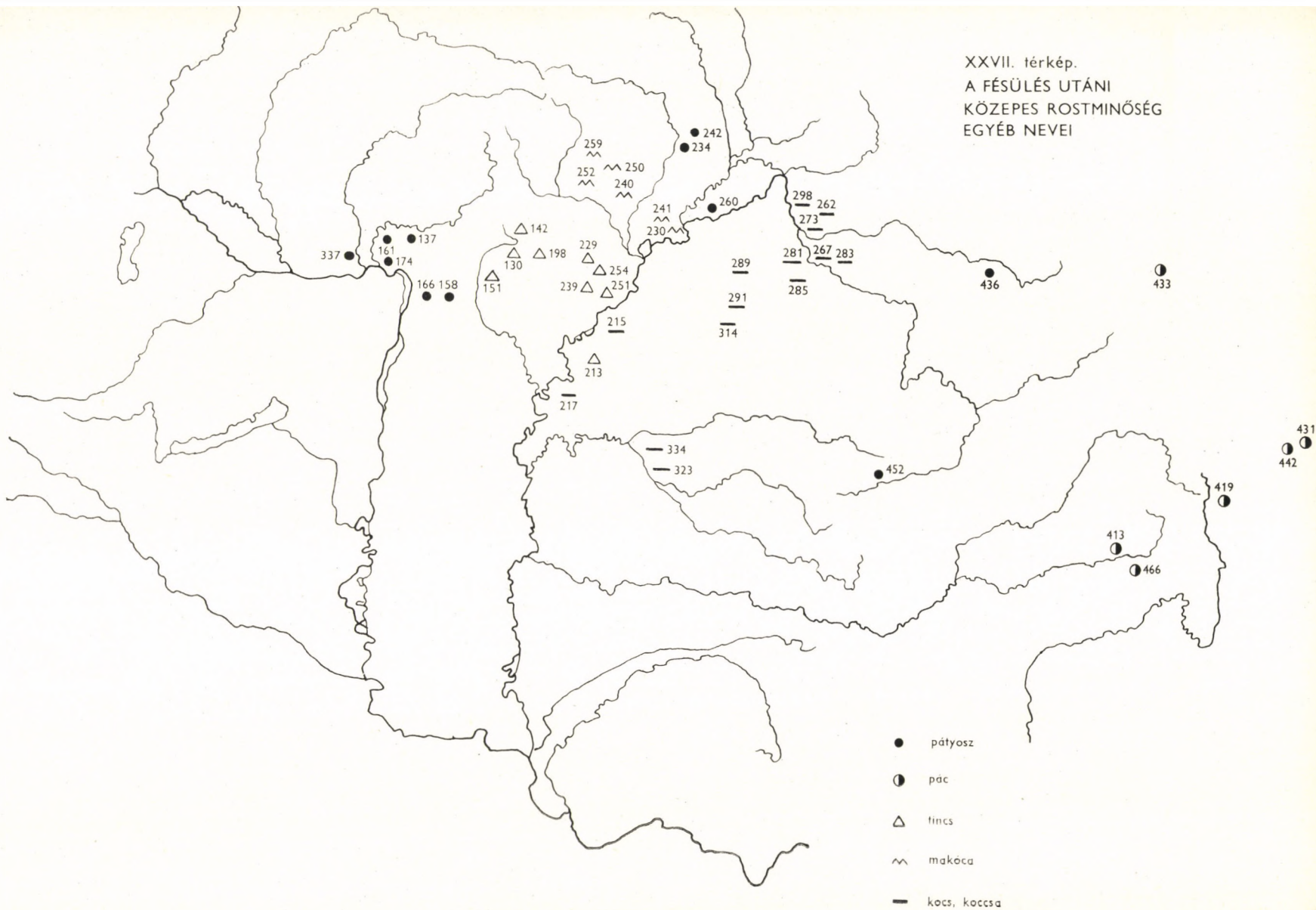
3. A fésüléskor kivált közepes minőségű rostanyagot általánosan *szősznek* nevezik. Nemcsak egy, de helyenként két fajta szőszminőséget is kifésülnek, amit jelzős összetételű nevekkel különböztetnek meg egymástól: *szősz*, *szálszősz*, *aprószősz*, *finomszősz*, *durvaszősz*, *fejesszősz*, *töveszősz*, *dörzsöltzszősz*, *gerebenszősz*, *párszősz* stb. Szősz terminussal jelölnek közepes minőségű rostot Dunántúl nagyobb, nyugati fele kivételével az egész magyar nyelvterületen (XXVI. térkép).

Szősz szavunk a magyar nyelv honfoglalás előtti szóállományába tartozik: valószínűleg török közvetítésű finnugor eredetű.¹²⁷ A magyar szó megfelelői is „rost” jelentésűek. Így a gereben használata előtt, tehát a minősítő fésülés előtt — úgy látszik — a *csepűtől* (fás törmeléktől) megtisztított rostanyagot nevezte a magyarság *szősznek*. A gereben használatbavételével pedig a jelentése a közepes minőség, az „átlagos” rostanyag, egy szűkebb minőségi csoport jelölésére szűkült. Az a tény, hogy a *kóc* és a *gyaratás* terminus előfordulási területén, Dunántúl nagyobb nyugati felén a *szősz* kifejezés hiányzik (XXVI. térkép), azt a véleményünket látszik támogatni, hogy a gereben átvételi területén a fésüléshez kapcsolódó szláv minőségjelölő terminust párhuzamosan vette át a magyarság az eszközzel, míg az eszköz továbbterjedése során már meglevő „magyar” elnevezéseket alkalmazott a minőségi csoportokra. A *szősz* terminus közép- és nyugat-dunántúl

¹²⁶ Kecskemét, Fülöpszállás (Bács-Kiskun m.), Kistelek (Csongrád m.), Doboz, Mezőberény (Békés m.).

¹²⁷ BÁRCZI G. 1941. 295.

XXVII. térkép.
A FÉSÜLÉS UTÁNI
KÖZEPES ROSTMINŐSÉG
EGYÉB NEVEI

hiánya egyúttal azt is mutatja, hogy — mint KNEIENZA¹²⁸ nyelvi alapon megállapította — a szláv átvételű *kócnak* az átvétel idején ‚szösz‘ jelentése is élt, ami a magyar szókincsben a *szépkóc* — *durvakóc*, *tövekóc* — *hegyekóc* megkülönböztető terminusokban is megmutatkozik, tanúsítva ezzel, hogy a *kóc* nem kizárólag csak a legrosszabb minőség jelölésére szolgált.

4. Az általános *szösz* mellett más elnevezések is szolgálnak még közepes rostminőségek jelölésére, amik közül az adataink alapján gyakrabban előforduló elterjedését XXVII. térképünkön mutatjuk be. A *pátyosz* név, eredetére nézve, keleti szláv átvételnek tűnik a magyarban, s földrajzi elterjedése inkább ukránra mutat,¹²⁹ ahol hasonló minőségű kenderrostot jelöl.¹³⁰ Magunk részéről néprajzi vizsgálataink alapján, nem tartjuk kizártnak — már csak a szó földrajzi elterjedése miatt sem — hogy a *pátyosz* a *pác* + *szösz* összetétele lenne. Ezt a lehetőséget ugyanis nem zárhatjuk ki azzal, amire KNEIENZA¹³¹ hivatkozik, hogy „a magyarban valami ide való jelentésű *pác* szó nincs”, hiszen a Székelyföldön és Moldva, valamint Bukovina magyar népesoportjainál (XXVII. térkép) *pác*nak nevezik a sűrű fogazású *pácoló léhelen* (vagy egyszerűen csak *pácolón*) megfésült közepes minőségű szöszet. Minthogy pedig *pác*, *pácoló* eszközünket eredetére nézve a sörtés rostfésülővel találtuk azonosnak, s ez utóbbit, a sörtés ecsetet pedig a keleti szláv kultúrából való átvételnek tartottuk, a *pátyosz*, valamint a *pác* rostminőséget jelölő terminusaink mai előfordulásai a sörtés ecset egy, a mainál nagyobb, egykori meglétére utalhatnak. Esetleg éppen arra a területre, ahol a sörtés ecsetet a honfoglalás előtti időkben is itt lakó, és kulturálisan a keleti szlávokhoz tartozó népesoportoktól a honfoglalás után megismertük és átvettük: *pátyosz* és *pác* terminusaink együttesen a magyar nyelvterület északi, északkeleti és keleti peremén helyezkednek el.

A borsodi, dél-zempléni előfordulású *makóca* mind hangzása, mind pedig elterjedése alapján szintén szláv kapcsolatra utal.

A hevesi és dél-borsodi *tincs*, valamint a tiszántúli *kocs*, *koccsa* terminusok is határozott területi csoportokban fordulnak elő (XXVII. térkép). Így — habár jelenleg nem is tudjuk e tájakon való előfordulásuk pontosabb értelmezését adni — annyit mindenesetre sejtetnek, hogy kulturálisan hasonló módon fejlődött népesoportokat fognak össze.

Az eddig tárgyaltakon kívül csupán egy-két helyen való előfordulásban ismerjük még rostminőség jelölésére a *hegye*, *töve*, *másodja*, *anya*, *nyira*, *palánt*, *kihánt*, *pelyhe*, *csonkó* elnevezéseket. Ezek a *kocs* vagy *koccsával*, illetve a legjobb minőség jelölésére használt *szála* terminussal együtt azt mutatják, hogy az egyes rostfajták elnevezéséhez — amikor ez nem idegen hatásra történik — az azokhoz alapul szolgáló növényrészek neveit használja fel leginkább a magyar névadási gyakorlat.

¹²⁸ KNEIENZA I. 1956. 270.

¹²⁹ KNEIENZA I. 1956. 405.

¹³⁰ LEBEDEVVA N. I. 1956. 479.

¹³¹ KNEIENZA I. 1956. 405.

A MAGYAR KENDERROST-MEGMUNKÁLÓ TECHNIKA TÖRTÉNETI RÉTEGEI ÉS ÁLTALÁNOSABB RENDSZEREI

Az előző fejezetekben sorra vettük azokat az eszközöket és eljárásokat, amelyekkel a magyarság a kendert fonásra alkalmas rostanyaggá kikészíti. Ezeket egyenként vizsgáltuk, s igyekeztünk néprajzi módszereinkkel eredetüket, a magyarság kultúrájába kerülésük módját, körülményeit és idejét, más népek hasonló eszközeivel és eljárásaival való kapcsolatukat, későbbi történeti formaváltozásaikat feltárni, megismerni. Így lényegében csak a magyar népi kenderrostkikészítő eszközökkel és eljárásokkal foglalkoztunk, s az európai anyagot összehasonlításként annyiban tárgyaltuk, amennyire ez annak a megértéséhez szükséges volt.

Vizsgálataink alapján néhány figyelemre méltó tanulságot vonhatunk le. Először is azt, hogy — mint láttuk — a magyar rostkikészítő technikának nincs egyetlen eszköze sem, ami e processzus „eredeti” szerszámának bizonyult volna: vagyis valamennyi másod-, esetleg harmadlagos (vagy a kutatások által még nem eléggé tisztázottan ki tudja hányadlagos) funkcióban szerepel a magyar kendermunkában. Ugyanakkor minden eszközön találunk változást, módosulást előző alkalmazási formájához képest, ami „új” funkciójában, a kenderrost megmunkálásában e feladata ellátására még alkalmasabbá tette. Így pl. a tiló törzsét áttörték, majd éppen deszkás szerkesztésűeket konstruáltak; a kalodás dörzsolónél a bőrpuhító bálványának hasítékát meghosszabbították és ennek megfelelően a kaloda arányai is megváltoztak; a gabonazúzó kölyű mozsárját speciális rosttörő ütőlapokkal váltották fel stb. Az alakuló munkaeszközök vizsgálatának egyik eredményeként már általánosabb érvényűnek látszó megállapításhoz juthattunk el: egy új technika — mint amilyen a magyarság számára a kendermunka volt — jórészt az ezt megelőző technikák eszközkészletével indul, a már meglevő szerszámházist használja fel, majd ezt alakítja, formálja az új funkcióhoz egyre alkalmasabbra, és csak később, hosszabb fejlődése során alakítja ki speciális, kiértett, önálló eszköz- és munkaeljárás- formáit. A néprajzi kutatásoknak egyik igen fontos feladata, hogy ezt az irott forrásokkal alig-alig dokumentált folyamatot sajátos módszereivel feltárja.

A recens magyar rostkikészítő eszközök és eljárások eredetét, pontosabban a kenderkikészítést megelőző alkalmazásukat négy fő területen találtuk meg: a lenkultúrában, a gyapjúkultúrában, a földművelőkultúrában és a bőrkultúrában.

Egy hasonlóképpen rostnövénynek, az Európában sokkal nagyobb múltú lennek a kikészítési technikájából látszik származni vizsgálataink eredménye alapján a kendermegmunkálás gyakorlatának köteges áztatási módja, a törőszék, a sima kőlapon sulyokkal való puhítás, azaz a bustyolás, valamint a szösz kézzel való dörzsolése. Már mint lenmunkára is alkalmazott eszköz került a magyar kendermunkába a szegsoros, a sörtés és főleg a szegrózsás rostfésű, amelyek megelőzően (nálunk a szegrózsás is!) a gyapjufésülés szerszámai voltak. Úgy tűnt, hogy mindezek az eszközök és eljárások a honfoglaláskor a Kárpát-medencében élő és lent

A táblázat a magyar kenderrostkikészítő eszközök és eljárások eredetére s a magyarsághoz kerülésük módjára vonatkozó vizsgálataink eredményének leegyszerűsített összefoglalása.

Ezek az eszközök, ezek az eljárások úgy kapcsolják össze a magyarságot kelettel és nyugattal, délkel és északkal, hogy közben — sajátos sűrűsödésük, munkafolyamattá kapcsolódásuk és formaváltozataik révén — önálló, csakis a magyarságra jellemző, speciális rostkikészítő rendszert is létrehozhatnak. Az egyes eszközök és eljárások külön-külön való megismerése után szükséges tehát, hogy bemutassuk ezek funkcionális összekapcsolódását, konkrét munkafolyamattá társításuk formáit.

A magyar rostmunkára — ha az elvet tekintjük — ma az öt fokozatú megdolgozás a jellemző, mint arra már A rostkikészítő folyamat c. fejezetben is utaltunk. Ezek: 1. a kender előkészítése kevés vagy köteges áztatással; 2. törő munka, amit törő tilóval (sima, illetve fogazott oldalélű), törőszékkel vagy kölyűs kendertörővel végeznek; 3. tisztító munka, aminek a tisztító tiló az eszköze; 4. puhító munka, aminél kalodás dörzsölőt, kenderkallót, morzsolóhengert, bustyolást, szöszcsavázást, láb alatti vagy kéz közötti dörzsölést alkalmaznak; s végül 5. minősítő munka, amelynél szegsoros, szegrózsás vagy sörtés rostfésülővel különböző minőségű csoportokba osztályozzák a fonásra alkalmas rostanyagot. E fokozatok természetesen csak mint elv érvényesülnek, s a tényleges gyakorlatban ezek közül egy vagy két fokozat akár ki is maradhat, vagy megfordítva, egy fokozatnak egymás után két, esetleg három eszközét, eljárását is alkalmazhatják. Így van ez nemcsak a recens gyakorlatban, de így volt korábbi századokban is.

A következő oldalakon megkíséreljük kutatásaink eredménye alapján — és a rostkikészítés öt fokozatú elvét szem előtt tartva — egyes időbeli metszetekben bemutatni a magyarság kendermegmunkáló rendszereit, a magyar kenderrostkikészítő technika történeti rétegeit. (Az itt elmondandók az előző fejezetek tanulságaira épülnek, így sem ismételtel bizonyítani, sem előző bizonyító anyagunkra külön hivatkozni nem fogunk.)

VIII—IX. század. A honfoglalást megelőző időben a magyarság műveltségének már kétségtelenül része volt a kenderfeldolgozás: ismerték, sőt termelték ezt az erős rostú növényt, kikészítették a rostjait, de nem annyira vászonszövéssé használták még, mint lényegesen nagyobb mértékben a gazdálkodási formájukhoz elengedhetetlen, és nagy mennyiségben szükséges kötelek, zsinégek, s valószínűleg a ruházatuk járulékos elemei (öv, zsinór) előállítására. Maga a viselő ruha — különösen a köznépénél — elsősorban bőrből készült, aminek a kikészítésében szinte csak a savanyúleves áztatásnak és a törésnek volt jelentősége. Emellett fontos szerepet játszott a gyapjú és nemez is.

A rostmegmunkáló technika ebben az időben még két, esetleg három fokozatúnak tűnik: megvan az előkészítő, a törő és talán némelykor a puhító munka, hiányzik viszont még a minősítő fokozat, és minden bizonnyal a tisztítás.

A kender áztatása, a rostok lelazítása a belső fás szövetről, minden valószínűség szerint kévénkénti kis egységekben, víz alatti áztatással történt. (Lehetséges, hogy a vizes áztatást — mint ahogyan az a dél-orosz síkságon elvétve napjainkig is szokásos — a mezőre kitergetett kenderszárak esőn, harmaton való tartásával is helyettesítették.)

Az áztatást a kórok kiszáritása után a törés követte, aminek az eszköze a fogazott oldalélű bordázott (tehát nem áttört törzsű) tiló volt. Ez már kettős funkciót töltött be: szerszáma volt a kender, de elsősorban a bőrtörésnek. Teljességgel valószínűtlen, hogy ebben a korban a magyarságnál a sima oldalélű, tehát már csak kendertörésre használt, ehhez átalakult tiló használatban lett volna.

A tisztító vagy utántörés, aminek ma a szorosabban záródó tisztító tiló az eszköze, minden bizonnyal szintén hiányzott a magyar kendermunkából. Ahhoz, hogy ez kialakuljon, vagyis a tilónak funkció szerint is két változata létrejöjjön, lényegesen intenzívebb kendermunkára lett volna szükség, mint ami a honfoglalás előtti magyarságnál életformája alapján is feltételezhető. — Ellenben tisztító eszközként használhatták — ha csekély mértékben is — a kölyűt, aminek üreges mozsarában a tilón végzett nagyoló „előtörés” után visszamaradt fás részekről is megtisztították a rostokat.

A rostpuhítás fokozatát csak ritkán, főleg vászonkészítéshez, övek, zsinórok előállításához való rostkikészítésnél feltételezhetjük. E célra még csak elvétve szolgálhatott a kalodás dörzsölő, a kis mennyiségű rostot inkább lábbal dörzsölhették. Mivel a szöszesávázás intenzív vászonkészítés mellett is különleges igényességről tanúskodik, alkalmazása ebben a korban még valószínűtlen.

Minősítő rostfésülő eszköze a honfoglalást megelőző időben a magyarságnak véleményünk szerint nem volt. A törésre, de még inkább a puhításra alkalmazott több szerszám és eljárás azonban biztosítani tudta a rostok olyan jó minőségű kikészítését, hogy azokat ennek hiányában is meg lehetett fenni.

A magyarság honfoglalás előtti rostkikészítő technikáján kétségtelenül észlelhető, hogy ez még nem kiérett rostfeldolgozó technika, hanem egy intenzív bőrkultúra eszközkészletének és eljárás módjainak kendermegmunkálásra is való felhasználása.

XI—XII. század. A Kárpát-medencében való megtelepedés a magyarság életformájában is jelentős változást eredményezett. Az itt talált főleg szláv népcsoportok földművelő népek voltak, intenzív lenkultúrával, s elsősorban az abban az időben földművelésre legalkalmasabb dunántúli, valamint északi és keleti dombos-hegyes vidékeket lakták. A rájuk telepedő magyarság műveltségére, így kenderkultúrájára is érhetően módosító hatással voltak. A rosttechnika ebben a korban már kétségtelenül négy fokozatú: megvan az előkészítő, a törő, a puhító és a minősítő munka, de a tisztítás fokozata még minden valószínűség szerint hiányzik.

A kenderáztatásban azokon a területeken, ahol jelentősebb lentermelő szláv népcsoportok éltek már a honfoglalást megelőző időben is, a köteges áztatási forma alakul ki. Egyéb vidékeinken, főleg a Nagy- és a Kisalföldön, az áztatás kevés egységeken történik.

A törés legfontosabb eszköze most is a tiló, bár emellett ugyanerre a funkcióra új szerszámot is megismer új hazájában a magyarság: a törőszéket. Valószínű, hogy a Kárpát-medencében az itt élő szláv népcsoportoknál mindenhol használatban volt, tehát nemcsak a mai elterjedés körvonalazta körzetekben. Ugyanakkor a szláv népesség ismerte már a tilót is, minden bizonnyal annak át nem tört törzsű, bordás formáját. A magyarság pedig a fogazott (még nagy súllyal bőrtörésre használt) tilót tette általánossá a megszállta területeken. A XI—XII. században tehát már csírájában létrejön az a területi megoszlás, ami a recens időkig jellemző a fogazott és sima oldalélű (akkor bordás) tilók elterjedésére. A felföldi vidékeken

mindenesetre a bordás tiló az uralkodó forma: ez az, ami a kölyús kendertörők kialakulásában jelentős szerepet játszik majd.

A tisztító munka tulajdonképpeni eszközét, a tisztító tilót, ami már feltételezi a tiló törzsének áttörését, e korban sem véljük még kialakultnak. A mozsaras kölyűben való törés utáni „tisztítás” inkább a puhító munkának felel meg immár. Valószínű, hogy különösen a törőszéken való durvább megtörés után „kölyűzik” a rostot, s ez az északi vidékeken látszik leginkább általánosnak lenni.

A puhító fokozat eszközeinek és eljárásainak a száma a lenkultúrából származtatott bustyolással és kézi dörzsöléssel szaporodott. Mindkettő főleg a kisalföldi és dunántúli vidékeken, a kézzel dörzsölés pedig ezenkívül a lenes peremterületeken is átkerült a kendermunkába. — A magyarság által új hazájába magával hozott kalodás dörzsölő, különösen pedig a lábbal való dörzsölés, kendermunkában való fokozódó alkalmazása valószínű már ebben a korban, különösen tárgyalt korszakunk végén. A Kárpát-medencei letelepedéssel, az életforma változásával, s az itt talált földművelő népcsoportokkal való etnikai keveredés megindulásával a vászonkészítés is kétségtelenül nagyobb mértékű lett, de a szőszcsávázás alkalmazására még most sem gondolhatunk. Erdélyben egyik bőrkultúrából származtatott puhító eszközünknek, illetve eljárásunknak sem találunk nyomára, így a XI—XII. századi ottani meglétükre vonatkozóan álláspontot sem tudunk elfogalni.

Teljesen új a minősítő fokozat, amelynek két eszközét, a szegsoros és a sörtés rostfésűt már Kárpát-medencei hazájában ismerte meg a magyarság. Valószínűnek tűnik, hogy az északkeleti és keleti területeken élő szláv népcsoportoktól a sörtés rostfésülő mellett a lapos fafésűt is átvették az oda települt magyarok. Az új szerszámok elsősorban minőségileg javították meg a rostmunkát: nemcsak rendezettebb rostanyagot biztosítottak a fonáshoz, hanem több minőségi csoportba is osztályozva azt, lehetőséget adtak különböző minőségű fonalak fonására, s így a rendeltetési célnak leginkább megfelelő különböző minőségű vásznak előállítására is. A szegsoros rostfésű elterjedése a magyarságnál igen gyorsütemű volt, s tárgyalt korszakunk, de legalább is a XIII. század végére, már általánosan alkalmazták.

A XI—XII. században kezd kialakulni a magyarság immár valóban rostkikészítő eszköz- és eljáráskészlete. A korábban csak erősen másodlagos funkcióban kendermunkában alkalmazott eszközöknél megnő a rostkikészítésben való igénybevétel, a nagyobb múltú lenkultúra új szerszámokkal és munkamódokkal gyarapítja, illetve egészíti ki ezeket, s különösen fordulópontot jelent a magyar rostmunkában a szegsoros és sörtés rostfésűk megismerése, amelyek már kifejezetten e technika kiérett, speciális eszközei. De az új gazdasági struktúrából következően növekvő vászonszükséglet kielégítése terén fordulópont a lábitós szövőszék korszakunk legvégére tehető Kárpát-medencei jelentősebb terjedése is.

XV—XVI. század. Folytatódik az immár első funkcióban kendermunkálásra szolgáló speciális eszközkészlet kialakítása. A rostkikészítés öt fokozatú, s minden — a recens technikában lényeges — megmunkáló eszköz már rendelkezésre áll.

A kender áztatásánál nincs változás: nagyjából a már ismert elterjedéssel kevés, illetve köteges egységekben áztatják a kórokat a víz alatt.

Jelentős fejlődés következett be a törés eszközeinél. Kialakult — minden valószínűség szerint a magyar nyelvterület északi sávjában — az egyetlen funkciójú, speciális törőszerszám, a kölyús kendertörő (pontosabban annak északi

típusa), ami a rostkikészítésben a minőségi, de főleg mennyiségi igény fokozódását is mutatja. Ugyanakkor a tilónál is jelentős minőségi változás következett be: a korábban csak bordázott tiló törzsének áttörésével kialakult a rostmunkára még alkalmasabb forma. (A Nagyszombati Kalendárium I. ábránkon bemutatott illusztrációján már ez van, s ha kételkedünk is ennek helyi formákhoz hű ábrázolásában, mindenesetre korabeli általános európai formának el kell fogadjuk.) A magyar nyelvterületen tehát ebben az időben már az áttört törzsű fogazott, valamint sima oldalélű tilókat használják. A törőszék formájában aligha van változás, esetleg lassú visszaszorulásával már számolhatunk.

A tiló törzsének áttörésével megnyílt az út a keskenyebb vajatú és így szorosabban záródó vágódeszkás eszközök, a tisztító tilók kialakítása felé. Véleményünk szerint a tisztító tilónak egy valamilyen előző törőszerszám utáni alkalmazása a XVI. század végére már ki kellett alakuljon, mivel elsősorban a tisztító után-törés ismerete alapján kialakult igény vezethetett oda, hogy deszkás szerkesztésű, majd több vágóélű tilókat is konstruáljanak, amik pedig a XVII. század elejéről már ismeretesek.

A rostpuhítás fokozatában a már előző korszaknál is jelzett eszközök és eljárások (kenderdörzsölő, lábbal dörzsölés, kézzel dörzsölés, bustyolás) megvannak most is, legfeljebb elterjedésbeli változásokkal lehet számolnunk: lassú terjedéssel vagy szűkebb területre szorulással. Ha több eljárásnál ezt pontosan nem is tudjuk kimutatni, de a kalodás dörzsölők és a lábbal való dörzsölés esetében bizonyos egy ilyen jellegű terjedés. A kalodás dörzsölőt — az immár intenzívvé vált vászonkészítés fokozódó minőségi igényeinek megfelelően — egyre általánosabban és nagy területre kiterjedően alkalmazzák a kendermunkában, s legalább olyan fontos szerepet tölt már be itt, mint még a bőrkikészítésben. Nem valószínű azonban, hogy Dunántúl nagyobb részén és Erdélyben a kendermunkában helyet kapott volna. — Az északi, abaúji-zempléni vidéken a vízmeghajtásos mozsaras kölyűk — úgy tűnik általánosan — kenderpuhítást is végeznek, de a kalodás dörzsölők megléte itt is feltételezhető e korban. — Ugyancsak a vászonkészítés mennyiségi növekedésével összefüggően, de a rostanyag minőségének emelése céljából, minden valószínűség szerint alkalmazzák már a szőszcsávázást is, a recens elterjedésből következtetve a magyar etnikum középső területein.

A rostminősítés terén is lényeges a változás. Amennyiben valóban a magyarság műveltségébe került az északkeleti és keleti területeken a lapos, fából készült keleti szláv rostfésű, úgy ezt erre az időre már felváltotta a nyugati irányból terjedt szegsoros forma. De a szegsorosnál is termelékenyebb eszköz jelentkezett a magyar rostkikészítő technikában, a szegrózsás rostfésülő. Két centumból, a felvidéki és erdélyi német telepeseiktől indult el Kárpát-medencei hódító útjára a XIII. század elején, s igen gyorsan, tárgyalt időszakunk folyamán általánosan elterjedt: akár az előző szegsoros rostfésűt háttérbe szorítva, akár mellette, vele párhuzamos alkalmazásba kerülve. (Dunántúl vonatkozásában esetleg számolni lehet egy közvetlen nyugati, Ausztria felől ható terjedés lehetőségével is.)

A magyar kenderrostkikészítő technika a XVI. századra tehát kiérlelt, valószínű rosttechnikává lett, aminek rendszere, valamint egyes eszközei és eljárásai lényegében a recens állapotnak is megfelelnek már.

XVIII—XIX. század. Bár egy-egy szűkebb területen használatba került új eszközökkel is gyarapodott e korban a magyar rosttechnika, mégis a már korábban kialakult eszközök konstrukciójában bekövetkezett minőségi változások,

javulások a leginkább jellemzőek az utóbbi századokra. A rostkikészítés természetesen öt fokozatú.

Az áztatás terén nincs változás: kevés, illetve köteges egységekben víz alá merítve áztatták a kenderkórókat.

A törés fokozat eszközeinél a törőszék egy szűkebb kisalföldi, észak-pesti, nógrádi területre szorul vissza. Helyét, munkáját főleg a kölyűs kendertrőő északi típusa veszi át, máshol pedig a törő-tiló. Ezt a gyengülő szerepét, háttérbe kerülését mutatja a sok alkalmi és másodlagos, vályús mélyedésben való törési mód mementóként való fennmaradása is. — Tárgyalt korszakunk végén délszláv területeiről eléri a Dunántúl déli vidékeit a kölyűs kendertrőő déli típusa, ami igen intenzív munkavégzésével gyorsan terjed, s itt a törőszék, több helyen pedig a törő-tiló szerepét veszi át. — Országosan folytatódik a tilók minőségi javulása, funkcionális és formai differenciálódása. Az áttört törzsrűk mellett kialakultak és terjednek a deszkás szerkesztésűek is. Feltűnő módon azonban a fogazott tiló továbbra is áttört törzsű marad.

A deszkás szerkesztésű tilók az utántörés, vagyis a tisztítás eszközei elsősorban. Ezek terjedésével vált a tisztító munka valóban általánossá a magyar nyelvterületen. A XVIII. század elejétől tűnnek fel, s a XIX. századtól már gyakrabban találkozunk a Kárpát-medencében is a több vágóélű tisztító tilókkal, de a magyarság kendermunkájában ez utóbbiak sohasem lettek általánossá. Előfordulásuk helyén, illetve környékén német vagy szlovák lakosság él, s elsősorban ezek használják.

A puhítás fokozata, mint ami elsősorban emeli a rostanyag minőségét, a XVIII. XIX. században látszik leggazdagabbnak, legteljesebbnek lenni. Korszakunk kezdetére már nagyobb északi területen elterjedt a kenderkalló, s itt ki is szorította a használatból a korábbi két-három évszázadban a vízmeghajtásos mozsaras kölyűkkel párhuzamosan alkalmazott kalodás dörzsölőt. — A XVIII. századi német telepésekkel egy új puhítóeszköz is feltűnik, a malomköves morzsolóhenger. Csupán német lakosságú falvakban és ezek környékén van helyi jelentősége mindaddig, amíg mesterek, iparosok révén a kenderkallós területre nem kerül, s itt — már a XX. századra átnyúlóan — új, barázdás vashengeres formát kap. A kenderkallónál is jobb minőségű munkavégzése révén sok helyen ki is szorította azt a használatból. — Amíg a vízi energiában bővelkedő északi vidéken kipusztul a kalodás dörzsölő, a Tiszántúlon annyira intenzív használatnak örvend, hogy kialakulhat új típusa, a forgó bálványos. — A szöszcsávázás, amire ezekben az időkben még gazdasági szaklapoknak is kiterjed a figyelme, virágkorát élhette. — A lábbal való dörzsölés, a kézi dörzsölés és a sima lapon sulyokkal puhítás (bustyolás) elterjedési területe aligha változott lényegesen.

A minősítő eszközök terén erős aránybeli eltolódás következett be. A szegsoros és a sörtés rostfésűt a keleti területek kivételével teljesen kiszorította a használatból a szegrózás, lényegében csak Erdélyben maradt meg mindhárom párhuzamosan, egymás kiegészítőjéül. Ugyanakkor minőségi változásra is sor került a szegrózás fésűknél: az egyetlen közepes sűrűségű — egy ritkább és egy sűrűbb változatra differenciálódott. A XIX. század végén azonban Dunántúlon ismét csak egyetlen közepes sűrűségű szegrózás rostfésűt találunk.

Ebben a korszakban ezeknek a kifejlett és differenciáltan használt eszközöknek már széleskörű és általános alkalmazása is bekövetkezett, pontosabban, ezt a körülményt a rendelkezésre álló adatokkal már jól is lehet igazolni.

A múlt század végével lényegében elérkeztünk a recens kultúrához. Itt már — bővebb adatok birtokában — részletesebben vizsgálhatjuk meg a különböző eszközök és eljárások konkrét munkafolyamattá kapcsolódási rendjét, s nemcsak tartalmilag, de tájilag is pontosabban körvonalazhatjuk recens rostkikészítő rendszereinket.

A magyar rostmunkára ma jellemző — és már ismertetett — öt elvi fokozat eszközei és eljárásai különböző számban, és igen nagy variációban társulhatnak egy-egy valóságos, konkrét formában alkalmazott munkasorrá, rostkikészítő rendszerré. Aszerint, hogy az elvi fokozatoknak egy-egy helyen a gyakorlatban hány egymást követő részletmunkával tesznek eleget, beszélhetünk az alkalmazott munkafázisok számáról. Az öt fokozat tehát a rostkikészítés elvi egymásutánját, az alkalmazott munkafázisok pedig ennek gyakorlati megvalósulását mutatják.

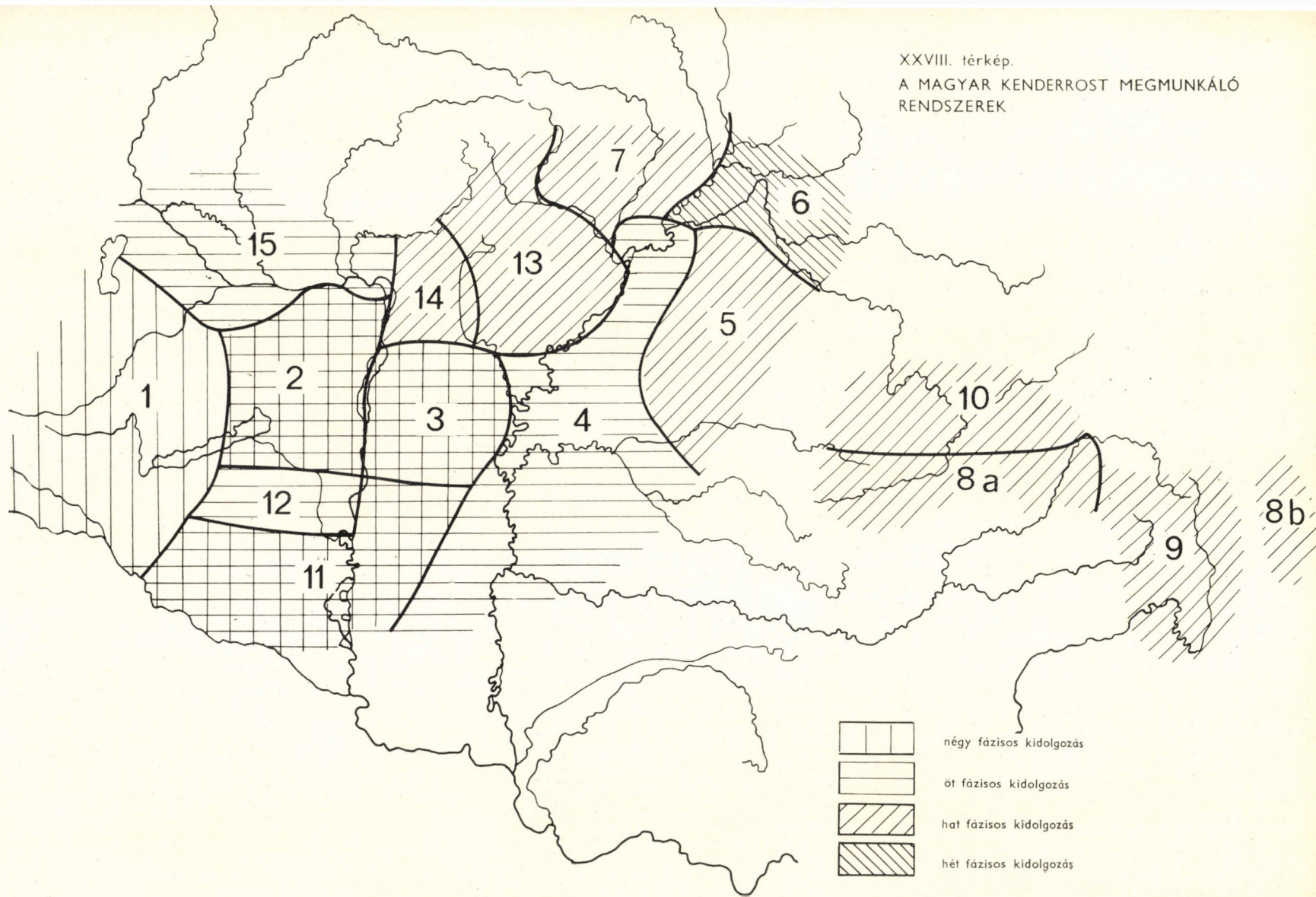
Rostkikészítő rendszereink megállapításánál ezek szerint nagy körültekintéssel kell figyelembe venni az elvi fokozatok érvényesülésének módját, a konkrét munkafázisok számát és azon belül az alkalmazott eszközök, eljárások minőségi társulását.

A magyar etnikum területén — ahonnan megfelelő adatok birtokában voltunk — ilyen alapon tizenöt főbb rostkikészítő rendszert állapítottunk meg, amelyek természetesen kisebb-nagyobb területeken általánosak, ezekre a területekre jellemzőek — de nem mondhatjuk azt, hogy minden esetben kizárólagosak is. Előfordul ugyanis, hogy az általunk jelzett területegységen belül vannak falvak, sőt falucsoportok, amelyek rostkikészítő rendszere némileg eltér a feltüntetett nagyobb egységtől. Úgy véljük, ez nemcsak megengedhető, de természetes is egy ilyen általánosító összesítésnél, hiszen a célunk az volt, hogy országos, sőt a magyar nyelvterületre kiterjedő áttekintésünk a *legáltalánosabb* rendszereket, az egyes vidékeken *uralkodó* eszköz- és eljáráskapcsolódásokat mutassa meg. Ezért a rostkikészítő rendszerek megállapításánál legjobb tudásunk szerint az általánosnak és a tipikusnak a területi határait kerestük és tüntettük fel, értelemszerűen beleolvastva ebbe az ezeken a területeken egyedinek és különösnek mutatkozót.

A következőkben kissé általánosítva tehát azokat a főbb recens rostkikészítő rendszereket mutatjuk be, amelyeket vizsgált területünkön megállapíthattunk. E rendszerek külön-külön való egységét a speciális eszköz- és eljáráskapcsolódásokon túl még zártabbá teszi ezek határainak a rostkikészítéshez tartozó egyes terminusok elterjedésével való egybeesése. Ezért — ahol ez kétségtelennek látszott — az egyes rendszereknél a hozzájuk kapcsolódó terminusokról is említést teszünk. A rendszerek alább következő felsorolási számai a XXVIII. térképen jelzett területegységek számainak felelnek meg.

1. Négy fokozatos, négy fázisos kidolgozás: köteges áztatás — törő tiló — tisztító tiló — közepes sűrűségű szegrózsás rostfésű. Ritkán és esetlegesen előfordul a területen a kézzel való dörzsölés is, de ezt a recens kultúrában semmiképpen sem mondhatjuk általánosnak. Így a puhítás fokozatot hiányzóknak mondhatjuk. — A törő tiló *vágó* terminusának elterjedése (IV. térkép) lényegében egybeesik a rendszer határaival. Ugyanezt a területet fedi és csak kevéssel lépi túl keleti irányba a *gyaratás* (XXII. térkép), valamint — dunántúli viszonylatban — a *kóc* terminus (XXV. térkép) használata. Pontosán ezen a területen hiányzik csak a *szósz* megnevezés (XXVI. térkép) a közepes rostminőség jelölésére.

XXVIII. térkép.
A MAGYAR KENDERROST MEGMUNKÁLÓ
RENDSZEREK

2. Négy (öt) fokozatos, négy (öt) fázisos kidolgozás: köteges áztatás — törő tiló — tisztító tiló — (helyenként lábbal dörzsölés) — közepes sűrűségű szegrózsás rostfésű. Az előző rendszerhez viszonyítva a puhítás fokozatával, a lábbal dörzsöléssel bővült, de ezt nem alkalmazzák általánosan és rendszeresen. — A láb alatti puhításnak *tiprás* (XVIII. térkép) neve alig terjed túl a rendszer területén, itt pedig kizárólagosan használt.

3. Négy fokozatos, négy-illetve öt fázisos kidolgozás: kevés áztatás — fogazott törő tiló — tisztító tiló — közepes sűrűségű szegrózsás rostfésű, — illetve helyenként ritka szegrózsás, majd utána sűrű szegrózsás rostfésű alkalmazása. E rendszer tehát az alkalmazott eszközök és eljárások minőségét illetően lényeges eltérést mutat az első kettővel szemben. A puhítófokozat hiányzik, de a minősítés helyenként kettőzött.

4. Négy fokozatos, öt fázisos kidolgozás: kevés áztatás — fogazott törő tiló — kalodás dörzsölő (ami helyett lábbal dörzsölést is alkalmazhatnak) — ritka szegrózsás rostfésű — sűrű szegrózsás rostfésű. A rendszerben hiányzik a tisztító fokozat, ugyanakkor a minősítés kettőzött.

5. Négy fokozatos, hat fázisos kidolgozás: kevés áztatás — fogazott törő tiló — kalodás dörzsölő (ami helyett lábbal dörzsölést is alkalmazhatnak) — szöszcsávázás — ritka szegrózsás rostfésű — sűrű szegrózsás rostfésű. A rendszerben hiányzik a tisztító munka fokozata, viszont a puhítást is, a rostminősítést is kettőzötten alkalmazzák.

A 4. és 5. rendszer csupán a szöszcsávázás recens alkalmazásában mutat eltérést. Összetartozásukat alátámasztja az itt előforduló terminusok egyezése is, így a fogazott tiló *törő* terminusa (IV. térkép), a lábbal puhítás *dörzsölés* (XVIII. térkép) és a kalodás dörzsölő *dörzsölő* neve, valamint egy közepes rostminőség *koecs* és *koecsa* terminusa (XXVII. térkép).

6. Öt fokozatos, hét fázisos kidolgozás: kevés áztatás — törő tiló — tisztító tiló — kalodás dörzsölő (ami helyett lábbal dörzsölést is alkalmazhatnak) — szöszcsávázás — ritka szegrózsás rostfésű — sűrű szegrózsás rostfésű. Minden fokozat megvan, s a puhítást is, a rostminősítést is kettőzötten alkalmazzák. Terminológiai vonatkozásban erősen a 4. és 5. rendszerekhez kapcsolódik, kivéve a szegrózsás rostfésű eléggé gyakori *ecsellő* (XX. térkép) elnevezését.

7. Öt fokozatos, hat fázisos kidolgozás: túlnyomóan kevés áztatás — törő tiló — tisztító tiló — kenderkalló vagy dörzsölőhenger — ritka szegrózsás rostfésű — sűrű szegrózsás rostfésű. Minden fokozat megvan, a minősítést pedig két fázisban végzik. — A rendszer területén a szegrózsás rostfésűnek csak a *vonó* és *ecset*, *ecsellő* neve (XX. térkép) használatos. Lényegében ezt a területet határozza meg a közepes rostminőség *makóca* terminusa (XXVII. térkép) is.

8. Feltűnő módon két teljesen azonos rostkikészítő rendszer területileg egymástól elkülönülten jelentkeznek.

(8. a. és 8. b.) Négy fokozatos, hat fázisos kidolgozás: köteges (8. b.-nél e mellett kevés is) áztatás — törő tiló — tisztító tiló — szegrózsás rostfésű — szegrosos rostfésű — sörtés rostfésű. A kimaradt puhító fokozatot három fázisú fésülés pótolja.

9. Négy fokozatos, hat fázisos kidolgozás: vegyesen kevés és köteges áztatás — törő tiló — tisztító tiló — ritka szegrózsás rostfésű — sűrű szegrózsás rostfésű — szegrosos rostfésű. A puhító fokozat kimaradt, helyette differenciált fésülés.

10. Négy fokozatos, hat fázisos kidolgozás: vegyesen kevés és köteges áztatás — igen intenzív eszköz nélküli előtörés, ami már tényleges törésnek tekinthető — tisztító tiló — szegrózsás rostfésű — szegsoros rostfésű — sörtés rostfésű. A hiányzó puhító fokozat helyett háromszoros fésülés.

11. Négy fokozatos, négy-öt fázisos kidolgozás: kevés áztatás — kölyűs kender törő — tisztító tiló — közepes sűrűségű szegrózsás rostfésű, illetve helyenként ritka szegrózsás rostfésű — majd sűrű szegrózsás rostfésű. A puhítás fokozat hiányzik. — A legrosszabb rostminőség jelölésére használt *csepű* terminus is (XXV. térkép) határjelzője a rendszer területének kelet és nyugat felé.

12. Öt fokozatos, öt fázisos kidolgozás: köteges áztatás — kölyűs kender törő — tisztító tiló — kalodás dörzsölő (ami helyett lábbal dörzsölést is alkalmazhatnak) — közepes sűrűségű szegrózsás rostfésű. Meg kell említenünk, hogy e rendszer nyugati vidékén intenzív előtörést alkalmaznak. — A lábbal puhításnak *nyomás* terminusa (XVIII. térkép) lényegében e rendszer területét jelöli, bár északra és délre a szomszédos területekre kissé átnyúlik.

13. Öt fokozatos, hat fázisos kidolgozás: kevés áztatás, — kölyűs kender törő — tisztító tiló — kenderkalló vagy dörzsölőhenger — ritka szegrózsás rostfésű — sűrű szegrózsás rostfésű. Minden fokozat megvan, a minősítés két fázisú. — A kölyűs kender törőt csak a rendszer területén nevezik *bítónak* (XI. térkép), itt azonban kizárólagosan. Úgyszintén a közepes rostminőség jelölésére csak itt használják a *tincs* elnevezést (XXVII. térkép).

14. Öt fokozatos, hat fázisos kidolgozás: vegyesen kevés és köteges áztatás — vegyesen kölyűs kender törő és törőszék — tisztító tiló — kalodás dörzsölő (ami helyett lábbal dörzsölést is alkalmazhatnak) — ritka szegrózsás rostfésű — sűrű szegrózsás rostfésű. Átmeneti, vegyes rendszer a 13. és 15. között. A kölyűs kender törőnek ebben a rendszerben *törő*, illetve a rendszer déli részén *kölyű* (XI. térkép) a neve, s ez elválasztó a szomszédos rendszerek felé. A lábbal puhításnak *morzsolás* terminusa (XVIII. térkép) lényegében e rendszer területét jelöli. A legrosszabb rostminőség jelölésére használt *kóc* terminus (XXV. térkép) kelet és nyugat felé a rendszer határjelzője.

15. Öt fokozatos, öt fázisos kidolgozás: túlnyomóan kevés áztatás — törőszék — tisztító tiló — vagyilagosan kalodás dörzsölő (ami helyett lábbal dörzsölést is alkalmazhatnak), kézzel dörzsölés, bustyolás — közepes sűrűségű szegrózsás rostfésű. Jellemző, hogy a puhítás fokozatban nem egymás utáni, hanem vagylagos alkalmazásban négyféle puhítási mód is előfordul. — A legrosszabb rostminőség jelölésére szolgáló *csepű* terminus (XXV. térkép) a szomszédos rendszerek felé határjelző.

A rendszerek egyenkénti bemutatása után vizsgáljuk meg ezek egymáshoz való viszonyát, s azt az összképet, amit együttesen a magyar népi műveltségéről nyújtanak.

A fokozatok gyakorlati érvényesítésénél feltűnő bizonyos ingadozás. Egy-egy rendszerben némelyik fokozat hiányzik, másik ugyanakkor kétszeres, esetleg háromszoros alkalmazást is kap. Az előkészítő (áztatás), a törő és a minősítő fokozat ma sohasem marad el, ezt nem helyettesítik mással. Mindhárom tehát alapvető fontosságú a recens rostkikészítő munkában. Ellenben hiányzik a tisztító fokozat a Tiszántúlon (4. és 5. rendszer), ahol ezt a puhító fokozat kettőzésével helyettesítik. Lényegesen nagyobb területen hiányzik viszont a puhító fokozat, így Dunántúl nyugati (1. rendszer) és délkeleti vidékén (11. rendszer), a

Duna–Tisza köze nagyobb részén (3., 11. rendszer), esetlegesen alkalmazták Dunántúl északkeleti negyedében (2. rendszer), és ismét hiányzik a keleti magyar nyelvterületen, Erdélyben és a moldvai csángóknál (8., 9., 10. rendszer). Ez utóbbi vidékeken ezt a hiányt a háromszorozott minősítő (fésülő) fokozat egyenlíti ki, a Duna–Tisza közén esetlegesen a kettőzött minősítő fokozat, míg a Dunántúlon kiegyenlítés nélkül marad. — Az előkészítő, törő és minősítő fokozat állandó megléte mellett tehát labilis a tisztító és puhító fokozat; s míg a tisztítás hiányát a puhítás kettőzésével, addig a puhítás hiányát a minősítő eszközök kettőzésével vagy éppen háromszorozásával egyenlítik ki.

Ha rendszereinket az alkalmazott munkafázisok száma szerint vizsgáljuk, hasonló figyelemre méltó eredményre jutunk. Négy fázisú kidolgozást csak Nyugat-Dunántúlon (1. rendszer) találunk; átmeneti, négy-öt fázisú a kidolgozás Kelet-Dunántúlon (2., 11. rendszer) és a Duna–Tisza közén (3., 11. rendszer); öt fázisú a rostmunka a Kisalföldön (15. rendszer), a tolnai vidéken (12. rendszer) és Tiszántúl nagy részén (4. rendszer); hat fázisú a kidolgozás az északi dombvidéken (7., 13., 14. rendszer), Tiszántúl északkeleti részén (5. rendszer) és a keleti vidékek magyarságánál (8., 9., 10. rendszer), hét fázisú pedig a Tisza felső részén (6. rendszer). Vagyis lényegében nyugatról kelet felé haladva nő az alkalmazott munkafázisok száma. Mennél több részletmunkával dolgozzák meg a rostokat, annál finomabb szálú az, és annál differenciáltabb minőségű csoportokba osztályozható. A rostok differenciáltsága pedig a készítenő fonál, majd vászon differenciált minőségét s ennek alapján választékos felhasználhatóságát is biztosítja. Rostkikészítő rendszereink vizsgálata tehát arra is fényt vet, hogy a magyar nyelvterületen a különböző magyar népcsoportok gazdálkodásában, mindennapi életében mennyire jelentős (illetve volt a legutóbbi időkben is még) a paraszti kendermunka.

A rostkikészítő rendszereket az alkalmazott eszközök és eljárások alapján vizsgálva még közelebb jutunk a magyar népi kenderkultúra struktúrájának megismeréséhez. A rostkidolgozásnál általánosan érvényesülő öt fokozatos megmunkálás elvét az egyes népcsoportok történeti fejlődésüknek megfelelően különböző eredetű és formaváltozatú eszközökkel és eljárásokkal realizálják konkrét munkafázisokká. Egyetlen példát említünk csak, a törésre szolgáló szerszámokat. Törő tilóval végzik a megmunkálásnak ezt a fokozatát a magyar nyelvterület nagy részén, a legnyugatibb népcsoportoktól a legkeletibbekig (1–9. rendszer). Történeti adottság és fejlődés következtében az Alföldön (3., 4., 5. rendszer) ennek fogazott oldalélű változatát használják. De már kölyűs kendertörő szolgál ugyanerre a célra a 11., 12., 13. rendszer vidékén, majd törőszék a Kisalföldön (15. rendszer), és vegyesen kölyűs kendertörő és törőszék az átmeneti nógrádi vidéken (14. rendszer). Valamennyinek a megléte ott, ahol van, és hiánya ott, ahol nincs, történeti fejlődés eredménye — mint ezt előző fejezeteinkben részletesen láttuk. Ugyanezt elmondhatjuk a többi eszközre, eljárásra és variánsaikra is.

Rostkikészítő rendszereink területi határait éppen ezeknek a történetileg determinált egyes eszközöknek, eljárásoknak és variánsoknak a határai, egy-egy területen egymással való kapcsolódásai alakították ki. Így az egyes felvázolt rendszerek történetileg nagyjából azonos hatásoknak kitett és azonos módon fejlődött vidékeket, mondhatnánk alkultúrákat jelölnek meg. A népi műveltség egy kis részterülete, a kendermunka viszonylatában ezeket a magyarság „táji csoportjainak” is tekinthetjük. A népi kultúra más területein végzett hasonló

módszerű feldolgozások eredményeivel együtt, az ezekkel való egybevetés alapján tisztázható csak, hogy jelen megállapításaink mennyire mutatnak túl a speciális kenderkultúrán, s mennyire járulnak hozzá az egyetemes magyar népi műveltség regionális struktúráinak, alkultúráinak megismeréséhez is.

A FELHASZNÁLT IRODALOM

- ACSÁDY I. 1950: *A magyar jobbágyság története*. Budapest.
- APOLZAN L. 1944: *Portul și industria casnică textilă în Munții Apuseni*. București.
- BABUS J. 1957: *Kender- és lenmunkák a beregmegyei Lónyán*. Néprajzi Közlemények II.
- BAKAY N. 1892: *Kendertermelés és kikészítés*. Budapest.
- BAKOS ZS. 1955.: *A Kárpát-medence lentermesztésének története*. (In: SEDLMAYER K.—BAKSAY L.: A len.) Budapest.
- BARABÁS J. 1963: *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Budapest.
- BARTHA A. 1968: *A IX—X. századi magyar társadalom*. Budapest.
- BÁLINT S. 1957: *Szegedi szótár*. Budapest. — 1962: *A szegedi paprika*. Budapest.
- BÁRCZI G. 1941: *Magyar szófejtő szótár*. Budapest.
- BÁTKY Zs. 1905: *A kenderrel való munka Kalotaszegen*. NÉ. 264—278. — 1906: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére*. Budapest. — 1921: *Kender és len, kukorica és burgonya elterjedése hazánkban*. Föld és Ember. 1936: *Tárgynévmagyarázatok. Csapalja és lábálja*. NÉ. 104—106. — é. n.: *Mesterkedés*. (In: BÁTKY Zs.—GYÖRFFY I.—VISKI K.: A magyarság néprajza.¹) Budapest.
- BEDNARIK R. 1943: *Slowakische Volkskultur*. Bratislava — Pressburg.
- BELÉNYESY M. 1958: *Der Ackerbau und seine Produkte in Ungarn im 14. Jahrhundert*. Acta Ethnographica.
- Белицер В. Н. 1951: *Народная одежда удмуртов*. Москва.
- BEŇKŐ L. (főszerk.) 1967: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. Budapest. — 1970: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. II. Budapest.
- BERGMANN W. 1934: *Studien zur volkstümlichen Kultur im Grenzgebiet von Hocharagon und Navarra*. Hamburger Studien zu Volkstum und Kultur der Romanen. 16. Hamburg.
- BERTSCH K.-F. 1949: *Geschichte unserer Kulturpflanzen*. Stuttgart.
- BIELENSTEIN A. 1918: *Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten*. Petrograd.
- BLÜMNER H. 1912: *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern*. Leipzig und Berlin.
- BOMANN W. 1927: *Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen*. Weimar.
- Браиловский С. Н. 1902: *Тапы, или удухе*. С.-Петербург.
- BRANDT P. 1927: *Schaffende Arbeit und bildende Kunst*. Leipzig.
- ЧИСТОВ К. В. 1967: *Кубанские станицы*. Москва.
- CZEGLEDY K. 1969: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. Budapest.
- DEININGER J. 1892: *Adatok kultúrnövényeink történetéhez*. Nagy-Kanizsa.
- DERSZI T. 1957: *Egy hónapábrázolásokból álló XVI. századi német rajzsorozat*. Bulletin du Musée National Hongrois des Beaux-Arts. 11. Budapest. 119—122.
- DOMOKOS P. P. 1930: *A kender feldolgozása és eszközei Menaságon*. NÉ. 145—149. — 1935: *A timsós fehérbőr-kikészítés*. NÉ. 109—111.
- ERDÉLYINÉ, FEHÉR J. 1957: *Adatok Bernecebaráti gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodásához*. Néprajzi Közlemények.
- ERIXON S. 1933: *Redskapsstudier från Gustav Adolf-utställningen*. Nordiska Museets och Skansens Årsbok Fataburen. 243—280.

- ESBERK T. 1939: *Türkiyede köylü el sanatlarinin mohiyeti ve chemmiyeti*. Ankara.
- ÉBNER S. 1927: *A Budapest-környéki községek népi kendermunkája és eszközei*. NÉ. 49—62.
- FÉL E. 1933: *Harta néprajza*. Budapest. — 1940: *Egy eddig ismeretlen kendermegmunkáló eszköz*. NÉ. 417—418. — 1941: *Kocs 1936-ban*. Budapest. — 1942: *A női ruházkodás Martoson*. NÉ. 93—140.
- FLÓRIÁN M. 1966: *A kender feldolgozása a Zempléni hegyvidék középső részén*. Műveltség és Hagyomány VIII. 159—178.
- FRIEDEL E. 1895: *Anfänge der Webekunst*. Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. V.
- FÜZES E. 1957: *A kender termelése és feldolgozása Kovácsszénáján és Husztóton*. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve.
- GARAY Á. 1911: *Szlavóniai régi magyar faluk*. NÉ. 221—248.
- GANSSER A. é. n.: *Vor- und Frühgeschichte der Gerberei*. Ciba-Rundschau, 85.
- GAVAZZI M. 1960: *Zapadno-panonski slavenski pojasi u davnini*. Etnografia Polska. 159—170.
- GÁBORJÁN A. 1955: *A kender feldolgozása és a nyert termékek felhasználása Tardon*. NÉ. 109—129. — 1962: *A magyar módra való bőrkikészítés problematikája*. NÉ. 97—140.
- GERAMB V. 1928: *Ein Beitrag zur Geschichte der Walkerei*. Wörter und Sachen, XI. 3—28.
- GERIG W. 1913: *Die Terminologie der Hanf- und Flachskultur in den frankoprovenzalischen Mundarten*. Wörter und Sachen, Beiheft 1.
- GOMBOCZ Z. 1912: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. XXX.
- GÖNYEY S. 1936: *A kendermunka népi szerszámai Magyarországon*. NÉ. 1—13. — 1938: *Szokolya népi építkezése és háztartása*. NÉ. 274—282. — 1939: *Az abaújmegyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete*. NÉ. 119—141.
- GUNDA B. 1942: *Magyar—szláv néprajzi kapcsolatok*. (In: *A magyarság és a szlávok*. Szerk. SZEKFŰ GY.) Budapest. — 1956: *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen.
- GYÖRFFY GY. 1959: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig*. Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Budapest.
- GYÖRFFY I. 1942: *Magyar nép, magyar föld*. Budapest.
- HABERLANDT A. 1926: *Die volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. (In: BUSCHAN G.: *Illustrierte Völkerkunde*.) Stuttgart.
- HARTWICH C. 1911: *Die menschlichen Genußmittel, ihre Herkunft, Verbreitung, Geschichte, Bestandteile, Anwendung und Wirkung*. Leipzig.
- HECKENAST G. 1970.: *Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban*. Budapest.
- HENSEL W. 1965: *Die Slawen im frühen Mittelalter*. Berlin.
- HERMAN O. 1887: *A magyar halászat könyve*. Budapest.
- HÓMAN B. 1923: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. 7. Budapest.
- HOOPS H. 1913—1915: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. Stuttgart.
- HØJRUP L.—HØJRUP O. 1956: *Hør og Hamp*. København.
- JIRLOW R. 1926: *Zur Terminologie der Flachsbereitung in den germanischen Sprachen*. Göteborg. — 1929: *Häcklan och dess primitiva föregångare*. Västsvenska Folkminnen. 220—237.
- JOCHELSON W. 1933: *The Yakut*. Anthropological Papers of the American Museum of Natural History. XXXIII.
- Јовановић М.—Вјеладиновић Ј. 1964: *Женска домаћа радиност*. Гласник, Београд. 345—358.
- KAMIŃSKA J.—NAHLIK A. 1958: *Włokiennictwo gdańskie w X—XIII wieku*. Łódź.

- KAUKONEN T. I. 1946: *Pellavan ja hampun viljely ja muokkaus Suomessa*. Kansatieteellinen Arkisto. VII. Helsinki.
- KNIEZSA I. 1938: *Magyarország népei a XI-ik században*. (In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.) Budapest. — 1956: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Budapest.
- KÓRIS K. 1907: *Matyó kendermegmunkáló szerszámok*. NÉ. 1—33.
- KOVÁCS L. 1941: *Kendermunka és szerszámai a Taktaközben*. NÉ. 119—133.
- KUKIER R. 1969: *Tradycyjne włókiennictwo chłopskie na Kaszubach południowo-zachodnich*. (In: Włokiennictwo na Kaszubach. Materiały Zachodniopomorskie, t. 13.) 381—463.
- LAJOS Á. 1965: *Borsodi fonó*. Miskolc.
- Лебедева Н. И. 1956: *Прядение и ткачество восточных славян в XIX — начале XX в.* Восточнославянский Этнографический Сборник. Москва.
- Левин М. Г. — Потапов Л. П. 1956: *Народы Сибири*. Москва.
- LUBY M. 1928: *A kender feldolgozása a szatmármegyei Tunyogon és Csekében*. Magyar Nyelv.
- LUMTZER V.—MELICH J. 1900: *Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes*. Innsbruck.
- LÜKŐ G. 1934: *Moldvai csángók kendermunkája*. NÉ. 96—101.
- MANNINEN I. 1925: *Etnograafiline somastik*. Tartu. — 1933: *Die Sachkultur Estlands*. Tartu.
- MAREAU CH. 1861: *Die Kultur und Zubereitung des Flachses und Hanfes in Frankreich, England, Schottland, Irland, Holland und besonders in Belgien*. Weimar.
- MERINGER R. 1909: *Die Werkzeuge der pinsere-Reihe und ihre Namen*. Wörter und Sachen, I. 3—28.
- MIHÁILĂ G. 1960: *Imprumuturi vechi sud-slave în limba româna*. București.
- MIKLOSICH F. 1886: *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien.
- MOLNÁR E. 1949: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádokig*. Budapest.
- MOSZYŃSKI K. 1929: *Kultura ludowa slowian*. Krakow.
- NAGY J. 1938: *A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón (Kalotaszeg)*. Debrecen.
- NÉMETH GY. 1942: *A zárt e bolgár-török jövevényszavainkban*. Magyar Nyelv.
- NÉMETHY E. 1938: *A kender termesztése és feldolgozása Kemenesalján*. NÉ. 204—212.
- NEUWEILER E. 1919: *Die Pflanzenreste aus den Pfahlbauten am Alpenquai in Zürich und von Wollishofen*. Vierteljahrsschr. Nat. Ges. Zürich.
- NOVÁK J. L. 1913: *Adatok Bény község néprajzához*. NÉ. 32—67. — 1914: *Rákospalota néprajzi leírása*. III. rész. NÉ. 217—235.
- NYÁRY A. 1909: *Piliny néprajzi vázlata*. NÉ. 129—152.
- PAIS D. 1958: *A táltos meg az orvos*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. XII.
- PALLAS P. S. 1773: *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs*. II. St. Petersburg.
- PAMFILE T. 1910: *Industria casnică la români*. București.
- PODOLÁK J. 1952: *Spracovanie konopi v Dolnej Súči*. Národopisný Sborník. XI.
- Радовић Б. 1956: *Гајење и обрада лана и конопље у нашем народу*. Гласник, Београд. 27—100.
- RAČIĆ B. 1951: *Domaće tkalstvo v Beli krajini*. Slovenski Etnograf. 142—158.
- Руденко Ш. И. 1955: *Башкиры*. Москва.
- SCHAEFER G. 1944: *Zur Geschichte des Flachsbauers*. Ciba-Rundschau, 62.
- SCHUEERMEIER P. 1956: *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz*. Bern.
- SCHRADER O. 1901: *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*. Strassburg.

- SCHUCHHARDT W. 1941: *Weibliche Handwerkskunst in deutschen Mittelalter*. Berlin.
- SEWERYN T. 1952: *Ikonografia etnograficzna*. Lud. 291—354.
- С е р о ш е в с к и й В. Л. 1896: *Якуты*. С.-Петербург.
- SIRELIUS U. T. 1904: *Die Handarbeiten der Ostjaken und Wogulen*. Suomalais-ugrilaisen seuran aikakauskirja. XXII.
- SOBISIAK W. 1960: *Z badań nad narzędziami obróbki lnu i konopi w XVI—XVIII wieku*. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. VIII. 43—77.
- STAŇKOVÁ J. 1969: *Domáce spracovanie plátna a súkna* (In: PODOLÁK J. red. Horehronie.) Bratislava. 355—464.
- SZABÓ IMRE 1909: *Dévai székely-csángók házi ipara*. NÉ. 180—189.
- SZABÓ ISTVÁN 1969: *A középkori magyar falu*. Budapest.
- SZAMOTA I. 1891: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*. Budapest.
- SZARVAS G.—SIMONYI Zs. 1890: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. Budapest.
- SZÁDECZKY B. szerk. 1911: *I. Apafi Mihály udvartartása*. I. kötet. *Bornemissza Anna gazdasági naplója (1667—1690)*. Budapest.
- SZINNYEI J. 1893—1901: *Magyar tájszótár*. Budapest.
- SZIVCOV A. N. 1951: *Háncrostok kikészítése*. Budapest.
- SZOLNOKY L. 1949: *A kender és feldolgozója Kemencén*. Ethn. 182—221. — 1950: *Minőségi csoportok, mennyiségi egységek és a fonalrendezés számolási rendje a kenderfeldolgozásban*. Ethn. 29—54. — 1951: *Az Országos Néprajzi Múzeum guzsalgyűjteménye*. Budapest. — 1956: *Népi lenfeldolgozó eljárások a Dunántúlon*. Néprajzi Közlemények 14—25.
- С р е з н е в с к и й И. И. 1893—1903: *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. I—III. Санктпетербург.
- SZUCHIEWICZ W. 1902: *Huculszczyzna*. Krakow.
- SZÜCS J. 1955: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Budapest.
- Т о м и ћ П. 1962: *Домаћа радиност и занати*. Гласник, Београд. 82—93.
- VÁCLAVIK A. 1930: *Lukačovské zálesi*. Lukačovicich.
- В а к а р е л с к и Х р. 1935: *Бит на тракийските и малоазийските българи*. София.
- VAKARELSKI CHR. 1969: *Bulgarische Volkskunde*. Berlin.
- VINCZE L. 1943: *A kender termelése és feldolgozása Bálványosváralján*. NÉ. 150—172.
- VIRÁG E. 1894: *A rozgonyi uradalom 1636*. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. I.
- В о р о б ъ е в Н. И. 1953: *Казанские татары*. Казань.
- WAGNER M. L. 1921: *Das ländliche Leben Sardiniens im Spiegel der Sprache*. Wörter und Sachen. Beiheft 4. Heidelberg.
- WENZEL G. 1887: *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest.
- З а к с А. Б. 1941: *Северо-кавказская историко-бытовая экспедиция Государственного Исторического Музея 1936—1937 гг.* Труды Государственного Исторического Музея. XV.
- З а р е м б с к и й А. 1926: *История и техника тканья украинских килимов*. Материалы по этнографии. III. Ленинград.
- ZELENIN D. 1927: *Russische (Ostslavische) Volkskunde*. Berlin und Leipzig.
- ZOJZI R. 1950: *Studime mbi veshjet kombtare*. Buletin i instituti të shkencavet. IV.

NÉVJEGYZÉK

a recens adatok forrásairól

A tanulmányban felhasznált recens adatok az említett helységnevek alapján az alábbi forrásokból származnak. (A rövidítések: gy. = gyűjtése; ltsz. = Néprajzi Múzeum, tárgy leltári száma; EA. = Néprajzi Múzeum Adattára, kéziratos gyűjtemény; F. = Néprajzi Múzeum Adattára, fényképgyűjtemény; MNA. = Magyar Néprajzi Atlasz adattára. A falunév utáni számjegy az illető településnek a térképeken használt azonosító száma.)

- Abara* — 335 — Oborin, CsSzK. FÖLDES L. gy.
Acsa — 152 — Pest m. GÖNYEY S. F. 57784.
Acsád — 8 — Vas m. saját gy.
Ajak — 261 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Alpár — 181 — Bács-Kiskun m. saját gy.
Alsóregmec — 225 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. saját gy.
Apátfalva — 219 — Csongrád m. FÉL E. — Kovács L. EA.178.
Apc — 196 — Heves m. GÖNYEY S. EA.186.
Arka — Borsod-Abaúj-Zemplén m. FLÓRIÁN M. 1966.
Ádánd — 58 — Somogy m. saját gy.
Ásvány — 1 — Győr-Sopron m. saját gy.
Ászár — 29 — Komárom m. saját gy.
- Babócsa* — 59 — Somogy m. saját gy.
Bag — 153 — Pest m. saját gy.
Bagamér — 302 — Hajdú-Bihar m. FEKETE B. F.71594.
Bajna — 30 — Komárom m. MNA.
Baka — 336 — Baka, CsSzK. GÖNYEY S. EA.69.
Bakonszeg — 303 — Hajdú-Bihar m. TAGÁN G. F.71477.
Bakonybél — 37 — Veszprém m. saját gy.
Bakonycsernye — 82 — Fejér m. HEGYI I. gy.
Balatonzárszó — 61 — Somogy m. saját gy.
Balazsér — 383 — Balazser, SzSzSzK. GÖNYEY S. F.86534.
Balmazújváros — 304 — Hajdú-Bihar m. KORDÁS F. Déri Múzeum Adattára.
Bana — 31 — Komárom m. MNA.
Baskó — Borsod-Abaúj-Zemplén m. FLÓRIÁN M. 1966.
Bábony — 60 — Somogy m. saját gy.
Bácsfeketehegy — 394 — Feketič, JSzSzK. MNA.
Bácska — 395 — JSzSzK. GÖNYEY S. 1936.
Báj — 226 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. KOVÁCS L. 1941.
Bálványosváralfa — 410 — Unguraş, RNK. VINCZE L. 1943.
Bátaszék — 93 — Tolna m. Nemzeti Gazda 1814.
Becefa — 111 — Baranya m. MNA. és ANDRÁSFALVY B. gy.
Becsehely — 16 — Zala m. GÖNYEY S. F. 68959.
Beregrákos — 384 — Bereg-Rakos, SzSzSzK. MNA.
Beregsurány — 262 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Berekbőszörmény — 305 — Hajdú-Bihar m. saját gy.
Berhida — 38 — Veszprém m. saját gy.
Besenyőd — 263 — Szabolcs-Szatmár m. MÁRKUS M. F.78054.
Békéscsaba — 321 — Békés m. saját gy.
Bélapátfalva — 197 — Heves m. MANGA J. F.92558, F.92559, F.92560.
Bény — 337 — Biňa, CsSzK. NOVÁK J. 1913.
Biatorbágy — 154 — Pest m. MNA.

- Biharnagybajom* — 306 — Hajdú-Bihar m. saját gy.
Bodony — 198 — Heves m. saját gy. valamint ltsz. 54.93.145; 54.93.148 és
 BOROS M. F.110903.
Bogács — 227 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. ÉBNER S. F.61518, F.61603, és
 GÖNYEY S. EA.188.
Bogdánd — 411 — Bogdand, RNK. TÁLASI I. gy.
Bogyiszló — 94 — Tolna m. MOLNÁR R. EA.
Bolhó — 62 — Somogy m. saját gy.
Bolyk — 338 — Bolkovce, CsSzK. MNA.
Borzavár — 39 — Veszprém m. saját gy.
Botpalád — 264 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Bozovics — 412 — Bozovici, RNK. ltsz. 10567.
Börzsöny — 155 — Pest m. ÉBNER S. F.67089.
Bugac — 182 — Bács-Kiskun m. HORVÁTH G. F.57593.
Buják — 127 — Nógrád m. GÖNYEY S. F.68616.
Bükkábrány — 228 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. KERÉKGYÁRTÓ A. F.77704,
 F.77705, F.77706.
Bükkszenterzsébet — 199 — Heves m. HERKELY K. F.83513.
Cece — 83 — Fejér m. saját gy.
Cegléd — 156 — Pest m. TURI K. Népünk és Nyelvünk 1934. 208.
Csallóköz — 340 — BÁTKY Zs. 1941.
Csantavér — 396 — Čantavir, JSzSzK. MNA.
Csáb — 339 — Čebovce, CsSzK. MNA.
Csákberény — 84 — Fejér m. MNA.
Csátalja — 183 — Bács-Kiskun m. saját gy.
Csekefalva — 413 — Cechești, RNK. NAGY Gy. gy.
Csengersima — 265 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Csengerújfalu — 266 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Csengőd — 184 — Bács-Kiskun m. saját gy.
Cserbel — Cerbâl, RNK. SCHMIDT T. F.10956.
Cserépfalu — 229 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. saját gy. valamint ltsz. 53.128.4.
Csécse — 128 — Nógrád m. GÖNYEY S. EA.186.
Csicsmány — 341 — Čičmany, CsSzK. BEDNARIK R. 1943. 208.
Csicsó — 342 — Čičov, CsSzK. FÉL E. gy.
Csikbánkfalva — 414 — Bancu, RNK. KOVÁCS D. gy.
Csikkozmas — 416 — Cozmeni, RNK. KOVÁCS D. gy.
Csikmadaras — 417 — Mădăraș, RNK. KOVÁCS D. gy.
Csikpálfalva — 415 — Păuleni, RNK. KOVÁCS D. gy.
Csiksomlyó — 418 — Cioboteni, RNK. SZENTIMREI J. gy.
Csikszentdomokos — 419 — Săndominic, RNK. SÁNDOR E. gy.
Csikszentgyörgy — 420 — Ciucsângeorgiu, RNK. LUKÁCS J. gy.
Csikszentmihály — 421 — Mihăileni, RNK. SZÓCS J. gy.
Csikvacsárcsi — 422 — Văcărești, RNK. KOVÁCS L. gy.
Csobaj — 230 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. KOVÁCS L. 1941.
Csokonya — 63 — Somogy m. ltsz. 2581.
Csorvás — 322 — Békés m. MNA.
Csömör — Pest m. GÖNYEY S. EA.186.
Darnó — 267 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Darnya — 343 — Darña, CsSzK. HERKELY K. EA.428.
Dány — 157 — Pest m. ÉBNER S. 1927.
Decs — 95 — Tolna m. saját gy.
Dercen — 385 — Driszina, SzSzSzK. KOVÁCS L. F.85011.
Devecser — 40 — Veszprém m. saját gy.
Dédes — 231 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. HERKELY K. F.76949.
Désháza — 423 — Deja, RNK. GÖNYEY S. F.91003, F.91044.
Déva — 424 — Deva, RNK. SZABÓ I. 1909.
Diósd — 425 — Dioșod, RNK. ltsz. 10427.
Diósjenő — 129 — Nógrád m. GÖNYEY S. F.82679.

- Dluha* — 344 — Dluha, CsSzK. Itsz. 10278, 10283, 10284.
Doborgaz — 345 — Dobrohošť, CsSzK. GÖNYEY S. EA.69.
Doboz — 323 — Békés m. saját gy.
Dobri — 17 — Zala m. saját gy.
Domaháza — 232 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. MOLNÁR B. F.101187.
Domokos — 426 — Dámácušeni, RNK. MNA.
Dorogháza — 130 — Nógrád m. saját gy.
Doroszló — 397 — Doroslovo, JSzSzK. MNA.
Drávagárdony — 64 — Somogy m. MNA.
Drávasztára — 112 — Baranya m. ÉBNER S. F.54831.
Dráva vidék — 113 — Baranya m. saját gy. és Itsz. 15449.
Dudar — 41 — Veszprém m. MNA.
Dunapentele — 85 — Fejér m. saját gy.
Dunaremete — 2 — Győr-Sopron m. saját gy.
Dusnok — 185 — Bács-Kiskun m. saját gy.

Ecseny — 65 — Somogy m. GÖNYEY S. EA.188.
Edelény — 233 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. saját gy.
Egyházsrádóc — 9 — Vas m. saját gy.
Erzsébetváros — 427 — Dumbráveni, RNK. DÓZSA A. gy.
Esztár — 307 — Hajdú-Bihar m. SZÉNÁSI B. Déri Múzeum Adattára.
Eszteregnye — 18 — Zala m. SEEMAYER V. F.76554.
Érsekvadkert — 131 — Nógrád m. MNA.
Értény — 96 — Tolna m. KOROMPAY B. gy.

Fadd — 97 — Tolna m. K. CSILLÉRY K. gy.
Fehérgyarmat — 268 — Szaboles-Szatmár m. ÉBNER S. F.58027.
Fejér megye — 86 — ÉBNER S. 1927.
Feled — 346 — Feledince, CsSzK. HERKELY K. EA.428.
Felsőmocsolád — 66 — Somogy m. HARGITAI B. Déri Múzeum Adattára.
Felsőpatony — 347 — Orechová Potůň, CsSzK. MORVAY J. gy.
Felsőpetény — 132 — Nógrád m. saját gy.
Felsősfalva — 428 — Oena-de-Sus, RNK. FERENCZY G. gy.
Felsőszeli — 348 — Hornie Saliby, CsSzK. MORVAY J. gy.
Fenes — 429 — Feneş, RNK. KRISTÓ E. gy.
Fityeház — 19 — Zala m. ÉBNER S. F.68955.
Folya — 430 — Folia, RNK. SCHMIDT T. F.72894.
Fülesd — 269 — Szaboles-Szatmár m. saját gy.
Fülöpszállás — 186 — Bács-Kiskun m. saját gy.
Füzesabony — 200 — Heves m. saját gy.

Gacsály — 270 — Szaboles-Szatmár m. saját gy.
Gajcsána — 431 — Găiceana, RNK. saját gy.
Galgamácsa — 158 — Pest m. saját gy.
Galgóc — 349 — Hlohovec, CsSzK. FÖLDES L. gy. és MORVAY J. gy.
Garbold — 271 — Szaboles-Szatmár m. saját gy.
Gáborján — 308 — Hajdú-Bihar m. saját gy.
Gát — 387 — Gaty, SzSzSzK. GÖNYEY S. F.85522.
Gelénes — 273 — Szaboles-Szatmár m. saját gy.
Geszt — 324 — Békés m. MNA.
Gesztete — Hostice, CsSzK. HERKELY K. EA.428.
Gégény — 272 — Szaboles-Szatmár m. Itsz. 50.12.41.
Göncruszka — 234 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. saját gy.
Gulács — 274 — Szaboles-Szatmár m. saját gy.
Guta — 350 — Guta, CsSzK. FÉL E. EA.1501.
Gyanta — 432 — Ginta, RNK. MNA.
Gyarmat — 42 — Veszprém m. saját gy.
Gyepükaján — 43 — Veszprém m. saját gy.
Gyoma — 325 — Békés m. MAGYAROSI L. Déri Múzeum Adattára.
Gyulaj — 98 — Tolna m. MNA.
Gyügye — 275 — Szaboles-Szatmár m. saját gy.

- Hadikfalva* — 433 — Dornești, RNK. saját gy.
Halom (Homokmégy) — 187 — Bács-Kiskun m. GUNDA B. F.72485.
Harta — 188 — Bács-Kiskun m. FÉL E.1933. és uő. F.68225.
Hasznos — 133 — Nógrád m. MANGA J. F.92280, F.92281.
Hánta — 32 — Komárom m. MNA.
Heréd — 201 — Heves m. GÖNYEY S. EA.186.
Hévízgyörk — 159 — Pest m. GÖNYEY S. EA.186.
Hódmezővásárhely — 220 — Csongrád m. MNA. és Orosházi Múzeum 54.401.1.
Hódos — 434 — Hodoș, RNK. MNA.
Hollókő — 134 — Nógrád m. FÉL E. — Kovács L. EA.177.
Homokmégy — 189 — Bács-Kiskun m. saját gy.
Homokterenyé — 135 — Nógrád m. saját gy.
Homoródoklánd — 435 — Ocland, RNK. Kovács I. gy.
Horvátkút — 67 — Somogy m. saját gy.
Hosszúmező — 436 — Cimpulung la Tisa, RNK. saját gy.
Hugyag — 136 — Nógrád m. GÖNYEY S. EA.186.
Husztót — 114 — Baranya m. FÜZES E. 1957.

Ipolybél — 351 — Bielovec, CsSzK. MANGA J. F.92484.
Ipolytölgyes — 160 — Pest m. MANGA J. F.92289.
Ipolyvece — 137 — Nógrád m. saját gy.

Jásd — 44 — Veszprém m. saját gy.
Jászapáti — 210 — Szolnok m. ltsz. 10163, 10164.
Jászfényszaru — 211 — Szolnok m. MORVAY J. gy.
Jenke — 386 — Jenkovci, SzSzSzK. MÁRKUS M. EA.402.
Jobbágyi — 138 — Nógrád m. GÖNYEY S. EA.186.]
Jugán — 437 — Iugani, RNK. Lükő G. 1934.

Kajászó — 87 — Fejér m. saját gy.
Kajdacs — 99 — Tolna m. ANDRÁSFALVY B. gy.
Kaposszekcső — 115 — Baranya m. saját gy.
Karancsberény — 139 — Nógrád m. saját gy. és DINCSEŔ O. F.86403.
Karád — 69 — Somogy m. saját gy.
Karcsa — 236 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. MORVAY J. gy. és VAJKAI A. F.78742.
Kazár — 140 — Nógrád m. saját gy.
Kács — 235 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. KÓRIS K. 1907.
Kápolnásfalva — 438 — Căpâlnița, RNK. LŐRINCZ A. gy.
Kálmánca — 68 — Somogy m. MNA.
Kecskemét — 190 — Bács-Kiskun m. saját gy.
Kelgyeszt — 440 — Pildești, RNK. Lükő G. 1934.
Kemecse — 277 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Kemence — 161 — Pest m. saját gy.
Kenézlő — 237 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. saját gy.
Kerkaszentkirály — 20 — Zala m. saját gy.
Kék — 276 — Szabolcs-Szatmár m. MNA. és ltsz. 50.12.36; 50.12.37.
Kékes — 439 — Chiochiș, RNK. BENEDEK M. gy.
Kémer — 441 — Camăr, RNK. MNA.
Kémes — 116 — Baranya m. ltsz. 60.79.40.
Kérszemlén — 278 — Szabolcs-Szatmár m. ADORJÁN D. Déri Múzeum Adattára.
Kézdivásárhely — Târgul-Săcușe, RNK. DOMOKOS P. P. 1935. és F.76025.
Kisar — 279 — Szabolcs-Szatmár m. EBNER S. F.57995.
Kisbárapáti — 70 — Somogy m. saját gy.
Kisbégány — 388 — Malaja Begany, SzSzSzK. GÖNYEY S. F.86547.
Kisecset — 141 — Nógrád m. saját gy.
Kishegyes — 398 — Mali Idjoš, JSzSzK. MNA.
Kisherend — 117 — Baranya m. GÖNYEY S. EA.187.
Kishódos — 280 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Kiskovácsvágása — 352 — Kovačova, CsSzK. HERKELY K. gy.

- Kiskőrös* — 191 — Bács-Kiskun m. saját gy.
Kiskunhalas — 192 — Bács-Kiskun m. saját gy.
Kiskunlacháza — 162 — Pest m. saját gy.
Kismarja — 309 — Hajdú-Bihar m. VARGA Gy. gy.
Kisszentmárton — 118 — Baranya m. GUNDA B. F.70940.
Kistelek — 221 — Csongrád m. saját gy.
Kisterenye — Nógrád m. saját gy.
Kisújszállás — 212 — Szolnok m. saját gy.
Klézse — 442 — Cleja, RNK. saját gy.
Kobátfalva — 433 — Cobătești, RNK. BUZOGÁNY I. gy.
Kocs — 33 — Komárom m. FÉL E. 1941. valamint F.73588, F.73599.
Kocsola — 100 — Tolna m. saját gy.
Kocsord — 281 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Komádi — 310 — Hajdú-Bihar m. saját gy.
Konyár — 311 — Hajdú-Bihar m. saját gy. valamint HERCEGH E. Déri Múzeum Adattára.
Kopács — 399 — Kopačevo, JSzSzK. GÖNYEY S. F.90252.
Koppányszántó — 101 — Tolna m. MNA.
Korláthelmec — 389 — Holmec, SzSzSzK. MÁRKUS M. EA.403.
Kórógy — 400 — Korog, JSzSzK. GARAY Á. 1911.
Korond — 444 — Corund, RNK. HUBBES É. gy.
Kósd — 163 — Pest m. ÉBNER S. 1927.
Kót — 401 — Kot, JSzSzK. MNA.
Kovácsszénája — 119 — Baranya m. FÜZES E. 1957.
Kovászna — 445 — Covasna, RNK. MNA.
Köcsk — 10 — Vas m. MNA.
Kőhegy — 353 — Lukovište, CsSzK. BEDNARIK R. 1943.
Kőpec — 446 — Chepet, RNK. KALLA M. gy.
Kőrösladány — Békés m. NAGY E. Déri Múzeum Adattára.
Kőrösnagyharsány — 326 — Békés m. MNA.
Kötce — 71 — Somogy m. MNA.
Kötegyán — 327 — Békés m. saját gy. valamint ÁCS L. Déri Múzeum Adattára.
Kraszna — 447 — Crasna, RNK. HARGITAI B. Déri Múzeum Adattára.
Kunhegyes — 213 — Szolnok m. ENDRÉDI B. és MOLNÁR L. Déri Múzeum Adattára.
Kunosvágása — 354 — Konošov, CsSzK. ANGYAL B. F.9621.
Kunszentmiklós — 193 — Bács-Kiskun m. MNA.
Kurd — 102 — Tolna m. ÉBNER S. F.61663.
Kutas — 72 — Somogy m. MNA.

Lándok — 355 — Lendak, CsSzK. FÖLDES L. gy.
Lelesz — 357 — Leles, CsSzK. MNA.
Lébényszentmiklós — 3 — Győr-Sopron m. GÖNYEY S. EA.69.
Lédec — 356 — Ladce, CsSzK. MNA.
Lészped — 448 — Lespezi, RNK. LÜKŐ G. F.67600.
Lovasberény — 88 — Fejér m. saját gy.
Lukó — 358 — Lukov, CsSzK. FÖLDES L. gy.
Luzsna — 359 — Lužna, CsSzK. FÖLDES L. gy.
Luzsok — 120 — Baranya m. KODOLÁNYI J. EA.2415.

Magyaratád — 73 — Somogy m. GUNDA B. F.11542.
Magyarittebe — 402 — Novi Itebej, JSzSzK. MNA.
Magyarpéterfalva — 449 — Petrisat, RNK. MNA.
Magyarszentmárton — 450 — Sinmartinul Maghiar, RNK. MNA.
Magyarszombatfa — 11 — Vas m. saját gy.
Magyarszovát — 451 — Suatu, RNK. MNA.
Magyarvalkó — 452 — Valcău, RNK. NAGY J. 1938. valamint MNA.
Majlátfalva — 453 — Mailat, RNK. MNA.
Makkosjánosi — 390 — Janosovo, SzSzSzK. GÖNYEY S. F.86540, F.86544.
Marcelháza — 360 — Marcelová, CsSzK. FÉL E. EA.1519.

Martos — 361 — Martoš, CsSzK. FÉL E. 1942.
Mákó — 454 — Măcău, RNK. GYÖRFFY I. F.8880.
Mátisfalva — 455 — Matiseni, RNK. FERENCZY G. gy.
Mátraszele — 142 — Nógrád m. saját gy.
Medina — 103 — Tolna m. F.56587.
Megyer — 74 — Somogy m. saját gy.
Megyercs — 362 — Mederč, CsSzK. FÉL E. gy.
Menaság — 456 — Armășeni, RNK. DOMOKOS P. P. 1930.
Meszes — 238 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. MNA.
Mezőbánd — 458 — Bánd, RNK. VISKI K. F.65529.
Mezőberény — 328 — Békés m. ELEK I. Déri Múzeum Adattára.
Mezőkövesd — 239 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. saját gy. valamint KÓRIS K. 1907.
Mezőszentgyörgy — 89 — Fejér m. saját gy.
Méhkerék — 329 — Békés m. saját gy.
Méra — 457 — Mera, RNK. REARICK E. F.67102.
Mindszent — 222 — Csongrád m. saját gy., valamint ltsz 60.121.43.
Mindszentkállya — 45 — Veszprém m. saját gy.
Mikófalva — 202 — Heves m. HERMANN M. F.64836.
Milota — 282 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Mogyoród — 164 — Pest m. GÖNYEY S. F.57783.
Mogyoróska — Borsod-Abaúj-Zemplén m. FLÓRIÁN M. 1966.
Mohora — 143 — Nógrád m. FARKAS P. F.65896.
Monor — 165 — Pest m. ltsz. 134670.
Monosbél — 203 — Heves m. MANGA J. F.92577—F.92581.
Monostorpályi — 312 — Hajdú-Bihar m. KATONA F. Déri Múzeum Adattára.
Murakeresztúr — 21 — Zala m. saját gy.

Nagybalog — 364 — Velky Blh, CsSzK. MNA.
Nagybaracska — 194 — Bács-Kiskun m. saját gy.
Nagycepeley — 75 — Somogy m. saját gy.
Nagydobos — 284 — Szabolcs-Szatmár m. GICZEI T. Déri Múzeum Adattára.
Nagydobrony — 391 — Velikaja Dobrony, SzSzSzK. DICSÉR O. F.84026., valamint TAGÁN G. F.91359—F.91362.
Nagycesed — 285 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Nagyhalász — 286 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Nagyjécsa — 460 — Iecea Mare, RNK. ltsz. 10219, 10220.
Nagykamarás — 330 — Békés m. MNA.
Nagykapornak — 22 — Zala m. saját gy.
Nagykászon — 461 — Cașinul, RNK. SZENTIMREI J. gy.
Nagykónyi — 104 — Tolna m. saját gy.
Nagyléta — 313 — Hajdú-Bihar m. saját gy.
Nagylóc — 144 — Nógrád m. saját gy.
Nagylónya — 287 — Szabolcs-Szatmár m. BABUS J. 1957.
Nagyszarva — 365 — Velká Sarva, CsSzK. GÖNYEY S. EA.69.
Nagyvázsony — 46 — Veszprém m. saját gy.
Nagyvisnyó — 204 — Heves m. JOÓ K. Déri Múzeum Adattára.
Nábrád — 283 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Nádasdaróc — 459 — Dorolt, RNK. GÖNYEY S. F.86890, F.86965.
Nádszeg — 363 — Nádseg, CsSzK. saját gy.
Nemeshany — 47 — Veszprém m. saját gy.
Nemeshetés — 23 — Zala m. MNA.
Nemespátró — 24 — Zala m. saját gy. valamint SEEMAYER V. F.76625.
Nesz mély — 34 — Komárom m. MNA.
Nyárszó — 462 — Nearșova, RNK. saját gy.
Nyíradony — 314 — Hajdú-Bihar m. saját gy.
Nyíregyháza — 288 — Szabolcs-Szatmár m. ltsz. 135721, valamint MÁRKUS M. F.78050.
Nyírgyulaj — 289 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Nyíri — Borsod-Abaúj-Zemplén m. GÖNYEY S. 1939.
Nyírmeggyes — 290 — Szabolcs-Szatmár m. TÓTH B. Déri Múzeum Adattára.

- Nyírmihálydi* — 291 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Nyomár — 240 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. BAKÓ F. EA.558.
Obornak — 25 — Zala m. SEEMAYER V. F.76563.
Óhata — Borsod-Abaúj-Zemplén m. FLÓRIÁN M. 1966.
Okány — 331 — Békés m. MNA.
Oroszi — 48 — Veszprém m. MNA.
Osgyán — 366 — Ozdany, CsSzK. HERKELY K. EA.428.
Oszró — 121 — Baranya m. ltsz. 74995.
Ócs — 49 — Veszprém m. saját gy.
Ökörítő — 292 — Szabolcs-Szatmár m. ÉBNER S. F.58029.
Óriszentpéter — 12 — Vas m. saját gy.
Órszentmiklós — 166 — Pest m. saját gy. valamint ÉBNER S. EA.186.
Óskü — 50 — Veszprém m. saját gy.
Padány — 367 — Padán, CsSzK. MORVAY J. gy.
Parád — 205 — Heves m. saját gy. valamint FARKAS S. F.56295.
Patakfalva — 463 — Váleni, RNK. FERENCZY G. gy.
Patakófalva — 392 — Sztara Sztuzsica, SzSzSzK. ltsz. 86668.
Pári — 105 — Tolna m. saját gy.
Pásztó — 145 — Nógrád m. saját gy.
Pázmánd — 90 — Fejér m. saját gy. valamint ltsz. 59.141.8.
Penyige — 293 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Perbete — 368 — Perbete, CsSzK. HORVÁTH T. EA.1079.
Pilisscaba — 167 — Pest m. ltsz. 80246.
Pilisszentiván — 168 — Pest m. GÖNYEY S. szíves közlése.
Piliny — 146 — Nógrád m. NYÁRY A. 1909.
Poroszló — 206 — Heves m. MOLNÁR G. és CSALA I. Déri Múzeum Adattára.
Prügy — 241 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. KOVÁCS L. 1941.
Pusztafalu — 242 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. GÖNYEY S. 1939. és uő. F.83077.
Püski — 4 — Győr-Sopron m. saját gy.
Püspökbagád — 122 — Baranya m. GÖNYEY S. EA.187.
Püspökhatvan — 169 — Pest m. ÉBNER S. F.57778.
Radostyán — 243 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. MANGA J. EA.519.
Rábcakapi — 5 — Győr-Sopron m. saját gy.
Rákospalota — 170 — Pest m. NOVÁK I. 1914.
Rápollt — 294 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Regéc — Borsod-Abaúj-Zemplén m. FLÓRIÁN M. 1966.
Ricse — 244 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. GYÖRFFY I. F.34032.
Rimaszombat — 369 — Rimavska Šobota, CsSzK. GÖNYEY S. EA.186.
Rimóc — 147 — Nógrád m. GÖNYEY S. EA.186.
Rohod — Szabolcs-Szatmár m. MNA.
Romonya — 123 — Baranya m. MNA.
Sajószentpéter — 245 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. MANGA J. EA.519.
Sarkad — 332 — Békés m. BONDÁR G. Déri Múzeum Adattára.
Sály — 246 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. KÓRIS K. 1907.
Sámód — 124 — Baranya m. KODOLÁNYI J. EA.2415.
Sáp — 315 — Hajdú-Bihar m. BALOGH S. Déri Múzeum Adattára.
Sáránd — 316 — Hajdú-Bihar m. saját gy.
Sárosd — 91 — Fejér m. MNA.
Sárpilis — 106 — Tolna m. saját gy.
Sárszentmiklós — 92 — Fejér m. MNA.
Sellye — 125 — Baranya m. GUNDA B. F.70957.
Semjénháza — 26 — Zala m. SEEMAYER V. F.71511.
Serényfalva — 247 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. MOLNÁR B. F.111132.
Serke — 370 — Širkovce, CsSzK. HERKELY K. EA.428.
Sióagárd — 107 — Tolna m. MNA.
Somogyudvarhely — 76 — Somogy m. ÉBNER S. F.68997.

- Sopornya* — 371 — Šoporňa, CsSzK. BEDNARIK R. 1943. 208.
Sopronkövesd — 6 — Győr-Sopron m. saját gy.
Sorkifalud — 13 — Vas m. saját gy.
Soroksár — 171 — Pest m. GÖNYEY S. F.58103.
Sóshartyán — 148 — Nógrád m. ltsz. 10682.
Sur — 35 — Komárom m. ÉBNER S. F.63548, és GÖNYEY S. 1936.
Surd — 27 — Zala m. saját gy.
Süttör — 7 — Győr-Sopron m. saját gy.
Szaján — 403 — Saján, JSzSzK. MNA.
Szakadát — 464 — Sácádat, RNK. MNA.
Szakes — 108 — Tolna m. ANDRÁSFALVY B. gy.
Szalonna — 248 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. saját gy.
Szamosardó — 465 — Arduzel, RNK. GÖNYEY S. F.91511.
Szamoszeg — 295 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Szandaváralja — 149 — Nógrád m. GÖNYEY S. EA.186.
Szap — 373 — Sap, CsSzK. FÉL E. gy.
Szaporca — Baranya m. ltsz. 60.79.16.
Szatmárcseke — 296 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Szádelő — 372 — Zádiel, CsSzK. MNA.
Szend — 36 — Komárom m. MNA.
Szendrő — 250 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. saját gy.
Szenna — 77 — Somogy m. saját gy.
Szentgyházassfalu — 467 — Vláhița, RNK. TANKÓ V. gy.
Szentes — 223 — Csongrád m. ltsz. 48407.
Szentgyörgyvölgy — 28 — Zala m. MNA.
Szentistván — 251 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. saját gy.
Szentjakabfa — 51 — Veszprém m. saját gy. valamint GÖNYEY S. 1936. és uő.
 EA.00020.
Szentkirályszabadja — 52 — Veszprém m. saját gy.
Szentmártonkáta — 172 — Pest m. HOFER T. gy.
Szepesjakabfa — 374 — Jakubiany, CsSzK. FÖLDES L. gy.
Szepesség — 375 — FÖLDES L. gy.
Szeremle — 195 — Bács-Kiskun m. saját gy.
Szerrep — 317 — Hajdú-Bihar m. saját gy. valamint DOROGI M. gy.
Székelykeresztúr — 466 — Cristur, RNK. MOLNÁR I. gy.
Szépkenyereszentmárton — 468 — Sănmărtin, RNK. Magyar Népryelv, 1941.
 409—410.
Szigetszentmiklós — 173 — Pest m. saját gy. valamint ltsz. 60.81.1.
Szilvásszentmárton — Somogy m. GÖNYEY S. EA.00020.
Szilvásvár — 207 — Heves m. saját gy. valamint PÁPAI K. F.1994.
Szin — 249 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. saját gy.
Szlavónia — 404 — GARAY A. 1911.
Szokolya — 174 — Pest m. GÖNYEY S. 1938.
Szuhahuta — 150 — Nógrád m. CSILLÉRY K. gy. valamint ltsz. 50.01.17; 50.01.69;
 50.01.70.
Szuhogy — 252 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. MNA.
Szurokpüspöki — 151 — Nógrád m. GÖNYEY S. EA.186.

Taktaköz — 253 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. Kovács L. 1941.
Taliándörögd — 53 — Veszprém m. saját gy.
Tapsony — 78 — Somogy m. saját gy.
Tard — 254 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. saját gy. valamint GÁBORJÁN A. 1955.
Tarnaméra — 208 — Heves m. GÖNYEY S. EA.186.
Temerin — 405 — Temerin, JSzSzK. MNA.
Temesrékas — 469 — Recaş, RNK. MNA.
Tés — 54 — Veszprém m. saját gy.
Tibolddarc — 255 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. BÁTKY Zs. F.7916.
Tinnye — 175 — Pest m. saját gy.
Tiszabogdány — 393 — Bogdany, SzSzSzK. ltsz. 88637.
Tiszacséce — 297 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.

- Tiszafüred* — 214 — Szolnok m. KANKOVSZKY E. F.71097.
Tiszaiágar — 215 — Szolnok m. saját gy.
Tiszakarád — 256 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. saját gy.
Tiszapolgár — 318 — Hajdú-Bihar m. saját gy.
Tiszaszalka — 298 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.
Tiszasziget — 224 — Csongrád m. MNA.
Tiszaszőlős — 216 — Szolnok m. saját gy.
Tolna m. — 109 — a tárgy a szekszárdi múzeumban közelebbi helymegjelölés nélküli.
Topolya — 406 — Bácska Topola, JSzSzK. MNA.
Toponár — 79 — Somogy m. saját gy.

Tornagörgő — 376 — Hrhov, CsSzK. MÁRKUS M. F.87728, F.87734.
Torockó — 470 — Rimetea, RNK. MNA.
Torontáltorda — 407 — Torda, JSzSzK. MNA.
Torontásvásárhely — 408 — Debeljača, JSzSzK. MNA.
Tóti — 471 — Täu-teu, RNK. MNA.
Tótkomlós — 333 — Békés m. saját gy.
Tököl — 176 — Pest m. Magyarság Néprajza I. 347.
Törökkoppány — 80 — Somogy m. saját gy.
Törökszentmiklós — 217 — Szolnok m. HAJNIK J., HORVÁTH A., KARAKAS L. és SIMON F. gy. Déri Múzeum Adattára.
Tunyog — 299 — Szabolcs-Szatmár m. LUBY M. 1928.
Turkeve — 218 — Szolnok m. MNA.
Tyukod — 300 — Szabolcs-Szatmár m. saját gy.

Uppony — 257 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. MNA.
Ürményháza — 409 — Jermenovci, JSzSzK. MNA.

Vajdahunyad — 472 — Hunedoara, RNK. MNA.
Vajdácska — 258 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. saját gy.
Vajszló — 126 — Baranya m. saját gy. valamint KODOLÁNYI J. EA.2415 és ltsz. 140495.
Valkó — 180 — Pest m. ÉBNER S. 1927. és uó. EA.186.
Vanyola — 55 — Veszprém m. MNA.
Varbóc — 259 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. saját gy.
Vác — 177 — Pest m. ÉBNER S. 1927.
Vácegres — 178 — Pest m. ÉBNER S. 1927.
Váckisújfalu — Pest m. GÖNYEY S. F.82615.
Vácszentlászló — 179 — Pest m. ÉBNER S. 1927.
Vágsellye — 377 — Šalá nad Váhom, CsSzK. BELOVICS EA.1078.
Vállaj — 301 — Szabolcs-Szatmár m. ÉBNER S. F.58061.
Váncsod — 319 — Hajdú-Bihar m. MOLNÁR B. F.99140, F.99146, valamint ltsz. 50.13.18.
Váralja — 110 — Tolna m. ÉBNER S. F.61562, F.61585.
Váralmás — 473 — Almaşu, RNK. MNA.
Várgede — 378 — Hodejov, CsSzK. FÖLDES L. gy.
Vármező — 474 — Buciumi, RNK. MNA. valamint ltsz. 10387.
Vásárosmiske — 14 — Vas m. NÉMETHY E. 1938. valamint uó. F.79147.
Vászoly — 56 — Veszprém m. saját gy. valamint Bakonyi Múzeum tárgya: 55.134.1.
Velem — 15 — Vas m. MORVAY J. gy. valamint ltsz. 60.88.27; 60.88.28.
Vértes — 320 — Hajdú-Bihar m. saját gy.
Vésztő — 334 — Békés m. saját gy. valamint KAPÁS G. Déri Múzeum Adattára.
Vindornyaszőllős — 57 — Veszprém m. saját gy.
Viss — 260 — Borsod-Abaúj-Zemplén m. MNA.
Vörs — 81 — Somogy m. saját gy.

Zagyvaszántó — 209 — Heves m. GÖNYEY S. EA.186.
Zázriva — 379 — Zázrivá, CsSzK. BEDNARIK R. 1943.
Zentelke — 475 — Zam, RNK, BÁTKY Zs. 1905.
Zetelaka — Zetea, RNK. FERENCZY G. gy.

Zseliz — 380 — Želiezovce, CsSzk. MNA.
Zsére — 381 — Žirany, CsSzk. MORVAY J. gy.
Zsigárd — 382 — Žigard, CsSzk. ZSIGÁRDI L. EA.1080.
Zsobók — 476 — Jebucu, RNK. saját gy.

E helyen is köszönetet mondok mindazoknak, akik voltak szívesek kérésemre gyűjtőútjaik során munkámhoz adatokat gyűjteni, vagy korábbi adataikat tanulmányomban való felhasználásra felajánlani. Így különösen: Andrásfalvy Bertalan, Balassa Iván, K. Csilléry Klára, Dorogi Márton, Fél Edit, Ferenczy Géza, Földes László, Hegyi Imre, Hofer Tamás, Hubbes Éva, Korompay Bertalan, Kovács Dénes, Molnár István, Morvay Judit, Szentimrei Judit, Tálasi István, Ujváry Zoltán és Varga Gyula.

Megkülönböztetett köszönetem fejezem ki Gunda Béla és Vincze István opponenseimnek. Megtisztelő bírálatukban értékes tanácsokat adtak, amiket könyvemben hasznosítottam.

Nem utolsósorban pedig munkám lektorának, Barabás Jenőnek köszönöm az igen elmélyülő, mind a koncepcionális, mind a részletkérdésekben alapos véleményét, aki túl hivatalos lektori feladatán, igen sok esetben baráti konzultánsom is volt.

NÉVJEGYZÉK

a térképeken szereplő településekről

Győr-Sopron megye:

1. Ásvány
2. Dunaremete
3. Lébényszentmiklós
4. Püski
5. Rábcakapi
6. Sopronkövesd
7. Süttör

Vas megye:

8. Acsád
9. Egyházaskörde
10. Köcsk
11. Magyarszombatfa
12. Óriszentpéter
13. Sorkifalud
14. Vásárosmiske
15. Velem

Zala megye:

16. Becsehely
17. Dobri
18. Eszteregnye
19. Fityeház
20. Kerkaszentkirály
21. Murakeresztúr
22. Nagykapornak
23. Nemesbánya
24. Nemespátró
25. Obornak
26. Semjénháza
27. Surd
28. Szentgyörgyvölgy

Komárom megye:

29. Ászár
30. Bajna
31. Bana
32. Hánta
33. Kocs
34. Neszmély
35. Sur
36. Szend

Veszprém megye:

37. Bakonybél
38. Berhida
39. Borzavár
40. Devecser
41. Dudar
42. Gyarmat
43. Gyepükaján
44. Jásd
45. Mindszentkál
46. Nagyvázsony
47. Nemeshány
48. Oroszi
49. Ócs
50. Óskü
51. Szentjakabfa
52. Szentkirályszabadja
53. Taliándörögd
54. Tés
55. Ványola
56. Vászoly
57. Vindornyaszállás

Somogy megye:

58. Ádánd
59. Babócsa
60. Bábony
61. Balatonszárszó
62. Bolhó
63. Csokonya
64. Drávaszabolcs
65. Ecseny
66. Felsőmocsolád
67. Horvátkút
68. Kálmánca
69. Karád
70. Kisbárapáti
71. Kötese
72. Kutas
73. Magyaratád
74. Megyer
75. Nagycsepely
76. Somogyudvarhely
77. Szenna
78. Tapsony
79. Toponár
80. Törökkoppány
81. Vörs

Fejér megye:

82. Bakonycsernye
83. Cece
84. Csákberény
85. Dunapentele
86. Fejér megye
87. Kajászó
88. Lovasberény
89. Mezőszentgyörgy
90. Pázmánd
91. Sárosd
92. Sárszentmiklós

Tolna megye:

93. Bátaszék
94. Bogyiszló
95. Decs
96. Értény
97. Fadd
98. Gyulaj
99. Kajdaçs
100. Kocsola
101. Koppányszántó
102. Kurd
103. Medina
104. Nagykónyi
105. Pári
106. Sárpilis
107. Sióagárd
108. Szakcs
109. Tolna megye
110. Váralja

Baranya megye:

111. Becefa
112. Drávasztára
113. Dráva vidék
114. Husztót
115. Kaposszekcső
116. Kémes
117. Kisherend
118. Kisszentmárton
119. Kovácsszénája
120. Luzsok
121. Oszró
122. Püspökbogád
123. Romonya
124. Sámód
125. Sellye
126. Vajszló

Nógrád megye:

127. Buják
128. Csécsse
129. Diósjenő

130. Dorogháza
131. Érsekvadkert
132. Felsőpetény
133. Hasznos
134. Hollókő
135. Homokterenyé
136. Húgyag
137. Ipolyvece
138. Jobbágyi
139. Karancsberény
140. Kazár
141. Kiseçset
142. Mátraszele
143. Mohora
144. Nagylóc
145. Pásztó
146. Piliny
147. Rimóc
148. Sóshartyán
149. Szandaváralja
150. Szuhahuta
151. Szurdokpüspöki

Pest megye:

152. Acsa
153. Bag
154. Biatorbágy
155. Börzsöny
156. Cegléd
157. Dány
158. Galgamácsa
159. Hévízgyörk
160. Ipolytölgyes
161. Kémence
162. Kiskunlacháza
163. Kosd
164. Mogyoród
165. Monor
166. Órszentmiklós
167. Piliscsaba
168. Pilisszentiván
169. Püspökhátvan
170. Rákospalota
171. Soroksár
172. Szentmártonkáta
173. Szigetszentmiklós
174. Szokolya
175. Tinnye
176. Tököl
177. Vác
178. Vácegres
179. Vácszentlászló
180. Valkó

Bács-Kiskun megye:

181. Alpár
182. Bugac

- 183. Csátalja
- 184. Csengőd
- 185. Dunsok
- 186. Fülöpszállás
- 187. Halom (-Homokmégy)
- 188. Harta
- 189. Homokmégy
- 190. Kecskemét
- 191. Kiskőrös
- 192. Kiskunhalas
- 193. Kunszentmiklós
- 194. Nagybaracska
- 195. Szeremle

Heves megye:

- 196. Apc
- 197. Bélapátfalva
- 198. Bodony
- 199. Bükkcenterzsébet
- 200. Füzesabony
- 201. Heréd
- 202. Mikófalva
- 203. Mónosbél
- 204. Nagyvisnyó
- 205. Parád
- 206. Poroszló
- 207. Szilvásvárad
- 208. Tarnaméra
- 209. Zagyvaszántó

Szolnok megye:

- 210. Jászapáti
- 211. Jászfényszaru
- 212. Kisújszállás
- 213. Kunhegyes
- 214. Tiszafüred
- 215. Tiszaigaz
- 216. Tiszaszöllős
- 217. Törökszentmiklós
- 218. Turkeve

Csongrád megye:

- 219. Apátfalva
- 220. Hódmezővásárhely
- 221. Kistelek
- 222. Mindszent
- 223. Szentés
- 224. Tiszasziget

Borsod-Abaúj-Zemplén megye:

- 225. Alsóregmec
- 226. Báj
- 227. Bogács
- 228. Bükkábrány
- 229. Cserépfalu

- 230. Csobaj
- 231. Dédes
- 232. Domaháza
- 233. Edelény
- 234. Göncruszka
- 235. Kács
- 236. Karcsa
- 237. Kenézlő
- 238. Meszes
- 239. Mezőkövesd
- 240. Nyomár
- 241. Prügy
- 242. Puzstafalu
- 243. Radostyán
- 244. Riese
- 245. Sajószentpéter
- 246. Sály
- 247. Serényfalva
- 248. Szalonna
- 249. Szin
- 250. Szendrő
- 251. Szentistván
- 252. Szuhogy
- 253. Taktaköz
- 254. Tard
- 255. Tibolddaróc
- 256. Tiszakarád
- 257. Uppony
- 258. Vajdáciska
- 259. Varbóc
- 260. Viss

Szabolcs-Szatmár megye:

- 261. Ajak
- 262. Beregsurány
- 263. Besenyőd
- 264. Botpalád
- 265. Csengersima
- 266. Csengerújfalva
- 267. Darnó
- 268. Fehérgyarmat
- 269. Fülesd
- 270. Gacsály
- 271. Garbolc
- 272. Gégény
- 273. Gelénes
- 274. Gulács
- 275. Gyügye
- 276. Kék
- 277. Kemecse
- 278. Kérsemlyén
- 279. Kisar
- 280. Kishodos
- 281. Kocsord
- 282. Milota
- 283. Nábrád
- 284. Nagydobos
- 285. Nagyecsed
- 286. Nagyhalász

- 287. Nagylónya
- 288. Nyíregyháza
- 289. Nyírgyulaj
- 290. Nyírmeggyes
- 291. Nyírmihálydi
- 292. Ökörítő
- 293. Penyige
- 294. Rápolt
- 295. Szamosszeg
- 296. Szatmárcseke
- 297. Tiszacsécese
- 298. Tiszaszalka
- 299. Tunyog
- 300. Tyukod
- 301. Vállaj

Hajdú-Bihar megye:

- 302. Bagamér
- 303. Bakonszeg
- 304. Balmazújváros
- 305. Berekböszörmény
- 306. Biharnagybajom
- 307. Esztár
- 308. Gáborján
- 309. Kismarja
- 310. Komádi
- 311. Konyár
- 312. Monostorpályi
- 313. Nagyléta
- 314. Nyíradony
- 315. Sáp
- 316. Sáránd
- 317. Szerep
- 318. Tiszapolgár
- 319. Váncsod
- 320. Vértes

Békés megye:

- 321. Békéscsaba
- 322. Csorvás
- 323. Doboz
- 324. Geszt
- 325. Gyoma
- 326. Kőrösnagyharsány
- 327. Kőtegyán
- 328. Mezőberény
- 329. Méhkerék
- 330. Nagykararás
- 331. Okány
- 332. Sarkad
- 333. Tótkomlós
- 334. Vésztő

Csehszlovákia:

- 335. Abara — Oborin
- 336. Baka — Baka

- 337. Bény — Biňa
- 338. Bolyk — Bolkovce
- 339. Csáb — Čebovce
- 340. Csallóköz
- 341. Csicsmány — Čičmany
- 342. Csicsó — Čičov
- 343. Darnya — Darňa
- 344. Dluha — Dluha
- 345. Dobrogaz — Dobrohošť
- 346. Feled — Feledince
- 347. Felsőpatony — Orechová Potôň
- 348. Felsőszeli — Hornie Saliby
- 349. Galgóc — Hlohovec
- 350. Guta — Guta
- 351. Ipolybél — Bielovec
- 352. Kiskovácsvágása — Kovačova
- 353. Kőhegy — Lukovište
- 354. Kunosvágása — Konošov
- 355. Lándok — Lendak
- 356. Lédec — Ladce
- 357. Lelesz — Leles
- 358. Lukó — Lukov
- 359. Luzsna — Lužna
- 360. Marcelháza — Marcelová
- 361. Martos — Martoš
- 362. Megyeres — Med'erč
- 363. Nádszeg — Nádseg
- 364. Nagybalog — Velký Blh
- 365. Nagyszarva — Velka Sarva
- 366. Osgyán — Oždany
- 367. Padány — Padáň
- 368. Perbete — Perbete
- 369. Rimaszombat — Rimavska Sobota
- 370. Serkő — Širkovce
- 371. Sopornya — Šoporňa
- 372. Szádelő — Zádiel
- 373. Szap — Sap
- 374. Szepesjakabfa — Jakubiany
- 375. Szepesség
- 376. Tornagörgő — Hrhov
- 377. Vágsellye — Šalá nad Váhom
- 378. Várgede — Hodejov
- 379. Zázriva — Zázrivá
- 380. Zseliz — Želiezovce
- 381. Zsére — Žirany
- 382. Zsigárd — Žigard

Szovjetunió:

- 383. Balazsér — Balazser
- 384. Beregrákos — Bereg-Rakos
- 385. Dercen — Driszina
- 386. Jenke — Jenkovei
- 387. Gát — Gaty
- 388. Kisbégány — Malaja Begany
- 389. Korláthelmec — Holmec
- 390. Makkosjánosi — Janosovo
- 391. Nagydobrony — Velikaja Dobrony
- 392. Patakófalú — Sztara Štuzsica
- 393. Tiszabogdány — Bogdany

Jugoszlávia:

394. Bácsfeketehegy — Feketiő
395. Bácska
396. Csantavér — Čantavir
397. Doroszló — Doroslovo
398. Kishegyes — Mali Idjoš
399. Kopács — Kopačevo
400. Kórógy — Korog
401. Kót — Kot
402. Magyarittele — Novi Itebej
403. Szaján — Sajan
404. Szlavóvia
405. Temerin — Temerin
406. Topolya — Bačka Topola
407. Torontáltorda — Torda
408. Torontálvásárhely — Debeljača
409. Úrményháza — Jermenovci

Románia:

410. Bálványosvárálja — Unguraş
411. Bogdánd — Bogdand
412. Bozsovic — Bozovici
413. Csekefalva — Cecheşti
414. Csíkbánkfalva — Bancu
415. Csíkpálfalva — Păuleni
416. Csíkkozmás — Cozmeni
417. Csíkmadaras — Mădăraş
418. Csíksomlyó — Cioboteni
419. Csíkszentdomokos — Săndominic
420. Csíkszentgyörgy — Ciucsângeorgiu
421. Csíkszentmihály — Mihăileni
422. Csíkvacsárcsi — Văcăreşti
423. Désháza — Deja
424. Déva — Deva
425. Diósd — Dioşod
426. Domokos — Dămăcuşeni
427. Erzsébetváros — Dumbrăveni
428. Felsősófalva — Ocna-de-Sus
429. Fenes — Feneş
430. Folya — Folia
431. Gajcsána — Găiceana
432. Gyanta — Ginta
433. Hadikfalva — Dorneşti

434. Hodos — Hodoş
435. Homoródoklánd — Ocland
436. Hosszúmező — Cîmpulung la Tisa
437. Jugán — Iugani
438. Kápolnásfalva — Căpâlniţa
439. Kékes — Chiochiş
440. Kelgyeszt — Pildeşti
441. Kémer — Camăr
442. Klézse — Cleja
443. Kobátfalva — Cobăteşti
444. Korond — Corund
445. Kovászna — Covasna
446. Köpec — Chepeţ
447. Kraszna Crasna
448. Lészped — Lespezi
449. Magyarpéterfalva — Petrisat
450. Magyarzentmárton — Sănmartinul
Maghiar
451. Magyarzovát — Suatu
452. Magyarvalkó — Valcău
453. Majlátfalva — Mailat
454. Mákó — Măcău
455. Mátisfalva — Matiseni
456. Menaság — Armăşeni
457. Méra — Mera
458. Mezőbánd — Band
459. Nádasdaróc — Dorolţ
460. Nagyjécsa — Iecea Mare
461. Nagykászton — Caşinul
462. Nyárszó — Nearşova
463. Patakfalva — Văleni
464. Szakadát — Săcădat
465. Szamosardó — Arduzel
466. Székelykeresztúr — Cristur
467. Szentegyházásfalva — Vlăhiţa
468. Szépkényerűzentmárton —
Sănmărtin
469. Temesrékas — Recaş
470. Torockó — Rimetea
471. Tóti — Tăuteu
472. Vajdahunyad — Hunedoara
473. Váralmás — Almaşu
474. Vármező — Buciumi
475. Zentelke — Zam
476. Zsobók — Jebucu

ARBEITSGERÄTE IM WANDEL

Volkstümliche Hanfbearbeitung bei den Ungarn

Die Studie ist einem Teilbereich der ungarischen Volkskultur, den Geräten und Verfahren der traditionellen Bearbeitung von Hanffasern gewidmet. Die Untersuchung der Geräte zur Hanfbearbeitung scheint geeignet, über die allgemeine Struktur der ungarischen Volkskultur hinaus deren historische und regionale Gliederung zu erschließen. Gleichzeitig werden neue Erkenntnisse hinsichtlich der Ursachen dieses Differenzierungsprozesses beigebracht. Letzten Endes soll die Analyse der Geräte und der Verfahren der Hanfbearbeitung auch zur besseren Erkenntnis der Gesetzmäßigkeiten im Wandel der bäuerlichen Kultur dienen, die sie repräsentieren.

Die Bearbeitung der Hanffasern erfolgt in mehreren Teilvorgängen, bei denen unterschiedliche Geräte verwendet werden. Man kann diese am besten erklären, indem man den Arbeitsverlauf in seine Elemente, seine Teilvorgänge, zerlegt und die dabei benutzten Geräte und Verfahren gesondert unter dem Gesichtspunkt ihrer Herkunft sowie des Weges, der Art und Weise und des Zeitpunktes ihrer Übernahme in die ungarische Kultur untersucht. Auf Grund dieser Analyse sind die beim einzelnen Gerät wirksam gewordenen Kultureinflüsse innerhalb des gesamten ungarischen Ethnikums zu erschließen. Dabei wird festgestellt, wo und weshalb ein bestimmter Typ oder seine Variante auftritt bzw. fehlt. — Die Analyse will daher zunächst ein auf das gesamte ungarische Ethnikum bezogenes Bild der Verbreitung der einzelnen Elemente geben. Die auf diese Weise gewonnenen Einsichten bilden die Basis für den Versuch einer zusammenfassenden Darstellung der historischen Schichten der Faserbearbeitungstechniken und der verschiedenen rezenten Systeme der Faserbearbeitung bei den Ungarn. Auf Grund der vorangegangenen Analyse werden dabei die geschichtlichen Faktoren verständlich und deutbar, die zu ihrer Ausbildung und zur Prägung ihrer Formen führten. Die im Zuge der Synthese hinsichtlich der Lokalisierung der Systeme sowie ihres inhaltlichen Aufbaus gewonnenen Kenntnisse können auch zu einer verbesserten regionalen und inhaltlichen Skizzierung der Subkulturen innerhalb der ungarischen Volkskultur beitragen.

Die Studie ist eine Gerätemonographie. Jedes Kapitel befaßt sich mit der historischen Ausformung eines Arbeitsgerätes bzw. eines Faserbearbeitungsverfahrens.

Die Ungarn kannten den Hanf und die Bearbeitung seiner reifen Fasern schon aus der Zeit vor der Landnahme (896). Im Karpatenbecken fanden sie slawische Bevölkerungsgruppen vor, die den Flachs kultivierten. Das Zusammentreffen dieser zwei verschiedenen Faserkulturen hinterließ noch in rezenter Zeit bei den Arbeitsgeräten und -verfahren sichtbare Spuren. Die Untersuchung der Einheiten beim Boken der Garben und der Bündel beim Hanfrösten, *kenderáztatás* (S. 22), stellt das Verhältnis von Flachs- und Hanfkulturen zueinander klar und erschließt die Aufeinanderfolge von ungarischer Hanf- und slawischer Flachskultur im Karpatenbecken zur Zeit der Landnahme.

In den folgenden Kapiteln werden die einzelnen Geräte behandelt: *tiló*, die Hanfbreche (S. 43), *törőszék*, das Brechen im muldenförmig gehöhlten Holzklotz mit dem Klopffholz (S. 98), *kölyűs kendertörő*, das mit dem Fuß betätigte Brechgerät vom Anken-Typ (S. 117), *kalodás dörzsoló*, die durch Drehen betriebene Hanfreibe (S. 135), *kenderkalló*, die Stampfmühle für Hanf (S. 162), *morzsolóhenger*, die Reibemühle für Hanf (S. 170). Die anderen Geräte und Verfahren zum Boken des Hanfs (das Treten mit den Füßen, das Reiben mit den Händen, das Boken im Mörser, das Boken auf einer Steinplatte mit dem Klopffholz oder dem Hanfhammer, das Faserrösten durch Gärung) sind in einem Kapitel zusammengefaßt (S. 179), ebenso die Geräte, die zum Kämmen — *rostfésű* — der Hanffasern dienen (S. 197).

Auf Grund der Untersuchungen hat es den Anschein, daß die ungarische Hanfbearbeitungstechnik kein einziges Gerät besitzt, das als »Originalgerät« dieses Prozesses

gelten kann. Alle Arbeitsmittel treten in sekundärer, eventuell in tertiärer (oder in noch multiplerer) Funktion auf. Gleichzeitig ist bei jedem von ihnen ein Wandel wahrnehmbar. Sie lassen gegenüber der früheren Verwendungsform Änderungen erkennen, die sie für die neue Aufgabe, die Bearbeitung von Hanffasern, besonders brauchbar machen sollten. — Die Erforschung der Ausbildung spezieller Arbeitsgeräte vermittelt die Erkenntnis, daß eine neue Technik größtenteils mit dem Werkzeugbestand vorangegangener Verfahren einsetzt. Das trifft auch hinsichtlich der Hanfbearbeitung bei den Ungarn zu. Sie verwendete den vorhandenen Geräteschatz, änderte ihn jedoch ständig, damit er für die neue Funktion brauchbarer wurde. Erst in der Folge einer längeren Entwicklung bildeten sich die spezialisierten, ausgereiften selbständigen Typen der Geräte und die entsprechenden Arbeitsverfahren heraus.

Die Vorformen der rezenten ungarischen Geräte und Verfahren der Hanfbearbeitung wurden in der Flachskultur, in der Wollkultur, in der Ackerbaukultur und in der Lederkultur ausgebildet.

Aus den Bearbeitungsverfahren des Flachses, die in Europa auf eine lange Vergangenheit zurückblicken, dürften bei der ungarischen Hanfbearbeitung das Rösten in Bündeln, das Brechen im muldenförmig gehöhlten Holzklötz mit dem Klopffholz, das Boken auf einer Steinplatte mit dem Klopffholz sowie das Reiben des Wergs mit Händen herzuweisen sein. Aus dem Gerätebestand der Flachsbearbeitung wurden der Kamm, die Bürste und die Hechel in die ungarische Hanfkultur übernommen. Noch früher gebrauchte man sie (bei den Ungarn auch die Hechel!) zum Wollkämmen. Es hat den Anschein, als ob all diese Geräte und Verfahren den Ungarn zur Zeit der Landnahme vor allem durch die im Karpatenbecken lebenden und Flachs verarbeitenden slawischen Volksgruppen vermittelt wurden — ausgenommen die Hechel, die erst später (12/13. Jahrhundert) durch die deutschen Siedler Verbreitung fand.

Die andere Gruppe der behandelten Geräte stammt aus der Wollkultur. Hierher gehören nicht nur die zum Kämmen der Fasern dienenden bereits erwähnten drei Geräte, welche auf dem Weg über die Flachskultur in die Hanfbearbeitung gelangten, sondern auch die Stampfmühle für Hanf, die ursprünglich nur zur Verdichtung von Wollstoffen verwendet wurde. Sie erfüllt auch heute noch eine Doppelfunktion. Anscheinend wurde auch dieses Gerät den Ungarn im 12/13. Jahrhundert durch deutsche Siedler vermittelt.

Bei zwei rezenten ungarischen Hanffaserbearbeitungsgeräten konnten als Vorformen sehr alte Geräte der Ackerbaukultur nachgewiesen werden. Die Reibemühle entwickelte man aus den bei der Ölgewinnung verwendeten kreisenden Quetschsteinen, und die mit dem Fuß betriebene Hanfbreche vom Anken-Typ hat ihre Vorläuferin in der Anke, die zum Brechen und Schälen des Getreides diente. Die Formgebung der Arbeitsfläche des letzteren Geräts ist vermutlich von der Hanfbreche abgeleitet, die der Länge nach gerillt ist. Sie ist also im wesentlichen ein Ergebnis lokaler Entwicklung. Die Reibemühle kam erst im 18. Jahrhundert durch Vermittlung deutscher Siedler in die ungarische Hanfbearbeitungstechnik.

Und schließlich — aber nicht zuletzt — spielen bei der ungarischen Hanfbearbeitung auch solche Faserbrech- und Erweichungsgeräte sowie jene Verfahren eine sehr bedeutende Rolle, die aus der Lederkultur der Steppennomaden stammen: die Hanfbreche, die durch Drehen betriebene Hanfreibe, das Reiben der Fasern mit dem Fuß und ihr Rösten durch Gärung. Diese Geräte und Methoden waren schon zur Zeit vor der Landnahme Teil der ungarischen Kultur. Sie stammen aus der eng mit der damaligen Lebensform verbundenen Technik der Lederzurichtung und erfüllten noch lange Zeit nach der Ansiedlung im Karpatenbecken ihre Funktion sowohl in der Leder- als auch in der Hanfbearbeitung.

Alle diese Arbeitsmittel und -verfahren verbinden die Ungarn in eigenartiger Weise mit dem Osten und Westen, dem Süden und Norden. Mit ihnen entstand im Wandel der Formen und des Produktionsprozesses ein selbständiges, nur für die Ungarn charakteristisches, spezielles Faserbearbeitungssystem.

Auf Grund der in der Untersuchung gewonnenen geschichtlichen Kenntnisse über den Werdegang der Arbeitsgeräte führt der Verfasser in chronologischen Schnitten (8/9. Jahrhundert, 11/12. Jahrhundert, 15/16. Jahrhundert, 18/19. Jahrhundert) die volkstümlichen Hanfbearbeitungssysteme der Ungarn vor (S. 231) und charakterisiert ihre historischen Schichten. Mit dem ausgehenden 19. Jahrhundert gelangt er im wesentlichen zur rezenten Kultur. Zu diesem Zeitpunkt können an Hand zahlreicher Angaben

verschiedenen Geräte und Verfahren im konkreten Produktionsprozeß untersucht werden. Dabei ist es möglich, die rezenten Faserbearbeitungssysteme nicht nur inhaltlich, sondern auch regional genauer zu umgrenzen. Auf diese Weise können im ungarischen Sprachgebiet fünfzehn solcher Systeme festgestellt werden, von denen jedes in einem kleineren oder größeren Gebiet (Karte XXVIII) allgemein üblich und charakteristisch ist. Noch geschlossener lassen sich die Grenzen dieser Systeme — als Verbreitung spezieller, charakteristischer Geräte und Verfahren — auf Grund der Verteilung von einzelnen Termini der Faserbearbeitung erkennen. Sie markieren hinsichtlich die im großen und ganzen den gleichen Einflüssen ausgesetzt und in gleicher Weise entwickelten Areale — man könnte auch sagen, Subkulturen. In Relation zu den kleineren Teilbereich der Volkskultur, der Hanfbearbeitung, können diese auch regionale Gruppen des Ungarischen gelten.

Im Vergleich mit Forschungsergebnissen, die bei Anwendung derselben Methode auf anderen Gebieten der Volkskultur erzielt werden, wird es möglich sein, zu überprüfen, inwieweit die im Vorangehenden dargelegten Feststellungen über das spezielle Thema auch zur Vertiefung der Erkenntnisse hinsichtlich der regionalen Struktur, also der Subkulturen in der gesamten ungarischen Volkskultur beitragen können.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Somogyi Béla Műszaki szerkesztő: Gábor Péter
A burkoló és kötésterv: Rudas Klára munkája
Alkalmazott betűtípus: Extended Terjedelem: 23,45 (A/5) ív
Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György igazgató

Ára: 52,— Ft

KAPHATÓ
AZ AKADÉMIAI KIADÓ
GONDOZÁSÁBAN:

**NÉPI KULTÚRA —
NÉPI TÁRSADALOM**

A Magyar Tudományos Akadémia
Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve

Főszerkesztő Ortutay Gyula

II—III. kötet: 326 oldal • Kötve 65,— Ft
IV. kötet: 389 oldal • Kötve 67,— Ft

Solymos Ede

DUNAI HALÁSZAT

Népi halászat a magyar Dunán

313 oldal • Kötve 55,— Ft

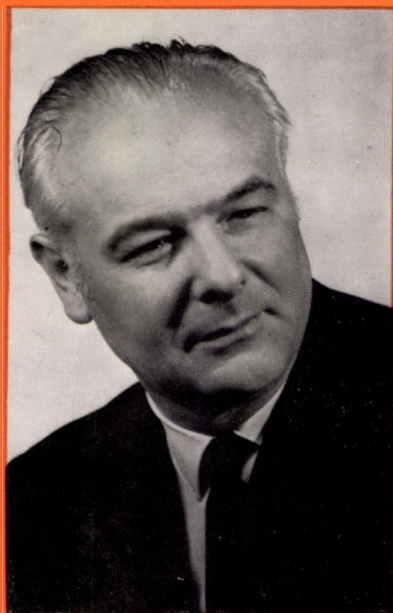
Takács Lajos

**A DOHÁNYTERMESZTÉS
MAGYARORSZÁGON**

463 oldal • Kötve 90,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

SZOLNOKY LAJOS a Néprajzi Múzeum tudományos főmunkatársa, a történettudományok (néprajz) kandidátusa.

Kutatásai középpontjában munkássága kezdete óta a népi textilkészítő kultúra és munkaeszközök vizsgálata áll. Ebben a témakörben jelent meg számos tanulmánya, részben önálló kiadványként, részben a néprajzi szakfolyóiratok (Ethnographia, Acta Ethnographica, Néprajzi Értesítő stb.) hasábjain. Munkásságának másik ágát a népi építkezés vizsgálata jelentette. Metodikai tekintetben a néprajz kartografikus módszere foglalkoztatta. Az e téren végzett kísérleteiről előadásokon és tanulmányban számolt be. Mint a Magyar Néprajzi Atlasz szerkesztőségének tagja, valamint a Néprajzi Értesítőnek közel két évtizeden át szerkesztője, ismereteit az anyagi kultúra széles területén hasznosította.